

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Курс лекцій

Видання п'яте, перероблене і доповнене

*За науковою редакцією
доктора історичних наук, заслуженого діяча
науки і техніки України, академіка Академії ВО України,
професора Л.Є. Дециньського*

*Рекомендувало Міністерство освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів і викладачів
вищих навчальних закладів*

Львів
Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”
2009

ББК-63 (4 Укр)-7
I-90
УДК94 (477)

*Рекомендувало Міністерство освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів і викладачів
вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-6114 від 26.11.2004 р.)*

Рецензенти:

Сухий О.М., доктор історичних наук, професор кафедри нової історії України Львівського національного університету імені Івана Франка;

Патер І.Г., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Дещинський Л.Є. та ін.

I-90 Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Є. Дещинський, С.В. Терський, І.Я. Хома, В.М. Тарабан, Р.Д. Зінкевич, Я.Я. Денісов, І.О. Гаврилів, І.В. Буковський, А.Я. Нагірняк. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – 476 с.

ISBN 978-966-553-687-1

Навчальний посібник охоплює матеріал, що відповідає базовому курсу “Історія України та її державність”. Розглянуто основні етапи формування й розвитку української державності від найдавніших часів до сьогодення.

Для студентів вищих навчальних закладів, а також учнів гімназій та інших закладів освіти.

ББК-63 (4 Укр)-7

© Дещинський Л.Є., Терський С.В.,
Хома І.Я., Тарабан В.М.,
Зінкевич Р.Д., Денісов Я.Я.,
Гаврилів І.О., Буковський І.В.,
Нагірняк А.Я., 2009

© Національний університет
“Львівська політехніка”, 2009

ISBN 978-966-553-687-1

ЗМІСТ

Передмова	7
Тема 1. Становлення українського етносу. Початки державності на українських землях	9
1. Предмет, завдання і концепція курсу “Історія України” Джерела та історіографія курсу	9
2. Доісторичне минуле України. Початки формування українського етносу та його державності	14
Тема 2. Формування державності на українських землях. Київська Русь	32
1. Племенні союзи східних слов'ян. Початок Української держави	32
2. Розквіт України-Русі	42
3. Розпад України-Русі та його причини. Історичне значення Київської Русі	50
Тема 3. Галицько-Волинське князівство – продовжувач державницьких традицій Київської Русі	54
1. Передумови створення Галицько-Волинського князівства	54
2. Королівство Данила Галицького: поміж Золотою Ордою та Заходом	60
3. Причини занепаду та значення Галицько-Волинської держави	66
Тема 4. Українська державність в умовах великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гніту	73
1. Перехід українських земель під владу литовських князів	73
2. Литовсько-Руська держава в кінці XIV ст.–середині XVI ст.	81
3. Загарбання шляхетською Польщею українських земель. Суспільно-політичне становище України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	92
4. Виникнення Запорізької Січі. Перетворення козацтва на провідну верству українського народу	100
5. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі наприкінці XVI – у 30-х рр. XVII ст. Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії	111
Тема 5. Хмельниччина (1648–1657 рр.). Утворення Української козацько-гетьманської держави	122
1. Причини, початок і хід національно-визвольної війни українського народу у 1648–1649 рр. Зборівський трактат	122

2. Відродження Б. Хмельницьким української державності Внутрішня і зовнішня політика гетьмана	130
3. Воєнні дії у 1650–1653 рр. Білоцерківський і Жванецький договори	137
4. Переяславська Рада та “Березневі статті”, їх характер і наслідки. Історичне значення Хмельниччини	141
Тема 6. Україна у часи руїни і гетьманства І. Мазепи	150
1. Боротьба старшинських угруповань і руїна української козацької державності після смерті Б. Хмельницького	150
2. Обмеження автономії України в складі Московської держави. Гетьманщина	164
3. Гетьманування Івана Мазепи та нове відродження українських земель на зламі XVII–XVIII ст.	167
Тема 7. Знищення російським самодержавством української державності	172
1. Наступ російського царизму на автономні права Гетьманщини і Слобожанщини	172
2. Знищення Запорізької Січі	182
3. Гайдамацькі рухи на Правобережній Україні. Коліївщина	185
Тема 8. Національно-державницька думка в період перебування України під владою російської та австро-угорської імперій .	189
1. Суспільно-політичні рухи та національна думка в Україні у першій половині XIX ст.	189
2. Західноукраїнські землі під владою Австрійської монархії в першій половині XIX ст. Початок національного пробудження в Галичині	201
3. Активізація національно-визвольного руху в Україні у другій половині XIX ст. Обґрунтування ідеї самостійності України	208
4. Суспільно-політичний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. і нове піднесення визвольних змагань галицьких українців	214
Тема 9. Україна на початку XX ст.	223
1. Політичне становище українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст. Радикалізація національної державницької думки	223
2. Українське громадсько-політичне життя в роки російської революції 1905–1907 рр. та після її поразки	227

3. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорщини у 1900–1914 рр.	234
4. Українські землі в роки Першої світової війни (1914 – 1916 рр.)	243
Тема 10. Загальнонаціональний визвольний рух в Україні. Відновлення державності українського народу (1917–1921 рр.) .	253
1. Утворення Української Народної Республіки та її боротьба проти російсько-більшовицької агресії за незалежність	253
2. Українська Держава за гетьмана П. Скоропадського	269
3. Проголошення Західно-Української Народної Республіки	272
4. Проголошення соборної Української Народної Республіки і її боротьба за незалежність	276
Тема 11. Україна в умовах більшовицького тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)	283
1. Утвердження більшовицької влади на східноукраїнських землях на початку 1920-х рр.	283
2. Діяльність національних сил у боротьбі за суверенітет Української республіки	292
3. Радянська Україна в умовах більшовицької тоталітарної системи.....	301
Тема 12. Західноукраїнські землі у складі іноземних держав	310
1. Західна Україна під владою польського окупаційного режиму	310
2. Діяльність західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу	322
3. Бессарабія, Буковина і Закарпаття у міжвоєнний період. Карпатська Україна та її історичне значення	337
Тема 13. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	344
1. Початок Другої світової війни. Об'єднання українських земель	344
2. Напад фашистської Німеччини на СРСР та окупація України. Акт відновлення Української держави	354
3. Рух Опору українського народу проти іноземної окупації	360
4. Внесок народу України у перемогу над фашизмом. Україна – одна з фундаторів ООН	366
Тема 14. Повоєнна Україна	370
1. Народне господарство України після закінчення Другої світової війни. Злочини сталінізму в Україні в повоєнний час	370

2. Національно-визвольний рух в роки повоєнного сталінського режиму	378
Тема 15. Національно-визвольний рух в Україні в умовах комуністичного тоталітарного режиму (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.)	386
1. Лібералізація суспільного життя в Україні після смерті Й.В. Сталіна та її згортання	386
2. Зародження та розвиток українського руху опору тоталітарній комуністичній системі	393
3. Національно-визвольний рух на рубежі 1980–1990-х років. Передумови проголошення незалежної Української держави	402
Тема 16. Утвердження Української держави та її розбудова на сучасному етапі	410
1. Проголошення незалежності Української держави та її міжнародне визнання (1991–2007 рр.)	410
2. Розбудова державності України (1994–2004 рр.)	415
3. Діяльність Української держави на світовій арені (1995–2005)	426
4. Розбудова державності України на сучасному етапі. Підсумки Помаранчевої революції та реваншу коаліції	429
Висновок	439
Історичні постаті	440
Література	464

ПЕРЕДМОВА

Розбудова Української самостійної, демократичної, соціальної, правової держави закономірно викликає особливий інтерес до вивчення і врахування історичного державницького досвіду нашого народу. Адже боротьба за волю і незалежність була головною, визначальною для багатьох українців-патріотів. На цьому шляху маємо як великі здобутки, так і прикрі поразки. Їх аналіз та висновки не втратили актуального значення і в наші дні. Саме у минулому знаходимо ключ до розуміння тих складних, суперечливих процесів, що відбуваються у посттоталітарному українському суспільстві. Історію справедливо називають “вчителькою життя”.

Вивчення правдивої багатовікової вітчизняної історії має важливе значення для духовного оздоровлення нації, формування високої патріотичної самосвідомості, остаточного подолання нав'язуваного століттями комплексу неповноцінності та провінційності, врешті-решт виходу України на передові рубежі європейської та світової цивілізації.

Посібник підготовлено викладачами Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”. Автори врахували найновітніші досягнення вітчизняної історіографії.

Структурно матеріал розміщено у хронологічній послідовності стосовно певних періодів і концепції національної історичної науки, згідно з якою українці є автохтонними мешканцями своєї землі, на якій протягом століть розбудовували державність, мали національну церкву, школи й академії, літературу й мистецтво світового рівня. Головне завдання цього посібника полягає у тому, щоб дати поглиблений аналіз етапів і форм державності на етнічній території, національно-визвольної боротьби за її відновлення (після втрати через різні причини), проблем сучасного державотворення, насамперед крізь призму найважливіших подій загальної історії українського народу, враховуючи при цьому специфіку технічного ВНЗ і не дублюючи шкільний курс історії України.

Автори пропонованого навчального посібника сподіваються на те, що він сприятиме насамперед виробленню у студентів навиків систематичної самостійної роботи над опрацюванням джерел, докумен-

тів, наукової літератури, періодичних видань на принципах науковості, історизму, об'єктивності, гуманізму та загальнолюдських цінностей; формуванню у майбутніх бакалаврів, спеціалістів, магістрів почуття патріотизму, національної гідності, правдивості в оцінці подій і фактів історії України та її державності; вмінню логічно викладати фактичний матеріал, правильно оцінювати внесок нашого багатостраждального народу у розвиток світової цивілізації.

Тема I

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ. ПОЧАТКИ ДЕРЖАВНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У цій темі розглянемо предмет, завдання і концепцію курсу “Історія України”. Коротко проаналізуємо джерела та історіографію предмета. З’ясуємо етногенез українського народу і перші державні утворення на території України.

Ці питання і становитимуть головну мету пропонованої першої теми курсу.

1. Предмет, завдання і концепція курсу “Історія України”. Джерела та історіографія курсу

Уже із назви курсу “Історія України та її державність” випливає, що його предметом є вивчення складного і багатогранного процесу формування та розвитку українського народу як на основних землях його поселення, так і поза їх межами від найдавніших часів аж до наших днів. Це історія території, земель, на якій з прадавніх часів проживає український народ. Історія публічної влади чи інституцій, що правили цією територією. Стрижнем курсу буде вивчення історії України у її державницькому розумінні, тобто висвітлення процесів виникнення і функціонування національних державних установ, національна державницька думка та національно-визвольні змагання українців за відновлення своєї державності у період бездержавного існування України.

Оскільки у центрі уваги курсу постійно перебуватимуть питання державності, то необхідно коротко зупинитись на суті держави. Держава – базовий Інститут політичної системи і політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства загалом і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення загальносоціальних потреб. Виникнення та існування Держави пов’язується з будь-яким соціальним (а не біологічним) розшаруванням суспільства, з його поділом на ті чи інші частини, які поряд із

спільними, зокрема загальносоціальними та загальнолюдськими, мають також і свої особливі, а нерідко й протилежні потреби, інтереси. Про повноцінність існування держави свідчить наявність таких найважливіших ознак (атрибутив): публічної влади, тобто органів політичного керівництва країною, права – системи встановлених державою загальнообов'язкових правил поведінки, території, фінансової системи, військових сил, міжнародного визнання із зовнішньою політикою та торгівлею. Зовнішніми атрибутами суверенної держави є її символіка – герб, гімн та прапор.

Історія людства знає три головні типи держав: рабовласницький, феодальний і буржуазний. Крім того, держави розділяють за формами правління, найпоширенішими серед яких є монархія, тобто, коли владу здійснює одна людина – монарх, і республіка, за якої джерелом влади є більшість народу. Наведені вище форми держави мають свої різновиди. Монархія є абсолютною і конституційною, республіка – президентською, парламентською або змішаного типу.

В історії української державності існували обидві форми держав, однак найбільшого поширення набула республіканська.

Особливістю історії України та її державності є те, що через певні причини український народ тривалий час перебував, хоча часто і не за власним бажанням, в одних державах зі своїми сусідами. Тому на історичних етапах свого розвитку він зробив значний внесок у розбудову таких неслов'янських державних утворень, як Велике князівство Литовське, Австрійська (згодом Австро-Угорська імперія), а у новітні часи – СРСР. З цього випливає, що історію України та її державності потрібно розглядати у тісному зв'язку з глобальними історичними процесами, передусім з історією її найближчих сусідів, з такими слов'янськими народами, як поляки, росіяни, білоруси.

Незважаючи на близькість історичного розвитку сусідніх слов'янських народів і навіть на певну його історичну спільність, необхідно вказати на неприпустимість підміни історії одного народу історією іншого. Бо саме так було зроблено з історією України. Зокрема, з неї був штучно вилучений цілий період – часи Київської Русі. В основі історичної фальсифікації є імперські амбіції московських царів, які вийшли із правлячої у Київській Русі династії Рюриковичів, пізніше почали виявляти претензії на всі її землі. Класичне завершення ця ідея набула у прийнятті Іваном III титулу

“государя всея Руси” і у відомій фразі з послання псковського ченця Філофея 1510 р. – “два Рими впали, третій – стоїть, а четвертому не бувати”, що лягла в основу теорії “Москва – третій Рим”. Вона мала обґрунтувати законність прав Москви – наступниці Києва на візантійський, а відтак і київський спадок. Тому услід за М. Карамзіним шовіністично налаштовані російські історики стали трактувати історію Русі цілком однозначно як початковий етап історії Росії.

Ґрунтовну критику цим великодержаним антинауковим поглядам дав М.С. Грушевський у своїй фундаментальній праці “Історія України-Руси”, а також у статті “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”. У цих роботах вчений виклав концепцію української історії, переконливо довів, що Київська Русь є генетично пов’язана із всією історією України і є її невід’ємною складовою частиною.

Подібними за змістом до старої російської історіографії виявилися твердження радянської історіографії про те, що Київська Русь являла собою “колиску” трьох східнослов’янських народів – українського, російського і білоруського, які у XIV ст. нібито виділилися з єдиної древньоруської народності. Головними аргументами прихильників цієї теорії є такі: вживання на всіх землях держави Рюриковичів спільної “давньоруської” мови; подібність архітектурних стилів у кам’яному храмубудуванні як на півдні (Київська, Волинська, Чернігівська землі), так і на півночі (Новгородсько-Псковсько-Пошехонські землі).

Крім того, були взяті на озброєння твердження відомого шовініста, професора Московського університету М. Погодіна (1800–1875) про буцїмто масову міграцію у XII–XIII ст. населення Київщини, Чернігівщини й ін. в суздальсько-заліський край, яка, крім українських географічних назв, повинна була б принести сюди і українську мову. А оскільки цього не сталося, то робиться висновок про етнічну та лексичну єдність населення держави Рюриковичів.

Однак, по-перше, так звана “давньоруська” мова дійшла до нас лише в писемних пам’ятках і є, очевидно, насамперед свого роду офіційною книжною мовою. Відомо також, що ця писемність (кирилиця) була принесена на Русь болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм, тому не могла бути ідентичною до народної розмовної мови, про що власне свідчать зразки української народної

творчості (колядки, щедрівки, обрядові купальські пісні тощо), які дійшли до нас майже незмінними ще з язических часів. Крім того, є дані про існування оригінальної писемності на Русі ще до Кирила і Мефодія. Наведені вище факти дають підставу вважати, що “давньоруська” книжна мова за своїми функціями була подібна до латинської мови в Західній Європі – мови дипломатів, учених, поетів, сприяючи порозумінню представників різноманітних мовних і діалектичних груп, що населяли величезну державу Рюриковичів.

По-друге, стосовно архітектурних стилів, які існували у Київській Русі, вони також не дають жодних доказів на користь існування єдиної давньоруської народності. Подібні за архітектурним стилем храми в епоху раннього середньовіччя будували не тільки в Києві чи у Новгороді, але й у Болгарії, Візантії та інших країнах, і пояснення цього вже явно не вкладається у рамки поняття “етнічної єдності” держави Рюриковичів. Бо річ у тому, що кам’яне будівництво храмів було принесене в усі ці країни після запровадження християнства із Візантії, звідси і відповідний єдиний архітектурний стиль.

По-третє, реанімація псевдотеорії М. Погодіна, яку ще в 1857 р. піддав критиці визначний український історик та фольклорист М. Максимович, також не має під собою жодного ґрунту. Надзвичайно цікаві дані, які доценту розвінчують твердження М. Погодіна та його послідовників, подає В. Татіщев на підставі літописів, які втрачені. “Юрій (мається на увазі суздальський князь Ю. Довгорукий), – писав він, – начал строить в области своей... многие города, теми же имени, как в Руси суть, хотя тем утолить печаль свою..., и начал те града населять... в которые приходят множество болгар, мордвы, венгров, кроме русских селились”. Ці дані проливають світло на появу в суздальському краю за часів Юрія Довгорукого українських назв міст і річок (Переяслав, Галич, Звенигород, Перемишль та ін.). Цілком очевидно, що вони з’явилися як наслідок міграції населення Київської Русі на північно-східній землі волею князя. Це підтверджує і відсутність у великоруських областях українських назв сіл, які на відміну від міст засновувались не князями, а простолюдом.

Отже, на основі наведених вище фактів можна стверджувати, що історія Київської Русі є невід’ємною частиною власне історії України, що й становить наріжний камінь концепції історії української державності.

Відомо, що основою вивчення будь-якої історії є насамперед її джерела. Під ними розуміють все те, що відображає розвиток людського суспільства і є основою для його наукового пізнання. Основними історичними джерелами є:

матеріальні (будівлі, знаряддя праці, предмети побуту, твори образотворчого мистецтва тощо), етнографічні (дані про побут та звички дюдей), лінгвістичні (дані з історії мови, топоніміки, казки, прислів'я, історичні пісні), писемні (літописи, оповіді, записки, щоденники, грамоти тощо).

Для вивчення стародавньої історії України основні джерела дає археологія – наука про матеріальну культуру населення у дописемний період його існування.

Серед писемних джерел із стародавньої української історії найважливішими є літописи – хронологічний виклад подій, які відбувалися на певній території чи державі. Перші літописи з'явилися ще за часів правління Ярослава Мудрого. Найдавніше літописне зведення було складене у Києві близько 1037–1039 рр. У 1113 р. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор закінчив зведення літопису, названого ним “Повість врем'яних літ”. Цей високохудожній твір мав величезний вплив на розвиток історичної думки в Україні.

Від другої половини XVII – початку XVIII ст. на зміну літописній традиції викладу історії приходить якісно новий, вищий етап розвитку української історіографічної науки. З'являються перші спеціальні дослідження, об'єктом вивчення яких стали найрізноманітніші аспекти історії України. Значний внесок у становлення вітчизняної історичної науки зробили такі вчені, як М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, О. Єфименко, Д. Яворницький та ін.

Проте найбільша заслуга у розвитку української історичної науки справедливо належить М.С. Грушевському. Він – автор 1800 різноманітних наукових праць, а також таких загальних курсів з історії України, як: “Очерки истории украинского народа”, “Ілюстрована історія України” і, головне, “Історія України-Руси” в десяти томах. У цій фундаментальній праці він першим висвітлив систематичну історію України від найдавнішого періоду до 1658 р.

М.С. Грушевський створив власну національну історичну школу. До неї справедливо належать такі видатні вчені: С. Томашівський,

І. Крип'якевич, І. Джиджора, О. Терлецький, М. Кордуба та ін. Класиками української історичної науки можна також вважати Д. Дорошенка, Н. Полонську-Василенко, М. Брайчевського, яким належать фундаментальні курси з історії України.

Отже, курс “Історія України та її державність” спирається на міцну джерельну та історіографічну базу. Використовуючи праці видатних українських істориків минулого, сучасні наукові дослідження в галузі вітчизняної історії, ми намагатимемося зосередити свою увагу на вузлових проблемах історії української державності.

2. Доісторичне минуле України. Початки формування українського етносу та його державності

Проблеми етногенезу (походження народів) та державотворення, за відсутності якісних, умотивованих джерел як писемних, так і археологічних, є найбільш складними і суперечливими не тільки в українській історичній науці, а й у зарубіжній. Тому особливого значення сьогодні набуває вирішення таких складних теоретичних питань, як походження українського етносу, визначення його місця в колі європейських народів, формування етнічної території, виникнення особливостей мови, етнопсихології, своєрідності культури і політичної організації.

Першою формою людського співжиття було первісне суспільство, початок якого сягає далеких часів, приблизно 3 млн. років тому, коли з'явилася людина. Про життя первісних людей ми дізнаємося передусім з археологічних розкопок. Найдавнішим періодом в історії людства був стародавній кам'яний вік – палеоліт, який тривав від 3 млн. років до двох тис. років тому. Археологи поділяють палеоліт на ранній і пізній. Під час раннього палеоліту у міжльодовиковий період природні умови були сприятливі для людини – субтропічний клімат давав змогу збирати різні рослини і полювати на різноманітні тварини. Люди навчилися виробляти і застосовувати примітивні знаряддя праці (ручні рубила, відщепи), а також спілкуватися між собою за допомогою звукової мови. Жили невеликими родовими колективами по кілька десятків кожний – первісними стадами, які у пошуках їжі переходили з місця на місце.

На сучасній території України стародавні люди з'явилися саме в епоху раннього палеоліту – близько 1 млн. років тому. Археологи стверджують, що найдавніші людські поселення знаходилися на р. Дністер біля с. Лука-Врублівецька (Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.) та у Донбасі поблизу с. Амвросіївка. Також поблизу с. Королеве Виноградівського району в Закарпатті археологи знайшли й дослідили велике поселення первісних людей. Вісім культурних шарів (горизонтів) розкрили їхнє життя і діяльність у період від 1 млн. до 35 тис. рр. до н. е. Там виявлено значну кількість кам'яних знарядь праці. Знахідки у Королевому – найдавніші свідчення про життя і побут первісних людей не лише в Україні, але й в усій Східній Європі.

Після початку чергового похолодання, близько 150 тис. років тому, величезні льодовики вкрили більшу частину Європи і досягли Північного Прикарпаття, Середнього Подніпров'я і межиріччя Дону та Волги. Поблизу льодовиків утворилися тундра і лісотундра, а на півдні – холодні степи і ліси по річкових долинах. Замість порівняно невеликих тварин, що існували в умовах теплого клімату, з'являються краще пристосовані до холоду – мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді, пелікан тощо.

У зв'язку з погіршенням кліматичних умов і зменшенням кількості рослинної їжі, яку можна зібрати, збільшується роль полювання на великих тварин, а відтак з'являється необхідність формування більших груп людей. Удосконалюються і знаряддя праці; обставини вимагали їх урізноманітнити – гостроконечник використовувався як наконечник списа, а скребло слугувало для розбирання туш тварин, обробки шкур, деревини, кісток. Поява знарядь праці різних типів свідчила про виникнення природного розподілу праці.

Холод змусив також поселятися у природних печерах і одягатися у шкури тварин. Люди навчилися видобувати вогонь тертям. З часом люди стають менш залежними від природних умов, що дало їм можливість розселитися на великих територіях. Залишки тогочасних стоянок-поселень зустрічаються на Сіверському Дінці, Волині, Наддніпрянщині, Наддніпрянщині, в Криму і Приазов'ї.

Наприкінці льодовикової доби, у період пізнього палеоліту (35 – дві тисячі років тому), внаслідок підвищення продуктивності збиральництва і мисливства люди навчилися створювати певні

запаси їжі і залишатися на тих самих місцях більш-менш тривалий час. Вони селилися переважно на берегах річок у землянках і напівземлянках, які будували вже власноруч. На зміну первісному людському стаду прийшла матріархальна родова община – основним осередком суспільства стає рід – група кровних родичів, що вела своє походження від спільних жіночих предків по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі спорідненість інакше визначити було неможливо. Члени роду спільно володіли знаряддями виробництва, спільно здобували і споживали все необхідне для життя. Родові общини об'єднувалися у племена, з утворенням яких сформувався родоплемінний лад.

Приблизно шість тисяч років тому закінчився мезоліт – середній кам'яний вік, що тривав з IX тис. до н. е. Саме в цей час природні умови стають подібними до сучасних. Великі тварини або вимерли, або відійшли на північ. Для полювання на менших тварин і птахів люди почали застосовувати лук і стріли, і їм вже не треба було гуртуватися у великі племена.

Під час нового кам'яного віку – неоліту, що тривав на території сучасної України від 5 до 3 тис. до н. е., особливо характерною ознакою життя людей був перехід від присвоюючих до відтворюючих форм господарської діяльності. Виникло скотарство. Люди також навчилися нових технологій обробки – шліфування, свердління і розпилювання. Виникло і примітивне ткацтво та вироблення ліпного глиняного посуду, поки що без гончарного кола. Це підтверджують досліджені стоянки Молодове на Дністрі, Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Гінцівська на Полтавщині, Кодацька, Старосільська, Добраничівська і Кирилівська на Київщині, Деркул на Донбасі та ін. Загалом археологами виявлено близько 500 поселень – стоянок людей кам'яного віку на сучасній території України, де проживало тоді не більше 20 тис. осіб.

Перехідною епохою від кам'яного віку до залізного був енеоліт (4 – початок 2 тис. до н. е.). Серед племен, що населяли простори сучасної території України, найвищого рівня розвитку досягли трипільці. Таку назву отримали землеробські племена, які населяли Київщину у період неоліту. У 90-х роках XIX ст. цю культуру біля с. Трипілья відкрив український археолог В. Хвойко. Протягом 4–2 тисячоліть до н. е. трипільці розселилися на великій території: в

басейнах річок Прут, Дністер, Південний Буг, Дніпро, а також на Волині, Поділлі, у Північному Причорномор'ї та інших місцевостях.

Археологи дослідили не менше двадцяти великих трипільських поселень: Трипільське, Червонохутірське, Ботницьке на Київщині, Луко-Врублівецьке і Кадиївське на Хмельниччині, Володимирівське і Гренівське на Кіровоградщині, Сушківське на Черкащині, Усатівське на Одещині, Олександрійське на Харківщині та ін. – й знайшли там немало важливих матеріальних пам'яток трипільської культури: житла, господарські будівлі, вогнища, культові місця, знаряддя праці тощо.

Трипільські поселення розташовувалися переважно на берегах річок або на важкодоступних горбах і на ранньому етапі склалися із 10–15, а в період розквіту трипільської культури – з кількох сотень глинобитних жител, які обігрівалися печами й мали круглі вікна. Деякі поселення мали оборонні рови і вали. Трипільці будували і протоміста площею до 400 га із квартальною забудовою дво-триповерховими будинками, населення їх сягало 50 тис. осіб, а площа – понад 50 га. На Уманщині існували поселення-гіганти до 450 га.

Головним заняттям трипільців було землеробство й скотарство; мисливство, рибальство і збиральництво відігравали допоміжну роль. В орному землеробстві використовувалися рала і мотики, а тягловою силою були воли. Вирощувалися ячмінь, пшениця, просо та інші культури. Рогові або дерев'яні серпи з крем'яними вкладишами використовувалися трипільцями для збирання врожаю. Зерно перемелювалося ручними кам'яними зернотерками. Трипільці розводили велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. Приручали також диких коней. Знаряддя праці виготовляли з каменю і міді, кісток і рогів тварин: скребачки, ножі, різці, сокири, шила, мотики, молотки тощо. Для виробництва полотна використовувалися примітивні ткацькі верстати, що засвідчує початок ремісництва.

На надзвичайно високому рівні розвитку знаходилося гончарство. Посуд виліплювався з глини і випалювався в горнах: горщики, миски, чаші, глечики, амфори, великі макітри для зберігання води і зерна тощо. Ці вироби прикрашалися орнаментом або багатобарвним розписом. На посуді зображалися птахи, тварини, дерева, зірки, Сонце, Місяць тощо. Загалом матеріальна культура трипільців була доволі високою. Поряд з нею була доволі розвинутою і духовна культура трипільців. Вона включала різні землеробські культури – космогонічні

уявлення, культ матері-землі, культ свійських тварин (здебільшого бика), вогню. Трипільці опанували різні форми мистецтва, зокрема розпис мінеральними фарбами приміщень, глиняного посуду. На ранньому і середньому етапах був поширений лінійно-заглиблений орнамент, а на пізньому – шнуровий та заглиблений. Широко відома мікроскульптура трипільців: фігурки жінок, тварин, моделі жител. У трипільців існувала вже і писемність – буквенно-звуковий алфавіт, який є одним із найдавніших у світі.

Складними є питання походження та історична доля трипільців. Майже усі дослідники вважають, що на формування трипільців вплинули як культура місцевого буго-дністровського неолітичного населення, так і частини балкано-дунайської людності, що контактували з землеробськими народностями Передньої Азії. Трипільські племена мали широкі зв'язки з населенням Центральної Європи, зокрема племенами культури лійчастого посуду. Історична доля трипільських племен у різних районах їхнього проживання склалася неоднаково. Основною причиною занепаду трипільського етносу була загальна нерозвинутість матеріального виробництва, а також зовнішні деструктивні впливи, зокрема посилення натиску степових племен ямної культури, лісових племен у Середньому Подніпров'ї, деяких племен культури кулястих амфор на Волині. Все ж трипільська культура була вершиною розвитку енеолітичних землеробських суспільств у Європі. Частина дослідників вважає, що традиції трипільської культури у видозміненому вигляді існували і в подальші часи й збереглися у традиційній народній культурі українців (тип жител у степових районах, розпис будинків і глиняного посуду, візерунки вишивок, писанок тощо). Проте етнічний зв'язок з трипільцями не простежується історично – ні за антропологічним типом, ні мовно трипільці не належали до індоевропейців. Тут варто зупинитися на поясненні самого терміна “етногенез”, під яким ми розумітимемо процес формування українського етносу. Проблема етнічних коренів українства досі ще не є вирішеною. Коли ми говоримо про нашу автохтонність, то маємо на увазі й те, що між нами і людністю періоду енеоліту лежить не одна епоха. Відомий український дослідник В. Петров звертав увагу на ту обставину, що наша автохтонність на нашій землі не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь. Тери-

торією України пройшли різні народи, які залишили на ній свій слід, який українство увібрало у себе.

Ще у середині XIX ст. багато учених виступили проти азійської теорії походження індоєвропейців. Торкаючись цього питання, М. Грушевський зауважував, що таке твердження не має жодних підстав, а ґрунтується на традиційному уявленні про Азію як прабатьківщину людського роду. Натомість на основі лінгвістичних досліджень вчені дійшли висновку, що ймовірно їх прабатьківщиною була лісо-стєпова смуга, яка простягається в південно-західному напрямку через Східно-Європейську рівнину.

Цієї думки дотримується і дослідник О.С. Стрижак, який вважає, що основою україногенезу, як і етногенезу деяких інших слов'янських народів, є теорія дунайської праявчизни слов'ян Нестора-літописця, автора "Повісті врем'яних літ" (початок XI ст.). Хоча тут можна вбачати як авторську залежність від біблійних концепцій, так і об'єктивне відображення того факту, що дунайсько-балканське вогнище цивілізації з давніх давен підтримувало зв'язки з територією України: тут і там однакові злаки, худоба, метали, приручення коней, індоєвропейська лінійно стрічкова кераміка й трипільська культура V–IV тис. до н. е.; історія її населення починає фіксуватися на півдні, а його пісні, багаті на згадки Дунаю. Польські й сербо-лужицькі землі також заселилися з півдня, а те, що близько 4000 р. до н. е. Північна Європа ще тільки звільнялася від льодовика, заперечує германські шовіністичні прив'язки батьківщини праіндоєвропейщини до Півночі. Південні ж слов'яни (за П. Шафариком, від "слово"; пор. давньосхіднослов'янське "кличани") прийшли на Балкани, але з недалеких місць, звідки вони ходили й далі на північ та схід.

У період міді-бронзи (IV – початок I тис. до н. е.) відбувається диференціація індоєвропейських племен і виділення з них поодиноких народів і мовних груп. Спочатку індоєвропейці поділилися на дві групи: східну і західну. До східної належали племена арійські (іранські та індійські), тракійсько-албанські (предки нинішніх вірмен і албанців), слов'янські і литовські; до західної належали грецькі, індійські, кельтські та германські. Слов'яно-литовська група займала проміжне становище між арійською і германською, причому ближче вона стояла до арійських племен. Це підтверджується лінгвістичними дослідженнями (наприклад, індоєвропейське слово "мадха"

означає мед, “мамся” – м’ясо, “табор” – топір, сокира, “вартана” – веретено). Найбільша спорідненість спостерігалася у мовах слов’янських і литовських племен, оскільки їх розділення відбулося приблизно в середині I тис. до н. е.

На початку IV–III тис. до н. е. розпочинається конфлікт між племенами західної землеробської культури (трипільці) і східної скотарської, що належали до тієї самої індоєвропейської спільноти. Завоювавши чи здобувши територію поселень трипільських племен, кочівники не асимілювали їх, а навпаки, потрапили під їхній вплив і стали вести осілий спосіб життя, займатися землеробством і ремеслом. Про це свідчать знайдені археологами Кам’янецьке і Більське городища. Серед багатоманітності землеробсько-скотарських племен Східної і Середньої Європи в II тис. до н. е. виділяються племена культури шнурової кераміки (назва походить від глиняного посуду, прикрашеного орнаментом з відбитків шнура). Пам’ятки цієї культури знову ж пов’язують Україну з Передньою Азією.

У кінці епохи міді-бронзи райони Північного Причорномор’я від Карпат до гирла Дунаю і Кубані опанували кімерійці. Їх відносять до пізнього етапу розвитку племен так званої зрубної культури (назва походить від укріплень із зрубів дерева), що займала величезні простори від Дністра до Уралу, від Карпат до Криму і Кавказу. Кімерійці – перший народ Східної Європи, власна назва якого збереглася в писемних джерелах (Геродот). Вони займалися скотарством і землеробством, підтримували торгові контакти з Кавказом і Середземномор’ям, виготовляли і широко застосовували металеві знаряддя праці і зброю. Кімерійці мали укріплені городища. Їх етнічна належність остаточно не з’ясована. Хоча деякі дослідники вважають, що їхня культура була продовженням трипільської, пристосована до умов табунного скотарства, оскільки перехід до нього спрямував нащадків трипільців на південь у степи Причорномор’я.

Серед перших держав на теренах України історична наука традиційно називає Скіфію. Більшість дослідників вважають, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кімерійських) племен та прибулих (іранських) кочових племен, що привело у VII–V ст. до н. е. до утворення могутнього союзу скіфських племен. Основу його становили скіфи царські – наймогутніше і найчисленніше плем’я, яке проживало на лівобережжі

нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу входили також скіфи-кочівники (правий берег нижнього Дніпра), скіфи-землероби (між Інгулом і Дніпром), еліно-скіфи (в басейні Північного Бугу). В межах степової смуги України проживали скіфи-хлібороби (орачі). Деякі вчені саме їх вважають прапращурами українського народу. Сама Скіфія обіймала не лише скіфів, а всі народи, підвладні царським скіфам.

За правління царя Атея (IV ст. до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Центром держави було Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі. Після розгрому сил Антея військом Філіпа II Македонського (339 р. до н. е.) почався занепад Великої Скіфії. Від цього часу у Нижньому Подніпров'ї та в степовому Криму рештки скіфського населення утворюють нову державу, яку Страбон назвав Малою Скіфією. Найбільшого піднесення вона досягла в II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави – Неаполіс (поблизу Сімферополя) була важливим ремісничо-торговельним і культурним центром. На зламі II–III ст. н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів, а відтак вторгнення у 375 р. Гунів, що призвело до остаточного розпаду Скіфії.

Скіфія була державою рабовласницького типу, а за формою правління – одним із різновидів рабовласницької монархії. За даними писемних джерел, вона поділялася на три частини, кожна з яких очолював цар. Один із них, що владарював над скіфами царськими, був верховним царем. Своєю чергою, царства поділялися на округи – номи. На чолі царств і номів стояли представники царської династії. Верховному цареві належала вся повнота законодавчої та виконавчої влади. Він самостійно вирішував питання внутрішньої та зовнішньої політики, виконував судові функції. Ґрунтуючись на уявленні про божественне походження царської влади, цар виконував також функції жерця. Апарат державного управління складався з найближчих родичів, найвідданіших слуг і військової верхівки. Найвпливовіші з них становили наблизений до царя дорадчий орган – царську владу. За часів Геродота у скіфському суспільстві існував також демократичний орган – народні збори всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя і престолонаслідування. Із зміцненням царської влади, починаючи від

Атея, значення зборів втратило силу. Хоча державна структура скіфів була ще доволі крихкою і значно відрізнялася від розвинутих рабовласницьких або феодальних держав, але все таки вона була політичною організацією зі своїми основними функціями.

За Геродотом, основним заняттям кочових скіфів було скотарство. Воно давало все необхідне для життя: коней, м'ясо, молоко. Скіфам доводилося весь час пересуватися степом у пошуках пасовиськ. Лісостепові племена займалися орним землеробством – сіяли пшеницю, ячмінь, жито. Крім того, розводили свійських тварин і вирощували сади. Свої поселення розташовували на високих, зручних для оборони пагорбах. Городища оточували високими земляними валами й глибокими ровами. Серед ремесел були поширені ковальське, бронзоліварне, гончарство, ткацтво. Скіфи торгували з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Скіфи постійно воювали, втручаючись у боротьбу між державами Передньої Азії. Найбільш відома їхня війна з перським царем Дарієм, яка уславила скіфів як непереможних воїнів. Ударну силу скіфського війська становила кіннота. Кожний дорослий скіф був кінним воїном. Зброя скіфа-воїна складалася з лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири, дротиків. Голову захищав бронзовий шолом, тіло – панцир і округлий щит. Скіфські воїни відзначалися жорстокістю до ворогів. За звичаєм вони пили кров першого вбитого ними ворожого вояка з чаші, зробленої з черепа нещасливця.

За етнічною належністю скіфи належали до індо-європейської спільноти, а саме іранської групи племен. Якщо дотримуватися теорії європейської прабатьківщини індоєвропейців, то їхню появу у Північному Причорномор'ї можна пояснити зворотним рухом кочових племен, викликаним міграційними процесами в Середній Азії. Прибувши назад на територію свого первісного поселення, скіфсько-іранські орди підкорили залишки населення, яке тут залишалося ще з попереднього періоду. Київський учений М. Суслопаров, дешифруючи писемність трипільців, виявив, що нею користувалися і племена зрубної культури, зокрема кімерійці. Крім того, багато дослідників дотримуються думки про виділення вже із III–II тисячоліття до н. е. на Наддніпрянщині відповідних діалектів, які стали предками пізніших прабалтської і праслов'янської мов. Академік Б. Рибаків наголошує на необхідності ставити в центр уваги дослідників саму

назву скіфів-землеробів – сколоти, які за своєю матеріальною культурою стояли у безпосередньому зв'язку з трипільцями, а тому брали участь у формуванні протослов'ян (протоукраїнців). Цей взаємозв'язок підтвердив професор П. Курінний такими даними: поховання скіфів мають аналогію з похованням трипільців та кімерійців під курганами, а видатних осіб палили на вогні. Обидва обряди продовжували зберігатися аж до слов'янських дохристиянських часів на Київщині та Чернігівщині; скіфи продовжують розробку трипільської міфології, яку перейняли і слов'яни; скіфи користуються усіма формами посуду, виготовленого трипільцями. Від скіфів маємо тридиційні білі штани і сорочку, шпилеподібні чоботи, козацьку шапку, перначі, сагайдаки, келепи тощо.

У 80-х роках ХХ ст. сформувалася українська (київська) школа археологів-славістів і набула остаточного вигляду концепція походження, а також ранньої історії слов'ян. Зіставлення нових даних, одержаних археологами, і писемних джерел дало можливість пов'язати ці процеси з динамікою європейської історії. Зокрема, концепція українських археологів ґрунтується на автохтонності слов'янського етносу між Дніпром і Одрою, врахуванні одночасно важливої ролі міграцій, які стимулювали етнічний процес.

Методологічною основою київської концепції є положення, згідно з яким формування слов'янства мало поетапний характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнічними групами: балтами – на півночі і сході, іраномовними племенами – на півдні, германцями – на заході і фракійцями – на південному заході.

Відтак з II ст. до н. е. скіфів витісняють інші кочові племена – сармати. Вони, як і скіфи, належали до іранської групи племен і вирушили з південного узбережжя Каспійського моря в результаті натиску інших племен з Передньої Азії. Рештки скіфської людності збереглися в Криму, частково вони були асимільовані сарматами. Останні були кочовими племенами, лише невелика їх частина займалася хліборобством – біля Дунаю та Азовського моря. Вони не мали постійних місць проживання, а жили у повстяних будах, які перевозили на возах, кочуючи з місця на місце. Це був войовничий народ, який все життя проводив у війнах, але так і не створив єдиної політичної організації, як скіфи, а жив окремими племенами.

Сьогодні щодо скіфів і сарматів власний підхід пропонує О. Домбровський. За ним, аналогічно до того, як праукраїнським автохтонам та їхній території накинено назви скіфів і сарматів, завойованій Україні нав'язано було назви “Малоросія” і “південь Росії”. Це було пов'язано з ранньоісторичними традиціями і “науковою” політикою дореволюційної російської історіографії, з так званою традиційною (російською) схемою східноєвропейської історії, яку нещадно критикував М. Грушевський. Тому доцільно було б терміни “скитія”, “сарматія” по можливості замінювати термінами “скитський період”, “сарматський період”, де прослідковується хронологічний принцип у нашій протоісторії у першу чергу, а саме – етно-географічне поняття з політичним пріоритетом завойовника. А це означає, що в протоісторичні часи на території України скіфи й згодом сармати чергувалися як панівна верства завойовників, але в етнічному й географічному аспекті (автохтонному) вони були чужим, напливовим елементом, який не став провідним у процесі етногенези русько-української національної спільноти та перших починів її державної організації.

Дещо іншим шляхом відбувався процес розвитку слов'янських старожитностей у західній частині України.

В середині I ст. н. е., приблизно в той самий час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена прип'ятського Полісся мігрували з насиджених місць на південь, в райони Волині і Подністров'я. Причину їх раптової втечі потрібно шукати в екологічній катастрофі, можливо ерозії ґрунту.

У процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанта пшеворської культури – нащадками поморсько-кльшових племен, що асимілювали якусь частину германців, які проживали на Волині і Подністров'ї, створюються у другій половині I ст. н. е. пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних ознак з пізньозарубинецькими старожитностями Подніпров'я, особливо Південного Побужжя, і очевидно, генетично пов'язані з ними.

На подальший процес етнокультурної історії України справиляли значний вплив події, що відбувалися на кордонах Римської імперії, в Подунав'ї. А саме – розпочалося налагодження і до II ст. встановилися тісні контакти як торговельні, так і культурні між людьми, що жили на цих землях. Рим потребував рабів, зерна, м'яса,

а варвари – вина, тканин, предметів розкоші, срібних денаріїв. Важливе значення надавалося також налагодженню відносин імперії з античними містами Північного Причорномор'я, які в II ст. переживали період нового економічного і культурного піднесення.

Протягом II ст. н. е. відбувався процес нівелювання культурних ознак зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток, що відображав посилення інтеграційних явищ між різними етнографічними групами давніх слов'ян, створення єдиної давньослов'янської спільності на території сучасної Правобережної України.

У цих умовах на більшій частині України формується черняхівська культура – культура римських впливів. Її відкрив у 1899 р. В. Хвойко біля с. Черняхова (Київщина) як пам'ятки культури слов'янських племен, що жили на Подніпров'ї і Подністров'ї у II–VII ст. Відтоді на території України археологами досліджено понад 2 тис. поселень черняхівської культури.

У Подніпров'ї носіями черняхівських пам'яток стали південна частина пізньозарубинецьких слов'янських племен: скіфо-сарматське осіле населення. У Подністров'ї – венеди – носії пам'яток зубрицької культури, у карпатському регіоні – дакійці. Тісні стосунки з більш розвинутими суспільствами півдня Європи, античною цивілізацією справили величезний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Вісло-Дніпровського межиріччя, насамперед слов'ян. За умов прогресуючого господарства, зокрема землеробства та ремесел, сприйняття культурних цінностей провінціально-римського світу, різкого розвитку соціальних відносин, характерного для черняхівської культури, відбувалося зближення різних етносів та їх інтеграція.

Цей позитивний процес був перерваний в останній чверті II ст. внаслідок вторгнення з Північно-Західної Європи германських племен, основу яких становили готи. Захопивши Волинь і Поділля, готи розірвали значною мірою єдиний у Вісло-Дніпровському межиріччі слов'янський масив і до середини III ст. встановили контроль над основною частиною слов'ян, скіфо-сарматами, дакійцями. Готи поклали також край пануванню сарматів у Північному Причорномор'ї, знищивши їх основні поселенські райони та торговельні центри.

На думку дослідників, більшість слов'ян залишили не лише Волинь і Поділля (наприкінці II – у першій половині III ст.), але й

Правобережжя (до кінця III ст.), зосередившись на околицях черняхівського ареалу – у Верхньому Подністров'ї і Верхньому Подніпров'ї – Подесенні. Звідси частина їх мігрувала у більш віддалені південні і східні регіони. Так, сліди венедів чітко зафіксовані у Буджацькому степу, а також у Середньому Поволжі. А пустуючі землі зайняли германські племена.

У другій половині IV ст. на територію України вторглися зі сходу кочові племена гунів, які ліквідували політичне панування готів у Південно-Східній Європі, підпорядкувавши їх собі. Цим скористалися слов'яни. У війні, яка тривала, на думку готського історика Йордана, із змінним успіхом, зрештою перемогли слов'яни. Готи на початку V ст. залишили територію України. Вважаємо, що у боротьбі з готами сформувалося перше протодержавне утворення слов'ян – союз племен на чолі з дулібами, який проіснував до середини – кінця VII ст. і був розгромлений, очевидно, кочівниками – аварами. Центр дулібського союзу знаходився у Подністров'ї і Волині.

Раннє середньовіччя – період, коли слов'яни повною мірою заявили про себе в Європі, перемістившись з України в Подунав'я та Центральну Європу.

Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян, які належали до різних гілок східного слов'янства: празько-корчацька, пеньківська та колочинська. Перша, яка сформувалася на основі зубрицької та частини київської культур, належала історичним слов'янам, друга, що виникла на основі київської і частини черняхівської (скіфо-сарматської), – антам, а третя продовжила основні традиції київської культури Верхнього Подніпров'я і Подесення. До кінця VII ст. культурні особливості цих груп нівелюються і на просторах від Вісли до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність – культура Луки-Райковецької. Дніпровське Лівобережжя займала у цей час окрема група слов'ян, відома як роменсько-боршівська культура. Її генезис пов'язаний з людністю, яка походить, своєю чергою, від повністю асимільованого слов'янами іранського етнічного компонента, очевидно, осілих скіфо-сарматів періоду черняхівської культури.

Щодо перших писемних згадок про слов'ян, то вони належать до I ст. н. е. У творах авторів I–II ст., зокрема Плінія, Тацита, Птолемея, вони виступають під назвою венедів. Значення цього слова ще

не з'ясоване. Назва “словен”, “славен” з'являється у VI ст. і відноситься до західних слов'ян. Поділ слов'ян на західних, східних і південних розпочинається ще перед їх розселенням, а під час процесу лише закріплюється. Розселення слов'ян із своєї прабатьківщини відбувалось спокійно, без заколотів і перебоїв, тому можна припустити, що напрями слов'янського розселення відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на їхній первісній території.

Конкретніші відомості про слов'ян подає готський історик Йордан. За його словами, “венеди” походять від одного кореня і нині відомі під трьома назвами – “венедів, антів і словенів”. Більшість вчених вважають ці слова доказом поділу венедів на дві частини: західну (склавени) і східну (анти). Венеди – це стара германська назва славенів.

Досліджуючи першоджерела української цивілізації та державотворення, М. Грушевський наголошував, що порогом історії українського народу необхідно вважати IV ст. н. е. До цього часу племена, на основі яких сформувався український етнос, були фактично лише частиною слов'янської групи племен. “Розселення українських племен на їх нинішній території збігається з початком їх історичного життя, – писав М. Грушевський у праці “Нарис історії українського народу”. – Століття, що наступають після розселення, підготовляють державну організацію, історія якої становить головний зміст першого періоду життя українського народу”. Новітні наукові відкриття дослідників української минувшини передусім підтверджують висновки видатного вченого. Про існування державних союзів слов'янських племен на території України зокрема свідчать численні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок стародавніх городищ Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя. Саме на цій території у IV ст. н. е. об'єдналася в державний союз група слов'янських племен – антів.

Що нам про них відомо і хто ж такі анти? Свідчення візантійських, готських, латинських та арабських авторів VI – VII ст. про антів – перші незаперечні історичні згадки про слов'янські племена на східноєвропейській рівнині. Як повідомляли тогочасні історики (візантійський – Прокопій Кесарійський, готський – Йордан та ін.), анти являли собою частину слов'ян-венедів, що проживали між Дніпром і Дністром і далі на схід від Дніпра. Перша згадка про них у писемних

джерелах датована 375, остання – 602 р. н. е. Мовою антів, на думку лінгвістів, була слов'янська. Імена вождів (Бож, Мезамир, Ардагаст, Лаврит та ін.) теж звучать, як слов'янські. Культура, звичаї та норми їхнього суспільного укладу мали також чітко виражене слов'янське забарвлення. Релігійні уявлення були такими ж язичницькими, як і поганська віра східних слов'ян.

Враховуючи ці засади, значна частина істориків справедливо вважала антів протослов'янами, або просто слов'янами (О. Шахматов, М. Погодін, С. Соловйов та ін.). На відміну від росіян, вітчизняні дослідники дотримувалися думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть перші українці (М. Грушевський, В. Щербаківський). Цікаві думки щодо “антської проблеми” висловлює відомий сучасний український історик М. Брайчевський. Поділяючи загалом погляди своїх попередників, він довів ідентичність вітчизняних літописних полян та антів з іноземними джерелами. За твердженням М. Брайчевського, самі себе ці люди називали полянами, степові сусіди – сармати (а від них уже й інші народи, що жили південніше) знали їх під назвою антів, тобто “крайніх”, тих, що живуть “на краю”, “окраїнних людей”. Цілком можливо, що саме звідси, від цих “окраїнних людей” – антів і бере свій початок назва нашої держави “Україна” (назва вперше згадується в літописі у 1187 р.).

Як свідчать археологічні і писемні джерела, анти жили невеликими поселеннями на берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством. Вони мали військові укріплення не у кожному селі, а спільні – для кількох поселень. На думку вчених, в антів на зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська община, в якій поступово виділилися окремі заможні сім'ї, що володіли певною власністю. Ця новонароджена племінна верхівка була доволі різномірною. До неї входили передусім вожді племен. Зарубіжні історики називають їх королями, “вельможами”. Вони виділялися з основної маси населення своїм майновим становищем, збагачуючись за рахунок привласнення продуктів праці членів общини у вигляді данини. Разом з тим у антів значного розвитку набуло рабство, яке поряд із збиранням данини було початковою формою експлуатації в процесі становлення класового суспільства.

Привертав до себе пильну увагу дослідників суспільний і політичний лад антів. Так, Прокопій Кесарійський писав, що антами

не править хтось один, а здавна управляє ними народне зібрання і всі справи вони вирішують спільно (демократія). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя (“Rex”), авторитет якого визнавав увесь народ. Воєнна здобич, контрибуції сприяли накопиченню багатств антських вождів, що, своєю чергою, посилювало їх військову і політичну владу. А це прискорювало майнову та соціальну диференціацію слов’янського суспільства, сприяло формуванню в ньому класових відносин.

На думку вчених, у цей період виникає перехідна (між докласовою і класовою формаціями) форма управління суспільством, коли продовжували використовуватися деякі родові форми регулювання соціальних процесів, але вже в інтересах пануючого класу, що поступово зароджувався. Таку форму управління суспільством деякі дослідники називають військовою демократією, на стадії якої знаходилися й анти. Військова демократія містила в собі якості, притаманні суспільному самоврядуванню, й водночас елементи державного ладу. Внаслідок посилення соціальної диференціації в союзах слов’янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювала поглиблення класового поділу суспільства й утворення держави. Це була перша спроба прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті, яке проіснувало три сторіччя (кінець IV – початок VII ст.). Хоча оцінки істориками політичного об’єднання антив доволі суперечливі. Дехто вважав його племінним союзом (В. Ключевський – “дулібський союз”), дехто – короткочасним військовим об’єднанням, що створювалося для боротьби з ворогами (готами, аварами й ін.). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, котрий писав, що анти мають спадкову царську владу (враховуючи це, очевидно, й державну – Антське царство). М. Брайчевський вважає, що політична організація антив нагадувала структуру державних об’єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою. У середині VI ст. на Антське царство насувається загроза. Із прикаспійських степів сюди вирушили кочові племена аварів. Вони стали спустошувати землі антив. Тому з другої половини VI ст. держава антив занепадає. Остання згадка про неї належить до 602 р. Під час війни аварів і Візантії на боці останньої

виступили анти. Це говорить про те, що анти були підкорені аварами не остаточно, оскільки вступили в союзницькі зв'язки з Візантійською імперією. Можна допустити, що анти втратили частину своєї території, а саме – Північне Причорномор'я. Під тиском аварів вони могли відступити у Середнє Подніпров'я.

Тим часом в Карпатській улоговині авари заснували свою державу – Аварський каганат. Вона проіснувала до другої чверті VII ст. і була розгромлена Франкською імперією.

Із початком VII ст. уриваються писемні згадки про східних слов'ян. На зміну Антській державі приходить полянсько-руський політичний союз у середньому Подніпров'ї, якому судилось стати завершальним етапом формування українського етносу. Джерелом для вивчення нового етапу в історії України буде “Повість врем'яних літ”.

На закінчення теми дамо характеристику нашим предкам, особливо їх побуту і віруванням.

Видатний візантійський історик Прокопій Кесарійський пише про слов'ян: “Життя проводять вони суворе й нецивілізоване, але зовсім не лихі і не підступні”. Інший візантійський автор VI ст. Маврикій повідомляє, що “...вони ласкаві з чужинцями, гостять їх у себе і відпроваджують з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що гостю, коли станеться якась шкода через недбальство господаря, то той, хто приймав потім того гостя, виступає проти недбалого, уважаючи честю для себе обстати за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі назавжди, але визначають їм певний час служби і потім дають вибрати – чи хочуть вернутись додому з певною нагородою, чи залишитися у них як вільні земляки”. Особливо захоплюється Маврикій волелюбством антів, їх вмінням переносити всілякі труднощі – спеку, холод, дощ, брак одєжі. Разом з тим він закидає їм брак згоди, упертість і неохоту підпорядкування своєї думки загалу, наслідком чого були криваві бійки.

Духовний світ праукраїнців Антської держави був доволі складним. Кожне плем'я шанувало своїх богів. Із процесом творення держави відбувалося виділення загальноплемінних богів. Головними з них були: Дажбог – бог Сонця; Велес – бог худоби; Сварог – бог неба; Ярило – бог весни; Лада – богиня весни, краси, кохання; Марена – богиня смерті. Пізніше був встановлений для всіх племен спільний культ Перуна – бога війни і блискавки. Крім того, пра-

українці вірили, що у воді живуть русалки, у полі – мавки і польовики, у лісі – лісовики, у хатах – домовики, у болотах – дідьки. Це були другорядні божества, яких називали старим слов'янським словом – бісами, яке згодом під впливом християнства стало мати негативний відтінок і означати злих духів.

Ласку від вищих і нижчих богів здобував собі праукраїнець різними молитвами, обітницями та жертвами. Так, Прокопій писав, що слов'яни й анти жертвують своїм богам всяку худобу; арабський мандрівник Ібн-Фадлан розповідає, що руський купець, прибувши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, м'ясо, молоко тощо.

Отже, наші давні предки були язичниками і поклонялися тим силам природи, від яких залежало їх благополуччя. Для своїх богів анти споруджували спеціальні культові споруди – капища. Дещо пізніше з'являються служителі культу – волхви.

У антив був і свій поховальний обряд. Мертвих або закопували в землю, або палили на великому вогнищі, а попіл збирали у горщики і ставили їх на стовпах на роздоріжжя. Багатих покійників ховали дуже пишно. З ними живцем закопували в яму або палили їх жінок, слуг, коней, все, що могло знадобитися покійнику в потойбічному світі. Після похорону на його могилі справляли тризну (поминки): пили, їли, співали.

Отже, стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні формаційні етапи: кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки. Були створені відповідні цим етапам типи суспільно-господарської організації життя: первісна палеолітична та родова общини, племінна структура, станово-класове суспільство. Важливим фактором у процесі формування протоукраїнців було Придніпров'я, пов'язане з цивілізацією Середземномор'я. Саме на цих землях у середині I тис. н. е. почалося формування державності майбутньої Київської Русі і головну роль у творенні її матеріальної культури відіграли предки українців.

Тема 2

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. КИЇВСЬКА РУСЬ

У попередній темі йшлося про етногенез українського народу, а також про перші державні утворення на території України. Тепер перед нами стоїть завдання простежити процес становлення, розвитку і занепаду однієї з найбільших держав раннього середньовіччя – Київської Русі.

Пропонована тема ставить за мету з'ясувати відповідь на питання, які сформульовані у “Літописі Руському...”. Звідки пішла Руська земля, і хто в ній спершу княжити почав, і як Руська земля постала”.

2. Племенні союзи східних слов'ян. Початок Української держави

Із припиненням існування держави у антив зникає і їх назва. Натомість у письмових джерелах вживається така назва, як “слов'яни”. Причому ця загальнослов'янська спільність поступово поділяється на три великі відгалуження – східну, західну та південну.

Давні автори зображають східних слов'ян високими, світло-волосими, дужими людьми, що легко переносять холод, спеку і злигодні. Головними їхніми заняттями були землеробство, скотарство і бортництво. У землеробстві вони використовували дерев'яне рало із залізним наральником. Слов'яни були визнаними ремісниками, із збільшенням кількості виробів ремісництва вони використовували їх не лише для власного вжитку, а й на продаж.

Подальший розвиток слов'янських угруповань веде до їх дроблення і формування доволі стабільних етнополітичних утворень – союзів племен, перелік і розселення яких дається у славнозвісній “Повісті временних літ”, а також осмислення фактів з історії слов'янства на тлі всесвітньої історії. Як зазначає літописець Нестор, слов'яни, що “...прийшли й сіли по Дніпру й назвались полянами, а інші – древянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двиною і назвались дреговичами (від слова “дрегва” –

болото – авт.), інші сіли по Двині й назвались полочанами за річкою, що впадає до Двини й має назву Полота. Ті ж слов'яни, котрі сіли поблизу озера Ільмень назвались власним ім'ям – словенами...”. Поступово в оповіді літописця виступають й інші слов'янські племена: кривичі, в'ятичі у басейні Оки, від яких Нестор виводить сіверян, дуліби – жителі Побужжя, мешканці західної частини пізнішої України – волиняни, бужани й хорвати.

Історики тривалий час вели дискусії з приводу того, що являли собою насправді “племена” Нестора, і поступово дійшли висновку, що ці “племена” були насправді великими союзами, початок формування яких можна датувати не пізніше VI–VII ст. н. е. Ці союзи племен відомий археолог П. Третьяков назвав “народцями”, вбачаючи у них не лише територіальні, а й етнополітичні об'єднання. Його думку варто визнати слушною.

Найбільш ранніми племінними об'єднаннями вважаються полянське, з осередком у Києві, дулібське і волинянське на території пізнішої Волинської землі. Академік Б. Греков припускав, що у VI–VII ст. існував величезний і потужний дулібсько-волинянський союз східнослов'янських племен. У “Повісті временних літ” літописець розповідає про зіткнення дулібів з аварами (він називає їх обрами): “В ті часи існували й обри, що воювали проти царя Іраклія й мало його не захопили”. Візантійський “цар”, тобто імператор, Іраклій правив із 610-го по 641 р. Звідси виходить, що племінний союз дулібів існував уже в першій половині VII ст., виникнувши, очевидно, вже у VI ст. Як зазначає сучасний дослідник стародавньої історії України М. Котляр, дулібське об'єднання племен було зародком державності східних слов'ян, що в майбутньому, поряд із полянським союзом, стало основою формування Давньоруської держави – Київської Русі.

В процесі подальшої консолідації у VIII–XI ст. виникли ще ширші політичні об'єднання східних слов'ян, своєрідні “союзи союзів” та “надсоюзи”. В арабських джерелах зокрема згадується про існування цих дружинників узагалі, в тому числі й слов'янського походження. Назва “русь” поширюється насамперед на полян, що панували у протодержавному утворенні на Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян. У літописах та інших джерелах Руссю називалась уся територія, яку посідали руські люди, тобто

східні слов'яни. Цим же словом іменували й Давньоруську державу з центром у Києві. Як вважають сучасні дослідники М. Брайчевський, Р. Іванченко, до появи Рюриковичів у Києві правила династія Києвичів (Кий, Дір, Аскольд). У 882 р. Олег, який володів Словенським князівством, здійснив у Києві династичний переворот, усунувши від влади династію Києвичів. Повідомленням про захоплення Олегом Києва літописи традиційно починають історію єдиної східнослов'янської держави – Київської Русі.

Київська Русь (умовна назва першої Давньоруської держави з центром у Києві) в IX–XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав середньовічної Європи. Її територія простягалася з півночі на південь – від Балтики до Чорного моря. Зі сходу на захід – від Волги до Карпат.

Землі Київської Русі були багаті родючими ґрунтами, в лісах вилилося безліч звірини. Це давало змогу слов'янам вести осілий спосіб життя. Територія держави охоплювала величезний простір. Хоча кількість людей, які тут проживали, залишалася невеликою. Така кількість населення і велика територія значною мірою зумовили специфічність функціонування державного утворення східних слов'ян. Головне завдання такої держави полягало насамперед у тому, щоб утримати і захистити величезні території, а не нападати і завойовувати інші землі. Звідси зрозуміло, що згадані природні і демографічні фактори не давали можливості правителям Київської Русі створити сильну, централізовану державу. Багаті природні ресурси й відносна слабкість державної влади, своєю чергою, приваблювали пожадливих сусідів, які постійно намагалися поживитися за рахунок земель східних слов'ян. Це фактично й зумовило подальшу трагічну історичну долю українського народу та його держави.

Специфічним було також і географічне становище українських земель. Вони межують з Європою і Азією, неслов'янським півднем і слов'янськими народами півночі. Тому Київська Русь як держава увібрала в себе досвід різних державних утворень: Візантії, Хозарського каганату, Сарматії та ін. Водночас українські землі були фактично щитом, який захищав Європу від диких кочових азійських орд. За цим “щитом” інші народи успішно будували свої власні держави, а українці, захищаючи їх від кочовиків, такої можливості тривалий час не мали.

Варто зазначити, що причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві досі залишаються мало вивченими, хоча ця тема вже понад 200 років перебуває в центрі уваги вітчизняних істориків. Як вважає відомий знавець цієї проблеми М. Котляр, існуючі теоретичні концепції здебільшого позначені зайвою соціологічністю й схематизмом, спираються більше на логіку, ніж на об'єктивний і виважений аналіз існуючих джерел, до того ж нечисленних і суперечливих.

В історичних працях українських вчених зокрема не знайшли підтвердження відомі гіпотези про заснування Київської Русі варязькими князями (норманська теорія) або хозарськими та іншими тюркськими правителями (пантюркська теорія). Ці концепції мають під собою певну фактичну основу (варязьке походження багатьох перших руських князів тощо), але ігнорують повністю ту обставину, що державність – це результат тривалого соціально-економічного і політичного розвитку. Її не можна привнести ззовні.

Ще в середині IX ст. на землях східнослов'янських племен з'являються войовничі варяги (нормани) із Скандинавії, які намагаються підкорити собі ці племена. Безумовно, їх експансія помітно вплинула на формування Київської Русі. Однак не вона була вирішальною в утворенні давньоруської держави. Проте присутність варягів на Русі дала підстави німецьким ученим Байеру, Міллеру та Шльоцеру, які у XVIII ст. працювали в Росії, у Петербурзькій академії наук, висунути концепцію, згідно з якою слово “Русь” – норманського походження, а давньоруська Київська держава утворена норманами. Тим самим вони намагались довести нездатність слов'ян створити власну державу. Це викликало гнівне обурення з боку славного російського вченого XVIII ст. М. Ломоносова, який на основі певних доказів довів вирішальну роль слов'ян у створенні Київської Русі. Його твердження отримали назву антинорманської концепції. Цих самих поглядів дотримувалися два провідні українські учені – Микола Костомаров та Михайло Грушевський. Цієї концепції зараз дотримується переважна більшість українських дослідників. Хоча ця проблема сьогодні остаточно не вирішена і суперечки вчених тривають.

Подібною до попередньої є і пантюркська хозарська теорія, яка ґрунтується на підставі деяких фактів. Справді, ще у VI–VII ст. у

басейнах верхнього Дону та Волги утворилась держава Хозарський каганат. Хозари почали походи проти сівер'ян, в'ятичів, радимичів. Згодом вони підкорили і полян. Хозари наклали данину на північні племена. Щодо полян, то, як пише літописець, данина їх була по мечу від оселі. “І понесли хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: “Ось знайшли ми данину нову”. А ті спитали: “Звідки?”, і вони сказали їм: “В лісі на горах над рікою Дніпровською”. А ті запитали: “Що вони дали?”, і вони показали меч і мовили старці хозарські: “Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з наших земель”.

Інший фактор, що впливає із хозарської теорії, полягає у тому, що після підкорення полян хозарами останні у 840 р. заснували Київ і назвали його за йменням свого царя Куйя. Звідси на підставі таких тверджень і поглядів проблема походження Києва залишається до сьогодні ще остаточно нерозгадана.

Згодом хозарська залежність була ліквідована. Деякі історичні джерела дають підстави вважати, що вже в період правління Аскольда і Діра (60–80 роки IX ст.) поляни визволилися з-під влади хозар. Північно-слов'янські землі були приєднані до Київської держави у 885–886 рр. князем Олегом, а остаточно з хозарською залежністю покінчив князь Святослав. Доцільно відзначити, що Хозарська держава відіграла певну роль у формуванні української державності. У VIII–IX ст. вона перебувала на високому економічному і культурному рівні. Підкоривши собі східнослов'янські племена, вона тим самим втягувала їх у торговельні і культурні зв'язки із Сходом. Однак найважливішим було те, що упродовж кількох століть вона була оборонним муром для України-Русі від наступу кочових орд Азії. Завдяки такому захисту східнослов'янські племена встигли організувати свою державність, встановились як народ, виробили свій характер, культуру, мову.

Ці позитивні чинники впливу Хозарського каганату на державотворчі процеси України-Русі дали підстави деяким дослідникам висунути теорію її хозарського походження. Одним із них є О. Пріцак; як аргумент, він наводить факт титулування Володимира Великого і Ярослава Мудрого титулом “кагана”, тобто імперським хозарським титулом. Не відкидаючи хозарського впливу на розвиток

Київської Русі, варто зауважити, що Русь розвивалася і міцніла не під патронатом Хозарії, а в постійній боротьбі з нею. Звільнившись від її зверхності, київські князі могли себе титулувати “каганами” й для того, щоб підкреслити, що нічим не поступаються хозарам.

Важливими у цьому сенсі є арабські та візантійські джерела, які підтверджують, що князі Аскольд і Дір володіли сильною і багатю країною. Саме Аскольд вивів свою державу на міжнародну арену. Про це свідчили його військові походи на Константинополь, печенігів, волзьких болгар. За свідченням візантійського патріарха Фотія, у 860 р. Аскольдова дружина на 200 човнах (6–8 тис. осіб) напала на Константинополь. Цей похід пов’язаний з дуже важливою подією – першим хрещенням Русі. Патріарх Фотій у 867 р. в “Окружному посланні” до патріархів Сходу розповідає, що русини вже намагалися захопити саме місто і лише завдяки чуду Блахернської ікони Богоматері, “шати якої опустили в море, знялася буря і знищила човни русів. Налякані цим випадком, руські князі, повернулись до Києва і виявили бажання прийняти хрещення. Імператор Візантії Михайло III вислав єпископа та священників і на Русі засновано єпархію”.

Отже, перше Аскольдове хрещення, яке відбулося ймовірно між 860–867 рр. було подією важливого міжнародного значення. Звичайно, тут йдеться про хрещення самого князя та його людей і розповсюдження християнства на південно-східну частину Київської Русі. Все-таки поширення християнства у той час ще не мало масового характеру. Населення Київської Русі у переважній більшості продовжувало дотримуватися язичницьких культів.

У 882 р. на київському престолі відбувається зміна династій. Після смерті у 879 р. Рюрика князювання у Новгороді перебирає Олег – боярин з Рюрикового роду. Він мав правити державою в час малолітства князя Ігоря – сина Рюрика. Об’єднавши під своєю владою величезні простори північних земель, Олег звертає свої погляди і на багаті південні землі. У 882 р. він збирає дружину, до якої входили представники північних слов’янських племен і варяги, та вирушив на південь. Олег підступно вбиває Аскольда і Діра, захоплює Київ і стає князем.

882 р. для Київської держави не є роком норманського завоювання, а лише роком, у повному розумінні цього слова, дер-

жавного перевороту, за допомогою якого до влади прийшли представники іншої династії. Князю Олегу вдалося здійснити цей узурпаторський крок, спираючись і на місцевих бояр з оточення київських князів. Тому князювання нової династії – Рюриковичів необхідно розглядати як продовження Київської держави, яка вже пройшла на той час довгий шлях свого розвитку. І на підтвердження цієї думки Нестор пише: “І сів Олег князувати у Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”. І були у нього словени, і варяги, й інші, що прозивалися руссю”.

На підставі висловленого можна ствердити, що у VII–IX ст. у східних слов'ян існували свої племенні об'єднання із місцевими князями, тобто відбувався процес творення держави. У 882 р. внаслідок зміни в Києві князівської династії, держава за характером залишилась тією ж українською, а її провід – князівська династія – варязькою. Олег (878–912) переносить осередок держави в Київ. За час свого правління він проявив себе як талановитий правитель. До речі, приборкав сусідні племена і примусив їх платити данину, підтримуючи державу коштами. Олег здійснив похід на Хозарський каганат, щоб відвоювати залежні від нього землі сіверян і радимичів. Але найбільшої слави йому принесли походи на Візантію у 907 і 911 рр. Їх наслідком стало укладення вигідних для Русі торговельних договорів з Візантією. Вони надавали великих прав Олеговій дружині; руські купці, прибувши до Константинополя, мали право перебувати там шість місяців на кошти греків, їх забезпечували всім необхідним і на зворотний шлях. Проживати у візантійській столиці купці могли лише на передмісті, а входити до міста тільки невеликими групами – не більше 30 осіб, без зброї, у супроводі грецьких урядовців. Договір був написаний у двох примірниках і двома мовами – грецькій і руській. Це говорить про те, що в українців уже на початку X ст. існувала своя писемність. Також договори 907 і 911 рр. засвідчили про зростання могутності Київської держави у тогочасному світі.

У 912 р. князь Олег помирає, і його наступником став князь Ігор (912–945). Деякі дослідники вважають, що він міг бути одним із нащадків Кия, хоча більшість схиляються до думки, що він – син Рюрика. Ігор продовжував політику Олега: приєднавав слов'янські землі до Києва, а також здійснив кілька далеких походів. У 913 р. він вирушив у похід аж до берегів Каспійського моря і дістався до Баку.

У 941 р. Ігор організував похід на Константинополь. Проте він не був таким вдалим, як у 911 р. Греки використали під час бою з руським флотом “грецький вогонь” – спеціальну суміш, яка не гасне у воді, і велику частину флоту спалили. Наслідком походу стала торговельна угода 944 р. Русі з Візантією. Вона обмежувала права руських купців, а також зобов’язувала Русь не втручатися у справи Корсунської області в Криму, що належала Візантії.

Кінець життя князя Ігоря був трагічним. У 945 р. під час збирання полюддя (данини) проти нього вибухнуло повстання древлян, у якому він загинув. Літопис подає, що древляни перестали платити Ігореві полюддя і той вислав до них свого боярина Свенельда. Зібравши його, Свенельд залишив данину собі. Дружина Ігоря стала нарікати, що вона бідна, в той час, коли воїни Свенельда мають всього в достатку. Послухавши її, Ігор вирушив у похід на древлян і зажадав від них данини. Древляни обурилися і підняли повстання. Вони повністю розбили Ігореву дружину, а самого князя спіймали, прив’язали за руки і ноги до верхівок двох високих сосен і зігнувши їх відпустили. Тіло князя розірвалося надвоє.

За часів, коли кровна помста була абсолютним моральним обов’язком, княгиня Ольга (945–964) – дружина Ігоря й правителька в пору неповноліття свого сина Святослава Ігоревича – швидко і жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка. Літопис детально описує її розправу над мешканцями древлянської столиці Іскоростеня, під час якої загинуло 5 тис. жителів. Ольга об’їхала усю територію держави, закладала нові міста, села, погости і призначала в них правителів. Вона першою з князів у Київській Русі здійснила “реформи” податкової повинності населення. Ольга встановила норми податків – “устави”, “уроки”, “оброки”, “дані”. У X ст. всі вони мали окреме значення. Данина, яку збирала княгиня, ділилася на три частини: дві з них йшли на Київ, а третина – на Вишгород, що був власністю Ольги. Це говорить про існування на той час поділу між державними прибутками і князівською власністю. Ольга встановила “ловища” по усій землі і “перевесища” по Дніпру та Десні. Ці терміни означали території, які мали постачати хутра державі. “Перевесища” охоплювали райони, де водилися бобрі, хутра яких були дуже цінними. У той час вони виконували функції валюти. Ними платили податки і вели зовнішню торгівлю.

Княгиня Ольга проводила і досить гнучку зовнішню політику. Відомі її дипломатичні зв'язки із візантійським двором, німецьким імператором Оттоном.

До періоду князювання Ольги належить і важлива подія – спроба запровадження християнства на Русі. Сама Ольга хрестилася у 957 р., коли перебувала у Константинополі. Однак, як мудра правителька, вона розуміла, що прийняття християнства з рук Візантії поставило б Русь у залежність від неї. Тому у 959 р. княгиня Ольга спорядила послів до німецького імператора Оттона з проханням прислати єпископів та священників. Приймаючи християнство від Риму, вона сподівалася зберегти політичну незалежність народу та держави. Справді, Рим надіслав до Русі єпископа Адальберта, але з приходом до влади Святослава і посиленням при дворі язичницьких впливів той утік назад до Риму.

Княгиня Ольга увійшла в історію як розумна правителька і видатний політичний діяч держави України-Русі.

У 964 р. після Ольги починає самостійно правити Святослав (964–972). За словами М. Грушевського, це був “запорожець на престолі”. Святослав відзначався мужністю, войовничістю і лицарською вдачею. М. Аркас наводить такі слова очевидця про нього: “Святослав хоробрий був, легкий на ходу, як барс; у похід не возив із собою ні казанів, ні наметів; нарізував конину, воловичину, або звірину тоненькими шматками, шкварив на вугіллі і так їв; спав на повсті, підстеливши у голови сідло, а як ішов з ким воювати, то посилав перед себе своїх послів, щоб вони сповістили про це ворогів, кажучи: “Іду на вас”. Не менш цікавим є опис зовнішнього вигляду князя Святослава. Очевидці вказують, що це був міцний чоловік, мав довгі вуса, голову мав голу із довгим пасмом волосся (“оселедець” у запорожців), а у вусі носив дорогоцінну сережку. Все життя Святослав провів у походах. Саме він закінчив об'єднання східних слов'ян в одній державі, поширив свою владу на фінські племена, що жили між верхньою Волгою і Окою, напав на волзьких болгар і зруйнував їхню столицю. Відтак він вирушив на Хозарський каганат і знищив його. Падіння останньої держави хоча й давало безпосередній доступ Русі до торговельних шляхів з країнами Сходу, але й позбавляло її захисту від кочових орд. Тому зруйнування Святославом Хозарського каганату негативно вплинуло на міжнародну ситуацію

Київської держави, тепер їй самій довелося стати на перешкоді просуванню азіатських кочових орд у Європу. Святослав зміцнив свою владу на Тамані (Тмутаракань), воював на Північному Кавказі із печенігами, які часто нападали на Русь. Особливо запеклу боротьбу вів Святослав із Візантією. Він виношував навіть плани перенести свою столицю у місто Переяславець на Дунаї. Проте боротьба з Візантією закінчилася для нього невдало. Основна битва між руськими і візантійськими військами відбулася під Доростолом у Болгарії (971 р.). Незважаючи на мужність руських військ, греки перемогли, на полі бою загинуло понад 16 тис. воїнів Святослава.

У липні 971 р. відбулася зустріч Святослава з візантійським імператором Іоаном Цимісхієм. В результаті між Візантією і Руссю було укладено договір. За ним Святослав відмовлявся від болгарських земель на Дунаї, від претензій на візантійські володіння в Криму, обіцяв бути союзником Візантії. При дотриманні цих умов Візантія відкривала вільний прохід на Русь військам князя і давала продукти на зворотну дорогу. Однак правителі Візантії не виконали своєї обіцянки. Вони повідомили печенігів про рух руських військ, і ті біля дніпровських порогів перекрили їм шлях до Києва. Князь змушений був зимувати на лівому березі Дніпра. Навесні 972 р., зморені голодною зимівлею, війська намагалися пробитися через заслін печенігів. У цій битві загинув князь Святослав. З його черепа печенізький князь зробив кубок з написом “Шукач чужої землі і свою загубив”.

Важливо наголосити на таких найголовніших ознаках початку політичного ладу Київської Русі:

1. Роль князя і знаті. Князі зі своїми дружинами стають вищими представниками державної влади. Князі, які виростили з племінних вождів – носіїв монархічної влади, перетворюють народне надбання – землю на власне майно і допомагають своїм дружинникам стати землевласниками. Так, під час розпаду родів і громад з’являються великі землевласники, які підтримують своїх князів.

2. Військо – “вої”. Дружина, вої не існують як постійна армія. Їх збирають у разі потреби і в різних кількостях. Для розв’язання важливих міжнародно-політичних завдань потрібні були значні збройні сили. У великі походи відправлялися під керівництвом князів, бояр десятки тисяч озброєних людей, особливо в X ст. за князювання Святослава.

Внутрішня політика Київської Русі зводилася до питань утримання якомога більшої кількості війська – князівської дружини. Розширення підвладної території давало можливість виділяти значні кошти на утримання дружини. Між князем і дружиною склалися особисті, взаємозалежні стосунки, які були основою політичної організації ранньої Київської держави (IX–X ст.).

За період князювання перших київських князів з династії Рюриковичів Київська Русь стала могутньою європейською державою. Українці знову здобули узбережжя Чорного моря, яке отримало назву “Руського моря”. Україна завоювала безпосередній доступ до налагодження контактів з країнами Південної Європи і Близького Сходу, Малої Азії, тобто стала в ранг найвпливовіших держав тогочасного світу.

2. Розквіт України-Русі

Ще у час свого правління Святослав поділив державу між трьома синами: Ярополкові надав Київ, Олегові – Овруч, а Володимирові – Новгород. Після короткої міжусобиці серед них на великокняжому київському престолі утвердився Володимир (980–1015). Як свідчить літопис, Володимир був людиною імпульсивною та енергійною. Особливу увагу він звертав на подальше зміцнення своєї держави. Зокрема, він придушив повстання радимичів, приєднав полоцьку землю і вбив їхнього князя Рогвольда та його синів, а Рогніду – дочку силоміць взяв за жінку, від якої мав двох синів – Ярослава і Судислава. (Жінка люто ненавиділа чоловіка – гвалтівника і убивцю, тому цю ненависть вона передала синам). Для розвитку зв'язків із Західною Європою Володимир у 981 р. пішов походом на Захід і відвоював у поляків міста Перемишль, Червень, Бузьк, Белз, Волинь. Це були території, заселені давнішою українською людністю – дулібами і білими хорватами і ніколи не належали Польщі. Про це стверджує і літопис, що серед племен, які брали участь у походах Олега на Візантію, були білі хорвати. У 993 р. Володимир приєднав землі ятвягів, що жили між Німаном і Бугом, і заснував там місто Володимир-Волинський. Очевидець занотував і про похід Володимира на Закарпаття у 992 р. З того часу там закріпилась назва “Русь”. Відтак у 993 р. він вдруге здійснив похід

на Польщу. Як підтверджує літописець, навіть у XIII ст. ніхто з руських князів так далеко не заходив. Кордони України-Русі поширились до Угорщини, Чехії, Німеччини, Польщі. Закріпивши кордони Русі на заході, Володимир намагався їх поширити на сході. У 985 р. він здійснив похід на волзьких болгар, але перемогти їх йому не вдалося.

Багато енергії Володимир доклав для зміцнення кордону держави на південному сході, де найбільшу небезпеку становили печеніги. Захопивши чорноморські степи, вони стали часто нападати на Київ. Зі свого боку Володимир не раз вирушав у походи проти печенігів, але побороти їх не міг. Тоді він вдався до спорудження фортифікаційної лінії, яка б захищала південний кордон країни. Укріплення являли собою сполучені земляні вали, що мали дерев'яні огорожі та в'язні брами. Вони простягалися на десятки кілометрів.

Київська держава за Володимира досягає свого розквіту. Вона стала однією із найбільших країн у Європі. За правління Володимира відбувається якісна зміна у структурі державної влади. Найхарактернішою її ознакою стало падіння впливів на державну політику варязької дружини. Від цього часу великий київський князь спирався на місцеву знать. Якщо раніше дружина відігравала дорадчу функцію при князі, то тепер із старших дружинників він обирав відповідальних намісників – воевод. А із зміцненням централізованої великокняжої влади зникають старі родоплемінні князі на місцях. У кінці свого правління Володимир роздає землі держави у володіння синам, хоча центральну владу зберіг за собою. Наприкінці X ст. зникають племенні назви: поляни, сіверяни, радимичі, їх замінюють територіальні – кияни, чернігівці, смоляни тощо. Встановлення у державі влади єдиної династії мало важливе значення для її зміцнення. Поряд з тим Володимир розумів, що у величезній країні з різноманітним етнічним населенням об'єднуючим началом, крім влади, повинна бути релігія. Хоча спочатку він віддавав перевагу поганській вірі. Літописець стверджує, що у Києві, на горі перед княжим теремом він наказав поставити Перуна, Дажбога, Стрибога та інших ідолів. Навіть князь вимагав, щоб їх офіційно визнавало населення всієї держави. Проте з цього задуму нічого не вийшло, оскільки поганські божества мали локальний характер і їх не сприймало етнічно різноманітне населення держави. Разом з тим

за правління Володимира християнство вже набуло певного поширення на Русі, тому й не дивно, що князь вирішив обрати для своєї країни саме цю релігію. Також у IX–X ст. християнськими стали Болгарія, Чехія, Польща. Тому для Володимира було очевидним, що, прийнявши християнство, Київська Русь зможе увійти як рівноправна в коло європейських держав. Але він не хотів просити Візантію, щоб вона прислала духовенство для Русі, бо прийнявши з її рук християнство, Візантія б розглядала русичів як своїх підлеглих. Тому Володимир вичікував вигідного моменту для прийняття християнства, і такий час невдовзі настав.

Після смерті Іоанна Цимісхія на престол вступили два брати – Василь і Костянтин, саме у цей час у Візантії вибухнув заколот. Імператори змушені були попросити військової допомоги у Володимира, пообіцявши видати за нього свою сестру Анну. Володимир відразу погодився, бо вбачав у цьому шлюбі вигідний політичний вигравш для своєї держави. Коли небезпека минула, імператори не захотіли виконати своєї обіцянки. Тоді Володимир напав на візантійські міста в Криму, взяв Корсунь (Херсонес) і пригрозив походом на Константинополь. Відповідь імператорів була такою, що не можуть віддати своєї сестри за поганця. На неї Володимир виявив готовність охреститися. Своєю чергою принцеса Анна вирішила погодитися на цей шлюб, щоб врятувати країну від загрози війни. На думку вчених, хрещення й шлюб Володимира з Анною відбувся 987 р., можливо у Корсуні. Після приїзду князя до Києва він охрестив своїх синів і міщан Києва. Володимир звелів знищити ідолів, які стояли перед його палацом, а мешканцям міста наказав неодмінно охреститися у Дніпрі. Кияни не чинили опору, оскільки в самій столиці християнство вже було поширене. Існувала й інша причина, яка полегшувала прийняття нової релігії – відсутність спеціального духовного стану на Русі, який би налаштовував людей проти зміни релігійних вірувань. Поганські культу русинів не мали певних спільних і обов'язкових ознак для кожного з них. Здебільшого вони склалися із багатьох фантастичних уявлень і звичаїв, які потім легко уживались з християнством. У народних віруваннях нові святі набирали рис відомих вже богів. Наприклад, св. Василій ставав опікуном худоби, як бог Велес, св. Ілля зайняв місце Дажбога. На противагу північно-руські землі, особливо Новгород, вороже зустріли християнство. Тому хрестити новгородців довелося силоміць.

Як подає літопис, офіційна дата хрещення – 988 р. Це подія епохального значення. Бо прийняття християнства значно зміцнило престиж Володимирової династії. Тепер вона була пов'язана зі славетним домом візантійських імператорів. Тіснішими стали стосунки Володимира, який тепер належав до християнської сім'ї правителів, з іншими монархами.

Прийняття християнської релігії позитивно вплинуло і на внутрішнє життя країни. Оскільки вчення візантійської церкви підтримувало монарше право на владу, київські князі знайшли у ній ідеологічну опору, якої раніше не мали. До того ж церква з її складною внутрішньою підпорядкованістю ознайомлювала київських правителів з новими моделями управління. А в самому суспільстві Київської Русі з'явилася активно діюча установа, яка не тільки забезпечувала незнане раніше духовне єднання, а й справляла величезний вплив на культурне і господарське життя.

Вже наприкінці князювання Володимира Київська Русь володіла величезною територією. Вона простяглася від Вісли на заході до Ками і Печори на сході, від Чорного моря до Білого моря і Льодового океану. Ні одна з історичних постатей давньої української історії не зазнала такого вшанування, як князь Володимир, прозваний Великим.

Досить вагомим фактором у добу найбільшої могутності Київської держави було запровадження монетного карбування, яке виконувало функції мірила вартості та засобу обігу. Володимир випускав т. зв. златники та срібляники – золоті й срібні монети, на лицьовій стороні яких було поміщено зображення князя з усіма регаліями, а на звороті – княжий герб (тризуб). Саме з цього часу бере свій початок український національний герб – Тризуб. Загалом правління Володимира стало вершиною у процесі державотворення Київської Русі.

На 76-му році життя (15 липня 1015 р.) Володимир Святославич був порубаний на шматки у своєму родовому маєтку на Берестовім (урочисто поховали у Десятинній церкві лише його голову). Відразу після смерті князя розпочинається усобиця між його синами. Хоча перші ознаки кризи великокнязівської держави проявилися ще за життя Володимира. У 1014 р. його син Ярослав перестав платити данину Києву і став стягувати військо для походу проти нього. Володимир стурбований такими обставинами, готуєть-

ся до відсічі, але несподівано його настигла смерть. Хоча перед тим він передає престол своєму молодшому синові Борису. Він та його брат Гліб в останні роки життя Володимира стали його улюбленими дітьми. Але на момент смерті князя Бориса у Києві не було, бо він вирушив у похід на печенігів. Цією ситуацією нібито скористався найстарший син Святополк (1015–1019), який захопив великокнязівський престол та убив трьох братів. Це звинувачення щодо Святополка увійшло на довгий час в історичну літературу. Але за останніми дослідженнями (Котляр, Канигін) у Святополка є алібі. Хроніка саксонського єпископа Тітмара Мерзебурзького недвозначно свідчить про те, що Святополк не вбивав своїх братів. Після одруження, приблизно у 1008–1013 рр. вітчим Володимир посадив Святополка в Турові (на околиці Київської землі), чим останній був незадоволений і готувався повстати проти Володимира. Князь наказав духівника дружини, її та Святополка кинути до в'язниці. Відразу по смерті Володимира (1015) Святополку вдалося вирватися з в'язниці і втекти до Польщі, до свого тестя Болеслава Хороброго. Втеча його була настільки поспішною, що йому довелося залишити в ув'язненні свою дружину, польську княжну і без неї стати перед очима свавільного норовом краківського князя Болеслава. А вина за ці злочини падає на Ярослава, бо Святополка не було на Русі на час загибелі Бориса, Гліба і Святослава. Тому заради справедливості має бути своєрідна реабілітація навіть у цій глибокій часовій площині.

Восени 1016 р. війська обох братів Ярослава і Святополка зустрілися під Любечем. Дружину Святополка у запеклому бою було притиснуто до озера і багато киян потонуло у ньому. Розбитий Святополк утік до свого тестя – польського короля Болеслава, а Ярослав вступив до Києва.

У 1018 р. війська поляків під проводом Болеслава і за підтримки Святополка вторглися на територію Русі. Битва між польськими і руськими військами відбулась на Волині, на берегах річки Буг. Ярослав не був добре підготовлений до бою, тому відступив у Новгород, де почав збирати нове військо.

Святополк за надану допомогу віддає Польщі західне пограниччя і червенські міста. Невдовзі польські союзники стали докучати місцевому населенню, тому навіть сам Святополк наказав їх знищувати. Не в змозі більше розраховувати на поляків, він звернувся за допомогою до печенігів, чим відвернув від себе

київських людей остаточно. Використавши цю обставину, Ярослав знову вирушив у похід і розбив військо брата над річкою Альтою, і в 1019 р. вступив на великокнязівський престол у Києві. Він ще кілька років продовжував воювати із своїми родичами і тільки в 1036 р. стає єдиним володарем руських земель.

Князь Ярослав мав три імені і два прізвиська: Ярослав і Юрій (Георгій) – його відкриті імена, Софія (Божественна мудрість, тобто Ісус Христос) – езотеричне (таємне) ім'я. Мудрий – офіційне прізвисько, а народне – Кульгавий. Мати та її наближені навіювали Ярославу думку, що в його жилах – онука Рогвольда із священної династії – тече кров самого Ісуса Христа. Бо генетично Ярослав пов'язаний (через матір) із династією Меровінгів (династією Святої крові, до якої зараховували себе Рогвольди), тому постає нащадком самого Ісуса Христа. На цій підставі багато істориків зазначають, що Ярослав намагався “звеличити свій рід”, тобто рід Рогвольдів. Отож, він насильно змінив титульну династію, надавши першість Рогвольдам – носіям Святої крові.

Невдовзі Ярославу вдалося відновити могутність Київської Русі. Він повернув загарбані Польщею червенські міста, зміцнив північні кордони держави, підкорив ятвягів і Литву. Приділяв постійну увагу Ярослав і зміцненню південних кордонів. У 1036 р. він розгромив під Києвом печенігів, і з того часу їх зазіхання на руські землі припинилися. У пам'ять про перемогу над ними Ярослав наказав побудувати церкву Благовіщення. Продовжуючи зміцнювати південні кордони, Ярослав збудував нові укріплення, відсунувши їх на 100 км південніше від старого кордону.

У 1043 р. раптово спалахнула війна із Візантією. Приводом для неї послужило убивство в Константинополі руського купця. Захищаючи честь держави і торговельні інтереси, Ярослав відправив велике військо під проводом свого найстаршого сина Володимира. Війна тривала із змінним успіхом, і тільки через три роки було укладено мир між обома країнами.

За роки правління Ярослав проводив доволі активну зовнішню політику. Зокрема, династичні зв'язки пов'язали його із багатьма могутніми державами Європи. Сам Ярослав одружився на шведській принцесі Інгігерді. Єлизавета – дочка князя – вийшла заміж за норвезького короля Гарольда Сміливого, а дочка Анна стала жінкою

французького короля Генріха. Підтримував Ярослав і тісні зв'язки з римсько-німецькою імперією. Син Ярослава – Ізяслав одружився із німецькою княжною. Сестра великого князя була дружиною польського короля Казимира, а син Всеволод одружився із дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха.

Одночасно з великою турботою про зміцнення міжнародного іміджа Київської Русі князь також дбав про внутрішній розвиток держави. Князювання Ярослава (1019–1054) вважається апогеєм могутності Київської Русі. Досягненням, з яким найбільше пов'язують зміцнення політичного становища держави, стало зведення загальноприйнятих у ті часи законів у “Руську правду” – правовий кодекс усієї країни. Ще за Олегових часів русичі мали власні закони, але письмово законодавство вперше було зафіксоване при Ярославі під назвою “Руська правда”.

За формою державного устрою Київська Русь на початку XI ст. перетворилася на могутню імперію, метрополією якої залишилися наддніпрянські землі. Територія України становила 1,1 млн. км² із населенням близько 4,5 млн. осіб. Держава України-Русі не була суворо централізована. Вона являла собою ранньофеодальну монархію і ґрунтувалася на принципі сюзеренітету, тобто верховного права князя київського над удільними, і васалітету – особистої залежності від нього. Хоча київські князі і займали великокнязівський престол всієї держави, але у міру розвитку феодальних відносин між ними і місцевими князями укладалися договори, так звані хрестоцілувальні грамоти.

У Київській державі саме великому князю належала верховна законодавча влада. Будучи главою адміністрації, великі князі зосереджували у своїх руках і виконавчу владу, виконували функції воєначальників та очолювали військо. Мали князі і судову владу. Процес монополізації влади до правління Ярослава відбувався неоднаково. Тільки найбільш честолюбним, талановитим і жорстоким членам династії вдавалося захоплювати київський стіл і утримувати своє верховенство над іншими конкурентами. У той період сильною владою стримувалися відцентрові тенденції і забезпечувалася єдність володінь. Після реформи Ярослава в системі успадкування влади, згідно з якою кожний член швидко зростаючої династії отримував реальну (чи уявну) частку володінь за принципом “отчини”, почалася децентралізація влади.

Владу уособлювали князь, рада бояр (дума) та збори городян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденції у політичному устрої Києва. Влада князя частково обмежувалася боярською радою, тому в деяких питаннях за підтримку князь передусім звертався до боярської думи – органу, що складався із старших членів дружини або із місцевої племінної знаті. Функції думи ніколи чітко не визначалися, а князь не був зобов'язаний радитися з нею. Але, ігноруючи її, він ризикував позбутися підтримки цього впливового органу, що репрезентував усю боярську знать. Тому князі, як правило, брали до уваги позицію боярської думи. У галузі внутрішньої політики діяльність думи виходила за рамки видання нових законів. За відсутності князя, або після його смерті дума ставала основним органом влади, яка не тільки вирішувала усі питання внутрішньої і зовнішньої політики, але й встановлювала владу майбутнього князя.

Демократичну сторону політичного устрою Київської Русі репрезентувало віче – збори громадян, які виникли ще до утворення князівств і, очевидно, походили від племінних рад східних слов'ян. Віче скликалося князем або городянами, коли виникала потреба. Питання, що обговорювалися на зборах громадян, стосувалися передусім військових походів, укладення угод, престолонаслідування, розподілу посад у державі, організації війська. Віче могло критикувати або схвалювати дії князя, але воно не могло здійснювати власну політику чи видавати закони.

На місцях у період існування Київської Русі склалися дві системи управління. Перша – десяткова система, а тисяча втратила свій реальний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він же був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову і фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з сотниками, що виконували аналогічні функції.

Другою системою управління була двірцево-вотчинна. Вона утворилася при княжому дворі і складалася з придворних чинів (дворецький, конюший, стольник, чашник тощо), які за дорученням князя виконували загальнодержавні функції.

На місця посилалися представники центральної влади – намісники і волостелі. Селами управляли старости, які обиралися їх жителями. Усі посадові особи одержували за свою службу з населення “корм” у вигляді різних поборів.

Під час правління князя Ярослава високо піднявся рівень культури та освіти. У 1028 р. за його наказом у Новгороді було відкрито школу, в якій навчалося 300 дітей. Літописець стверджує, що і сам князь дуже шанував науку. Він зібрав найбагатшу бібліотеку, яку помістив у храмі св. Софії. За таку значну просвітницьку діяльність народ і охрестив Ярослава “Мудрим”.

Одним з найкращих міст середньовічної Європи стала столиця Київської Русі. Київ був укріплений валами, дерев'яним частоколом; у чотирьох місцях були поставлені в'їзні ворота за сторонами світу. Однією із прикрас частини міста стали “Золоті ворота”. Київ мав багато церков, палаців князя, митрополита та місцевої знаті.

На потреби держави і утримання княжого двору проводився збір данини і судові штрафи. Поступово данина набирала в усій державі характеру постійної податкової повинності. Для регулярного збору податків встановлювалися “погости” і “становища”, тобто місця, куди приїздили збирачі податків і платники. Раніше данину збирали передусім хутрами, але в XI ст. переважно грішми. Крім того населення країни мало виконувати багато повинностей, зокрема військову, ремонтувати укріплення, шляхи тощо.

20 лютого 1054 р. князь Ярослав Мудрий помер на руках свого сина Всеволода. В українській історії він залишив помітний слід, завершив будівництво держави, зміцнив її міжнародний авторитет, сприяв розквіту культури, науки, писемності і поширенню їх серед населення своєї країни.

3. Розпад України-Русі та його причини. Історичне значення Київської Русі

Ярослав Мудрий перед смертю спробував вирішити проблему запобігання міжусобній боротьбі за київський престол. У розподілі земель і політичної влади він застосовував принцип старшинства в рамках родини. За старшим сином Ізяславом Ярослав закріпив Київ і Новгород з навколишніми територіями; другому сину, Святославу, віддав Чернігів; третьому, Всеволоду – Переяслав; четвертому, Вячеславу – Смоленськ, а молодшому, Ігорю – Володимир-Волинський. Як тільки в якомусь із цих князівств звільнявся престол, кожен із синів, за задумом Ярослава, піднімався на шабель вище, аж доки не сягав вершини всієї системи – київського престолу. Ярослав

запроваджував нову форму правління країною, в основу якої було покладено принцип сеньйорату, коли влада в країні мала переходити до братів по старшинству. Але фактично, поділивши територію країни між своїми синами, він тим самим підірвав її єдність, тому що у великого київського князя не було жодного виконавчого органу, яким би можна було утримувати її територіальну цілісність.

Після Ярослава ускладнилася і міжнародна ситуація для Київської Русі. У 1068 р. Ізяслав зазнав поразки від половців – кочових орд, які з'явилися у причорноморських степах у XI ст. На віче у Києві було вирішено зібрати військо і дати половцям відсіч, вимагаючи разом з тим зброї від князя, але той не дав, побоюючись, що вони можуть виступити і проти нього. Внаслідок цього розпочався бунт, і кияни проголосили князем Всеслава, який до того княжив у Полоцьку. Але той не бажав цієї ролі і утік з Києва. У той час до міста повернувся Ізяслав з польським військом. Усе ж втримати владу йому так і не вдалося. Міжусобна боротьба набрала великого розмаху. На короткий період на престолі сів енергійний і освічений Святослав Ярославич (1073–1076), а після його смерті – брат Всеволод, якого відразу ж вигнав Ізяслав. Спираючись на польські війська, він втретє обіймає київський престол (1077–1078). А у 1078 р. Ізяслав загинув у боротьбі з нащадками своїх братів Святослава і В'ячеслава.

Наступним київським князем став Всеволод Ярославович, який князував 15 років (1078–1093). Державу поділив знову на уділи, але міжусобиць припинити не зміг та й розгорілась боротьба за землі, в якій стали використовувати половців. Першим їх привів на Русь Олег Святославич, прозваний в народі Гореславовичем.

Для припинення міжусобиць і встановлення якоїсь згоди руські князі в 1097 р. з'їхалися на з'їзд в Любеч. Ініціативу щодо нього проявив Володимир Мономах – внук Ярослава Мудрого. З'їзд закріпив поділ Русі на уділи між князями. Це означало, що принцип сеньйорату перестав існувати. Його замінив “отчинний” порядок престолонаслідування від батька до сина. Разом з тим князі погодилися між собою укласти оборонний союз і заборонити укладання приватних союзів князів з половцями. Але ухвали з'їзду відразу ж були порушені, бо спалахнули знову міжусобиці. Ще декілька разів князі збиралися на свої з'їзди, щоб домовитися про їх припинення, хоча вдалося дійти згоди тільки про організацію спільних походів проти половців. У 1103 р. княжі полки розбили половецькі загони у

степам і з багатою здобиччю повернулися назад. Вдалим був і наступний похід 1111 р. У цих походах особливо відзначився переяславський князь Володимир Мономах.

У 1113 р. помирає київський князь Святополк, який не користувався популярністю серед киян, особливо за його дії у підвищенні податків тощо. Зі смертю князя у Києві вдалися до заворушень: народ громив двори наближених до князя бояр, купців, лихварів. Своєю чергою, боярство, налякане погромом, вирішило запросити на престол Володимира Мономаха. Це саме вчинило і Київське віче.

Володимир Мономах, ставши великим князем (1113–1125), знову об'єднав навколо Києва переважну більшість руських земель. Значну увагу він звернув на зміцнення внутрішнього становища держави. Щоб ліквідувати причини народного незадоволення, він видав низку законів проти надмірного підвищення процентів за позику, закон про охорону збанкрутілих купців і закупів селян. Значним впливом і владою користувався Мономах серед князів і вимагав від них безоглядного послуху. Він поновив спроби приєднання до Русі Північного Причорномор'я. Йому вдалося навіть захопити міста у пониззі Дунаю. Це справило велике враження на Візантію. Внаслідок цього і з'явилась легенда про те, що візантійський імператор, для того, щоб задобрити Володимира, прислав йому володарські відзнаки, а між ними й корону – “шапку Мономаха”.

Значний інтерес продовжує викликати твір, написаний Володимиром Мономахом – “Повчання дітям”, у якому князь подає практичні поради щодо управління країною своїм нащадкам. Авторитет князя В. Мономаха був такий великий, що він без будь-яких перешкод передав престол старшому синові Мстиславі.

За час свого правління Мстиславу (1125–1132) вдалося зберегти єдність держави. Він продовжував політику свого батька. А після його смерті завершився недовговічний період в історії Київської Русі, коли існувала політична думка зосереджувати землі навколо Києва.

Після смерті Мстислава з новою силою спалахнули міжусобиці, про що свідчить тільки один факт, що протягом XII ст. на київському престолі побувало близько 40 князів.

У 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, син Юрія Довгорукого, напав на Київ і жорстоко його пограбував. З цього моменту ця боротьба поклала початок національному протистоянню українців і великоросів. Кияни прогнали Андрія, але

руїна Київської держави не припинилася. Уже в середині XII ст. на території колись єдиної могутньої держави утворилося 15 удільних князівств. Серед причин розпаду Київської Русі можна виділити такі:

- величезні простори держави, до складу якої входили крім українців (більше 20 різних племен і народностей), і неслов'янські племена – вєдь, чудь, меря, мешера, чорні клобуки та ін., які приводили до труднощів управління з одного центру;

- недосконалість державного апарату і системи престолонаслідування сприяли відцентровим тенденціям окремих племен і народностей Київської Русі;

- негативні наслідки для Київської держави мав занепад торгівлі.

До цього призвели три чинники: 1) половці, осівши в степах, відгородили Русь від Каспійського моря і не пропускали купців з Русі; 2) у період хрестових походів основні східні торгові шляхи із Західної Європи перемістилися на Середземне море і Малу Азію, а Русь опинилася на узбіччі; 3) у той період ослабла Візантія, що призвело до зменшення її торгівлі з Руссю. А із занепадом торгівлі занепали міста, ремесла і загалом Київська Русь.

Водночас варто зазначити, що період існування Київської Русі займає важливе значення в історії України. Адже головний осередок цієї держави фактично сформувався на території сучасної України, а її основою стало Середнє Подніпров'я з Києвом, який став центром об'єднання слов'янських племен і столицею держави. Заснували цю державу ті, хто здавна проживав на цих землях, у VI–VIII ст., – це поляно-антська народність, яка була генетичним ядром майбутньої української нації і називалася “Руссю”.

Розпад Київської Русі як єдиної держави не був притаманний тільки їй. Аналогічні процеси відбувались і в інших країнах Європи. Але вони спромоглися вийти з цієї ситуації оновленими і сильними. З Україною-Руссю, на жаль, так не сталося, а в час свого найбільшого ослаблення вона стала ще здобиччю грізного ворога – монголо-татарських орд. Їх нашествя завершило занепад давньої держави. Все ж національні державницькі традиції не були втрачені, їх перейняла спадкоємиця Київської Русі – Галицько-Волинська держава.

Тема 3

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – ПРОДОВЖУВАЧ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Галицько-Волинське князівство – держава, яка заступила Київську Русь на українській землі. Сформувавшись на західній околиці, вздовж другого шляху “із варяг у греки”, вона зуміла об’єднати навколо себе більшу частину української етнографічної території свого часу. Півтора століття її існування не пройшли безслідно для подальшої долі нашого народу. Галицько-Волинська держава насамперед захистила Україну від передчасної окупації з боку Польщі, а з іншого боку, – припинила асиміляцію українського елемента великоруським. Ця держава, перейнявши національно-культурні традиції Київської Русі, свою політичну діяльність розвивала під сильним впливом тих стосунків, які існували в середньовічній Європі. З падінням Києва посередницька роль у торгівлі між Заходом і Сходом переходить до Володимира. Беручи участь у політичних та економічних справах Європи, Галицько-Волинська держава долучалась до духовних інтересів Західної Європи, збагачувала її культурним впливом і збагачувалася сама.

1. Передумови створення Галицько-Волинського князівства

На початку другої чверті XIII століття напередодні монголо-татарського нападу на південно-західних землях Київської Русі активно розвивалася нова держава, що прийшла на зміну державі Ярослава Мудрого і його синів. Процес формування нової держави на території басейнів Дністра та Західного Бугу розпочався ще в період розпаду Київської держави на окремі князівства і супроводжувався поступовою втратою Києвом ролі політичного центру. Оскільки Наддніпрянщина під ударами степових орд дедалі більше занепадала, зростало значення західних земель, розташованих далі від степів, – Галичини і Волині.

На думку І.П. Крип'якевича, Галичина завдячувала своєму господарському розвитку передусім підкарпатським покладам солі. Значна її кількість розходилася великими партіями не тільки по західних землях, але й до Києва. Це надавало Галичині особливого значення в українській торгівлі. Важливу роль мали також галицькі шляхи, які вели через карпатські перевали до Південної Європи, та транзитний шлях через Волинь. Біля торгових шляхів виростили людні міста.

Племена волинян та білих хорватів вже за часів Олега перебували у залежності від Київської держави. Згодом Володимир і Ярослав, оцінюючи значення Західного Побужжя та Підкарпаття, вели за них боротьбу з Польщею і тісно поєднали ці території з Києвом. Та згодом, коли влада київського центру ослабла, місцеві еліти західних земель отримали можливість самим дбати про свою організацію.

Племінна верхівка Галичини з цією метою використала династію Ростислава Володимировича (внука Ярослава Мудрого), сини якого – Рюрик, Володар і Василько – осіли в Прикарпатті в другій половині XI століття, поділивши між собою Галичину. Рюрик незабаром помер, і фактично, князями залишилися Володар, що мав столицю в Перемишлі, і Василько – в Теревовлі. З відокремленням Галичини не могли примиритися князі сусідньої Волині, котрих підтримував великий князь київський Святополк. Розпочалася вперта боротьба, одним із трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Володарю і Васильку вдалося відстояти свої землі від Святополка, розгромивши його на Рожнім полі (Галицько-Волинське прикордоння), а його союзників угрів під Перемишлем (1099 р.). Василько й Володар померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилася в руках Володаревого сина, талановитого й енергійного Володимирка (1141–1153 рр.), який переніс свою столицю із Звенигорода до Галича. Він правив доволі успішно, незважаючи на інтриги бояр, ворогування з київськими князями та небезпечне сусідство з Угорщиною і Польщею.

Син Володимирка – Ярослав (1153–1187 рр.), названий у “Слові о полку Ігоревім” Осмомислом, одержавши від батька територію Галичини, розширив свої володіння, колонізуючи Дністер; землі його доходили аж до Дунаю. Він був наймогутнішим князем тогочасної України. Автор “Слова о полку Ігоревім” згадує його такими словами: “Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш

ти на своїм злотокованім столі, підпер гори угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь, зачинив Дунаю ворота, мечем тягарі через хмари, суди рядиш до Дунаю. Грозьби твої по землях течуть, одчиняєш ти Києву ворота, стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями”. Він підтримував добрі стосунки з Візантією, Угорщиною, Німеччиною, був гарантом стабільності на Балканах. У 1165 р. він визнав ленну залежність від Фрідріха I Барбаросси. Галичина за Ярослава розквітла економічно.

Ярослав брав участь в боротьбі за Київ, часто висилав свої війська в Київщину і здобув собі там значний вплив. Порозумівся з давніми ворогами Галича – волинськими князями. Він виявляв розуміння найважливішої у той час справи – боротьби з половцями і посилав свої полки у походи в степ.

У ході економічного і політичного зростання Галичини збільшувався також вплив галицького боярства. Воно втручалось навіть у подружні справи князя, тому не був здійснений Ярославів заповіт – передати Галич його синові Олегові (син з нешлюбною жінкою Настасією, яка була спалена боярами як чарівниця). Після смерті Ярослава Галичиною оволодів син від законної дружини, Володимир II (1187–1199 рр.). Він також не хотів піддаватися впливові бояр, “не любив думи з мужами своїми”, але Володимир не вирізнявся політичним хистом, і бояри прогнали його з князівства. Князь шукав допомоги в Угорщині, але угорський король Андрій використав галицькі негаразди для своєї вигоди, зайняв Галич власним військом і оголосив себе королем Галичини. Народ зустрів малярську окупацію з великим незадоволенням, відгомін того дійшов аж до Києва. І митрополит київський закликав князів: “Чужинці забрали вашу батьківщину, треба вам подбати про неї”. Врешті бояри з’єднались з Володимиром і допомогли йому повернутися на князівство.

На Володимирові закінчився рід Ростиславовичів. Століття князювання цієї династії створило Галичині основи для подальшого історичного розвитку. Ростиславовичі зуміли оборонити свою землю від вторгнень сусідів – поляків, угорців, зміцнити кордони князівства, розвинути господарство і торгівлю. Вони закріпили за Галичиною визначне становище серед українських князівств і країн Європи. Ці здобутки Галичина зберегла й тоді, як увійшла в державницький зв’язок з Волинню.

Волинь спершу відігравала значнішу історичну роль, ніж Галичина: вона мала давні традиції племінного об'єднання волинян і лежала на важливому торговому шляху з Києва на Захід. Окрім старих центрів Волиня, Червна, Белза – значний розвиток отримали нові міста: Володимир, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж, Ізяслав та інші. У Володимирі у 992 р. було створено перші удільний стіл та єпископію для західних земель Русі. Волинь на півстоліття довше, ніж Галичина, була пов'язана з Києвом і до самостійної організації дійшла щойно в половині XII століття за князювання Ізяслава Мстиславовича та його сина Мстислава. Однак невдовзі Волинь дуже швидко знову поділилася на малі князівства і через те втратила своє політичне значення.

Нову епоху як галицької, так і волинської історії розпочав Роман Мстиславович (1173–1205 рр.) – найвидатніший князь на усій Україні-Русі кінця XII століття. Досвід керівництва здобував у Новгороді. Після смерті батька перейшов на князювання до Володимира. 1188 року на заклик галицьких бояр він приїхав до Галича, щоб князувати на місці Володимира Ярославича, але невдовзі змушений був залишити князівство. Лише після смерті Володимира, в 1199 р., він вдруге заволодів Галичем і з'єднав його з Володимиром. Так виникла Галицько-Волинська держава, яка об'єднувала українські землі від Карпат до Дніпра.

Деякі історики вважають таку назву некоректною, підкреслюючи, що об'єднаною державою князівство було лише в 1245–1264 рр. (див.: Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь.– К., 1998.– С. 154–155). Проте необхідно враховувати, що ознаки держав мали усі наймогутніші князівства, володарі яких – на знак незалежності від інших князівств – називали себе “великими князями”. Літописець величає Романа саме “великим князем”, “вікопомним самодержцем всієї Русі”, котрий “одолив усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих... Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх, як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха...”. Цей титул засвідчив зміцнення позиції великого князя, підкорення ним непокірних боярських угруповань. Державний статус князівства підтверджувався тим, що деякі західні землі називали його королівством задовго до коронування Данила Галицького.

Спроба тестя, київського князя Рюрика, відібрати у Романа Галичину закінчилась для першого повною поразкою: Роман відібрав у Рюрика Київщину й Київ і посадив там намісником свого далекого родича, князя Ингвара Луцького. Коли Рюрик, скориставшись відсутністю Романа (той був у поході проти половців), знову повернув собі Київ, Роман постриг у ченці і Рюрика, і його дружину, і дочку його Предславу, з котрою перед тим розлучився. На цей раз він посадив князем Рюрикового сина Ростислава, одруженого з дочкою Всеволода Суздальського. До Києва сам не перейшов, а обмежився тим, що був фактичним господарем Правобережної України. Так Роман став, за словами М. Грушевського, “найбільшою політичною силою на Україні”.

Роман підтримував приязні стосунки з Візантією, Угорщиною, Папою Інокентієм III. В історичній літературі зберігся переказ про те, що Папа пропонував Романові королівську корону, якщо той прийме латинство, але Роман відхилив цю пропозицію. У Галичині Роман вже мав твердий ґрунт: міщанство, на яке міг спиратися в боротьбі з боярством.

Роман Мстиславович завоював собі славу сміливими і успішними походами на половців та литовців. Згодом він втрутився у боротьбу за престол династії Гогенштауфенів, виступивши на боці Філіпа Швабського Гогенштауфена з Оттоном IV Саксонським. На шляху до Саксонії Роман загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихвостом на Віслі.

Загинув Роман у 1205 році. Це був останній рік величі новоствореного князівства. Адже за короткий термін володарювання Роман Мстиславович зробив доволі багато. При ньому Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави, з котрою її пов'язувала не лише генеалогія князів, але й національний склад населення і спільна історична традиція.

Смерть Романа у 1205 році була великою втратою для України. Почалася сорокарічна боротьба за престол, у якій сусіди роздирали державу на шматки. Цей час – 1205–1245 рр. надзвичайно важливий і цікавий для розуміння загальних умов розвитку Галицько-Волинського князівства.

На початковому етапі Галичину захопили три Ігоровичі (сини героя походу на половців – Ігоря Святославича), родичі Осмомис-

лової фамілії. Але вони посварилися з галицькими боярами. Під час різни, яку незабаром розпочали молоді князі, загинуло близько п'ятисот бояр; це, зрозуміло, спричинило ще сильніший опір з боку боярства. Бояри звернулися за допомогою до угорського князя, удаючи, що хочуть мати за князя малолітнього сина Романа – Данила. Коли молодий Данило прибув до Галича, то виявилося, що бояри хочуть правити його іменем самі. Данило змушений був знову покинути Галич. У 1213 році провідник боярства Володислав Кормильчич проголосив себе галицьким князем. Це була нечувана подія в тодішньому світі, і таке “вокняження” боярина викликало обурення як серед українських князів, так і серед сусідніх володарів. Тоді Угорщина і Польща вирішили порозумітись і виступити на захист прав синів Романа. Представники цих країн з'їхалися 1214 року в м. Спішу й домовилися між собою посадити в Галичині угорського королевича Коломана (1214–1219 рр.), який повинен був одружитися з польською княжною. За цією домовленістю Польща забирала собі частину Галичини з Перемишлем і Берестейщину. Молоді Романовичі залишали за собою Волинь. Однак становище, створене Спішською умовою, існувало недовго. Галичина, за порозуміння з галицькими боярами, потрапила під владу новгородського князя зі смоленської династії Мстислава Удатного (1219–1227 рр.), завязтого вояки й компромісного політика.

Тим часом Романовичі стали дорослими і розпочали боротьбу за відбудову Галицько-Волинської держави. Данило зайнявся насамперед збиранням волинських земель, що були в руках інших князів або під владою Польщі. Повільними, тривалими заходами він здобув столичний Володимир (1214 р.), потім Берестя і Забужжя (1219 р.), Луцьк і Пересопницю (1225 р.), згодом Белз (1234 р.). Це були давні землі роду Романа. Населення Волині шанувало свою династію і готове було йти на жертви задля неї. Володимирські бояри не залишали Романовичів навіть тоді, коли ті, збіднілі, тинялися різними містами. Спираючись на сили Волині, Данило розпочав війну за Галич.

Боротьба ця потребувала немало зусиль. Проти Данила ворожим фронтом виступили галицькі бояри, котрі боялися сильної княжої влади і вживали різних заходів, щоб сина Романа не допустити до Галича. Проти Данила виступили також ті князі, які хотіли сісти на галицький престол. Для примирення з Мстиславом (той не

мав синів) Данило одружився з його дочкою з надією після смерті князя стати все-таки володарем Галичини. Але незабаром поляки і угри пішли війною на Мстислава, і він був змушений разом з Данилом утікати на галицьке Пониззя. Вчасна допомога від половців і литовців допомогла втікачам знову захопити Галич, причому угорська і польська залоги потрапили в полон разом з угорським королевичем Коломаном. Лише після смерті Мстислава (1228 р.), використавши усобицю в Польщі, Данило в 1229 р. оволодів Галичем, і населення його радо вітало.

Але бояри і далі плели свої інтриги, і з їх допомогою угри знову захопили Галичину. Варто відзначити, що оскільки боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які намагалися поневолити Галицьку Русь, боротьба Данила і Василька Романовичів проти бояр набирала характеру визвольної війни за державну незалежність. Молодих княжичів підтримували широкі верстви населення, що розраховували на підтримку князів. Для перемоги Романовичів істотне значення мала й позиція селян-общинників, які входили до княжого пішого війська. Зміцнення боярства не віщувало смердам нічого доброго, а надії на “доброго князя” були поширені у народі. Союз князівської влади з широкими верствами населення був спрямований на встановлення такого варіанта державного ладу, який значно більше відповідав потребам економічного і культурного розвитку, ніж князівська олігархія.

2. Королівство Данила Галицького: поміж Золотою Ордою та Заходом

Внаслідок тривалої боротьби Данилові вдалось остаточно оволодіти Галичем у 1237 р. і на цей раз уже остаточно. Є підстави вважати, що вже після першої битви з монголами на р. Калці, в якій Данило брав безпосередню участь, він усвідомив усю небезпеку, яка мала спіткати Русь зі Сходу. Принаймні саме у першій половині XIII ст. постали на східному кордоні його держави потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Кам'янець (городище на р. Гуска поблизу Шепетівки), Колодяжин, які з великими труднощами бралися штурмом монголами, або й виявилися нездоланими. Вже у перші роки

панування Данило звернув увагу на становище смердів, на обсяг їх повинностей тощо.

У 1240 р. Данило оволодів Києвом і посадовив там свого намісника Дмитра. У цей самий час вдарила страшна гроза зі сходу: на Україну напали монголо-татари. На початку 1241 р. вони здобули Колодяжин, Кам'янець. Данилів і Крем'янець обминули, не взявши, а Галич і Володимир зруйнували, та вирушили далі на захід. У 1242 р., довідавшись про смерть хана Удегея, повернули на схід. Отаборившись над Волгою, монголо-татари утворили величезну державу, яка охоплювала смугу степів від пониззя Дунаю на заході до Аральського моря на сході – так званий улус Джучі, який умовно прийнято називати Золотою Ордою. Територія Галицько-Волинської держави на схід від р. Горинь, Збруч та Дністер була оголошена буферною зоною, на яку поширювалося адміністрування монголів. А південніше Києва, у районі Канева розпочиналися власне татарські землі. Руських князів з поза меж буферних територій викликали для затвердження до Бату-хана.

Опинившись поміж ворожим Заходом та агресивною монгольською державою, Данило повною мірою зумів скористатись перевагами цієї ситуації. Під час затишшя другої половини сорокових років XIII ст. він врахував гіркий досвід та розпочав зведення ширшої мережі аналогічних до Крем'янецької твердині укріплень вздовж всього східного кордону. А свою столицю – місто Холм укріпив кам'яними стінами. Перенесення столиці під польський кордон могло викликати невдоволення та зворотну агресію західних сусідів. Проте Данило укріпив захоплений у 1244 р. Люблін кам'яною вежею. Позиції Данила у Мазовії також зміцнилися. У новозбудовані міста, заселені втікачами із Подніпров'я, він запрошував також численних німецьких переселенців, татарських, вірменських і єврейських купців. Разом з тим провів військову реформу, залучив все найкраще із монгольської тактики та озброєння.

Становище Данила у той час було надзвичайно важким, бо він не міг розпочати боротьбу з татарами, коли за ними стояли Ростислав з уграми, а головне – непокірне боярство. Щойно коли у 1245 році в кривавому бою під Ярославом Данило остаточно переміг свого ворога – Ростислава, котрого підтримували угри, його владу остаточно визнала Угорщина та Золота Орда. У 1246 р. останнім з

князів поїхав туди і Данило. До нього звернулися татари з вимогою “Віддай Галич!”. Можливо, хтось із князів руських просив Галич у татар. Тим не менше, Данило отримав від татар підтвердження прав на князівство для себе і нащадків, але змушений був визнати себе “мирником” – союзником татар, їх васалом. Порівняно з іншими князями Данила татари приймали “милостиво”, але почуття образи на татар було глибоке і у князя, і в усіх підданих. “О зліша зла честь татарська!” – писав про цю подію літописець. – Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом, себе називає”.

І справді, щойно закінчив Данило сорокарічну боротьбу за об’єднання Романової держави блискучою перемогою, як змушений був визнати себе ханським “холопом”. Усе життя відтоді присвятив він підготовці до нової боротьби – за звільнення від татарської неволі. Подальша діяльність Данила засвідчує, що він тільки за крайніх обставин підпорядковувався Орді, щоб отримати перепочинок і зібрати сили для вирішального бою. Саме для цього Данило будує фортеці, а водночас шукає зв’язків у Західній Європі для спільної боротьби з азійськими поневолювачами. На знак примирення угорський король видав свою дочку за князя Лева Даниловича.

Перемога під Ярославом розв’язала руки Данилові і дала йому змогу зайнятися внутрішніми справами. Він здійснив реформи в усіх сферах життя. Супроти “крамольного” боярства він перейшов до каральних дій: багатьох стратив, а у інших конфіскував землі, віддавши їх новому, служилому боярству.

Однак виявилось, що, незважаючи на моральне приниження, авторитет Данила значно зріс після відвідин хана у 1246 р. Він повернувся з ярликом хана як його васал і, отже, міг сподіватися на захист з боку татар у разі будь-якого конфлікту. Так зрозуміли його становище його суперники і зі страхом чекали появи татар.

Ця обставина, треба думати, була не останньою у виборі Данила суб’єктом переговорів з Папою Інокентієм IV. Посол Папи Іван Плато де Карпіні дорогою до татар зустрів у 1246 р. у Ленчиці в Конрада мазовецького князя Василька, а потім гостював у нього у Володимирі. Там він пропонував Василькові та руським єпископам опіку Святого Престолу і переговори про з’єднання Руської церкви з

Римом для організації спільної боротьби проти монголо-татар. Усі вони відмовилися від цієї пропозиції і радили почекати повернення Данила від татар. Питання про залучення на свій бік Данила мало для Папи Інокентія IV велике значення: у своїй спробі організувати оборону християнства від татарської небезпеки він хотів спертися передусім на країни, які безпосередньо перебували під загрозою – Угорщину, Чехію, Сербію, Польщу, Литву та Галицько-Волинське князівство. Збереглося листування між Папою і Данилом після його повернення від хана. З цих листів зрозуміло, що для Данила головним завданням була організація протитатарської коаліції і він хотів знати, коли вона буде організована. Справа ця для нього була дуже важлива, бо якраз в цей час татарський воєвода Куремса знову напав на Поділля і Волинь. Папа звертався з листами не лише до Данила, але й до Олександра Невського, князя Суздальського, якого теж закликав до об'єднання. Однак насправді метою Папи Інокентія IV було встановити лише оборонний вал для захисту Західної Європи від татарських нападів, а не активна боротьба з ними. Данило сподівався на організацію Папою хрестового походу силами великої коаліції держав: Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії.

Плани Римської курії щодо створення європейської коаліції для війни з монголами реалізувати не вдалося. Однак наслідком контактів зі Святим Престолом стала урочиста коронація галицько-волинського правителя, який цим самим наче приймався під опіку Папи, як і решта володарів християнського світу. У таких умовах Данило погодився прийняти коронування, запропоноване Папою Інокентієм IV, яке відбулося в прикордонному Дорогочині (неподалік від сучасної Варшави). У 1253 р. “Прийняв вінець від Бога, від церкви Св. Апостолів, від стола Св. Петра, від отця свого Папи Інокентія і від усіх його єпископів”, – записано в літописі. Проте, коли обіцянки допомогти в боротьбі з татарами не були реалізовані, Данило не вважав себе зв'язаним обіцянкою з Римом. Побачив і Папа, що його надії на навернення до латинства руських земель марні. Щоправда, у 1257 р. новий Папа Олександр II погрожував Данилові Галицькому прокляттям за непослух Римській церкві.

Підтримуючи стосунки з Папою, Данило мав також далекоглядні наміри здобути собі більшу опору на Заході. Так, коли після смерті останнього герцога Австрії з дому Бабенбергів, Фрідріха, розпочалася боротьба за його спадщину і Австрію захопив чеський король Отокар

II, тоді Данило погодився на пропозицію угорського короля Бели (за згодою з Папою) одружити свого сина Романа з сестрою померлого герцога – Гертрудою, спадкоємницею австрійського престолу. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252 р.). В союзі з королем Белою і його зятем, Болеславом Стидливим, Данило здійснив проти Отокара похід на чеські землі. Похід цей безрезультативний, знаменний лише тим, що, за висловом літописця, жоден руський князь не заходив так далеко на захід.

Тим часом в ослабленій татарським нашествям України з'явився новий ворог на півночі. Це була Литва. Вже Роману Мстиславовичу довелося вести запеклу боротьбу з литовським племенем ятвягів. Після його смерті литовці знову почали непокоїти своїми нападами Волинь. У 1219 р. з ними було досягнуто згоди, але нові напади ятвягів змусили Данила укласти союз із мазовецькими польськими князями та Тевтонським орденом і взятися до рішучої боротьби з ятвягами. Ця боротьба велася з великою жорстокістю. Справа закінчилася завоюванням ятвязької землі і поділом її між союзниками у 1254 р. Коли литовські племена вперше об'єднав в єдиній державі князь Мендовг (1219–1264 рр.), то Данило спочатку жив з ним у мирі і навіть одружився з його родичкою. Однак посилення Мендовга здавалося дуже небезпечним Данилові для його держави.

Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з Австрії після невдалого одруження, Мендовг дав уділ на Білій Русі з Новгородком, Слонімом, Волковиськом та іншими містами. Отже, тепер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширювалися далеко на північ, аж до басейну Німана і Нарева. Після смерті Мендовга його син Войшелк передав Шварнові литовський престол, а сам прийняв православ'я і пішов до монастиря. Отже, на короткий час Литва опинилася під владою Данилового сина. Ця литовська політика була найвдалішою з усієї зовнішньополітичної діяльності Данила.

Однак найбільшої небезпеки чекав Данило з боку татар. Вони намагалися ослабити Галицько-Волинську державу, підтримуючи народний рух проти князівської влади. Це були так звані “татарські люди”, або болохівські князі; вони освоїли басейни рік Случа і Гориня, де пролягали важливі торгові шляхи, а також Західне Поділля в межах “буферних” територій. Татари прийняли цих людей

під свою владу, дозволили їм самоуправління і вимагали лише данини хлібом – пшеницею і просом. В такий спосіб загарбники підривали авторитет княжої влади ізсередини і руйнували державу. Данило добре розумів небезпеку цих інтриг і знищував “татарських людей” нещадно. Що стосується безпосередніх причин конфлікту з татарами, то ми достовірно не знаємо, але можна здогадатись, що власне боротьба Данила з “татарськими людьми” спричинила інтервенцію з боку татарських властей. Представником Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку Куремса. Підтримуючи антикнязівські рухи серед місцевого населення на Волині і на Поділлі, Куремса здійснив декілька походів (щоправда, вони мали швидше характер військових демонстрацій) на Волинь і на Пониззя, але на ці походи Данило відповів новими карними експедиціями проти непокірних “татарських людей” (1252–1254 рр.). Через кілька років з Орди було прислано нового воєводу Бурундая, котрий мав значно більше сили (1259–1260 рр.), Данило не мав можливості протистояти військовій татарській перевазі і змушений був підкоритися. За наказом Бурундая Данило змушений був зі своїми людьми зруйнувати укріплення своїх міст – Володимира, Крем’яця, Луцька, Львова та ін.; повинен був посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву і на Польщу. Ніякої допомоги з Заходу не надійшло. Тепер держава Данила була позбавлена засобів оборони, і, за словами М. Грушевського “...найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась, як дим”. Пониззя та Болохівщина були знову втрачені, Галицько-Волинська держава змушена була сплачувати данину Орді. Відповідно таке становище пригнічувало Данила і, мабуть, пришвидшило його смерть у 1264 році. Короля Данила поховали у Холмі.

В особі Данила Галицького Україна втратила, безумовно, одного з найвидатніших українських князів. Вже в Галицько-Волинському літописі знаходимо коротку характеристику Данила: “Сей король Данило (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні”.

Блискучу характеристику князю-королю Данилу і його часу дав М. Костомаров: “Доля цього князя, – пише він, – мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягнув жодний з

українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Адже, не встигнувши визволитись з-під татарського ярма і дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки дій самостійності на майбутнє. У ставленні до своїх західних сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило завжди відважний, мужній, але разом з тим великодушний і добрий до наївності, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе обдурити. Цей князь являє собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від батьків своїх і дідів політику хитрощів та насильства, і звикли не розбиратись в засобах задля досягнення мети... Особа Данила Галицького залишається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії”.

Після смерті Данила єдність його держави дещо похитнулася, проте волинським та галицьким князям майже століття по тому вдавалося утримувати її стабільний розвиток.

3. Причини занепаду та значення Галицько-Волинської держави

Сильна Галицько-Волинська держава, створена князем Данилом, залишалася такою майже ціле століття. Сприяли цьому насамперед зовнішні обставини. Так, Угорщина втратила вже надії перемістити свої кордони на північ від Карпат. Польща залишалася поділеною на частини, Литва не виявляла воєвничих намірів, монгольська держава також прийшла до внутрішнього розладу. У цій ситуації Галицько-Волинська держава зберегла сильне становище як велика цілісна територія. Хоча спершу і вона почала ділитися, проте княжа династія ззовні зберігала солідарність. Завдяки цьому галицько-волинські князі не тільки не втратили територіальних надбань, але ще їх і примножили.

Золотоординська епоха привела до поживавлення трансконтинентальних зв'язків у Євразії. Вже з другої половини XIII ст. волинські міста активно включаються у міжнародну торгівлю. Цим

містам, що лежали на давньому торговельному шляху з Азії в Європу, у XIV ст. випала вигідна роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом. Найближчі до Галичини східні торгові партнери – ординські міста Кілія, городище Костешти, Старий Орхей (можливо, Шехр-ал-Джедід – Нове місто, один з найбільших центрів Золотої Орди у Північному Причорномор'ї), Маяки, Велика Мечетня, Хаджибей (на місці нинішньої Одеси), Солоне, Аргамакли-Сарай, Ак-Мечеть і Балаклея, розміщені ланцюгами у степу, забезпечували вихід українських купців до Чорного моря. Ця торгівля приносила надзвичайні прибутки.

Після смерті Данила старшим у його роді залишився його брат Василько, котрий весь час був вірним другом і помічником Данила, сам залишаючись немов у тіні поруч із своїм талановитим братом. Він перебував у Володимирі на Волині, де невдовзі й помер (1270). Спадщину Данила – Галичину і Холмщину – перейняв його син Лев I (1264–1301 рр.), на Володимирщині та Берестейщині після смерті Василька князував Володимир (1271–1289 рр.), його спадкоємець, Східну Волинь з Лучеськом тримав Мстислав Данилович.

Лев був, безперечно, найталановитішим із усіх синів Данила. У 1269 році помер його брат Шварно, і всі його володіння перейшли до Лева. У зовнішній політиці чільне місце належало відносинам з Польщею. Після смерті Болеслава Малопольського Лев виступив претендентом на краківський престол, але невдало: було обрано Лешка Чорного. Це спричинило кількарічну війну з Польщею, яка закінчилася із смертю Лешка у 1288 р. У боротьбі за краківський престол Лев обстоював кандидатуру Болеслава Мазовецького, свого сестринича, сина Предслави. Під час цієї міжусобиці Лев знову захопив Люблін.

У цей самий час змінюються відносини і з Угорщиною. Під час однієї з воєн (1281 р.) Лев захопив частину Закарпаття з Мукачевом. Таких меж Галицька держава ще ніколи не мала. Ім'я Лева згадано в багатьох західноєвропейських джерелах як союзника Угорщини у її боротьбі з Чехією (1271 р.). Під час війни Пшемисла II, Оттокара Чеського з Рудольфом Габсбурзьким чеський король домагався призначити Лева, але цього самого домагався й Рудольф Габсбурзький. Згодом Лев встановив добрі стосунки з новим чеським королем Вацлавом II і відвідував його в 1289 р. Підтримував Лев також стосунки з Тевтонським орденом, Литвою. Він оберігав північний кордон держави від

ятвягів, а коли литовський князь Тройден захопив прикордонний Дорогочин, організував великий похід на Литву, здобув Новгородок, а Тройден змушений був піти на мир. Лев, як всі руські князі, визнавав над собою владу Золотої Орди, але гнучкою політикою зумів цю залежність звести до мінімуму: він надавав лише військову допомогу для походів, які організовував хан. Зате татари допомагали йому у здійсненні політичних планів.

У пізніші часи Лев залишався дуже популярною постаттю як князь, чиє ім'я отримало місто Львів. Але, на думку І.П. Крип'якевича, немає певних доказів щодо того, чи Львів уже за Лева був столицею Галичини. Ім'я Лева було також у великій пошані серед пізньої галицької шляхти і духовенства: збереглося понад 20 грамот з іменем Лева на різні боярські і церковні землі – це фальсифікати з XV–XVI ст., але, ймовірно, написані на підставі дійсних Левових документів, які до нас не дійшли. Вони підкреслюють авторитет імені цього князя.

Син Василька Волинського – Володимир – був іншої вдачі. Людина мирна, за словами літописця “книжник великий, філософ”, він охоче відмовлявся від участі у війнах, до яких його змушували татари. Усю увагу зосередив він на будівництві. За його правління було збудовано багато нових міст, палаців, укріплень, соборів. Він забезпечував церкви книгами, і сам їх переписував. Постать Володимира залишилася образом висококультурної, гуманної, освіченої людини. Ще за життя передав Володимир Волинське князівство не Леву, а його братові Мстиславу, бо, як і батько, не міг пробачити Леву вбивства Войшелка. Володимир заповів роздати бідним людям все, що мав він коштовного після своєї смерті: посуд, одяг тощо. Своєю дружині Ользі заповів окрему волость. Володимир з увагою ставився до міського населення, і смерть його оплакували всі його піддані. Смертю Володимира закінчується Галицько-Волинський літопис, багатий фактами, докладними характеристиками та описами подій.

Великий князь Мстислав (1289–1292 рр.) об'єднав Центральну та Східну Волинь, пізніше отримав від Литви Волковийськ. Мазовія (територія навколо сучасної Варшави) залишалась у залежності від цього князя. У літописі про Мстислава написано, що його оточували “бояри старі й молоді, ність числа”, їм він роздавав села та міста. Після смерті Мстислава знову об'єдналася вся Галичина і Волинь в

одну державу під владою Лева, а після його смерті (1301 р.) – під владою його сина Юрія (1301–1315 рр.).

Скориставшись із внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову перемістити південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Свідченням могутності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (Галичини) і князем Володимирії. Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії (1303 р.). Першим галицьким митрополитом був Петро Ратенський, який згодом став першим митрополитом у Москві.

Юрій I мав великий державний досвід, але характер його відрізнявся від характеру батька. Він уникав воєн і, можливо, внаслідок аж занадто мирної політики втратив Люблін (1302 р.). За його часів Володимир знову став столицею, а першість далі належала Волині. Правління Юрія I джерела змальовують як добу розквіту, спокою та економічного добробуту держави. Юрій користувався повагою сусідніх держав. Він був одружений з Єфимією, сестрою Владислава Локетка, Куявського князя. Юрій уклав союз з Тевтонським орденом: це було потрібно для протидії небезпечному сусідові – Литві.

Сини Юрія – Андрій і Лев II (1308–1323 рр.) – отримали його спадщину. Як вони керували державою: чи спільно, чи поділяли її – невідомо. У грамотах вони іменували себе “князями всієї Русі”. З їхніми іменами пов’язана важлива сторінка історії Закарпаття. 1315 р. тут почалося повстання місцевих феодалів проти угорського короля Карла-Роберта. Закарпатські феодали просили підтримки у синів Юрія, пропонуючи їм у разі успіху угорський престол. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але, не отримавши достатньої підтримки, зазнало поразки. Мабуть, саме тоді Галицько-Волинське князівство втратило Мукачево і територію навколо нього. У зовнішній політиці брати орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом (Пруссією). Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв’язку з тим, що дедалі відчутнішим був тиск Литви на північні окраїни князівства. Збереглася грамота Андрія і Лева 1316 року про підтвердження союзу з Орденем, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Отже, хоч

Галицько-Волинське князівство змушене було визнавати формальну залежність від Орди, фактично, воно вело самостійну зовнішню політику. Можливо, обидва і загинули, воюючи за незалежність. Зокрема, про це свідчить лист Владислава Локетки до Папи Римського, у якому він називає братів “останніми руськими князями – схизматиками, які були непереможним щитом проти жорстокого татарського народу”.

У 1325 році бояри обрали князем Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена, та Марії, сестри останніх князів Андрія та Лева II. Він прийняв православну віру і ім'я Юрія II (1325–1341 рр.). У зовнішній політиці Юрій II Болеслав дотримувався союзу з Пруссією, про що свідчать його грамоти 1334 та 1335 років. З Польщею, яка на той час об'єдналася, відносини були напружені. У 1337 р. Юрій II разом з татарами намагався повернути Люблін, але безуспішно. З Литвою Юрій II мав дружні стосунки, закріплені у 1331 році його шлюбом з дочкою князя Гедиміна Євфимією.

Продовжуючи політику Данила, Юрій II протегував містам, сприятливо ставився до німецької колонізації. Так, збереглася його грамота місту Сяноку на Магдебурзьке право від 1339 року, перший привілей такого роду. Цікаво, що у грамотах 1334 та 1335 року, крім підпису Юрія-Болеслава, є підписи єпископа й бояр, серед них – Дмитрія Дедька. Поряд з печаткою князя Юрія II на грамотах є печатки бояр. Себе князь називає “з божої ласки природжений князь”. Незважаючи на обрання Юрія II самими боярами та їх безпосередню участь у правлінні князівством, проти Юрія-Болеслава діяла боярська опозиція. Його звинувачували у протекції чужинцям, сприянні німецькій колонізації, в намірах окатоличити українські землі. 7 квітня 1341 році князя Юрія II було отруєно, а його прихильників почали переслідувати.

Загибель Юрія II-Болеслава стала великою трагедією для України. Це був час, коли дві агресивні сусідні з Україною держави вийшли із стану анархії та міжособної боротьби і розпочали державне будівництво під проводом талановитих королів: Польща – під проводом Казимира Великого, Угорщина – Карла-Роберта. Оскільки це вже було у 1214 р., уряди Польщі та Угорщини у Вишеграді уклали таємну угоду (1339 р.) про спільне загарбання українських земель. А раптова смерть Юрія II у квітні 1341 р. лише посприяла

втіленню їх задуму. Замість того, щоб протистояти цим оновленим державам, українці “збурили свою національну державність. На спорожнену політично українську землю кинулися тепер сусіди”. Так деякі історики охарактеризували ситуацію, яка склалася в Україні.

Боярство, хоч і позбулося нелюбого князя та захопило владу, не наважилося створити боярську олігархічну республіку. Як колись було запрошено Юрія II-Болеслава, так і тепер бояри запросили Любарта, сина литовського князя Гедиміна. Новий князь прийняв православ'я разом з ім'ям Дмитро. Спроба Дмитра Любарта утвердитися в Галичині наштовхнулася на опір з боку Казимира Великого, котрий негайно після смерті Юрія II-Болеслава поспішив до Галичини “помститися” за вбивство князя та його католицьких прихильників. Одночасно прийшли угри й наближалися литовці. Галицькі бояри під проводом Дмитра Дедька закликали на допомогу татар і з їх допомогою уклали договір з трьома претендентами: визнаючи їх зверхність, виторгували собі внутрішнє самоуправління. Правити почав Дмитро Дедько як “староста та управитель” Руської землі. Завдяки його політичному хисту країна зберегла свою державність до 1349 р. – епідемії Великої європейської чуми.

Епідемія, виснажлива боротьба із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів з боярами і війни князів між собою знесилювали Галицько-Волинське князівство, і з цього скористалися сусідні держави, які значно менше постраждали як від монголо-татарського лихоліття, так і від страшної епідемії.

Прибутки від торгівлі східними товарами притягували увагу західних володарів до українських земель. У 1349 році Казимир Великий, відступивши західним сусідам корінні польські землі в обмін за право свободи дій проти України, викупив у татар право на управління Галичиною, після цього він удруге напав на галицькі землі і оволодів ними. Поляки разом з уграми здобули та спалили Володимир та інші волинські міста за винятком Лучеська. Розпочалася боротьба за галицько-волинські землі між їх сусідами. Любарт (Дмитро) Гедимінович з литовцями у відповідь почав нападати на Галичину і Польщу, а у 1352 р. було спалено Львів, заселений вихідцями з Сілезії. У цій боротьбі активну участь взяли деякі з бояр, міщанські та селянські громади. Боротьба за державу набула характеру народної війни. Але було вже запізно. Та й сили виявились нерівними, через те Галичина і Холмщина залишилися в руках поляків (з 1370 по 1387 р. цими

землями володіли угорці). Дмитро-Любарт – князь Волинський, формально визнав себе васалом Литви, Польщі та Угорщини. У цих змаганнях Галицько-Волинська держава занепала остаточно. Проте політично Галичина залишалась існувати як окрема територія, карбувала свою монету, мала автономний устрій до 1434 р., а Волинське князівство литовські магнати ліквідували лише у 1452 р.

Отже, бурхливий розвиток Галицько-Волинської держави був пов'язаний з її географічним положенням: країна лежала на найкоротшому шляху, що з'єднував Балтійське і Чорне моря. Після занепаду Києва галицько-волинська земля перейняла на себе значну частину економічно активного населення Подніпров'я, основні торгівлі та політичні переваги колишньої держави. Значення цих земель зростало також і завдяки східно-західному торговому шляху.

Галицько-Волинські князі зуміли зміцнити і забезпечити єдність своїх земель. Господарство південно-західних земель під впливом розвитку торгівлі піднялося на вищий рівень, продукувало збіжжя на експорт. Населення було тут густіше, ніж на сході, і збільшувалося за рахунок втікачів з-під татарської неволі з Наддніпрянщини. Галицько-Волинська держава щасливо пережила період міжусобиць і під сильною князівською владою зберегла територіальну єдність. Заслугою князя Данила Галицького було те, що він зумів подолати боярську олігархію, тому його спадкоємці, отримавши могутню державу, могли ставити перед собою ширші політичні та економічні цілі. В організації держави князі використовували досвід західних сусідів, щоб захистити свої землі від небезпеки монгольського сходу. У закордонній політиці галицько-волинські князі спиралися здебільшого на союз із татарами, німецьким орденом та Литвою і, отже, могли протистояти Польщі та Угорщині.

Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнічні українські землі, і завдяки цьому тут сильніше проявилися ознаки української культури, що стали основою національного самовизначення. Близьке сусідство з Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування державної організації і стала головним політичним центром всієї України. Традиція існування галицько-волинської державності неодноразово піднімала народ на боротьбу за незалежність і в пізніші часи.

Тема 4

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В УМОВАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. БОРТЬБА УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ГНІТУ

Протягом XIV–XVI ст. древні українські землі стали основою формування ще однієї держави. На жаль, це вже не суто українська держава, йдеться про Литовське князівство. Хто ж вони, литовці? Чому творили державу разом з руськими людьми? Яка доля чекала українців у складі Литовсько-Руської держави? На ці питання робиться спроба відповісти у пропонованій темі.

У цій темі розкривається шовіністична, колонізаторська політика шляхетської Польщі на українських землях і боротьба українського народу проти її здійснення. Головна увага при цьому звернена на козацтво як військово-політичну силу, яка відіграла величезну роль в історії України. Представники козацтва виступали ініціаторами та бойовим ядром усіх великих збройних повстань проти поневолювачів, суспільний козацький ідеал надихав на боротьбу численні маси селянства, міщанства. Неможливо переоцінити внесок Запорізької Січі у державотворчість української нації, розвиток культури, підтримку братств. Важливо дослідити витоки, генезис і значення козацтва в історії України.

Враховуючи це, центральна проблема теми – визначення ролі запорізького козацтва у становленні державності України, консолідації української нації та створенні її військової організації, яка набуває в наш час чи не найактуальнішого значення.

1. Перехід українських земель під владу литовських князів

У другій половині XIV ст. з падінням Галицько-Волинської держави для українських земель розпочинається новий період історії, пов'язаний з далекою Литвою. В середині XIV ст. на міжнародну арену виходить ця держава, яка впродовж короткого часу зуміла об'єднати навколо себе старі руські землі. У чому ж полягає

феномен Литви? Чому українські і білоруські народи так легко створили єдину державу з литовськими сусідом?

Перш за все, хто ж такі литовці? Литовці становлять цілком самостійну гілку арійської родини народів. Перші історичні відомості про цей народ припадають на початок нашої ери, коли він розселився на південно-східному узбережжі Балтійського моря. Литовці почали освоювати території між нижніми течіями Західної Двіни і Вісли і в основному осіли по середній і нижній течії Німана. Розмістившись серед чудових, повноводних рік та озер, що творили природний оборонний вал, литовці довгий час проживали відособлено від інших племен.

У XI–XII ст. про них вже згадують в руських літописах і німецьких хроніках. Пройшовши повний історичний етап розвитку, литовці на той час вже являли собою єдине плем'я, яке розпалося на шість менших племен: пруси жили між Віслою і Німаном; жмудини – на правому березі Німану; жемгола – на лівому березі Двіни; корсь, або курони – на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою; летгола – на правому березі Західного Бугу й ятвяги – над Західним Бугом і верхнім Німаном; і властиво саме плем'я Литва – у басейні Вілії. У межах кожного племені вони проживали окремими родинами, без будь-якого політичного об'єднання. Оселялися у лісистій місцевості невеликими селами. Серед своїх одноплемінників литовці обирали князя, або скоріше вождя, влада якого охоплювала незначну територію. Основою господарського життя було мисливство, рибальство, а також деякою мірою і землеробство. Литовські племена на той час ще не знали християнства, але серед них були поширені первісні примітивні вірування, пов'язані з природою, серед якої вони жили.

Протягом X–XII ст. руські літописи неодноразово подають відомості про литовські племена, які є данниками Русі. Збереглися й поодинокі відомості про воєнні виправи руських князів проти литовців. Разючі зміни відбулися у XIII ст., коли у Поніманні встановилося нове державне утворення – Литовське князівство.

Цьому сприяли і негативні зовнішні обставини. На початку XIII ст. у литовських племен з'явився грізний і небезпечний ворог в особі німецьких рицарів, їх вторгнення у Східну Прибалтику було одним із напрямків наступу, розпочатого ще в кінці IX і на початку X ст. на східні землі. До кінця XII ст. ними було захоплене

Слов'янське Помор'я (між Одером і Віслою), але зустрівшись з сильним опором Польського Помор'я, німецькі рицарі перенесли основний напрям своєї агресії на східно-прибалтійські землі. Підтримуючи агресивні дії рицарів, римська курія вже з кінця XII ст. почала направляти туди своїх місіонерів. Організований Папою хрестовий похід німецьких і данських рицарів на чолі з єпископом Альбертом привів до заснування у 1201 р. фортеці Рига, розташованої на праотчих литовських землях. А вже у 1202 р. Папа Інокентій III затвердив на прохання Ризького архієпископа Альберта Бутсгевдена статут Лівонського Ордену Мечоносців, метою якого було обернення в християнство й завоювання земель племені летголи (предків нинішніх латишів). У 1230 р. над нижньою Віслою утворився ще один рицарський орден – Тевтонський, який також отримав благословення Папи Григорія IX на завоювання племені пруссів. Протягом кількох десятиліть німецькі рицарі вогнем і мечем наvertsали летголу і пруссів до християнства, на захоплених землях будували фортеці, сконцентрували в своїх руках суд і правління над місцевим населенням. Дедалі більшу небезпеку завоювання відчували й інші прибалтійські племена – жмудини, литвини. Небезпека з боку сильного ворога сприяла утворенню єдиної держави з невеликих розрізнених племен. Менш ніж за століття Литва з незнаного племені перетворилася на сильну, міцну державу, яка не тільки з успіхом відстоювала свої землі від німецької агресії, але й з не меншим успіхом приєднувала до себе розрізнені політично, ослаблені економічно древні руські землі. Цей процес чітко намітився ще з середини XIII ст. під час правління литовського князя Мендовга. Заради зміцнення своєї одноосібної влади Мендовг довго боровся з іншими представниками визначних родів Литви. Боротьба ця не пройшла даремно. Вже у 1219 р. його разом із старшим братом Довспрунком у посольстві литовських князів вважали одним із найдосвідченіших, а лівонський хроніст називає Мендовга “великим королем” – найстаршим з литовських князів. 1230–1240 рр. Засвідчили, що великий князь виявився неабияким політиком.

Піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель після монголо-татарського нашествия. Про це стверджують і літописні відомості. За їх версією просування литовців на Русь почалося тоді, коли “...постав цар Батий і пішов на Руську землю, і всю землю Руську звоював, і князів руських багатьох постинав...”

Дізнавшись, що “Руська земля опустіла й князі руські розігнані”, литовці вирушили на Русь і “в чотирьох милях від ріки Німан нагорі... вчинили (заснували) город і назвали його Новгородком”.

Влада Мендовга за десятиріччя поширюється на дрібні князівства Чорної Русі. У 1239 р. литовський князь здійснює успішний похід на Польщу разом з Данилом Галицьким та новгородським князем Ізяславом. Внаслідок цього на початку 1250 р. під владою Мендовга опинилися усі землі Німанської (Чорної) Русі з містами Гродно, Волковиськ, Слонім, Велонім, Новгородок, куди була перенесена князівська резиденція. На приєднаних землях ще залишалися старі руські князі: Гліб Волковийський, Ізяслав Свислоцький, але усі вони знаходилися у сильній політичній залежності від Литви. Через деякий час ці землі перейшли під безпосередню владу Мендовга і його рідні, тому руські князі змушені були найматись на службу до сусідніх володарів земель.

Проти експансії литовського князя виступив Данило Галицький. У 50-х роках XIII ст. він створює коаліцію з Пруссії і Мазовша проти Литви. Але доля була сприятливіша до литовського князя. Мендовг зумів “перебігти дорогу” Данилу, уклавши вигідний союз з Пруссією. Згодом він прийняв християнство, чим остаточно прихилив до себе колишніх союзників галицького князя. Спроба Данила Галицького визволити Чорну Русь не тільки потерпіла поразку, але й привела до ще більшого зміцнення Литовського князівства і його князя, який у 1253 р. отримує королівську корону. У Галицько-Волинському літописі є відомості, як Мендовг у цей час з новою силою спрямовує войовничий запал литовських князів на Русь. Вигідною зовнішньо-політичною акцією литовський володар звільнився від небезпечних конкурентів на великокнязівський престол, розширивши кордони своєї держави. У 1263 р. подальші плани Мендовга були перервані смертю князя в результаті змови.

Після смерті одного з перших великих литовських князів знову настав період роз’єднання і смут, під час яких відбувався перехід руських земель з одних рук в інші. Так, син Мендовга, Войшелк у 1267 р. передає Литовське князівство галицькому князеві Шварнові Даниловичу. Але син Данила не зумів скористатися сприятливими умовами і втримати землі, які через деякий час знову опинилися в руках литовського князя Тройдена.

У роки правління Тройдена (1270–1280 рр.) процес прилучення руських земель поволі, але просувався на південний схід. Активніше приєднуються землі під час нової династії, яка з'явилася на початку 90-х років XIII ст. в особі короля Путувера I, особливо його синів Витені і Гедемінга.

В історичній літературі Гедемінга (1316–1341 рр.) часто називають “великим збирачем литовських і руських земель”, а також “королем литовським і руським”, оскільки він об'єднував усі терени Литви, Жмуді, Чорної Русі, Мінщину, Турово-Пінське князівство, берестейську землю і Волинь у єдину державу. На півдні кордони величезного князівства доходили до Дніпра і гирла Прип'яті. У той самий час маємо підстави сказати про те, що Київ, перебуваючи у дуже важкому становищі, в середині XIV ст. все ще бореться за свою незалежність і не кориться Литві.

Сам процес приєднання українських земель залишається маловідомим. Збереглася порівняно невелика кількість історичних джерел, які оповідають про ці події. Експансія проходила порівняно спокійно, без великих конфліктів і військових сутичок, адже для руських людей приєднання їх території до великої і сильної держави означало звільнення їх від ненависної татарщини і сваволі місцевих князів. Був ще один істотний аспект, який зіграв вирішальну роль в утворенні Великого Литовського князівства. Українська та білоруська народності перебували на значно вищому ступені економічного, політичного і культурного розвитку. Отже, вони не потрапляли під вплив завойовників, а навпаки, домінуюче впливали на розвиток державних і громадських форм правління, релігійних вірувань, побуту. Білоруська мова стала мовою діловодства Литовського князівства. Майже усі форми права, соціально-політичної структури, вироблені ще за часів Київської держави, залишалися без змін. Литовські князі не сприяли розпалюванню національної ворожнечі, а навпаки, ріднилися із старими руськими родинами. І хоча сам князь дотримувався язичеського культу, християнство поступово займало панівне становище у державі. У новій столиці князівства місті Вільно, поряд з поганськими капищами вільно засновувалися православні і католицькі храми.

У 1341 р. із смертю князя Гедемінга в Литовському князівстві встановлюється так званий політичний дуалізм. Владу отримали

одночасно два сини князя – Кейстут і Ольгерд, котрі спільними діями зуміли усунути численних претендентів на батьківський престол. Цей союз був доволі вигідним для Литовської держави, оскільки, вручивши Кейстуту усі права на боротьбу з німецькими рицарями, Ольгерд мав можливість сконцентрувати свою увагу на подальшій експансії руських земель.

Князь Ольгерд (1341–1377 рр.) більшою мірою, ніж будь-хто інший серед своїх братів, був зв'язаний з руськими землями. З молодих літ він жив у Вітебську, спочатку як спадкоємець княжого престолу, потім як князь вітебської землі. За цей час він зумів зрізнитися з мовою, культурою і звичками південних сусідів. Ставши князем Литовської держави, Ольгерд спрямував свій політичний і військовий хист на приєднання чудових, родючих земель Русі до свого князівства. Утвердившись на Смоленщині, литовський князь на початку другої половини XIV ст. наблизився до кордонів чернігово-сіверської землі, яка перебувала в скрутному становищі. Постійна небезпека з боку татар привела до перенесення політичного центру Чернігово-Сіверського князівства на Брянщину. Але внаслідок приєднання Брянського уділу до Литви під її владу перейшла і західна частина Сіверщини по ріках Сож і Десні. Східна частина Сіверщини була розбита на багато дрібних земель, де сиділи нащадки Святослава Чернігівського і які ще не дійшли згоди, до яких із великих державних утворень приєднатися – до Литви, чи до Москви. Це питання було тим більш актуальне, що у великих містах, приєднаних до Литовського князівства, Ольгерд садовив князів з литовської династії. Так, вже у цей час в Брянську, Новгороді, Чернігові, Стародубі сиділи литовські князі. Руські князі, що прийняли сторону Ольгерда, були залишені на своїх отчих землях лише тоді, коли це не були великі політичні і економічні центри.

Що стосується приєднання київських земель і власне Києва, історичні джерела не залишили нам достовірної інформації. Однак такі дослідники української історії, як М. Грушевський, П. Клепаський, А. Єфименко доходять висновку, що Київщина не могла бути під владою литовського князівства за правління князя Гедимінга, як це хочуть показати деякі польські джерела. Приєднання Києва і його навколишніх земель є логічним наслідком всієї зовнішньополітичної діяльності князя Ольгерда.

Приєднавши сусідні з Київщиною землі, литовський князь спровокував конфлікт з татарами, котрі вважали себе господарями цих територій. У 1363 р. Ольгерд вирушив із своїм військом на південь київської землі, де під Синіми Водами (сучасна р. Синюха, ліва притока Бугу) зустрівся з військом трьох братів – Хаджи-бея, Кутлубуга і Дмитра. У цій битві брали участь і загони місцевого боярства з Київщини та Чернігово-Сіверщини, а також війська Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля. Здобувши перемогу над татарськими князями, Ольгерд відсунув межі території, підвладної Золотій Орді на Дніпрі, до порогів, а на Дністрі – до його чорноморського гирла, що звільняло від татарської залежності Поділля і степову частину Київщини.

Однак не варто вважати, що татари так легко відмовилися від українських земель. На думку М. Грушевського, князь Ольгерд уклав компромісну угоду з великим ханом Орди Мамаєм про збереження деяких прав татарської зверхності, але вже у литовських володіннях. Про компроміс щодо українських земель свідчить і те, що Литва підтримувала Мамаю у його боротьбі проти Москви у 1380 р. (битва на Куликівському полі).

Незважаючи на домовленість, Ольгерд вирішив усе-таки утвердитися на українських землях. Він закликав до себе племінників Юрія, Олександра, Костянтина з роду Коріатовичів і звелів побудувати три замки: в Смотричі, Бакоті, Кам'янці. Згодом Коріатовичі сприяли будівництву фортець у Червонограді, Скалі, Сокальці, Меджибожі, Бозьську і Вінниці. В такий спосіб закінчилася колонізація південно-східних земель України литовськими князями.

Про долю Галицьких земель йшлося у попередній темі. Вони стали легкою здобиччю Польщі. Литва не змогла вести наполегливої боротьби за далекі руські землі. Литовська держава була слабо організована для своїх величезних володінь і основну увагу продовжувала спрямовувати проти небезпеки з боку тевтонських і лівонських хрестоносців. Місцеві князі – Любарт, Юрій Наримунтович і Кейстут – як володар берестейсько-дорогочинської землі, що стали на шлях боротьби з Польщею і Угорщиною, маючи в розпорядженні лише руські військові сили. Отже, Литва виступала тільки як політична сила, насправді боротьбу за незалежність вели українці під проводом своїх нових князів з литовської династії. Це була боротьба

українських земель проти польського панування. На жаль, об'єднані сили Польщі і Угорщини перемогли. З 1387 р. західноукраїнські землі остаточно потрапляють під польське панування.

Отже, до кінця XIV ст. Литовська держава володіла усіма білоруськими і майже усіма українськими землями. Успіх Литви у приєднанні цих земель полягав насамперед у тому, що литовські князі не руйнували місцевого укладу життя. Так, на західноукраїнських землях здебільшого продовжували правити князі з роду Рюриковичів. Разом зі своїми боярами вони керували місцевими общинами на становищі васалів великого князя литовського. Руські князі зобов'язані були нести військову службу на користь литовського князя, сплачувати данину. Така доля спіткала князів Лукомських, Друцьких, В'яземських, Одоевських, Боротинських та ін. Що стосується великих міст і земель князівства, вони перейшли до рук великого князя та його рідні, котрі, як і дрібні місцеві князі, змушені були підкорятись йому. Литва не руйнувала внутрішнього укладу і звичаїв руських земель, лише вносила деякі нові неістотні зміни. Литовські князі продовжували правити так само, як і їхні руські попередники. Великий князь стояв на чолі держави, тримав у своїх руках усі військові і матеріальні засоби країни. Деякі землі мали самоуправління, але воно обмежувалося господарськими справами місцевого значення. Володар країни однаково ставився як до литовських, так і до руських князів. Українські князі, що перейшли на службу до великого князя, мали право бути у центральних державних установах і уряді. Щоб остаточно прив'язати їх до великокнязівського престолу, вони, як і литовські пани, були звільнені від різноманітних податей.

Особливе значення для українського населення відіграв факт, що вони не відчули духовної експансії. Руська віра (так звалось на литовських територіях християнство) набирала домінуючого впливу в усіх сферах життя. Столиця Вільно у XIV ст. вже була столицею не лише Литовської, але й Литовсько-Руської держави. У складі цієї держави етнографічні литовські землі займали лише одну десяту частину. Незважаючи на те, литовські князі виступали проти будь-яких спроб автономії українських територій. І українська земля підтримала цей історичний процес консолідації, сподіваючись у ньому знайти силу для свого майбутнього піднесення в самостійній державі. Однак у кінці XIV ст. відбулася подія, яка круто повернула історію Литовсько-Руської держави. Це була унія Литви і Польщі.

2. Литовсько-Руська держава в кінці XIV ст.– середині XVI ст.

Сорокалітнє суперництво Польщі і Литви за володіння українськими землями завершилося підписанням Унії. Це був переворот у зовнішньополітичній діяльності двох великих європейських держав, викликаний спільною потребою боротьби з німецькими рицарями і династичним суперництвом. Шлюб королеви Ядвіги з литовським князем Ягайлом повинен був покласти край ворогуванню між двома країнами і сприяти припиненню сепаратистських тенденцій у них.

В останній чверті XIV ст. міжусобиці нащадків Гедемінга дуже похитнули рівновагу молодої держави. Після смерті Ольгерда престол був переданий Ягайлові, молодшому синові від другого шлюбу. Це викликало велике незадоволення старших синів Ольгерда від першого шлюбу. Після невдалої спроби відновити свої права силоміць, старші сини Андрій Полоцький і Дмитро Сіверський переходять під опіку Москви – суперника Литовського князівства. З іншого боку, заміна Ольгерда Ягайлом похитнула саму основу Литовської держави – триумвірат братів Ольгерда, Кейстута і Любарта. Князь Кейстут як старший роду бере опіку над молодим Ягайлом, але ця опіка приводить лише до відвертої ворожнечі між дядьком і племінником. Ягайло входить у таємну змову з німецькими рицарями, спрямовану проти Кейстута, а в 1382 р. за його ж наказом старшого з роду литовських князів було задушено у в'язниці.

Смерть Кейстута похитнула міць державних відносин у Литовсько-Руському князівстві. Князівство роздиралось міжусобицями. У цей час чітко намітилися два контрастних напрямки зовнішньополітичних симпатій ворогуючих сторін – московський і польський. Польська корона, запропонована Ягайлові, повинна була підняти його авторитет як володаря Литовського князівства, а також зміцнити державно-адміністративну систему молодої держави. Ці обставини приводять до підписання 15 серпня 1385 р. у м. Крєві Унії між Литвою і Польщею. Зміст Унії зобов'язував Ягайла: прийняти латинство і охрестити по римо-католицькому обряду усіх своїх підданих; здобути і повернути усі втрачені землі, якими володіла колись Польща; повернути Польщі усіх полонених, взятих за роки

ворогування; “на вічні часи прилучити всі свої землі литовські і руські до корони Польської”. Отже, Унія 1385 року була породжена не лише зовнішніми причинами, але й внутрішніми, що могли зруйнувати молоду Литовсько-Руську державу. Рятуючи себе, Ягайло поставив у дуже скрутне становище своїх підданих, особливо, українців-русів. Оскільки у Крєві припинило існування незалежне Велике Литовське князівство з його державним і адміністративним устроєм, Ягайло ділом повинен був довести відданість Польщі, роздавав польським вельможам землі, які належали руським боярам. Так, Самбірщина потрапила в приватне володіння Спиткам; Ярославщина – Тарнавським; Ряшівщина – Пакославським; Поділля – Бучацьким. Галицька земля поповнилася великою кількістю польської дрібної шляхти, яка шукала тут кращої долі. Міста отримували Магдебурзьке право, яким переважно користувалися представники католицької віри. Поступово українське населення почало відчувати на собі гніт польського католицизму. Так, за коронацією Ягайла у Кракові у 1386 р. усі литовсько-руські князі повинні були скласти присягу і підписати “присяжні грамоти” на вірність королю, королеві і короні Польській. Усі, хто приймав католицьку віру і підписував “присяжні грамоти”, були зрівняні в правах із поляками.

Але вже в той час Крєвська унія була здійснена лише в перших своїх статтях, які потребували адміністративного втручання. Реально злучення Литви з Польщею наштовхнулось на великі перешкоди; передусім на незадоволення корінного населення Литовської держави, а також опозицію серед дрібних литовських князів. На чолі князівської опозиції став син убитого Ягайлом князя Кейстута талановитий і енергійний Вітовт.

Виступ Вітовта проти інкорпорації литовсько-руських земель відсунув на деяких землях цей процес на два століття. Боротьба Ягайла і Вітовта мала безпосереднє значення для подальшої долі українських земель, тому необхідно ретельніше зупинитись на цих подіях.

Політична кар’єра Вітовта розпочинається з часу смерті його батька – 1382 р. У цьому самому році він утікає з в’язниці, куди його посадив також Ягайло, і весь свій дипломатичний хист спрямовує на пошуки сили, яка б могла протидіяти Великому литовському князеві. Союзників у боротьбі з Ягайлом він знаходить в особі пруських рицарів, які з незадоволенням спостерігали за утворенням на своїх кордонах сильної і могутньої держави. Німецькі рицарі і

війська, вірні князеві Вітовту, розпочинають періодичні напади на литовські землі. В цю боротьбу поступово починають втягуватись усі незадоволені правлінням Ягайла дрібні литовські і руські князі. Протистояння закінчується у 1392 р. підписанням Острозької угоди, зміст якої зводився до повернення Вітовту батьківських земель (Троцького князівства). Вітовт ставав співправителем Литовсько-Руської держави, мав право володіти Литовським князівством і руськими землями до кінця свого життя. Із свого боку, Вітовт зобов'язувався вірно служити Польській короні. Отже, Острозька угода не змінювала суті Кревської унії 1385 р., а лише вносила деякі поправки і доповнення в інтересах Великого Литовського князівства. У той час ця угода поклала початок відновленню незалежності і самобутності Литовсько-Руської держави, у складі якої перебували й українські землі.

Отримавши у володіння Велике Литовське князівство, Вітовт на перших порах дотримувався угоди з Ягайлом. У всіх важливих справах він радився з польським королем і шукав у нього підтримки. Так, він за спільною угодою з Ягайлом позбавив земельних володінь князів Володимира, Корибута і Свидригайла Ольгердовичів, Федора Любартовича і Федора Коріятовича, котрі не захотіли визнавати його Великим князем Литви. Однак політична згода між двома правителями існувала не довго. Після усунення своїх головних суперників на великокнязівський престол Вітовт відчув себе господарем у князівстві і вже сам шукав нагоди порвати відносини з Польщею. Така нагода трапилася, коли королева Польщі Ядвіга зажадала з литовсько-руських земель данини, як із земель, які вона отримала як “віно” від свого чоловіка. Скориставшись цією подією, Вітовт зачитує вимогу польської королеви перед старшиною руських і литовських бояр. Старшина одностайно заявила, що і вони, і їх батьки були вільними, іншій державі не належали і ніякої данини Польщі не платили, отож, вони хочуть і надалі залишитися незалежними і ніякої данини платити не хочуть.

Підтримка Вітовта литовсько-руською старшиною дала йому можливість вести самостійну внутрішню і зовнішню політику. Великий князь литовський продовжував справу своїх попередників – зібрав під своєю владою всі білоруські і українські землі, крім Галичини, його володіння сягали Чорного моря. Таку політику палко

підтримували українські князі та населення, для яких питання татарщини залишалось ще доволі актуальним. У 90-х роках XIV ст., використавши усобиці в татарській Орді, Вітовт отримав від хана Токтамиша формальне зречення його прав на руські землі. Здавалося, що відкривалися нові горизонти для української колонізації Причорномор'я. Але у 1399 р. сталась подія, яка поклала край райдужним надіям українського населення. У цей рік в бою на р. Ворсклі зійшлися татарські сили та об'єднане військо литовського князя. Він закінчився страшним погромом для литовсько-руських полків. На полі бою залишилися кращі представники литовських та українських родів. Загиблих князів нараховували десятками.

Невдача на р. Ворсклі не зламала Вітовта. З новою силою він кинувся у бій, але вже дипломатичний, проти татарських ханів. Розпалюючи міжусобні конфлікти між представниками татарських родів, Вітовт домогся того, що їх було нейтралізовано, а сам за цей час фортифікував степові простори України. Протягом недовгого часу було побудовано багато фортець, метою яких був захист від степових завойовників. Так, було побудовано фортеці: Білгород, Чорногород, Хаджибей, в гирлі р. Дніпра – фортецю св. Івана.

Сила і могутність Вітовта були однією з причин успішного виступу об'єднаних військ Польщі, Литви у 1410 р. під Грюнвальдом. Литовські, польські, українські, білоруські війська завдали нищівного удару по німецьких рицарях. Але здобувши таку успішну перемогу, Вітовт виступив проти остаточного розгрому Ордену тевтонів, як цього хотіла Польща, він і далі продовжував вести політику зміцнення самостійності і незалежності своїх територій.

Відчуваючи це прагнення Великого Литовського князівства, поляки раз у раз робили спроби щільніше прив'язати Литву до королівства. Так, у вересні 1413 р. у м. Городку відбувся з'їзд володарів Литви і Польщі. Підписана угода гарантувала права і привілеї литовським католикам, а також вирішувала деякі спадкові справи на випадок смерті одного з володарів.

Після підписання Городоцької унії Вітовт почав садовити своїми намісниками литовських бояр навіть там, де раніше правили українські князі. За своїм політичним значенням вище боярство із литовців-католиків стало брати верх над тими нечисленними руськими православними князями, які ще збереглися. Вони були віддалені

від центру князівства і політичного життя. Тим часом литовське боярство групувалося навколо центру, проймаючись спільними інтересами, об'єднувалося у правлячий клас. У рядах цього класу знайшли собі місце і католицькі єпископи Великого князівства Литовського: Віленський, Луцький, Берестейський, Жмудський, Київський; для них були засновані нові кафедри при Вітовті. Усі ці привілеї внесли в Литовсько-Руську державу національно-політичний антагонізм між Литвою і Україною, антагонізм, який став причиною внутрішньо-політичних потрясінь після смерті Вітовта.

Закінчуючи розповідь про одного з найвидатніших князів Великого Литовського князівства, необхідно відзначити, що до останнього свого часу князь Вітовт прагнув проголосити Литовсько-Руську державу незалежним королівством і цим остаточно відлучитись від Польщі. Помер князь Вітовт 27 жовтня 1430 р., так і не здійснивши своєї мрії.

По смерті Вітовта, згідно з постановами Унії, престол Великого Литовського князівства повинен був перейти до Ягайла. Але литовсько-руська опозиція рішуче противилася цим планам. Польський король змушений був передати права на князювання князю Свидригайлові.

Свидригайло – наймолодший із синів Ольгерда. Разом з Ягайлом у 1386 р. у Кракові був хрещений на латинство, де отримав ім'я Болеслав. У 1392 р. Ягайло захотів, використовуючи свою владу, забрати у свого родича Вітебськ, – отчу спадщину, що призвело до першої відкритої сутички між ними. Справа закінчилася тим, що Вітовт, здобувши Вітебськ, у кайданах відправив Свидригайла до Кракова. Звільнений братами, Свидригайло відразу ж починає збирати навколо себе коаліцію для спільної боротьби проти Ягайла і Вітовта. І знову непокірного князя відправляють на 10 років у фортецю Крем'янець. У 1418 р. прихильники Свидригайла, серед яких були і українські князі і бояри, під проводом Дашка Острозького і Олександра Носа викрали його із замку. З того часу починається довга і вперта боротьба за визнання Свидригайла князем Литовсько-Руської держави.

Те, що усі виступи Свидригайла були пов'язані з участю руських бояр, не було випадковістю, оскільки у своєму прагненні зійти на престол Свидригайло обіцяв українській верхівці певні переваги над литовсько-польською шляхтою. Отже, в роки правління Свид-

ригайла українське боярство відчуло свою силу відносно литовської і польської аристократії. Вони мали у своїх руках майже усі великі міста і всі важливі урядові посади. Окремо треба зазначити, що Свидригайло, передусім, підтримував лише представників князівської і боярської верхівок, представником інтересів українського народу в його боротьбі за незалежність він ніколи не був. Отже, боротьба за незалежність Української держави, хоча і велась під егідою української аристократії і руської віри, широкого народного руху не викликала.

Прихильники Ягайла і Польщі підняли проти Свидригайла бунт і проголосили великим князем Жигмонта Кейстуовича. Боротьба за князівський престол розгорілася майже по всій території Великого Литовського князівства. У 1435 р. під Вількомором було остаточно розгромлено військові сили Свидригайла: 42 руських князі потрапили в полон, полягли найкращі українські і білоруські полки. Щоб остаточно зламати опір українського боярства, Ягайло і Жигмонт пішли навіть на деякі поступки і надали православним тих самих прав, що їх мали католики. Це призвело до ліквідації Свидригайлової коаліції. Свидригайло зрікається влади Великого князя, престол обіймає Жигмонт. Та не довго він панував: у 1440 р. він загинув внаслідок змови руських князів у Троцькому замку недалеко від м. Вільно.

Литва по смерті Жигмонта вибрала князем молодшого сина Ягайла–Казимира. Отже, на польському і литовському престолах сиділи знову окремі володарі. Фактично Унія була розірвана.

Новий володар Литовсько-Руської держави повів досить помірковану політику, яка повинна була повернути спокій на руські землі. Він посадив на Волині Свидригайла, а у Києві – Олелька Володимировича. Те, що в Києві посадили князя, який підтримував українців у їх боротьбі проти польського панування, знову відродило прагнення до політичної незалежності України. Київ залишався центром, який об'єднував залишки старих руських родів, відроджував їх надії на свободу. Князь київський Олелько користувався повагою серед інших князів і бояр. 15 років його правління (1440–1455 рр.) є прямим продовженням правління його батька Володимира. Документи, в яких говориться про нього, розповідають, що більшість часу він проводив у турботах на користь православ'я.

Особливо цінний той факт, що він запобіг першій спробі Унії, задуманій митрополитом Ісидором під час Флорентійського собору.

У 1455 р. князь Олелько помирає, залишивши двох синів: Симеона і Михайла. Як прямі спадкоємці батьківського князівства вони звернулись до великого князя Казимира з проханням поділити його між ними. Однак той, відчуючи себе значно сильнішим, ніж у перші роки свого правління, відмовив їм. Казимир вже не захотів віддавати древню столицю України в руки зукраїнізованих литовських князів, які в будь-який момент могли б очолити коаліцію проти литовсько-польського союзу. Великий князь литовський стояв на охороні інтересів двох країн, оскільки з 1444 р. він вже був коронованим королем Польщі. Тим не менше король пішов на компроміс, не допустивши військового конфлікту з князями Південної Русі.

Лише у 1470 р. Київське князівство було ліквідоване, і в Києві замість князя було посаджено воєводу. Населення міста не хотіло пускати казимирового намісника Мартина Гашгольда, але він оволодів містом силою війська. Кияни звернулися з проханням до короля, аби він дав у правителі князя православної віри, однак відповіді не надійшло. Воєвода розташувався у Литовському палаці, який був збудований на височині між Верхнім Києвом і Подолом.

Цей факт глибоко вразив українське населення. Незадоволення, що зростало в останні десятиріччя серед українців, почало набирати організованих форм. Змова була спрямована проти Казимира і Польщі з метою відірвати Південну Русь від Литовського князівства і приєднати її до Московщини. На чолі змови стояли князі: Михайло Олелькович, Федір Бельський, князь Гольшанський. Випадковість дала змогу викрити змову. І як наслідок, 30 серпня 1482 р. перед воротами Литовського палацу в Києві було страчено двох руських князів. Інші змовники знайшли порятунок у Московській державі, яка на той час здобула велику славу серед православних своїми перемогами над татарами. Авторитет нової сильної православної держави став швидко поширюватись і на українські землі.

Наприкінці XV ст. у Московії з'являється новий погляд на свою історію. Молода, сильна держава так само шукає нових територій для колонізації і згадує про історичну єдність з південно-західним сусідом. Головним постулатом зовнішньої політики Московського царства було те, що усі землі колишньої Київської Русі повинні

належати православним московським князям як спадкоємцям роду Рюриковичів. Ці ідеї знайшли прихильників і серед української аристократії, яка була обурена ставленням Казимира до себе. Як наслідок необдуманого політики польського короля, упродовж 1470–1480-х рр. чернігівські землі, де було багато дрібних князівств, переходять під владу Москви. Стурбований такими подіями, король чинить перешкоди переходу руських князів до Москви. Використовуючи цей сприятливий момент, Москва як захисниця православних розпочинає військові дії проти Литви. У 1501 р. московське військо, підтримане місцевим населенням, розбиває литовсько-польські полки і захоплює Сіверщину. Підписаний у 1514 р. мир віддавав під владу Москви Смоленськ, Сіверщину, аж до Полтавщини і велику частину Білої Русі.

Саме до цього часу належить остання спроба української та білоруської аристократії відновити свою національну самобутність. Йдеться про повстання, що спалахнуло в Литві під проводом Михайла Глинського.

Князь Михайло Глинський – спадкоємець визначного роду, який володів величезними помістями в київській і полтавській землях. Людина визначних талантів, він провів значну частину свого життя на службі при великих європейських дворах. Вже в похилому віці повертається на батьківщину і відразу згуртовує навколо себе руських князів і бояр. Очолити коаліцію української аристократії, Михайло Глинський сприяє обранню Олександра Казимировича новим Великим князем литовським, тоді як польським королем був обраний його старший брат Ян-Альбрехт, і в такий спосіб знову було попереджено небезпеку злиття двох держав. Ця обставина зблизила Великого князя з М. Глинським і зіпсувала його стосунки з польсько-литовською партією. У роки князювання Олександра (1492–1506 рр.) Михайло Глинський користувався великим авторитетом, що дало йому можливість підняти авторитет і силу української аристократії. Коли після смерті Олександра у 1506 р. Великокнязівський престол зайняв ставленик Польщі Сигізмунд I, Михайло Глинський потрапляє в немилість, як і всі українські князі. Коли ж поляки звинуватили його в отруєнні Олександра I, він виїжджає до свого маєтку в Полісся, де у 1508 р. піднімає повстання проти польського засилля. Сподіваючись на допомогу московського війська, М. Глинський розпочинає військові дії. Він займає декілька

замків у Білорусії, оточує Житомир, але допомога з боку Москви не надійшла. Зрозумівши, що М. Глинський залишився сам, його поступово залишають і колишні соратники. Що стосується українського народу, то він з початку повстання дивився на це, як на справу панів, не беручи активної участі у військових діях. Коли ж з Польщі вирушив Сигізмунд I з військом, до якого приєдналися і литовці на чолі з гетьманом князем Костянтином Острозьким, Глинський із залишками свого війська відступив у Московію. Виступ Михайла Глинського був останнім у багатьох військових і політичних спробах української аристократії відновити своє становище в Литовсько-Руській державі.

Погром Литви Московією та симпатії українських та білоруських князів та бояр, звернені на Схід, привели до ще більшої активності польсько-литовської партії щодо об'єднання двох держав у єдине ціле. Потреба укладення такого договору пояснювалась ще однією зовнішньо-політичною причиною.

У середині XV ст. від Золотої Орди відокремилась так звана Кримська Орда під егідою Хаджи-Гірея. Кримські татари (перекопські) спочатку перебували у васальній залежності від Литви. Вони боронили українські землі Литовської держави від східних татар. Однак з появою на цій території турків у другій половині XV ст. і успіхів московської дипломатії, яка шукала нагоду посварити татар з Литвою, становище змінилося. У 1475 році новий хан Менглі-Гірей визнає верховенство Туреччини. Це мало для України фатальні наслідки. Нерішучий литовський уряд не зміг забезпечити добрих стосунків з Кримом. Менглі-Гірей уклав союз з Московією і на прохання московського князя Івана III з 1482 р. розпочинає військові дії проти Литовсько-Руської держави. Кримські татари доходять аж до Києва, вчинивши там страшний погром. Місто було зруйноване і підпалене, а святі золоті чаші з собору Св. Софії Менглі-Гірей надсилає у подарунок своєму союзнику у Москву.

На два століття Крим стає тією стороною, звідки завжди приходило лихо на українські землі. Так, у 1485 р. кримські татари спустошили Поділля і Холмщину. Не проходило і року, щоб страшні набіги не руйнували українські міста і села, не знищували населення і не забирали полонених у турецьку неволю. Як писав Д. Дорошенко:

“Здобутки культури і цивілізації двох століть були знищені за кілька років. Вся Україна до лінії Росі і Десни обернулася в пустиню. Сотні тисяч найлуччого людського матеріалу пішло в неволю”.

Литовський уряд не зміг організувати оборону краю. Населення змушене було само захищати своє життя і майно. Литовська шляхта шукала підтримки в цій боротьбі у сильної Польщі, для аристократії було головним зберегти автономію і політичну самостійність Великого Литовського князівства.

Упродовж усієї першої половини XVI ст. Литва відхиляла усі пропозиції поляків здійснити на ділі рішення Кревської унії про об'єднання двох країн, і лише тоді надати допомогу князівству у боротьбі проти татар. У середині XVI ст. внутрішньополітичне становище Литовського князівства змінюється, і це дало підстави полякам знову заговорити про Унію. Чим же характеризувалася ця ситуація? Литва дала себе втягнути у вкрай невигідну для неї війну з Москвою за Лівонію. Війна потребувала великих матеріальних і людських затрат. Військові видатки, нове оподаткування середнього класу Литовського князівства викликали велике незадоволення з боку дрібної шляхти. Отримавши незадовго до того право голосу в управлінні Великим Литовським князівством, дрібна шляхта і міщани виходять з-під впливу литовських магнатів і починають гаряче відстоювати підписання нової Унії з Польщею.

На думку дрібної литовської шляхти, це дало б можливість Литві розділити турботи війни: розширити шляхетні права і вольності на польський взірць.

Що стосується поляків, то вони ще на Петраківському сеймі (кінець 1547 – початок 1548 рр.) вимагали від короля об'єднати литовські землі з польськими, з тим щоб спільними зусиллями боронитись від турецько-татарської небезпеки. З цими вимогами польська шляхта звернулася і до нового польського короля Сигізмунда II Августа на сеймах 1548 і 1550 рр. Окрім оборони, поляків тішила надія роздачі прекрасних українських земель на півдні Литовського князівства.

Проти Унії стояла передусім вища литовська аристократія, яка боялася домінуючого впливу польської шляхти і усунення її від політичних справ. Дрібна і середня литовська шляхта доволі довго підтримували свою старшину, підкоряючись її авторитету, проте оскільки Лівонська війна виснажила усі матеріальні і моральні сили,

дала їм відчутти весь тягар війни; нарешті змусила зайняти самостійну позицію в питанні про Унію. Зібравшись у 1562 р. під Вітебськом у військовому таборі, шляхта утворила конфедерацію з метою домагатись прийняття Унії з Польщею. Акт цієї конфедерації був переданий королю. Для підписання угоди пропонувалося зібрати спільний польсько-литовський сейм. Зі свого боку, литовська аристократія всілякими засобами прагнула не допустити підписання Унії і дала згоду на проведення спільного сейму лишень для вирішення важливих питань, що стосуються обох країн. Сейми, що пройшли, засвідчили доволі велику силу литовської аристократії.

Заключним акордом тривалої політичної боротьби було скликання королем Польщі спільного сейму в м. Любліні у 1569 р. Робота сейму тривала декілька місяців та іноді набирала драматичного характеру. Врешті Люблінська унія була підписана.

Підписаний акт проголошував, що Велике Литовське князівство і королівство Польське зливаються в єдину державу – Річ Посполиту. Річ Посполита повинна мати єдиного володаря, якого обирають спільно пани Польщі і Литви. Король Речі Посполитої з часу обрання носить титул – король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Київський, Підляшський і Лівонський. Держава Річ Посполита має спільний сейм і сенат.

Залишались окремими державний герб, печатка, окремі міністри, окреме військо, фінанси, законодавство, адміністрації.

Видатний український історик М. Грушевський писав: “Так закінчився цей сейм, що своїми постановами так глибоко вирив своє ім’я на скрижалях нашої історії, – сейм, що в кількох парламентарних засіданнях dokonував того, чого не могли dokonати криваві довгі війни й столітні дипломатичні торги й пошуки...”.

Для українських і білоруських земель Люблінська унія виявилася насправді ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, довершених тягарем державної влади й важкими політичними обставинами. Прилучення до Речі Посполитої українських земель – Київщини, Волині, Поділля – одразу ж давало Польщі фактичну перевагу в цьому державному творенні. Так припинила існування самостійна Литовсько-Руська держава.

3. Загарбання шляхетською Польщею українських земель. Суспільно-політичне становище України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

У 1569 р. у Любліні було укладено угоду про Унію, за якою Литва зливалася з Польщею в одну державу – Річ Посполиту із спільним главою, який титулувався королем Польським і Великим князем литовським. Литовське князівство зберігало певну автономію. Але українські землі – Волинь, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя – були фактично відторгнуті від Литовської держави і загарбані Коронаю Польською. Отже, польські правлячі кола, які захопили в 1387 р. Галичину і Західну Волинь, а в 1430 р. – Західне Поділля, після Люблінської унії поширили своє панування майже на всю Україну.

Після Люблінської унії, яка відкрила польським магнатам і шляхті широкі можливості для загарбання земель, вони захопили в Україні величезні земельні володіння. Уряд узаконував цей грабiж. У 1590 р. сейм дозволив королю роздавати “на вічність” особам з шляхетського стану “пустині” за Білою Церквою. А уряд і шляхта вважали такими не тільки справді безлюдні землі, а й землі, заселені селянами і козаками. Земельні володіння магнатів спочатку були зосереджені на Волині, Київщині і Брацлавщині. Центром великого землеволодіння була Волинь, де знаходились маєтки українських магнатів – князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських. Князі Острозькі володіли однією третиною земель Волинського воєводства. У Галичині і в Західному Поділлі переважало землеволодіння польських панів Одровонжнів, Бучацьких. Польські магнати – Язловецькі, Замойські, Струсі, Синявські, Калиновські, Жолкевські, Конєцпольські, Потоцькі – захоплювали в Україні величезні земельні володіння, в яких нараховувалося сотні сіл, містечок. Про те, якими колосальними маєтками володіли польські магнати в Україні, свідчать розміри земельних володінь Конєцпольських, яким у степах Південного Бугу в 40-х роках XVII ст. належало 740 сіл і 170 містечок і міст. Потоцькі володіли усім Ніжинським староством на Чернігівщині, Кременчуком, багатьма поселеннями на Придніпров’ї.

У 1630–1640 рр. ополяченому українському магнатові Ієремії Вишневецькому належала як власність майже уся Полтавщина: йому належало тут 40 тис. селянських і міщанських господарств. За польськими магнатами посунула на Україну середня і дрібна польська шляхта, пихата і зажерлива, ксьондзи, єзуїти – створювалось землеволодіння католицької церкви.

Розграбування земель України магнатами і шляхтою, яке почалося в другій половині XVI ст., з неослабною силою тривало до середини XVII ст. Купка магнатів розділила між собою майже всю Україну. Українські землі, інкорпоровані до Корони Польської поділялися на воєводства: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське.

В Україні був встановлений найважчий, нелюдський, кріпосницький режим. Польські магнати і шляхта посилювали пограбування селян, гнобили українських міщан, намагалися повернути в кріпосний стан козацькі низи. Головною формою експлуатації селян наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. стає панщина, яка доходить до 5–6 днів на тиждень. Під гнітом шляхетської Польщі український селянин був позбавлений усіх прав. У Польсько-Литовській державі кріпосництво було особливо жорстоким. Поміщик міг безкарно убити або скалічити селянина. Користуючись необмеженою владою, шляхта піддавала селян жорстоким катуванням. Їх заковували в кайдани, кидали до в’язниць, вішали, калічили. Польська шляхта не вважала українських селян за людей, грубо зневажала їх людську гідність.

З кожним роком магнати збільшували продаж сільськогосподарської продукції, отриманої внаслідок жорстокої експлуатації, купуючи на виручені гроші зброю, цінні речі, дорогий одяг та вина. Між панами поширилась пристрась до розкошування, що потребувало великих витрат. Буденний обід пана коштував більше, аніж званий обід у Франції. Тодішній польський письменник Старовольський писав: “Усі наші гроші йдуть на заморські вина і цінності, а на викуп полонених та оборону Польщі грошей нема. Заробіток убогих підданих зідраний іноді з їх сльозами, а подекуди й зі шкірою, поглинається панами і легко розтринькується.”

Важке економічне і правове становище українського народу ще більше погіршувалось їх національним і релігійним гнобленням.

Польське “право” дозволяло панам втручатися в релігійне життя їх підданих. Шляхта забороняла православним виконувати релігійні обряди, примушувала їх переходити в католицизм, проводила політику ополячування українців, переслідувала українську культуру, намагалася духовно поневолити український народ.

Надзвичайно обтяжувала і ображала руський (тобто - український) народ, – зазначає видатний історик М. Костомаров, – влада євреїв. Пани віддавали маєтки в оренду євреям з повним правом панського володарювання над хлопами (тобто кріпаками). І саме тут не було краю мордуванню над робочою силою і духовним життям хлопа. Євреї, користуючись з приниження православної релігії, брали в оренди церкви, накладали мито за богослужіння. Віддавати маєтки в оренду було вигідно, і кількість орендаторів-євреїв, лихварів дедалі зростала. Скарги українського народу на насильство і досі лунають в народних піснях.

У XVI – на початку XVII ст. у зв’язку із зростанням в Західній Європі мануфактурного виробництва, піднесенням ролі міст і збільшенням обсягу торгівлі збільшується вивезення з України на Захід лісу і продуктів переробки деревини (поташ, дьоготь, смола), зерна та ввезення західноєвропейських товарів, особливо предметів розкоші, які йшли на задоволення потреб панів. З кожним десятиріччям з України збільшувався експорт хліба, а також худоби, шкіри, розвивався внутрішній ринок, продовжувалось зростання міст. Міста України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. переживали економічне піднесення. Зростала кількість міського населення, ремісників. У Львові понад 30 цехових організацій об’єднували ремісників 50 професій. На Придніпров’ї в першій половині XVII ст. продуктивні сили розвивалися інтенсивніше, становище народних мас було кращим, ніж в Руському та Волинському воєводствах. Особливо зросли такі міста, як Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Полтава, Ромни, Лубни, Черкаси. В міру свого економічного зміцнення деякі міста, передусім Київ, Львів, Кам’янець, Володимир одержували самоврядування за Магдебурзьким правом. Проте застосування Магдебурзького права в Україні, порівняно з Західною Європою, мало свої особливості і носило обмежений характер. Магдебурзьке право значно посилювало позиції іноземців в українських містах, бо воно, як привілей, давалося насамперед польським і німецьким міщанам-католикам, що селилися спочатку в західно-

українських містах. Соціальне гноблення українських міщан доповнювалося національно-релігійним гнітом, що посилювався в XVI ст. Так, українських міщан Львова витіснили у передмістя, а в самому місті вони мали право жити тільки на одній вулиці (“вулиця Руська”). Для захисту своїх соціально-економічних інтересів міщанство Львова уже в XV ст. створило свою організацію – церковне братство. Згодом такі братства виникли в багатьох українських містах.

В умовах відсутності української державності політика польського уряду була спрямована на окатоличення, а відтак і ополячення різних прошарків населення, а насамперед князів і бояр. Слаборозвинуте почуття державності та прагнення зміцнити свої економічні і правові інтереси призвели до того, що українські феодала практично безболісно інтегрувалися поряд з литовськими, білоруськими феодалами разом з польськими у єдиний пануючий стан, який за польським зразком став називатися шляхетством. Воно складалося з двох груп (станів): магнатів, панів – великих землевласників та шляхти – середніх і дрібних землевласників.

Водночас відбувалось, особливо широко після Люблінської унії, масове окатоличення шляхетства. У 1560–1570 рр. відчутні виразні ознаки оживлення католицької церкви в Польщі після короткого періоду занепаду, викликаного західно-європейським реформаційним рухом. Цьому зміцненню своїх сил і енергії католицька церква Польщі завдячувала єзуїтам, що прибули до Польщі в 1569 р. (за іншими даними – 1560 р.). Могутньою зброєю в руках єзуїтів була школа. За браком до 1632 р. власної школи вищого типу (єдиний заклад – Острозька академія, 1576–1608 рр.) православна шляхта у великій кількості почала віддавати своїх дітей до єзуїтських колегій. Єзуїти майстерно зуміли підкорити своєму впливові юнацтво. Батьки залюбки віддавали своїх дітей до єзуїтських шкіл, бо ніхто не міг так швидко навчити латинської мови, що вважалася тоді за ознаку вченості. Тому для переважної частини українських паничів єзуїтська наука завершувалася переходом до католицизму і розривом зі своєю народністю. З трьох синів лідера православних князя К. Острозького двоє старших в 1580 р. були вже католиками. Католицьким став дім князів Слуцьких, найбільш аристократичного православного роду Ольгердовичів, Слуцьке князівство котрих поряд з Острозьким у 1560-х роках було

вогнищем національно-релігійного відродження. На середину XVII ст. майже усі князівські і найродовитіші шляхетські роди відмовилися від православ'я.

Православна церква в Речі Посполитій переживала важкі часи. Для церкви розгортаються два небезпечні процеси: масове окатоличення шляхти та деінтелектуалізація тих, що залишилися православними. “Об’єднання з католицькою церквою, – відзначає у своєму фундаментальному дослідженні “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в.” М. Грушевський, – обіцяло вищим верствам православних зрівняння прав з католиками, приступ до тих сфер, впливів, доходів, які були їм неприступні. Українська ієрархія задумує перейти під зверхність Папи, прийняти унію, щоб здобути різні права і привілеї католицької ієрархії, як їм обіцяли проповідники унії”.

Ієрархія православної церкви в Україні була поставлена перед наступною дилемою: або продовжувати нерівну боротьбу, або піти на унію з Римом, замінивши залежність від константинопольського патріарха. Цей вибір доводилося робити в умовах занепаду константинопольського патріархату у зв’язку із захопленням турками столиці Візантійської імперії – Константинополя у 1453 р., який і зник з політичної карти Європи (турки перейменували його на Стамбул). Турецькі султани широко втручалися у діяльність константинопольських патріархів, які часто були їхніми ставлениками. Іван Франко писав: “Турки довели клір православний, єпископів і патріархів до крайнього пониження і деморалізації”.

Восени 1595 р. єпископи луцький Кирило Терлецький і володимирський Іпатій Потій як делегати єпископату поїхали до Риму запропонувати Папі декларацію унії й формально прийняти зверхність римської курії. В останні дні року ця церемонія була виконана в святковій обстановці Ватикану. 6 жовтня 1596 р. відбувся Берестейський церковний собор, який мав дати унії зверхню форму, публічно засвідчити приступлення до католицької церкви українського єпископату: митрополита М. Рогози, єпископів луцького К. Терлецького, холмського Д. Збируйського, турівського Л. Пелчицького, володимирського І. Потія. Єпископ львівський Гедеон Балабан, один з ініціаторів унії, побачивши рішучу опозицію православних, відрікся від солідарності з уніатськими планами.

Укладаючи угоду про Унію, єпископи І. Потій та К. Терлецький домоглися від Папи поступок на користь новоствореної церкви – за нею зберігався східний обряд, мовою богослужіння залишалася церковнослов'янська, а мовою проповіді – українська розмовна, залишався юліанський календар, священикам не нав'язувався цілібат, обов'язковий для римо-католицьких ксьондзів. Українські ієрархи в той же час прийняли низку догматів католицької церкви: догмат про зверхність Римського Папи в християнському світі, догмат про чистилище, згодом і догмат про сходження св. Духа і від Сина Божого. Отже, Берестейська церковна унія підпорядкувала церковну організацію владі Папи Римського. В Україні залишилось дві православні єпископії – Львівська і Перемишльська.

Унія, уніатська, греко-католицька церква мала значні здобутки. По-перше, Унія з римською курією дала можливість зберегти в умовах латинізації та ополячення східний обряд; по-друге, Унія стала важливим чинником захисту української мови; по-третє, Унія сприяла національній ідентифікації українців; по-четверте, Унія створила передумови для появи національної інтелігенції, особливо в Галичині.

Однак "...унію, – зауважують відомі історики А. Жуковський та О. Субтельний, – не прийняла значна частина українського народу. Боротьбу проти неї очолив князь Василь-Костянтин Острозький. Одночасно найбільшими оборонцями православ'я стали братства”.

Перші братства виникають в Галичині. Прообразом їх були церковні братства. У XV–XVI ст. "...братська організація, – підкреслює Грушевський, – дає легальну, коректну в очах властей форму для організації православних елементів українських і білоруських. З цих причин братства починають в середині і другій половині XVI ст. дуже ширитися у нас, особливо в Галичині. Вони... заводили свою, хоч слабеньку, національну владу”. Як громадсько-політичні організації братства розвиваються наприкінці XVI ст. Першим і центральним стало Львівське братство, що утворилося навколо Успенської церкви у 1586 р. Після Люблінської унії виникає багато братств на Волині, Київщині і Поділлі. У 1615 р. створюється Київське братство. На кошти шляхтянки Гальшки Гулевичівни на Подолі засновується Братський монастир з училищем. У 1617 р. виникає Луцьке братство зі школою. Вбачаючи у братствах серйозну силу, що піднялась на боротьбу проти польської експансії, східні

партіархи (антіохійський Йоаким, єрусалимський Феофан) надали найважливішим братствам право “Патріаршої ставропігії”. Це робило братства незалежними від місцевих єпископів.

Першим право “ставропігії” отримало Львівське братство 1586 року. Під його протекторатом і зверхністю наприкінці XVI ст. виникають братства не тільки у таких великих центрах, як Перемишль, Берестя, Більськ, але і в менших, а навіть по незначних містах, як Комарно, Гологори.

Львівське братство поклато початок новій формі громадської та культурно-освітньої діяльності. У цей час змінюється склад братств, посилюється їх політична і культурна діяльність. До братств вступають, крім міщанства, українська шляхта, духовенство та представники козацтва. Братства відкривали школи з викладанням українською, церковнослов'янською та грецькою мовами, організували друкарні; видавали і поширювали богословсько-полемічну літературу, яка мала антипольську спрямованість. Так, братства стають центрами об'єднання національних політичних сил для боротьби проти гніту панської Польщі.

Національна організація в цей період, – як влучно вказує І. Крип'якевич, – “мала основи в двох центрах: міщансько-духовному і козацькому”. Перше середовище розвинулося у часи найбільшого напруження боротьби з польськими впливами. Братства скупчили в собі ідейну, освічену частину міщанства і стали вогнищами нового суспільного життя. Вони дали відсіч полонізації, що наступала на міста, а далі перенесли свою діяльність на всю країну, увійшли в тісні зв'язки з православною шляхтою і духовенством, піднімаючи їх культурний рівень. “Заслуга об'єднання цих двох центрів – братств і Запорізького війська – належить гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному (1614–1622). У 1618 р. разом “з усім військом Запорізьким гетьман, щоб підняти значення братств, записався до Київського братства”, майбутнього осередку Києво-Могилянської Колегії, створеної у 1632 році.

За умов польського гніту визвольна боротьба українського народу проти національного гноблення набувала також форм руху на захист православ'я. Як вже зазначалося, активно в цьому сенсі діяли братства. Київське братство відіграло велику роль у відновленні в Україні вищої православної церковної ієрархії, скасованої, як

відомо, у 1596 р. за Берестейською унією. Під час перебування у Києві патріарха Єрусалимського Феофана, якого супроводжували для захисту запорізькі козаки гетьмана П. Сагайдачного, був скликаний церковний собор, під час якого у жовтні 1620 р. Феофан висвятив на митрополита Київського ректора Київської братської школи Іова Борецького. Було відновлено і православний єпископат. Аналогічного погляду дотримуються і А. Жуковський та О. Субтельний: “1620 р. під протекцією Сагайдачного патріарх Феофан відновив православну ієрархію, висвятивши на митрополита Йова Борецького і чотирьох єпископів для Київської митрополії”. (Як бачимо, розбіжність існує лише щодо написання імен). Польський уряд готувався розпочати репресії проти Київського братства і вищого духовенства, новопоставлених православних ієрархів. Але війна з Туреччиною, яка невдало почалася для Польщі саме 1620 р., тимчасово утримала польського короля і уряд від здійснення терору. Так Київ знову став ідеологічним, ідейно-політичним центром українських земель.

Підсумовуючи, зазначимо таке:

За несприятливих обставин Україна зробила наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. значний крок вперед до посилення зв’язків між окремими регіонами і формування національного ринку. Ці процеси соціально-економічного життя мали велике значення для консолідації українського народу.

В оцінці Люблінської унії 1569 р., яка інколи набуває політичного забарвлення, необхідно розрізнити: по-перше, здійснення самого акту унії; по-друге, наслідки унії для українського народу. “Вразливою є точка зору, – пише відомий історик В. Смолій, – згідно з якою шляхетська Польща принесла на Україну цивілізацію, господарське благополуччя й культурний розквіт”. Ще Микола Костомаров дійшов, підкреслимо, висновку: “Після об’єднання литовців і поляків в одну державу Україна багато віків зазнавала насильницького тиску чужих стихій і вибивалася з-під їхнього гніту тяжкими, тривалими й кривавими зусиллями народу”.

За умов загострення соціальних та національно-релігійних суперечностей на українських землях громадського і політичного звучання набирає діяльність братств. Братства стають однією з двох найважливіших форм консолідації широких мас українського народу

у боротьбі за свої соціальні, політичні і національні права, за збереження віри й культурних традицій. Настрій солідарності, сформований братствами, відіграв значну роль у вибуху національно-визвольної війни 1648 р.

4. Виникнення Запорізької Січі. Перетворення козацтва на провідну верству українського народу

Козацтво пройшло великий і складний шлях розвитку і самоутвердження. Виникнувши в степах півдня України як явище побутове внаслідок боротьби землеробської і кочової цивілізацій, укладів життя, козацтво поступово еволюціонувало до більш високих організаційних форм. Уже в XVI ст. козацтво дедалі більше впливає на всі сфери суспільно-політичного життя. Значним якісним рубежем у розвитку козацтва як суспільного явища стало створення у середині XVI ст. славної Запорізької Січі.

Перші згадки про українське козацтво належать до 1489–1492 рр. То був час, коли українські землі перебували під важким ярмом чужоземних поневолювачів. Термін “козак” – тюркського походження і запозичений українцями від кочових південних сусідів – татар. У широкому розумінні цього слова він означає “вільну людину”. Слово “козак” виступає вже у джерелах першої половини XIII ст., насамперед у “Таємній історії монголів” (1240 р.). Походить слово від пратюркської мови, звідкіля перейшло до татарської і буквально означає людину “самітню, не зв’язану ні з домівкою, ні з сім’єю”. В словнику половецької мови “Codex Cumanicus” (1303 р.) термін “козак” перекладається, як “страж”.

Аналіз письмових джерел, праць істориків М. Костомарова, М. Котляра, І. Крип’якевича, В. Рички, В. Смолія, В. Степанкова, Д. Яворницького дає підстави сформулювати дві визначальні причини утворення козацтва, три основні теорії походження козацтва та чотири головні джерела формування українського козацтва.

Першою визначальною причиною утворення козацтва була жорстока нелюдська експлуатація правлячою верхівкою, шляхтою Речі Посполитої українського народу, що змушувала населення

сіл і міст шукати порятунку в південно-східних українських степах. Українські народні маси зазнавали з боку шляхетства Польщі також і національно-релігійного гноблення. Розгнuzдана магнатсько-шляхетська сваволя супроводжувалася розоренням і постійним винищенням населення України.

Другою визначальною причиною утворення українського козацтва стала турецько-татарська агресія, що змушувала прикордонне населення згуртовуватись у військові формування. У XV ст. Україні почала загрожувати нова страшна небезпека з боку Туреччини та Кримського ханства. Завоювавши у кінці XIV ст. слов'янські землі на Балканах, турки в 1453 р. захопили столицю Візантії Константинополь, у XV ст. підкорили Валахію, місто Кафу в Криму, на початку XVI ст. підкорили Молдавію з Буковиною та Бессарабію. Так утворився Турецький султанат, що ґрунтувався на гнобленні нетурецьких народів. Агресивна політика Османського султанату була спрямована на загарбання сусідніх земель, одержання прибутків у вигляді данини, податків, контрибуцій, на захоплення в полон і продаж у рабство десятків тисяч мирних жителів.

Турецька навала XV–XVI ст., як і татаро-монгольське нашествя XIII ст., були небезпекою, що загрожувала всьому європейському розвитку. Наприкінці XV ст. почалися безпосередні турецькі напади на Галичину і Поділля. У 1498 р. під час першого нападу на Галичину турки спустошили Ярослав, Перемишль і деякі інші міста.

Водночас почалися набіги на Україну татар Кримського ханства, яке відокремилось від Золотої Орди і в 1475 р. визнало васальну залежність від Туреччини. Населення України потерпало від постійних розбійницьких нападів кримських татар. У 1482 р. Кримський хан Менґлі-Гірей напав на Київ, “град Києв взя и огнем сожже. Полону безчисленно взя, а землю Киевську учиниша пусту,” – повідомляє Ніконовський літопис. Після нападу на Київ до утворення Запорізької Січі кримські хани майже щороку повторювали напади на Україну, палили, розоряли і спустошували міста і села, тисячі і тисячі людей забирали в полон, продавали їх у рабство на східних ринках або використовували як рабів у своєму господарстві.

Татарські напади зустрічали незначний опір з боку литовського, а потім польського урядів. Найманих військ було недостатньо, до того ж солдати, не одержуючи довгий час платні, самі грабували українське населення.

Захопивши Бессарабію, турки зміцнили фортеці Акерман (Білгород-Дністровський), Бендери і, особливо, Хотин, яка була їх опорним пунктом для наступу на Україну та Польщу. Там же кочувала Ногайська татарська орда. Закріпившись безпосередньо на північному узбережжі Чорного і Азовського морів, султанська Туреччина, використовуючи васальне Кримське ханство як свою базу, прагнула загарбати українські землі і поневолити цей народ. Головний тягар оборони українських земель від турецько-татарської агресії ліг на українські народні маси і, особливо, на зростаюче козацтво.

Проблема походження козацтва має велике науково-пізнавальне значення, потребує наукових узагальнень і висновків та уникнення схильності лише до описовості.

Дуже поширеною є **“уходницька” теорія походження козацтва**, якої дотримувалися багато істориків: І. Крип'якевич, М. Костомаров, А. Жуковський, О. Субтельний та ін., однак, на наш погляд, проблему потрібно розглядати ширше.

Прихильники наведеної точки зору описують події в такий спосіб. Для експлуатації природних скарбів із пограничних осель вибиралися у степ ватаги так званих уходників, які вели лови й рибальство, їздили по сіль. Степовий промисловець мусив бути водночас і воїником. Степові здобичники-воїки отримали ім'я козаків.

Другий погляд на проблему виникнення козацтва полягає у наголошуванні на тому, що козацтво було суспільно-історичним явищем, яке виникло десь в кінці XV ст. у зв'язку з посиленням закріпачення селян та боротьбою народних мас проти феодалів, і був поширеним у радянській історіографії, яка завжди особливий наголос робила на класовій боротьбі та соціальному розшаруванні. Хоча, безумовно, подолавши обмеженість догматичних офіційних схем, потрібно зазначати, що втеча селян та міської бідноти, яку розоряла торговельно-лихварська верхівка, у степи на Черкащину і Брацлавщину, була важливим фактором виникнення тут вільного озброєного населення – козаків.

Дуже цікавою в науковому сенсі є **третя теорія**, згідно з якою козацтво було споконвічним, **давньоукраїнським явищем**, зв'язаним з постійною боротьбою єдиного демократичного населення Придніпров'я з кочовим тюркським населенням степів.

У зв'язку з цим звернемось до проблеми попередників козацтва, яку глибоко досліджує М. Котляр. За межами Русі існувало

волелюбне населення, що захищало Київську державу від ворогів, передусім від половців. Це були бродники й берладники, знані з вітчизняних літописів, візантійських історичних творів, угорських хронік і папських булл. Починаючи з 40-х років XII ст. джерела неодноразово називають войовничу людність Північного Причорномор'я – бродників. Перша згадка про них збереглася в Київському літописі під 1147 р. Одним із відгалужень бродників були берладники, вперше згадка про яких з'являється в Київському літописі під 1158 р. Бродники востаннє згадуються у джерелі під 1254 р. Та це не означає, що вони тоді припинили існування. Назва войовничих людей півдня “козак” з'являється саме тоді, коли із старокіївських джерел зникають згадки про бродників. Між бродниками й козаками існує глибокий генетичний зв'язок. Бродники протягом століть переросли у козаків. Такою є **передісторія козацтва**.

Першу певну згадку про українських козаків знаходимо в листі Великого князя литовського від 1492 р.

Козаками називали людей, які тривалий час займалися уходницькими промислами – мисливством, рибальством – на південному прикордонні. Уходництвом, або козакуванням займалося переважно населення Подніпров'я, міщани, селяни. Водночас природні багатства південних степів приваблювали сюди й жителів Поділля та інших регіонів. Це була **перша група** людей, що брала участь у формуванні українського козацтва.

Другим важливим джерелом формування козацтва була військово-службова верства. Необхідність оборони південного прикордоння від набігів татар потребувала створення при місцевій владі збройних загонів служебників, як правило, із фортечних, дрібних бояр. Такі самі загоны мали й окремі магнати. Зацікавлені у козацьких промислах старости південних повітів нерідко і самі брали участь в походах проти татар. Серед відомих адміністраторів – Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернард Претвич. Проте старости приховували факти спільних дій з козаками, оскільки це приводило до ускладнення польсько-кримських відносин і тому загрожувало королівською немилістю.

Посилення соціального гніту після Люблінської унії, юридичне оформлення кріпацтва III Литовським статутом 1588 р., національне гноблення викликало масові втечі і покаяння селян та міщан, які

селилися на південно-східних землях. Втікачі оголошували себе козаками, намагаючись уникнути залежності від шляхти і розпочати вільне господарювання. Чимало втікачів йшли на Запоріжжя – центр козацьких вольностей. Отже, вільнолюбні селяни і міщани стали **новим, третім джерелом формування українського козацтва.**

Про **четверте важливе джерело** якісного зростання **козацтва** свідчить козацький реєстр 1581 р. Переважна більшість козацької старшини були вихідцями з шляхти. Такі її представники, як Криштоф Косинський, Григорій Лобода, Самійло Кішка, Тихін Байбуза, Петро Конашевич-Сагайдачний увійшли у славу когорту **ватажків**, котрі повели боротьбу за розширення вольностей, свободу України.

Вказаний реєстр чітко показує національний склад тих, хто перебував на державній службі. Це передусім українці, а також поляки, татари, білоруси, росіяни, молдавани. Я. Дашкевич так пише про етнічний склад козацтва: “Основна ж маса козацтва була українцями і майже виключно православними”.

Але, якого б походження не був козак, важливо підкреслити таке. Заснування в Криму хіжацького ханства Гіреїв, безупинні набіги татар не допустили, аби життя в Подніпров’ї, Побужжі розвивалось мирно і викликали в цьому краї необхідність населення з войовничим характером. Тут хоч би ким був козак, передусім повинен був зробитися воїном.

Перші згадки про організовані бойові дії козацьких загонів пов’язують з іменами енергійних урядових адміністраторів Наддніпрянини, яких потреби оборони від нападів татар змушують йти на співробітництво з козаками. Започатковує цей героїчний ряд у 1508 р. “руський славний козак і рицар Сенько Полозович”, тобто Семен Полоз, київський городничий, родом із Мстиславщини. У XVI ст. на чолі козацьких загонів виступають черкаський староста в 1514–1535 рр. Остафій Дашкович, знаменитий “стражник на Хортиці” князь Дмитро Вишневецький, Богдан, Михайло та Кирик Ружинські.

У зв’язку зі зростанням козацтва походи козаків на татарські і турецькі міста посилювались. Козаки вчиняли напади на Очаків, Крим, Молдавію. У 1545 р. чисельне козацьке військо на 32 човнах напало на Очаків.

Видатною фігурою у боротьбі козацтва проти татар і турків став легендарний український князь **Дмитро Вишневецький-Байда**. З

метою захисту від нападів татар та зміцнення свого впливу на Придніпров'ї черкаський і канівський староста Вишневецький збудував за дніпровськими порогами на острові Мала Хортиця замок (близько 1554–1555 рр.). Цей укріплений замок, який став опорним пунктом боротьби козацтва, вважається початком Запорізької Січі, або її прототипом. У 1557 р. кримський хан з великим військом двічі нападав на Хортицький замок. Змушений його залишити, Вишневецький перейшов на службу до Московської держави. Повернувшись з Москви в Україну, Вишневецький продовжував очолювати походи проти татар і турків. Заповзятливий і талановитий Д. Вишневецький збільшував кількість козаків, уславився звитязними подвигами проти кримців і поставив себе щодо польського короля майже в незалежне становище. В Молдавії турки підступно схопили Вишневецького і закатували у Стамбулі. Про смерть і мужність Вишневецького складено багато легенд. Д. Вишневецький ототожнюється з героєм однієї з найпопулярніших народних пісень – Байдою. Дмитро Вишневецький, який найбільше сприяв розвитку козацтва на початковому етапі, може вважатися родоначальником українського козацтва.

Кількісне зростання українського козацтва супроводжувалося поселенням певної його частини на постійне проживання в низов'ях Дніпра, за порогами, на островах Хортиця, Томаківка, Базавлук, розташованих у важкопрохідних дніпровських плавнях. У першій половині XVI ст. козацтво все більше зосереджувалося в пониззі Дніпра, створюючи укріплені “засіки”. Так з'явилися низові, запорізькі козаки, на відміну від яких козаки, які жили на хуторах, у селах і містах Придніпров'я, називалися городовими або волосними. Запорізькі козаки об'єднуються в єдину організацію – **Військо Запорізьке** з центром у Січі, яка виникла на початку другої половини XVI ст.

Під час створення Запорізької Січі козаки використали традиції давньоукраїнських фортифікаційних споруд, в яких важливу роль відігравали засіки. Сукупність цих засік отримала назву **Запорізька Січ**. Термін “січові козаки” зустрічається у джерелах вперше у 80-х роках XVI ст. Головними серед укріплень тоді були засіки на острові Томаківка (поблизу теперішнього м. Марганця), на ньому був і козацький кіш – орган правління. У 1590 р. центром Січі був острів Базавлук над Чортотомликом.

Гартуючись у походах і боях з загарбниками, запорізьке козацтво наприкінці XVI ст. виробило високе воєнне мистецтво, створило струнку військову організацію. На чолі Запорізької Січі стояв обраний гетьман, а пізніше – кошовий отаман. Основною військовою одиницею був полк, часто по 500 осіб у кожному. Полки поділялись на сотні, а сотні – на десятки (курені). Полками командували полковники, сотнями – сотники, десятками – отамани. Усі командні посади були виборними. Найважливіші питання військово-політичного характеру гетьман виносив на вирішення військової ради. У ній міг брати участь кожний козак.

Соціально-політична організація запорізького козацтва ґрунтувалась на демократичних принципах: заперечення кріпосницької залежності і станової нерівності, рівність у праві володіння землями, право вільного вступу до лав козацтва незалежно від соціальної чи національної належності, вільна участь в органах управління.

Козацтво поступово створило керівний орган – кіш, який став органом не тільки військової, але й адміністративної та судової влади на Запоріжжі. На чолі коша стояв кошовий отаман.

Запорізьке козацтво було добре озброєне. Головною зброєю козаків були рушниці, шаблі, списи, використовувався також лук і стріли. На Січі були гармати. Козаки були влучними стрільцями, вправними гармашами, добре володіли шаблею. Володіючи мистецтвом наступу, козаки вміли добре оборонятися від переважаючих сил ворога в укріпленому таборі. Французький інженер Г. Боплан, який служив у 30-х роках XVII ст. у польській армії на Україні, відзначає, що 100 козаків, утворивши табір, успішно витримували бій проти 1000 польських жовнірів та ще більшої кількості татар під прикриттям возів, зв'язаних ланцюгами, поставлених у кілька рядів та захищених шанцями. Вправні були козаки і в морському бою. Їх флот складався з великих човнів, що називались чайками, або байдаками і вміщували по 50–70 козаків. Серед запорожців було багато гарних майстрів, які будували чайки. Згадуваний вище Старовольський писав, що запорожці, коли “зустрічаються з турецькими кораблями, вважають за краще загинути, ніж ганебно тікати або здатися, тому навіть маючи нерівні сили вони не ухиляються від бою і часто перемагають”.

Воєнна тактика запорізьких козаків відзначалась своєрідністю. Для неї характерна маневреність, широка ініціатива і сильна взаємна виручка. Воєнне мистецтво козаків широко славилось в Європі.

Основну масу запорізьких козаків становили українці. Переважали були південноукраїнці із Подніпров'я. Траплялися серед них і представники інших народів, насамперед білоруси, росіяни. Сім'ї одружених козаків жили на волості. Жінки в Січ не допускалися. Ця заборона була викликана надзвичайно суворим і небезпечним життям на Запоріжжі, де все було підпорядковано інтересам постійної війни.

У Запорізькій Січі встановилась сувора військова дисципліна. Під час походу влада гетьмана, ватажка була необмеженою. Найважчим злочином вважалась зрада Батьківщині. Зрадників чекала жорстока кара. Героїчний образ старого козака, керманича Тараса Бульби, створений видатним письменником М.В. Гоголем, правдиво відображає відданість козацтва своєму народові і ненависть до його ворогів.

У цю епоху релігія була єдиною панівною формою ідеології. Запорізькі козаки були, – відзначає відома дослідниця козацтва О. Апанович, – “віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри. На Запорізькій Січі рятувалися люди різних національностей, в т. ч. нехристиянських. Всіх приймали запорожці. Однак втікачі мусили хреститися в православну віру”. Найулюбленишим козацьким святом було свято Покрови, на Січі воно стало храмовим. Першою парафією козацтва стала церква, збудована в містечку Трахтемирів. Після її занепаду під час повстань парафією для запорожців став Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом.

Очевидці боїв змальовують запорізьких козаків як людей сильних, витривалих і відважних у бою. Сучасників вражала їх мужність і презирство до смерті. Турецький автор, розповідаючи про битву козаків на чайках з турецьким флотом, писав: “Можна прямо сказати, що на всій землі не знайти людей більш сміливих, які менше турбувалися б про своє життя, менше боялися б смерті”.

Отже, наприкінці XVI ст. Запорізька Січ перетворилася на головний центр не тільки низового, а й городового, тобто усього українського козацтва. Незабаром після свого виникнення козацтво почало відігравати помітну роль у міжнародних відносинах. З ним встановлюють зв'язки уряди деяких держав, рахуючись з козацтвом як із значною військово-політичною силою.

Оскільки друга половина XVI – початок XVII ст. були періодом значного розширення території, яку займало козацтво, то польська верхівка все з більшою тривогою розглядала посилення козацтва як серйозну загрозу для панування Польщі на Україні. Намагаючись усунути цю загрозу, польський уряд у другій половині XVI ст. взяв незначну частину козацтва на державну службу. Ці козаки були вписані в реєстр, через що й почали називатись **реєстровими козаками**. У 1572 р. (1568 р. – за даними І. Крип'якевича) за розпорядженням короля Сигізмунда II Августа в список-реєстр було вписано 300 козаків. У 1580-х роках кількість реєстрових була збільшена ще на кілька сот.

За короля С. Баторія (1576–1586) кількість реєстрових козаків значно зросла. До 1583 р. належить запровадження серед реєстрових “кращого ладу”, або урегулювання козаків. Суть “урегулювання” полягала в тому, що за вписаними в реєстр уряд лише й визнавав право на козацтво як вільний стан, всі інші відраховувалися від козацького стану і переходили у стан посполитих, фактично кріпаків. Реєстрові козаки поділялися на шість полків: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяславський. Вони одержували платню грішми й сукном, старшина володіла землями. Було визначено їх центральне місто – Трахтемирів з монастирем, шпиталем, отримано дозвіл мати власний суд. Замість старости реєстровцям призначали “козацького старшого”, зобов'язаного коритися польському коронному гетьманові. Решту старшин-полковників, суддів, осавулів, писарів – дозволяли обирати самим.

Це упорядкування козацтва мало подвійну мету: з одного боку, король хотів зробити козаків слухняними своїй волі, встановити контроль над козацтвом; а з іншого, – визнаючи за реєстровими право на окремий стан, король розраховував скористатися з них як із бойової сили проти татар і турків. Проте “упорядкування Баторія” мало непередбачувані польськими правлячими колами наслідки. По-перше, реєстр посилив поділ козаків на городових, званих ще реєстровими, та низових, чи власне запорізьких. Січ набуває значення ядра чи столиці низового товариства. Так складається “вельможний Кіш славних низових козаків”. По-друге, нерєєстрові козаки, тобто основна маса козацтва, яка не потрапила в реєстр і називалась “виписними” або “випищиками”, прагнула волі і становила вибуховий матеріал козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х років XVII ст.

Початок XVII ст. був часом інтенсивного кількісного і якісного зростання українського козацтва. Виняткову роль у переході до козацтва провідного значення в суспільно-політичному житті України відіграв **гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний** – видатний політичний і культурний діяч, здібний полководець. За походженням шляхтич з Кульчинців поблизу Самбора в Галичині, П. Конашевич здобув прекрасну освіту в Острозькій колегії і швидко виявив свої здібності в козацькому середовищі. За його гетьманства (1614–1622) Запорізьке Військо вступило в новий період розвитку. Гетьман здійснив реформу козацьких формувань, перетворивши ватаги, сміливі, але свавільні, на регулярне військо. Посилив дисципліну. Чисельність козацької армії зросла до кільканадцяти тисяч і могла збільшитися до 40 тисяч.

У зовнішній політиці Конашевич-Сагайдачний намагався забезпечити Запорізькому Війську повну свободу дій. Стосовно Польщі проводив помірковану політику. Гетьман дбав про добрі відносини з Річчю Посполитою, але доти, доки вони не шкодили козацтву. Тому в 1618 р. він допомагав польському королевици Володиславу, що намагався захопити владу в Московії в його облозі Москви, але вже в 1620 р. вислав, без відома польського уряду, посольство до московського царя Михаїла Федоровича, пропонуючи прихильні політичні взаємовідносини.

П. Конашевич-Сагайдачний трансформував козацтво не тільки на військову формацію, але і на ключовий політичний чинник з державницькою метою. Найбільшою справою гетьмана було об'єднання козацької політики з культурно-політичною діяльністю української інтелігенції. Конашевич-Сагайдачний акумулював в своїй особі керманича тенденції цих двох головних станів українського суспільства – козацтва та міщансько-духовної інтелігенції. Сагайдачний взяв під свій протекторат Київське братство. Про це так пише В. Баранівський: “Підтримуючи братський просвітницький рух, православ'я в Україні, він записується до Київського братства з усім своїм козацьким військом, тим самим взявши братство та його культурні починання під свій захист... Він доклав чимало зусиль для задоволення потреб української церкви та просвітництва, всього того, з чого на той час складалося національне життя України”. Оскільки політика переважно розвивалась у релігійних, церковних

формах, то козацтво втягувалося у церковні справи, виступало на захист нації. Вирішальну роль відіграло козацтво на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним, – зазначає О. Апанович, – у відновленні вищої православної ієрархії в Україні. Під опікою гетьмана Єрусалимський патріарх Феофан 1620 р. висвятив єпископів на православні кафедри України й Білорусії та на сан митрополита церковного діяча й письменника Іова Борецького. Польський уряд, який поставився до цих церковно-політичних дій як до державного злочину, видав універсал про арешт нововисвячених вищих православних владик. На їх захист виступило козацтво на чолі з Сагайдачним, що було важливим політичним вчинком.

Сучасники дуже високо цінували, – підкреслював М. Грушевський, – політичний талант Петра Сагайдачного, який разом із Іовом Борецьким стали речниками союзу духовенства і козацтва. Союз козацтва з інтелігенцією зміцнив ці дві найактивніші групи українського громадянства. Козацтво до своєї програми взяло загальнонародні справи: оборону церкви й культуру. Новопоставлені ієрархи в маніфесті 1621 р. зустріли Запорізьке Військо словами найвищого визнання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. Це поєднання Запорізького Війська з традиціями Княжої доби надзвичайно сильно підняло значення Запоріжжя і надало йому провідне місце в національному житті.

У цей час, на початку XVII ст. новий стан – **козацтво стає провідною верствою** українського суспільства. В козацтві провідну роль відіграє Запорізька Січ, яка організувалася на демократичних засадах.

Українські магнати і основна маса української шляхти – економічно найсильніший, політично найвпливовіший, освічений та організований стан українського суспільства, який мав би повести за собою інші стани, ополячився і денационалізувався та перестав захищати національні інтереси України. Його представники не тільки не вимагали створення незалежної Української держави, а навіть не ставили питання про автономію українських земель в складі Речі Посполитої. Тому боротьбу українського народу за національне визволення, за створення власної держави очолило українське козацтво.

На початку XVII ст. відбувається неухильний процес становлення основних елементів Української державності. Вже польський сейм 1609 р. констатував, що козацтво відмовляється визнавати

органи влади Речі Посполитої і намагається запровадити, – наголошує М. Грушевський, – “свою козацьку юрисдикцію”. На сеймі в Варшаві у 1616 р. один з магнатів з розпачем говорив, що козаки “самі собі права встановлюють, урядовців і вождів настановляють і немов у великій державі створюють свою окрему республіку”. Та і сам польський король 1625 р. визнавав, що “козаки організують собі свою удільну державу”. Отже, навіть польські державні особи на чолі з королем констатували, що на українських землях закладалися основи української козацької державності.

Аналіз різнобічного матеріалу дає підстави для таких **висновків**:

1. Козаки, почавши з ролі здобичників, рибалок, чумаків, “поступово дійшли до ролі захисників віри Христової проти мусульманства і православної проти католицизму, а разом з тим охоронців проти турків і татар слов’янської народності” (Д. Яворницький).

2. В середині XVI ст. всупереч державним структурам Польщі, до складу якої були інкорпоровані українські землі, в Україні виникає альтернативна українська державна організація – створена козацтвом Запорізька Січ. Це державне утворення стало зародком Української національної держави.

3. Запорізька Січ, яка протягом тривалого часу була центром військової сили українського народу – козацтва, відіграла видатну роль у визвольній боротьбі українського народу проти ворогів Вітчизни. Збройну боротьбу проти іноземних поневолювачів козацтво, яке на початку XVII ст. стає провідною верствою українського народу, поєднувало з активною позицією в політичному житті українського суспільства.

5. Визвольний рух в Україні проти шляхетської Польщі наприкінці XVI – у 30-х роках XVII ст. Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії.

Ставши центром козацтва, Запорізька Січ відіграла велику роль у боротьбі українського народу проти іноземних загарбників. Протягом довгого часу Січ була головною базою у відбитті турецько-татарської агресії, яка загрожувала населенню України

фізичним винищенням. У відповідь на напади турків і татар на Україну козаки посилювали свої удари по турецько-татарських володіннях. Запорізькі козаки здійснювали далекі сухопутні і морські походи на узбережжя Чорного і Азовського морів, у Крим і Молдавію, руйнували турецькі фортеці, міста, визволяли полонених. Набіги на Туреччину мали особливе значення тому, що слугували військовою школою для українського народу і стимулювали до рішучої боротьби проти поляків.

Відіграючи вирішальну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії, Запорізька Січ поступово перетворюється також на військово-політичний центр українського народу, який піднімався на збройну боротьбу проти панування шляхетської Польщі.

Наприкінці XVI ст. боротьба народних мас проти польської шляхти виливається у великі козацько-селянські повстання, які одне за одним потрясли Річ Посполиту. Найчисленнішою силою цих повстань було селянство, а головною – козацтво, які разом боролися проти соціального і національного гніту. У повстаннях брали участь і реєстрові козаки, права яких магнати і шляхта постійно порушували.

Перше велике козацько-селянське повстання в Україні вибухнуло в 1591 р. і охопило велику територію: Київське, Волинське і Брацлавське воєводства. Вирішальний бій між повстанцями під керівництвом старшого реєстрових козаків Криштофа Косинського і магнатсько-шляхетським військом відбувся в січні 1593 р. під містечком П'яткою на Волині. Після поразки повстанці уклали угоду, за якою зобов'язалися підкоритися королю. Незважаючи на політичну незрілість повстанців, повстання мало істотне значення: Криштоф Косинський став першим не призначеним, а виборним гетьманом реєстрових козаків (1591 р.), якого визнав польський уряд. Після загибелі Косинського (травень 1593 р.) поняття “гетьман” закріплюється за виборними отаманами козацького війська як реєстрового (кінець XVI – перша третина XVII ст.: Григорій Лобода, Тихін Байбуза, Самійло Кішка, Петро Конашевич-Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко), так і запорізького (Северин Наливайко, Федір Полоус, Марко Жмайло).

У 1594–1596 рр. козацько-селянське повстання спалахнуло з новою силою. Керівниками повстанців були гетьман реєстрових козаків Г. Лобода і запорожець, гетьман нереєстрових козаків

С. Наливайко. Северин Наливайко славився як найкращий гармаш, людина хоробра і освічена. Для боротьби з татарами С. Наливайко згуртував значні загони з козаків, селян і міщан. Завдавши татарським загонам поразки, С. Наливайко розпочав боротьбу проти шляхти. Повстання охопило Брацлавщину, Волинь, Придніпров'я. На придушення повстання польський уряд кинув значні збройні сили під командуванням польного гетьмана С. Жолкевського. Шляхетське військо оточило повстанців за Дніпром поблизу Лубен на р. Солониці. Два тижні тривала героїчна оборона повсталих в укріпленому таборі. Голод і обіцянка Жолкевського амністувати повсталих змусила їх скласти зброю. Наливайко, М. Шаула та інші керівники були видані полякам. Після цього Жолкевський дав наказ жовнірам знищити повстанців. Польський уряд стратив С. Наливайка у Варшаві. Про мужнє поведження його під час тортур ширилося багато легенд. Т. Шевченко не раз згадує про Северина Наливайка у своїх творах (“Никита Гайдай”, “Гайдамаки”).

Прагнення народу до показачення, або, як його називали поляки, “українське своєвілля”, почало набувати релігійного забарвлення й отримувало в очах народу морального освячення. Уже повстання Наливайка і Лободи 1596 р. прикривалися певною мірою захистом релігії. Українська вища верства швидко відступилася від своєї релігії і водночас своєї національної самобутності. Пани стали для народу чужі, і влада їхня набула швидше характеру іноземного та іновірного поневолення. “Перші козацькі повстання, – пишуть А. Жуковський та О. Субтельний, – які відбувалися напередодні релігійної боротьби у зв'язку з Берестейською унією, посилили загальне невдоволення українського населення, і тоді козацтво почало виступати в ролі оборонця православної віри”. На початку XVII ст. релігійна боротьба досягла найбільшого напруження. Релігійні гасла яскраво вимальовуються на прапорах усіх подальших козацько-селянських повстань.

Польська верхівка на чолі з Сигізмундом III на початку XVII ст. втягнулася у війну з Московським царством, але у 1612 р. польська армія була розгромлена. Річ Посполита вийшла з війни фінансово і політично ослабленою. Магнати і шляхта, закінчивши війну, мали намір роззброїти показачених селян. Але загроза війни з Туреччиною стримала польський уряд від репресій.

Зростання козацтва в перші два десятиріччя XVII ст. мало велике значення в організації українських збройних сил для боротьби проти турецько-татарської агресії. Козацтво почало здійснювати великі морські походи, а козацький флот зріс до кількисот чайок. Особливо успішними були козацькі походи в другому десятиріччі XVII ст., коли гетьманом став П. Конашевич-Сагайдачний.

У 1614 р. під керівництвом Сагайдачного 4 тисячі козаків вперше перепливли Чорне море впоперек, що було надзвичайним досягненням для невеликих кораблів, захопили м. Сіноп, знищивши його гарнізон. У 1615 р. козаки на 80 чайках зробили похід на Стамбул, спалили його передмістя. Розлючений турецький султан наказав знищити козаків. Біля гирла Дунаю козаки прийняли бій з турецьким флотом, захопили і спалили турецькі галери та взяли в полон турецького адмірала. Найвизначнішим був похід 1616 р. Козаки на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним напали з моря на головний невольницький ринок в Криму – м. Кафу, взяли штурмом фортецю, знищили в ній турецький гарнізон з 14 тисяч вояків, спалили турецький флот і визволили багато полонених, що мучилися в бусурманській неволі. Значну частину походів проти татар і турків запорізькі козаки робили спільно з донськими козаками, які утворили “Всевелике військо Донське”. Бойова співдружність поєднувала як запорізьких, так і донських козаків. У 1626 р. запорізький старшина А. Шафран очолював спільний похід запорізьких і донських козаків на турецький Трапезунд. Після багатьох вдалих походів козаків на Туреччину Чорним морем під керівництвом Сагайдачного серед правителів західноєвропейських держав виникла ідея створення антитурецької коаліції – “Ліги християнської міліції”. Передбачалося, що головну військову силу коаліції становитиме Запорізьке козацтво. Сам П. Сагайдачний був чільним представником цього союзу.

Найбільше зіткнення з Туреччиною відбулося в ході Хотинської війни 1620–1621 рр. Після відновлення православної ієрархії України відносини між козацтвом і польським урядом загострилися. Але турецько-польська війна тимчасово послабила гостроту цих відносин. У 1620 р. на Цецорських полях (у Молдавії) польська армія була розгромлена, а командувач С. Жолкевський був убитий. Величезна турецька армія на чолі з султаном Османом II продовжувала наступ. Опинившись у важкому становищі, король

Сигізмунд III звернувся до козаків із закликом взяти участь у війні з турками, пообіцявши на сеймі розглянути питання про розширення їх прав. Перебільшенням, однак, є твердження, що “уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків”. Це не підтверджується документами і подальшим розвитком подій. Головне було в іншому. Український народ, козацтво усвідомлювали, яку загрозу не тільки для Польщі, а й для України несе наступ турецьких полчищ. Козацька рада з участю духовенства прийняла рішення про негайний виступ проти турецьких завойовників.

Вирішальні бої розгорнулися у вересні 1621 р. під Хотиним. У цій битві проти 150-тисячної турецько-татарської армії поряд з польськими військами хоробро билися 40 тисяч козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. До 28 вересня тривали кровопролитні бої, козаки стійко обороняли укріплений табір. Безприкладною мужністю козаки врятували польську армію від розгрому, а Річ Посполиту від важкого миру. М. Грушевський наголошував: “Поляки розуміли, що тримаються тільки козаками, і коли турецький султан заключив мир з поляками і повів свої війська назад, поляки признавались, що козакам завдячують спасінням Польщі від загибелі”. Внаслідок поразок і втрат турецький султан змушений був на початку жовтня 1621 р. погодитися на угоду і укласти з Польщею Хотинський мир (1621 р.). Поранений в цих боях отруєною стрілою, Сагайдачний після тривалої хвороби помер у квітні 1622 р. Це була велика втрата для України.

Король Сигізмунд III “в своїй неприступності до ніяких благородніших почувань вдячності, – пише видатний вчений М. Грушевський, – а дуже завзятий на козаччину за її вмішування в церковну політику і перебивання його королівських релігійних планів, на козацьку петицію, вислану з політих козацькою кривцею хотинських рівнин, приготовляє брутальну, холодну, безсердечну відповідь”. Польський уряд із звичною для нього віроломністю у договорі з Туреччиною зобов’язався припинити козацькі походи на Туреччину, Крим та заборонити козакам плавання по Дніпру. Були розроблені заходи щодо блокади Запоріжжя.

Умови Хотинського миру викликали серед козацтва обурення. Козацтво пішло на Запоріжжя, не давши себе роззброїти, і продовжувало боротьбу проти турецько-татарської експансії.

Центральну Європу було врятовано від вторгнення турецьких полчищ. Крах агресивних планів Туреччини вплинув на становище самого султанату, наближаючи час його занепаду.

Здобутки українського козацтва нероздільні з постаттю Петра Конашевича-Сагайдачного. Це – найвидатніший український лідер до Б. Хмельницького. Славний образ великого сина України – гетьмана Конашевича-Сагайдачного й сьогодні є зразком для військовослужбовців Збройних сил України, і показово, що Військовому інституту при Національному Університеті “Львівська політехніка” присвоєно ім’я гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.

Визнавалося беззаперечно загальноукраїнське значення його діяльності. “В сучаснім громадянстві славили Сагайдачного як дуже розважного політика, що вмів поставити козаччину на службу загальнонародним справам і зробив з козацького війська опору національного українського життя. Сагайдачний відкрив тим нову добу в історії українського життя” (М. Грушевський).

Після П. Сагайдачного почався період деякого послаблення козацтва і чвар у його середовищі. Польський уряд вирішив розгромити і ще сильніше послабити козацтво і тим самим запобігти новому повстанню в Україні. У 1625 р. на Київщину було направлено польське військо коронного гетьмана Конєцпольського. Але виконати цей план поляки не змогли. Городові козаки встигли з’єднатися з запорожцями на чолі з гетьманом Марком Жмайлом, енергійним воєначальником. В боях з козаками наприкінці жовтня 1625 р. за Куруковим озером (поблизу Кременчука) поляки зазнали великих втрат. Конєцпольський і козацька старшина укладають нову (попередня – Раствавицька угода, 1619) угоду, яку називають Куруківською угодою (1625 р.). Документ розчарував Варшаву. Козацький реєстр збільшувався до 6 тисяч в шести полках. Право обрання козацького гетьмана з подальшим затвердженням його королем зберігалось за козаками. Нереєстрові козаки, випишики, яких було десятки тисяч, мали повернутись під владу панів. Однак маса нереєстрових козаків, зібравшись на Запоріжжі, готувалась до нової боротьби.

Отже, по-перше, козаки домоглися правового оформлення шести реєстрових полків (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський) як військово-

територіальних одиниць, що стали зародком адміністративного устрою козацької держави Б. Хмельницького, по-друге, наприкінці 20-х років XVII ст. організаційно оформлюється нереєстрове козацтво. Обирається гетьман нереєстрових козаків, створюються військові структури. Першими гетьманами нереєстрових стали воєначальники Тарас Федорович, Іван Сулима.

У 30-х роках XVII ст. в Україні відбулося кілька великих козацько-селянських повстань. Нереєстрові запорізькі козаки, обравши наприкінці 1629 р. своїм гетьманом уславленого морськими походами Тараса Федоровича (Трясила), в березні 1630 р. вийшли з Січі, нейтралізували верхівку реєстровців і стратили їх гетьмана Г. Чорного, що вірно служив польському урядові, як зрадника. Поляки тоді чинили жакливі варварства. Коронний стражник Самуїл Лащ відрізував людям носи і вуха, віддавав дівчат і жінок на поталу своїм жовнірам і в перший день Великодня 1630 р. в містечку Лисянці вирізав поголовно всіх жителів, не розбираючи ні статі, ні віку. Т. Федорович розповсюдив по Україні універсал і закликав народ йти на поляків в ім'я вольностей і віри. Повстання в травні охопило територію від Запоріжжя до Київського Полісся та Полтавщину. Т. Федорович добре укріпив Переяслав, що займав вигідне стратегічне положення. Близько трьох тижнів тривав штурм польськими військами коронного гетьмана Конєцпольського укріпленого табору повсталих, та 15 травня 1630 р. він завершився поразкою шляхти. Цю знаменну перемогу козаків над поляками уславив Т. Шевченко у вірші “Тарасова ніч”. Але верхівка реєстрового козацтва вирішила піти на угоду з Конєцпольським, за якою козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тисяч.

До того ж в Речі Посполитій змінилась політична ситуація. У 1632 р. (квітень) помер король Сигізмунд III – вихованець єзуїтів, а на престол елекційний шляхетський сейм обрав його сина – Володислава IV, більш поміркованого політика, який пішов на поступки українській шляхті і вищому духовенству. Київським митрополитом, якого визнав польський король, було обрано 1632 року Петра Могилу. Він заснував знамениту Києво-Могилянську колегію (1632 р.). З ім'ям П. Могилы пов'язаний цілий період піднесення освіти, православної церкви в Україні. У 1633 р. були видані “Статті для заспокоєння руського народу”, які узаконили

існування ієрархії православної церкви. Однак релігійні гоніння на народні маси з боку магнатів та шляхти не припинились. Становище на Україні залишалось напруженим.

Річ Посполита не обмежувалась спробами зміцнення своїх політичних позицій в Україні, а збільшувала тут свої мілітарні сили. У 1635 р. перед Кодацьким порогом, на правому березі Дніпра було збудовано фортецю Кодак, яка мала контролювати переправи і шляхи, що зв'язували Запоріжжя з Україною. В цьому ж році відбувся новий виступ нереєстрового запорізького козацтва під керівництвом Івана Сулими. Повертаючись у 1635 р. з Дону, де він перебував після спільного з донськими козаками походу на турецьку фортецю Азов і набувши досвіду штурму фортець, Іван Сулима з козаками напав на фортецю Кодак, зруйнував її і дощенту знищив гарнізон з німецьких найманців. Але розгорнути повстання І. Сулимі не вдалося: підслана Конєцпольським частина реєстровців схопила Сулиму, який був страчений у Варшаві.

Навесні 1637 р. вже четверте велике козацько-селянське повстання спалахнуло з величезною силою під керівництвом гетьмана нереєстрових запорізьких козаків Павлюка (Павла Бута). До повстанців приєдналася більша частина реєстрових козаків. Гетьман реєстровців Кононович був заарештований, звинувачений у зраді Вітчизни і розстріляний. Восени 1637 р. повстання охопило великий регіон: Київщину, Полтавщину і Чернігівщину. Великий бій відбувся 16 грудня під Кумейками, недалеко від Черкас. Повстанці утворили табір з шести рядів возів. Артилерійський обстріл і удари кінноти польського польного гетьмана М. Потоцького призвели до поразки повстанців. Реєстровці скинули Павлюка з гетьманства, привели до Потоцького та уклали угоду покори. Павлюка, Василя Томиленка стратили у Варшаві. Проте польській окупаційній армії не вдалося цілком придушити козацько-селянське повстання. Уцілілі повстанці на чолі з досвідченим козаком Д. Гунею відступили вниз по Дніпру.

Розгромивши повстання, М. Потоцький почав нещадно карати повстанців: тисячі людей були повішені, четвертовані, покалічені. Польський сейм у лютому 1638 р. затвердив "Ординацію Війська Запорізького реєстрового", яка дуже урізувала права реєстрових козаків і обмежувала реєстр до 6 тисяч. Вона ліквідувала право козаків мати свій суд, обирати старшину і навіть гетьмана.

Але ніякі жорстокі заходи польської шляхти не могли зламати опір народних мас України. Щойно почалася весна 1638 р. як по всій Україні пролунала звістка, що із Запоріжжя йдуть повстанці. Навесні 1638 р. вибухнуло велике п'яте козацько-селянське повстання, на чолі з гетьманом нерестрових запорізьких козаків Яковом Острянином (Остряницею). Його помічником був полковник Карпо Скидан, учасник повстання Павлюка. Повстання розгорнулося на Київщині і Полтавщині. Під Голтвою повстанці збудували добре укріплений табір. Спроба польського війська полковника С. Потоцького захопити табір завершилась поразкою. С. Потоцький, отримавши підкріплення, перейшов у наступ проти загонів Якова Острянина. Спочатку він розбив об'єднаний загін запорізьких і донських козаків у 500 осіб, які поспішали на допомогу повсталим, і майже всі загинули в бою. Під час бою під Жовнином (на Лубенщині) у червні 1638 р., коли польське військо, використовуючи перевагу в озброєнні, вдерлося в козацький табір, Острянин і частина козаків, вважаючи бій програним, відступили до кордону і перейшли на російську територію. Московський уряд поселив 3 тисячі осіб: козаків, селян, ремісників біля м. Чугуєва на Харківщині.

Частина повстанців під проводом військового стратега Дмитра Гуні відступила і заклала укріплений табір біля р. Сули, недалеко від Дніпра, та продовжувала боротьбу ще два місяці, до середини серпня. Оточення і голод змусили повстанців припинити боротьбу. Гуні з товаришами вдалося прорватися на Дон. Реєстровці не пристали до повстання, бо перебували з польським військом під началом чиновників, призначених поляками. На десять років настав для поляків “золотий спокій”.

Підсумовуючи, зауважуємо, що:

По-перше, якщо розглядати Люблінську унію 1569 р. під кутом зору її перспектив для українського народу, то тоді неможливо пояснити причини козацько-селянських повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. та Хмельниччини. Потрібна була лише іскорка, щоб “золотий спокій” охопило полум'я повстання 1648 р., якого ще не бачила Польща.

По-друге, з початку XVII ст. козацтво, перетворившись на провідну верству українського народу, все активніше виступає на захист етнічно-релігійних цінностей народу. В 30-х роках XVII ст. в

самосвідомості козацтва вже формується погляд на Київщину та інші регіони України, як на такі, де повинні панувати козацькі порядки. Так, в універсалі 1630 р. гетьмана Т. Федоровича містився заклик ставати до зброї тим, “хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських (тобто ляхів) рятували”. У 1632 р. на козацькій раді біля Маслового ставу на Київщині було скинуто гетьмана реєстровців, вірного Польщі, і на посади гетьмана і полковників були обрані козаки, віддані Батьківщині і козацькій справі. Рада прийняла рішення відстоювати козацькі права і поширювати козацькі порядки на Лівобережжі, захищаючи їх силою зброї. Нарешті, показове титулування другого керівника повстання 1637 р. К. Скидана в його універсалі як “полковника і опікуна всієї України”.

Отже, **констатуємо:**

- українське козацтво стало військовим бар’єром проти турецько-татарської агресії не тільки для України, а й для інших країн Європи. Козацтво України виконувало історичну місію захисника Європи. Удари, яких завдавали запорізькі козаки турецько-татарським загарбникам, розхитували їх панування у Причорномор’ї і мали важливе значення для визвольної боротьби слов’янських народів Балкан, поневолених султанською Туреччиною;

- козацько-селянські повстання кінця XVI – 30-х років XVII ст. в Україні відіграли велику роль в історії боротьби українського народу за визволення з-під гніту магнатсько-шляхетської Польщі, показали зростання сили і рішучості широких мас у боротьбі проти соціально-економічного і національно-релігійного гноблення. Визвольний рух українського народу у першій третині XVII ст. став провісником національно - визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, у якій український народ блискуче використав бойовий досвід, нагромаджений у роки повстань.

Здійснений аналіз і констатація суджень дають змогу зробити **узагальнюючі висновки з теми:**

1. Україна знаходилась у несприятливому політико-стратегічному становищі. Територія України була розчленована між Польщею, Угорщиною (Закарпаття) і Туреччиною (частина Буковини). Над Україною нависла страшна небезпека: з одного боку, їй загрожували геноцидом турецько-татарські агресори, з іншого, – насува-

лася загроза етноциду, духовного поневолення-знищення українського народу як нації, насильницьке ополячення.

2. У цих умовах український народ виявив високу історичну творчість і силу, – не маючи держави, він створив для свого захисту збройні сили, які є чи не найважливішою ознакою і умовою держави. Козацтво, яке об'єднало справді кращих і найенергійніших українців, трансформувалося на Запорізьку Січ. Спочатку Січ була військовим, а потім і політичним центром України. На Січі сформувалась козацька республіка – перша республіка в Європі з послідовно демократичним устроєм.

3. На Запоріжжі формувались поступово, але неухильно основи української національної державності. Січ – це християнська козацька республіка. Із заснуванням Запорізької Січі дух козацтва широко розповсюдився по всій Україні. Козацтво стало бойовим авангардом волелюбного українського народу.

4. Запорізьке козацтво було найактивнішим учасником усіх козацько-селянських повстань в Україні XVI–XVIII ст. Виступ козаків із Січі на волость, в район Придніпров'я, де починався рух народних мас, зазвичай був поштовхом до розширення цього руху, підносив повстання мас на нову висоту. Загалом провалилися спроби польського уряду поставити реєстрових козаків під свій контроль: у повстаннях нерідко брали участь і реєстрові козаки.

5. Запорізькі козаки були найбільш організованою і досвідченою у військовому сенсі частиною повстанських сил. Січ оснащувала повстанське військо артилерією, поповнювала запаси зброї. Під час невдач активні учасники повстань направлялися на Січ і там збирали сили для нового виступу. Багато керівників козацтва починали свою діяльність на Січі. Із середовища запорізьких козаків вийшли найвидатніші керівники повстань, визвольного руху, які боролися за повалення польсько-шляхетського панування.

З тих часів, як січові козаки взяли на себе роль захисників віри й Вітчизни, вони стали в очах народу лицарями церкви, правди й честі, стали безсмертними в очах багатьох поколінь і з цим іменем увійшли на сторінки української і загалом світової історії.

Тема 5

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (1648–1657 рр.). УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Національно-визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького стала переломною подією не тільки вітчизняної, але і європейської історії. Виникла унікальна Українська козацько-гетьманська держава, хоч і не на всій етнічній території, з оригінальним адміністративно-територіальним устроєм, новими соціально-економічними відносинами; змінилася і розстановка сил на континенті.

Ці епохальні, передусім національно-революційні зміни відбулися завдяки визначальному впливу найвидатнішого українського гетьмана Б. Хмельницького. Звідси і назва теми, яка займає одне із центральних місць у курсі історії України.

1. Причини, початок і хід національно-визвольної війни українського народу у 1648–1649 рр. Зборівський трактат

Придушивши селянсько-козацькі повстання у 1630-х роках, магнатсько-шляхетська Польща значно посилила наступ на українські землі. Непомірно зростали латифундії (величезні земельні володіння), швидкими темпами поширювалася фільварково-панщинна система господарювання, посилювалися експлуатація селян, утиски козаків і козацької старшини. Так, панщина сягала від 3 до 6 днів на тиждень, росло закріпачення селян. До того ж вони виконували тяглові повинності підводами, рубали ліс, будували мости, дороги тощо, а також несли на собі тягар загальнодержавних податків. Селяни все більше перетворювалися на предмет купівлі-продажу, дарування, зазнавали усіляких покарань, знущань тощо. За словами французького інженера Г.-Л. де Боплана, який прожив майже 20 років у цей період в Україні, селяни тут перебували “у гіршому становищі, ніж каторжани на галері”.

У подібній ситуації знаходилися і жителі українських міст. Їх змушували виконувати різні повинності, роботи і навіть панщину.

Наприклад, міщани Старокостянтинова, що на півдні Волині, працювали на панщині чотири дні щотижня. Крім того, міста давали своїм господарям-магнатам дохід у 5–10 разів більший, ніж село. Причому майже 80 % українських міст належали магнатам, а решта мали Магдебурзьке право. Нерідко міста здавалися в оренду чи заставу, адміністрація вдавалася до свавілля, здійснювалися напади шляхти, безчинства жовнірів тощо.

Головні важелі політичного та економічного життя в Україні зосереджувалися в руках поляків. Здійснювалася дискримінація української мови, освіти, культури. Панування польських магнатів і шляхти зміцнювалося за допомогою зростаючого насадження католицизму, полонізації українського населення. Скрізь будувалися костели, кляштори (монастирі), активно діяли єзуїти, масово закривалися православні церкви і монастирі. Тільки у Галичині майже у 60 % міст діяли костели і кляштори напередодні національно-визвольної війни.

Перебуваючи у такому жакливому становищі, народні маси намагалися перейти у козацький стан, втікали на Запоріжжя. Однак польський сейм схвалив у 1638 р. “Ординацію (тобто постанову – авт.) Війська Запорізького реєстрового”, згідно з якою реєстр козаків зменшувався із 8 до 6 тисяч, їх права і привілеї різко обмежувалися, зокрема позбавлялися права обирати гетьмана, полковників і осавулів (їх призначав уряд з-поміж шляхти), ліквідовувався козацький суд тощо. До того ж реєстрові козаки вже 5 років не отримували належної платні. Решта ж козаків, згідно з Ординацією, “оберталися у хлопів” (феодално залежних селян), тобто козацький стан як такий мав бути ліквідований, а реєстровці перетворювалися на одну із складових частин польського війська. Щоб селяни і міщани не могли втікати на Січ, у 1639 р. було відбудовано фортецю Кодак.

Отака жорстока шовіністична, колонізаторська політика, яку відомий сучасний історик Я. Дашкевич назвав імперіалістичною, спричинила національно-визвольну війну українського народу, яка розпочалася у 1648 р. і яку очолив гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький. 10-річний “золотий спокій” закінчився.

Народився славний гетьман 27 грудня 1595 р. у Суботові поблизу Чигирини. За існуючою тоді традицією його назвали подвійним ім'ям. Батько, Михайло Хмельницький, був українським шляхтичем, чиги-

ринським підстаростою, мати – козачка із Переяслава. Сім'я підтримувала тісні зв'язки з козацтвом, поділяла його погляди.

Крім сім'ї, великий вплив на формування світогляду Богдана мала тогочасна дійсність. Навчався спочатку вдома, потім – в одній із шкіл при монастирі у Києві, а далі – у Львівській єзуїтській колегії. Добре засвоїв багато наук, а також зрозумів облудність шляхетської освіти.

Після закінчення навчання повернувся додому і назавжди пов'язав свою долю із козацтвом. У складі чигиринських реєстровців опановував нелегке воєнне мистецтво. Разом з батьком брав участь у битві польської армії проти турецько-татарського війська під с. Цецорою (Молдавія) у 1620 р. Битва закінчилася поразкою польського війська. Загинув батько, а Богдан потрапив у турецьку неволю. Два роки перебував у Стамбулі. Там і ознайомився з побутом, військовими силами, оволодів мовою Османської Порти. Усе це згодом вміло використав.

Мужньо витримавши удари долі, Богдан вирвався із неволі (достеменно невідомо, як вдалося йому це зробити). Повернувся до рідної домівки і відновив службу в складі реєстрових козаків. Велику увагу приділяв також веденню господарства у батьківському хуторі Суботові. Одружився із Ганною Сомківною. У них було троє синів і чотири доньки.

Б. Хмельницький не міг стояти осторонь тодішніх подій. Брав участь у походах проти татар, селянсько-козацьких повстаннях проти польських магнатів і шляхти. Обіймав посаду спочатку військового писаря, а потім сотника реєстрових козаків (понижили польські власті за участь у повстанні 1637–1638 рр.). У складі козацького посольства направлявся до короля і сейму для переговорів щодо ліквідації уже згадуваної Ординації.

Однак посольство успіху не мало. Оскільки магнатсько-шляхетська сваволя зростала, то переважна більшість населення України була готова зі зброєю в руках боротися проти неї. Вловивши ці настрої, Б. Хмельницький з 1646 р. розпочав підготовку нового козацького повстання. Істотним поштовхом до цього вирішального кроку стала його особиста трагедія.

Скориставшись відсутністю сотника, чигиринський підстароста, польський шляхтич Д. Чаплинський, напав на його хутір Суботів.

Погромив, жорстоко побив сина Остапа, внаслідок чого той помер, прогнав сім'ю і врешті-решт привласнив хутір. Спроби ж сотника-реєстровця Б. Хмельницького знайти захист і управу на Чаплинського, його звертання навіть до короля нічого не дали. Більше того, Богдана почали цькувати, погрожували вбивством і навіть заарештували. Так що на власному досвіді він зайвий раз переконався у тому, що свавілля польських магнатів і шляхти у Речі Посполитій не мали меж.

За допомогою друзів Б. Хмельницькому вдалося втекти із тюрми і уникнути смерті. З групою однодумців, старшим сином Тимошем прибув на Запоріжжя на початку січня 1648 р. Авторитетний, збагачений досвідом попередньої військової та політичної боротьби, він швидко оволодів Січчю, здобувши загальне визнання і вже приблизно в середині лютого козацька рада проголосила його гетьманом.

З великою енергією Б. Хмельницький розгорнув діяльність з підготовки збройного повстання. З цією метою, зокрема, розіслав козаків-агентів у воєводства, заручився підтримкою кримського хана Іслам-Гірея III. Це був союз непопулярний, проте забезпечував тил і істотно допомагав кіннотою.

Довідавшись про події на Запоріжжі, польський уряд направив проти козаків військо. Його командуючі коронний (головнокомандувач) і польний (заступник коронного) гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський припустилися помилки, поділивши військо на три частини. Б. Хмельницький дізнався про це і розгромив кожну з них окремо. Важливе значення мав перехід реєстрових козаків на бік повсталих. Спочатку під Жовтими Водами, а потім під Корсунем (16 і 26 травня) польське військо було повністю знищене. М. Потоцький та М. Калиновський потрапили у полон і були віддані татарам. Козаки ж здобули великі військові трофеї. Це були перші блискучі перемоги козаків, у яких проявилися такі визначальні риси військової тактики Б. Хмельницького, як швидкість дій, вибір зручного місця для бою, оточення ворога з флангів і вихід у тил.

Тим часом у Польщі поглиблювалася криза. 20 травня помер король Владислав IV і країну охопила неймовірна паніка: ні короля, ні гетьмана, ні війська. Проте головне полягало в іншому – під впливом козацьких перемог в Україні розгорнулася небачена досі всенародна, передусім селянська боротьба. У тому чи іншому регіоні

під проводом ватажків селяни нищили панські садиби, вбивали власників, управителів, євреїв-орендарів. Прихована здавна ненависть вибухнула тепер із грізною силою. Усі осередки польського опору по містах і замках знищувались безпощадно. Маса населення отримали зброю і були сповнені рішучості довести справу до кінця, тобто “кінчати ляхів” (так називали поляків – авт.). Отже, ця всенародна боротьба набрала характеру національно-визвольної війни. Під її знамена стали козаки, селяни, міщани, духовенство та частина неспольщеної української шляхти.

Б. Хмельницький, однак, не поспішав продовжувати воєнні дії. Більше того, козацька рада на початку червня висловилася за те, щоб відправити посольство у Варшаву. Під час переговорів домагатися збільшення реєстру, видачі заборгованої платні козакам, відновлення права обирати старшину, повернення православним церков. Ці вимоги після блискучих перемог козаків були більш ніж скромними. Однак польський сейм не сприйняв їх серйозно.

Чекаючи відповіді, Б. Хмельницький виявив свій організаторський хист. Рух “черні” розглядав як “права рука наша”. Проте не піддався химерній юрбі, а владною рукою полководця проводив селекційну роботу з формування народно-визвольної або національної армії: нездатних до війська відсилав додому, грабіжників карав смертю, а до своїх полків допускав тільки вибраних, здібних людей. В результаті уже під кінець літа українські сили налічували близько 100 тис. осіб. Із них регулярно козацьке військо становило близько 40 тис. (для порівняння: Б. Хмельницький вийшов із Запорізької Січі із загоном чисельністю близько 5 тис.). Козацькі полки очолювали такі знані талановиті полководці, як І. Богун, Ф. Джеджалій, М. Кривоніс, Д. Нечай та ін.

Крім створення армії, на визволеній частині території України запроваджувався козацький устрій у вигляді полково-сотенної адміністрації, судів тощо.

Оскільки переговори не принесли бажаних результатів, то восени відновилися воєнні дії. На Волині під Пилявцями 23 вересня новоорганізована армія Б. Хмельницького розгромила сформоване польське військо під проводом трьох керманічів: Д. Заславського, М. Остророга, А. Конєцпольського (козаки глузливо назвали їх від-

повідно “перина, латина і дитина”). У цій битві головний удар був спрямований у центр противника, татарська кіннота своїми наскоками викликала дезорієнтацію, а козацьке військо міцним кільцем оточило розтроснені шляхетські полки і рушничним боєм їх знищувало. Крім великих трофеїв, ця перемога високо піднесла патріотичний настрій української армії, що послужило основою її подальших успіхів.

Не зустрічаючи спротиву, козацько-селянська армія безперешкодно просувалася західноукраїнськими землями. Скрізь її зустрічали із особливим захопленням і наростаючою повстанською боротьбою. Адже ці землі здавна зазнавали магнатсько-шляхетського гніту і боролися проти польської влади. Особливого розмаху набув тоді повстанський рух під проводом С. Височана на Покутті (територія між ріками Дністер, Черемош і Карпатськими горами, тобто південно-східний “кут” Галичини), який згодом став полковником Лисянським. Обмежившись викупом, Б. Хмельницький не захотів брати Львів, а рушив на польські землі у напрямку на Варшаву. 7 листопада дійшов до фортеці Замостя і взяв її в облогу.

Ми підійшли до надзвичайно важливого моменту національно-визвольної війни. Усі етнічні українські землі були звільнені від польського панування. Вперше після занепаду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства відкривалася реальна можливість для проголошення незалежної української державності.

Однак цього не сталося. Чому ж Б. Хмельницький та його соратники не використали цей історичний шанс? Чому упустили, за словами М. Грушевського, “найкращий час для визволення українського народу”?

Річ у тім, що національно-державницька ідея іще не сформувалася в політичній програмі гетьмана та його соратників. І це була не стільки їх вина, скільки біда. Важке іноземне поневолення спричинилося до цього. Так що українська політична еліта в особі козацької старшини і національно свідомої шляхти виявилась не готовою виборювати свою державність. По суті вона відставала від розмаху національно-визвольної війни.

Тому Б. Хмельницький боровся на перших порах переважно за козацькі права і вольності, за те, щоб помститися за свою кривду. Близько підійшов до ідеї козацького автономізму, тобто автоном-

ного статусу навіть окремої частини території України в складі Речі Посполитої, але не був її послідовним і переконаним прихильником. Причому воював за козацькі права і вольності не стільки з Польською державою, королівською владою, скільки з магнатами і шляхтою. Він і козаки, як підкреслив М. Грушевський, “вірили в добру волю короля”. Саме в особі Яна II Казимира Б. Хмельницький побачив такого “доброго короля” і через те підтримав його у боротьбі за цей престол. Ця підтримка, очевидно, відіграла не останню роль у тому, що польський сейм обрав Яна II Казимира королем Речі Посполитої 17 листопада.

Обмін посольствами привів до порозуміння і перемир'я. Причому посланники від Б. Хмельницького і на цей раз висунули вельми скромні вимоги: загальна амністія учасникам повстання, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, повернення давніх вольностей козацькому війську, підпорядкування гетьмана тільки владі короля тощо. У відповідь 19 листопада в українському таборі побував посланець від Яна II Казимира. Король пообіцяв полегшення козакам і православної вірі, але просив припинити военний стан, відвести військо і далі чекати його посланників. В результаті, як встановили відомі сучасні історики В. Смолій і В. Степанков, 21 листопада спочатку старшинська, а потім і чорна рада схвалили таке рішення: припинити воєнну кампанію, визнати владу Яна II Казимира, відступити військом вглиб української території.

На прийняття цього рішення не могли не вплинути і такі фактори: наближення зими, перебування війська на чужій польській території, епідемія чуми в його середовищі тощо.

Очевидно, що таке рішення відповідало інтересам Польщі. Тому можна погодитись із В. Смолієм і В. Степанковим у тому, що Б. Хмельницький у цей момент “припустився найбільшої за всю свою кар'єру гетьмана помилки, яка мала трагічні наслідки для України”. Відступ і втрата західноукраїнських земель позбавляли гетьмана доволі вигідного у багатьох аспектах стратегічного плацдарму для подальшого ведення бойових дій, оскільки це перемир'я розглядав як тимчасовий тактичний крок для досягнення цілі. Адже цей регіон становив майже третину визволеної території з її високо розвинутим виробництвом, багатими людськими ресурсами тощо. А Польща відповідно отримувала вигідний плацдарм для зосере-

дження тут свого війська, готового у будь-який момент розпочати наступ вглиб української території.

Доречно у зв'язку з цим зазначити, що тільки полковники М. Кривоніс та П. Головацький наполягали на тому, щоб залишитись на зайнятих рубежах. Однак вони, на жаль, виявились у меншості.

24 листопада останні українські підрозділи залишили Замостя і все військо рушило на Київ. 27 грудня триумфально вступило у колишню столицю Київської Русі. Усе населення міста урочисто вітало гетьмана Б. Хмельницького як “українського Мойсея”, тобто визволителя з польської неволі, правителя держави. Його розмови з духовенством, інтелігенцією, послами іноземних держав, зрештою власний аналіз переконливо показали, що треба боротися не лише за інтереси козацтва, а усього українського народу. Власне перебування у Києві відіграло вирішальну роль у переосмисленні цілей національної революції. І про них Б. Хмельницький прямо заявив королівським посланникам вже 20 лютого 1649 р. у Переяславі: “Виб’ю з лядської неволі народ весь руський (український – авт.)... по Львів, Холм, Галич”. Як бачимо, це була вже зовсім інша вимога. Сторони домовилися про те, щоб продовжити перемир’я до літа цього ж року.

Як свідчать останні наукові дослідження, саме упродовж цього періоду сформувалася в основних рисах державницька програма Б. Хмельницького. Її суть коротко полягала у тому, що на етнічних українських землях мала постати незалежна держава як спадкоємниця державності Княжої доби. Реалізація цієї програми стала головною у боротьбі та діяльності великого гетьмана.

Влітку 1649 р. війна розгорілася з новою силою. Ворогуючі сторони зустрілися в Галичині. Під Збаражем і Зборовом польській армії на чолі з королем загрожувала небезпека повного знищення. Однак у вирішальний момент зрадив кримський хан Іслам-Гірей III. Чому? Бо не був зацікавлений у перемозі гетьмана і створенні незалежної міцної Української держави, проводив політику так званої “рівноваги сил”, тобто взаємного ослаблення України і Польщі, до того ж отримав відповідну винагороду від польського уряду (вміла дипломатія також врятувала Польщу). Ось чому хан змусив Б. Хмельницького підписати Зборівський мирний договір 18 серпня на таких головних умовах: 1. В межах Польської держави утворювалася автономна область на території 3 із 7 воєводств: Київського,

Чернігівського і Брацлавського. Урядові посади тут могла займати лише козацька старшина і православна шляхта, коронному війську і євреям заборонялося сюди заходити і перебувати. 2. Реєстр встановлювався чисельністю 40 тис. козаків. 3. Православна церква отримувала рівні права з римо-католицькою, а митрополиту Київському обіцяно місце у польському сенаті. 4. Проголошувалася загальна амністія. 5. Селяни мали повернутися до своїх панів.

Ця угода мала вимушений, компромісний характер. Вона не могла задовольнити повною мірою обидві сторони, які фактично розглядали її як тимчасову і не прагнули до кінця виконувати усі вимоги. Б. Хмельницький розумів, як зазначає І. Крип'якевич, що кінцевої мети можна досягти за допомогою фактичної сили, а не паперових актів. І все-таки гетьман використав можливості Зборівського мирного трактату для розбудови національної держави.

2. Відродження Б. Хмельницьким Української державності. Внутрішня і зовнішня політика гетьмана

У надзвичайно складних умовах (зовнішніх і внутрішніх) доводилося утверджувати молоду Українську державність. Не вистачало відповідних кадрів, інтелігенції, досвіду, селяни не були задоволені умовами Зборівського договору. Б. Хмельницький у цей час продемонстрував справжню політичну мудрість, гнучкість, свої наміри здійснював наполегливо, твердо, долаючи різні перешкоди. За основу був взятий державницький досвід козаччини, зокрема військово-політичної організації Запорізької Січі.

Отже, держава отримала офіційну назву “Військо Запорізьке”. Хоча від початку 1650-х років, як стверджують В. Смолій і В. Степанков, серед різних прошарків населення все більше поширювалася і така її назва, як “Україна”. До неї входили Київщина, Чернігівщина, Брацлавщина, Запоріжжя – близько 200 тис. км². У ній проживало понад 3 млн. чол. Герб – зображення козака із шаблею при боці та рушницею на лівому плечі – використовувався на печатці Б. Хмельницького. Спеціального прапора як символу держави не було. Частково його роль виконували гетьманські

прапори, головний із них був білого кольору із колом, посередині якого розміщувався хрест в обрамленні 8 (по 4 з кожного боку) золотих і 2 червоних зірок.

Столицею держави стало м. Чигирин, хоча значення Києва як центру тодішнього українського національного життя не применшувалося.

Верховним органом влади вважалася генеральна військова рада, в роботі якої могли брати участь козаки, представники інших прошарків населення. Її скликали для вирішення найважливіших питань, а також обрання генерального уряду (гетьмана і генеральної старшини). Однак через громіздкість і неефективність вона не була постійно діючим органом, з часом її роль зменшується.

Замість неї діяла рада генеральної старшини (чи генеральна рада старшини або просто старшинська рада) з участю полковників. Її ухвали мали визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом.

Реально вища влада належала генеральному уряду, до складу якого входили гетьман і генеральна старшина: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя (у деяких наукових працях говориться про наявність двох генеральних суддів), два генеральні осавули. Гетьман стояв на чолі держави. Вважав себе формально залежним від Польської корони, фактично – володарем і князем руських провінцій, тобто керівником України. Зовнішнім атрибутом гетьманської влади були булава і бунчук. Б. Хмельницький мав широкі повноваження у військовій, адміністративній, фінансово-економічній, судовій, зовнішній галузях. Видавав загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали. Скликав генеральну (загальну) і старшинську ради, впливав на прийняті ними рішення. Його авторитет і відповідно влада зміцнювалися, оскільки він проводив свою політичну і соціально-економічну лінію послідовно, критично переосмислюючи помилки і прорахунки. Не випадково його називали найяснішим і від Бога даним гетьманом.

Генеральні старшини відповідали за окремі галузі управління. Генеральний писар очолював гетьманську канцелярію, у якій зосереджувалося виконання різноманітних завдань адміністративного, військового, судового, фінансового, дипломатичного тощо характеру. Зокрема, готував універсали на підпис гетьману, вів листування з полковниками, іншою старшиною тощо. Генеральний обозний завіду-

вав не тільки всією артилерією, але й відповідав за матеріальне забезпечення країни. Генеральний суддя стежив за виконанням універсалів гетьмана, за вказівкою гетьмана чинив суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини, розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Два генеральні осавули виконували важливу роботу з організації повсякденних військових справ: складали реєстр, вирішували питання боєздатності та дисципліни війська тощо.

Наступною була полкова влада: полковник, писар, обозний, суддя, два осавули. Тут також діяла полкова канцелярія. Ця влада здійснювала безпосереднє керівництво такою територіально-адміністративною одиницею, як полк-округ (не слід плутати з подібним військовим підрозділом). Замість трьох воєводств уся територія держави була поділена на 16 полкових територіально-адміністративних одиниць (у народно-визвольній армії полків могло бути і більше). З них дев'ять – правобережних і сім – лівобережних.

Кожен такий полк поділявся на сотні (від 10 до 20 залежно від території та населення), які були запроваджені замість повітів і які не слід плутати з відповідними військовими підрозділами. Тут діяла сотенна влада: сотник, писар, обозний, осавул, канцелярія.

Великими містами, що мали Магдебурзьке право, управляли магістрати на чолі з обраними війтами, а малими містами і селами – отамани.

Нарешті, Запоріжжя становило окрему військово-адміністративну одиницю на чолі із кошовим отаманом і своєю старшиною. Воно мало внутрішню автономію і визнавало лише військову зверхність гетьмана.

Формування нового державного устрою завершено вже до весни 1650 р. Він виявився негроміздким і вельми дієвим. Б. Хмельницький домігся злагодженої та ефективної роботи державних органів, точного і негайного виконання місцевою владою прийнятих рішень чи його розпоряджень.

Характерна особливість цієї влади полягала в тому, що вона поєднувала як цивільні, так і військові функції. Наприклад, генеральна старшина одночасно виконувала обов'язки військового штабу і кабінету міністрів; гетьман очолював уряд, держадміністрацію і був головнокомандуючим армією. Подібні функції виконували пол-

ковники, сотники. Взагалі, саме військові переважно обіймали всі керівні державні посади через брак цивільної політичної еліти.

Варто звернути увагу і на те, що судова влада не була відокремлена від адміністративної. Були створені і діяли генеральний, полкові та сотенні суди. У містах і селах чинили суд війти та отамани. Судам підлягали козаки, міщани, селяни. Вони діяли на основі звичаєвого, магдебурзького права, а також Литовського статуту.

Оскільки у тодішніх державотворчих процесах головну роль відіграло козацтво, козацька старшина і, безумовно, гетьман, то Військо Запорізьке можна назвати також козацько-гетьманською державою.

Виборність всіх урядовців (від гетьмана до сотника і війти), наявність таких колективних органів влади, як ради, дають підстави для висновку про те, що у тодішній українській державності були закладені основи республіканської форми правління.

Проте з часом верх взяла монархічна (гетьманська) тенденція. Б. Хмельницький зосередив у своїх руках всі вищі державні функції, став по-суті “єдиновладцем і самодержцем” України. Змінилося його титулування: Божою милістю гетьман Війська Запорізького. Погоджуємося із висновком В. Смолія і В. Степанкова про те, що загалом це була прогресивна тенденція у тодішніх екстремальних умовах. Бо встановлення монархії у формі спадкового гетьманства Хмельницьких сприяло б консолідації нації навколо державницької ідеї, давало можливість уникнути в майбутньому боротьби старшини за булаву. Зрештою, така форма правління існувала тоді у багатьох європейських країнах.

Власне глибоким розумінням історичних перспектив розвитку тодішньої української державності в першу чергу, а не звеличенням власного роду, можна пояснити прагнення Б. Хмельницького передати гетьманську булаву своєму синові Юрієві наприкінці життя. І за його наполяганням таке рішення прийняла рада генеральної старшини в другій половині квітня 1657 р. Зважаючи на недостатню підготовленість 16-річного юнака, регентом, тобто опікуном, при ньому доручено бути генеральному писареві І. Виговському. Проте, як показав дальший розвиток подій, козацька старшина не зрозуміла історичного значення курсу Б. Хмельницького. І це привело згодом до великої трагедії, до руйни, громадянської війни на українських землях.

Тепер проаналізуємо внутрішню політику гетьмана. Для матеріального забезпечення державного будівництва, ведення війни потрібні були значні кошти. Тому була створена власна фінансова

система, яка успішно функціонувала. Як свідчать останні наукові дослідження (В. Смолій, В. Степанков, Л. Гвоздик-Пріцак та ін.), вже наприкінці 1649 р. розпочалось карбування національної монети, на якій з одного боку був зображений меч, а з другого – Богданове ім'я. Податки платило все доросле населення, крім реєстрових козаків (40–60 тисяч), які становили регулярне ядро національної армії. Значні прибутки давали оплати з млинів, горілчаних оренд, внутрішнього і прикордонного мита, штрафи тощо. Б. Хмельницький організував військовий скарб (казну), невіддільний від гетьманського, яким сам керував. Не виключено, що Б. Хмельницький міг доручити комусь виконувати обов'язки підскарбія, хоча офіційно такої посади не було.

Гетьман проводив гнучку і збалансовану соціальну політику. Обмежував соціальні апетити української шляхти, козацької старшини. Заборонив реставрацію (відновлення) великого феодального землеволодіння. Селянство отримало землю і волю, не виконувало панщини, не було закріпаченим (після перемоги на Батозькому полі, про що йтиметься пізніше, польські магнати і шляхта втекли з території Війська Запорізького). Причому навіть масово переходило у козачий стан. Козацтво із гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну верству українського суспільства (чисельно у багатьох районах козацтво становило близько 60–80 % від усієї кількості населення). У його руках зосередилась не тільки влада, але й земельна власність.

Власне вільне дрібне землеволодіння як козацьке, так і селянське, стало основною формою господарювання. Склалися реальні умови для розвитку сільського господарства на фермерських засадах, тобто на власній приватній землі із застосуванням найманої праці.

Соціально-економічна політика Б. Хмельницького була спрямована також на розвиток ремесел, промислів, торгівлі як усередині країни, так і поза її межами. Фактично були закладені основи ринкової, капіталістичної економіки, що ґрунтувалася на приватному підприємстві й вільній конкуренції. Україна таким чином вписувалася у європейський контекст.

Нарешті, близько 40 універсалів гетьмана закріпили відповідні земельні володіння за церквами і монастирями. Православ'я із переслідуваної ідеології стало панівною, перетворилося на символ боротьби за незалежність України від католицької Польщі.

Отака збалансована соціальна політика гетьмана сприяла внутрішній стабільності, консолідації різних верств тодішнього українського суспільства. Можливим був перехід з одного стану в інший. Б. Хмельницький не допустив до суперечок у суспільстві, розколу повстанської, народно-визвольної армії на ворогуючі угруповання, якій, до речі, приділяв особливу увагу. Адже, за словами І. Крип'якевича, “військо було головною основою державної організації і надавало тон усьому життю”. Крім реєстровців, запорожців, важливу роль у ньому відігравало ополчення, яке використовувалося насамперед для фортифікаційних робіт і обозної служби. Найсучаснішою вогнепальною зброєю володіла піхота, створено кінноту, важку і легку артилерію, зокрема вперше в Україні запроваджено гармати на лафетах, а також розвідку і контррозвідку. Армія відзначалася високим бойовим духом, мужністю та суворою дисципліною. Усе це мало важливе значення, бо відповідало насамперед загальнонаціональним інтересам.

Не можна заперечувати того, що у цих надзвичайно складних і важких воєнних умовах розвивалася освіта, наука. Ось які цікаві та важливі спостереження залишив нам арабський мандрівник П. Алепський, який протягом 100 днів (1654–1655 рр.) перебував у Війську Запорізькому: “По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, грамотні, навіть здебільшого їхні жінки та дочки уміють читати..., священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по улицях..., там люди вчені, кохаються у науках та законах”.

Створення такої власної держави переконливо продемонструвало величезні інтелектуальні спроможності та потенційні творчі можливості українського народу.

Проте її життєдіяльність необхідно було забезпечувати також зваженою і обережною зовнішньою політикою. Гетьман уміло використовував суперечності між сусідніми державами України, сіяв розбрат у стані ворогів. Сформованій ним дипломатичній службі вдавалося укладати союзи з одними державами і домагатися нейтралітету інших. Це привело до визнання Війська Запорізького як суб'єкта міжнародних відносин, незважаючи на протидію Польщі та її союзників. Фактично козацька Україна діяла як незалежна держава на міжнародній арені.

Дипломатичним успіхом треба вважати залучення на свій бік Кримського ханства на початку війни, підписання у 1649 р. рівноправного і взаємовигідного торговельного договору між Військом Запорізьким і Туреччиною, що зміцнило міжнародний авторитет української державності. Б. Хмельницький налагодив зв'язки із Валахією, Трансільванією, Московією, Венецією, Бранденбургом, Швецією. Маємо відомості про те, що листа до гетьмана надіслав керівник англійської буржуазної революції О. Кромвель, який назвав його “генералісимумом (тобто головнокомандувачем – авт.) війська і стародавньої грецької релігії та церкви, володарем запорізьких козаків”.

Оскільки Кримське ханство зрадило, то пошук надійних союзників мав особливо важливе значення не тільки у зв'язку із збройною допомогою у війні проти Польщі. Як зауважив відомий сучасний історик із діаспори О. Субтельний, у цей період незалежність держави пов'язувалася насамперед з особою законного, тобто загальновизнаного на міжнародній арені монарха. Оскільки Б. Хмельницький не мав міжнародного визнання як монарх-правитель (для більшості володарів європейських держав він був бунтівником, що вів боротьбу проти законного свого господаря – польського короля), то необхідно було знайти такого зверхника – покровителя і одночасно надійного захисника Війська Запорізького від Польщі. Ця думка все більше привертає увагу сучасних істориків. Вони доходять висновку, що тільки через етап попередньої залежності у формі протекторату могла виникнути і утвердитися в кінцевому підсумку Українська самостійна соборна держава у той період. Звідси випливає розуміння того, чому гетьман не спирався безпосередньо на власні сили для досягнення цієї мети, а намагався заручитися відповідною підтримкою московського царя або турецького султана. Доречно зазначити, що у середньовічній Європі протекторат був доволі поширеною формою залежності, суть якої полягала у тому, що одна держава брала на себе зобов'язання захищати територіальну цілісність іншої і через це могла здійснювати контроль за її політикою.

Ось чому вже влітку 1650 р. внаслідок обміну посольствами досягнуто відповідної домовленості спочатку із турецьким султаном. Наприкінці цього самого року гетьман з усім Військом Запорізьким потрапили “під крила і протекцію неосяжної Порти”. Однак

ця угода виявилась нереалізованою через внутрішні зміни у Туреччині та непопулярність “бусурман” серед українців.

На перший погляд кращі перспективи відкривалися тоді встановленням союзу із Молдавією, якого досягнуто за допомогою успішного військового походу спільно із татарами у вересні 1650 р. Гетьман змусив господаря В. Лупула відмовитися від проведення антиукраїнської політики і погодитися на шлюб дочки Розанди із сином Тимошем. Про наслідки цього союзу розкажемо пізніше.

Отже, Б. Хмельницький відновив українську державність після тривалого періоду її відсутності, проте не на всій етнічній території. Поряд із позитивними результатами, досягнутими на міжнародній арені його дипломатичною службою, простежувалась і складність міжнародного становища України. Все більше ставало очевидним, що сусідні країни не хотіли її незалежності. Тому першорядного значення набувала і далі збройна боротьба для досягнення цієї програмної мети.

3. Воєнні дії у 1650–1653 рр. Білоцерківський і Жванецький договори

У лютому 1650 р. польські війська вдерлися на Поділля, розпочавши новий етап збройного протистояння. Під Вінницею їх розгромлено. Б. Хмельницький на цей раз втратив момент і не закріпив далі переможного успіху. Якоюсь мірою перешкодило цьому з'ясування стосунків із татарами.

Воєнні дії продовжено влітку наступного року. На цей раз вирішальна битва відбулася на Волині поблизу містечка Берестечка. Тут у болотистій місцевості над річкою Стир було сконцентровано величезні сили супротивних сторін. Козацько-татарська армія під проводом гетьмана і хана налічувала відповідно близько 100 і 50 тисяч вояків. Польського війська на чолі з королем було також 150 тисяч, зокрема 20 тисяч добре вишколених німецьких найманців.

Генеральний бій відбувся 28–30 червня. У цей вирішальний момент вдруге зрадив кримський хан, піддавшись на польські намови. Не витримавши гарматного обстрілу, татари відступили. Б. Хмельницький разом із генеральним писарем І. Виговським нама-

галися їх зупинити, однак потрапили у полон. Відсутність гетьмана вкрай негативно позначилась на бойових діях українського війська. Хоча командування перебрав на себе полковник І. Богун (тимчасово виконував обов'язки наказного гетьмана), проте паніки не вдалося уникнути під час відступу з облоги. Внаслідок цього загинуло близько 30 тисяч козацьких лицарів, до ворога потрапила велика частина гармат, іншого озброєння, а також похідна канцелярія гетьмана з усіма дипломатичними документами.

Звичайно, це була перша серйозна поразка. Хоча значних втрат зазнала і польська армія. Ослаблена цією битвою, вона не змогла одразу організувати погоню за основною частиною українського війська, якому вдалося вирватись із оточення.

Ситуація ускладнювалася тим, що в цей час рушила на Київ з півночі і литовська армія під проводом Я. Радзивілла. Здолавши збройний спротив козаків під командуванням полковника М. Небаби, вона спочатку взяла Чернігів, а потім Київ. Однак ворожі дії міщан змусили литовців покинути стару столицю, пограбувавши її. Наприкінці серпня вони з'єдналися з польською армією біля Василькова, яка надійшла з-під Берестечка.

У цей критичний момент ситуацію врятував Б. Хмельницький. Викупившись із татарського полону, він із незвичайною енергією за короткий час зібрав рештки розбитих полків, організував свіжі сили і вже на початку вересня дві ворожі армії знову зустрілися під Білою Церквою. Жодна із сторін не була переконаною у своїй перемозі. Настала осінь. Маючи підтримку населення, сили українського гетьмана зростали. Подібного була позбавлена ворожа армія: вона терпіла великі труднощі через брак харчів, води, фуражу для коней тощо.

Ось чому за посередництва спольщеного українського шляхтича А. Киселя вдалося укласти Білоцерківську мирну угоду 28 вересня 1651 р. Її основні умови: козацькою територією визнавалося тільки Київське воеводство, реєстр зменшувався до 20 тисяч, гетьман не мав права вести закордонних зносин тощо. Як бачимо, ці умови виявилися значно гіршими від попередніх Зборівських. Проте Білоцерківський трактат більшою мірою мав умовний, нетривкий характер. Якщо Зборівський договір польський сейм хоча б затвердив, то Білоцерківський – ні (за твердженням Н. Полонської-Василенко, один литовський шляхтич наклав “вето”). Це звільняло

гетьмана від його виконання. Тим більше, що вже наступного 1652 р. війна спалахнула з новою силою.

Влітку цього ж року козацьке військо на чолі з Тимошем за завданням гетьмана рушило у Молдавію, щоб змусити В. Лупула виконати попередні домовленості щодо шлюбу. Біля села Батога на Поділлі на нього напала польська армія (20 тисяч вояків і 30 тисяч озброєних слуг) на чолі з М. Калиновським, син якого також претендував на руку прекрасної Розанди. Однак на допомогу Тимошеві поспішив Б. Хмельницький разом із татарами. У дводенній кривавій битві 22–23 травня польське військо зазнало нищівної поразки – найбільшої за всю свою історію. Загинули обидва Калиновські, пощади не було полоненим, захоплено 57 гармат. Так Б. Хмельницький помстився і взяв реванш за Берестечко. Сучасники справедливо порівнювали цю перемогу із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами у 216 р. до н. е.

Батозька перемога послужила сигналом для активізації боротьби селян, інших верств українського населення. Внаслідок цього уся територія Війська Запорізького була звільнена від польських магнатів, шляхти, їх управителів, будь-яких збройних формувань. Українська козацько-гетьманська держава стала фактично незалежною. Реалізовано нову модель соціально-економічних відносин, про що говорилося під час висвітлення другого питання. Отже, настав важливий етап державотворчої діяльності гетьмана.

Проте Річ Посполита, як показав подальший розвиток подій, не змиралася з цим.

Тим часом Тиміш одружився із Розандою. Молдавія стала союзницею України. Відкривалися перспективи для здійснення балканської політики гетьмана, який мав намір посадити на молдавський трон Тимоша, а В. Лупула винагородити волооським, а можливо і трансільванським (семигородським) князівствами.

Однак ці плани не здійснилися. Проти зближення Молдавії з Україною виступила внутрішня опозиція на чолі із колишнім канцлером С. Георгіцою, яку підтримали Валахія і Трансільванія. У цій боротьбі під час облоги Сучави (старої столиці молдавських господарів) було важко поранено Тимоша, який за дорученням гетьмана на чолі козацького війська допомагав своєму тестю В. Лупулу, що і спричинило його смерть у вересні 1653 р.

Крах балканської політики, смерть улюбленого сина, який займав особливе місце у планах Б. Хмельницького, була сприйнята гетьманом із великим сумом. Цей удар долі він сприйняв з мужністю і рішучістю якнайшвидше закінчити війну, розгромивши остаточно Річ Посполиту. Тому Б. Хмельницький наказав старшині провести масову мобілізацію козаків і міщан до війська, забезпечити його усім необхідним і готуватися до подальшої боротьби. Тим більше, що наприкінці серпня 1653 р. король Ян II Казимир рушив у похід на Україну.

Одночасно гетьман активізував і дипломатичну діяльність. Тільки у 1653 р. він вислав 31 посольство у зарубіжні країни, причому в окремі з них по декілька разів. Не вдалося переконати польський уряд в необхідності визнання незалежності козацької України і вона розпочала новий збройний наступ. Особливі надії гетьман покладав у цей час на Московську державу. Щоб схилити її на свою сторону, вдався до погроз союзом із Туреччиною.

Тим часом уже у другій половині вересня Б. Хмельницький разом із кримськими татарами виступив проти королівської армії, змусив її відступити з-під Бара (Поділля) до містечка Жванець над Дністром і тут взяв її у тривалу облогу. Через наближення зими польське військо знемагало від холоду, хвороб і нестачі продовольства. Перебуваючи у катастрофічному становищі, йому загрожував голод і капітуляція. І на цей раз хан зрадив козаків, перейшовши на бік поляків. Переговори між ними закінчилися укладенням сепаратного Жванецького мирного договору 15 грудня 1653 р. Король погодився виплатити велику контрибуцію хану, татари у черговий раз отримали право на пограбування і ясир з українського населення, а щодо Війська Запорізького, то відновлено передусім умови Зборівського трактату. Фактично інтереси України знову проігноровано.

Довідавшись про укладення договору, Б. Хмельницький скликав раду генеральної старшини, на якій проінформував про його зміст і заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою. Тим більше, що гетьману стало відомо про згоду Москви на союз із Україною.

Отже, війна набрала затяжного характеру. Шість років боротьби не принесли бажаного результату. Якщо на початковому етапі перешкодила відсутність державницької програми, то у наступний період – неодноразова зрада кримського хана. Намагаючись уникнути

війни на два фронти, гетьман не поривав зв'язків з ним. Свідомо йшов на жертви, щоб не допустити об'єднання Криму і Польщі. Хоча у зв'язку з цим виникає ціла низка запитань, на які непросто дати відповідь. Чому Б. Хмельницький занадто довірливо ставився до хана? Чому татари тричі обманювали і зраджували козаків? Чому гетьман не зумів їх нейтралізувати чи вжити контрзаходів?

Ясно одне: Україна у той період гостро потребувала надійного союзника. Адже Туреччина не виявила активності. Польща ще не була зломлена, не бажала змиритися із незалежною Україною, а сили і можливості Війська Запорізького не були безмежними. Тривала спустошлива війна на українській території, пограбування її населення татарами, посухи, неврожаї, пошесті, ізоляція від західноєвропейських ринків, переселення і втечі народу в північно-східні та східні українські землі, які згодом отримали назву “Слобідська Україна” тощо, – усе це вимагало протекції іншої держави з метою продовження боротьби за незалежність і соборність України. Ось чому союз із Московією впливав із реального, тверезого аналізу тодішньої ситуації.

4. Переяславська Рада та “Березневі статті”, їх характер і наслідки. Історичне значення Хмельниччини

Зазначимо, що Б. Хмельницький налагодив дипломатичні стосунки з московським царем Олексієм Михайловичем вже у 1648 р. Намагався залучити його до війни з Річчю Посполитою. Використовував при цьому також зацікавленість царя у поверненні Смоленщини і Сіверщини, не так давно захоплених Польщею. Проте Олексій Михайлович не хотів розривати миру з Річчю Посполитою і зайняв вичікувальну позицію. Лише наприкінці 1653 р. до Переяслава прибуло московське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для переговорів.

Питання про союз із Московією розглядалося спочатку на раді генеральної старшини, а пізніше на генеральній військовій раді з участю міщан 8 січня 1654 р. Гетьман отримав згоду на союз із православною Московською державою.

Під час переговорів письмового договору не було підписано. Хоча при проведенні відповідного церемоніалу виявились деякі розбіжності, які не вселяли оптимізму і впевненості українській стороні. Якщо гетьман і старшина присягли на вірність цареві за деякими винятками, то московське посольство відмовилось від присяги. Щоправда, В. Бутурлін запевнив, що цар охоронятиме усі права України, зокрема щодо Польщі. Це послужило підставою для проведення подальших переговорів не тільки у Переяславі, але і у Москві. Туди прибуло українське посольство на чолі із генеральним суддею С. Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею у березні. Двотижневі переговори закінчилися підписанням договору, відомого як “Березневі статті”, або “Статті Богдана Хмельницького” чи Переяславсько-Московського договору. Причому український проект петиції до царя складався із 23 статей. Московська сторона їх переглянула та істотно скоротила. Внаслідок цього остаточний варіант включав 11 статей. На жаль, їх оригінал втрачено. Як встановили дослідники, збереглися лише проект і чорновики з поправками і додатками у московських архівах. Через це маємо неоднозначну історико-юридичну оцінку цього договору, зустрічається різна редакція окремих його пунктів, дискусії з цього приводу продовжуються до сьогодні. Складність полягає також у тому, що в тексті договору не була визначена політико-правова характеристика українсько-московських стосунків.

Враховуючи вищесказане, існують такі основні тлумачення Переяславсько-Московського договору: персональна унія гетьмана і царя за наявності єдиного монарха та незалежності урядів; васальна залежність від царя, який мав захищати українців і не втручатися у їх внутрішні справи; тимчасовий військовий союз проти Польщі; возз’єднання двох народів; приєднання на засадах автономії; за формою протекторат, а за змістом – конфедеративний союз двох держав під зверхністю царя.

На наш погляд, ці різні точки зору, крім, заідеологізованого радянського “возз’єднання”, не позбавлені наукової істини. Отже, конкретизуємо головну суть цих домовленостей на основі наявної інформації щодо Березневих статей. Цар погодився на те, що українська адміністрація і судівництво не підлягають Московській державі; урядовцями в Україні можуть бути лише місцеві люди;

вони ж збирають податки; залишається давній поділ на стани і кожний з них зберігає свої права; козацький реєстр має становити 60 тисяч; гетьман має право вести переговори з іншими державами тощо. Українська сторона погодилась на те, щоб повідомляти царя про обрання нового гетьмана; щоб у Києві перебувала московська залога із воєводою для надання військової допомоги гетьману; щоб податки з українського населення збирали під контролем московської сторони; щоб гетьман не здійснював дипломатичних стосунків з Польщею і Туреччиною (за іншою редакцією: гетьман може приймати посольства від чужих держав і сповіщати царський уряд про ті з них, які вороже налаштовані проти нього). Важливим було те, що Московська держава зобов'язалася захищати Україну від зазіхань Польщі, а Україна у відповідь мала платити їй певну данину.

Як маємо оцінювати ці домовленості? Березневі статті засвідчили, по-перше, те, що козацька Україна відокремилася від Речі Посполитої; по-друге, її незалежність фактично визнала Московія; по-третє, відкривалася перспектива у союзі з Московією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою і завершити внаслідок цього об'єднання усіх етнічних українських земель у межах національної держави; нарешті четверте, гетьман мав право здійснювати самостійну внутрішню і зовнішню політику з деякими обмеженнями з боку царя, під його зверхністю і покровительством. Тобто, на наш погляд, це був протекторат, але не із загальним контролем над політикою гетьмана, а тільки частковим.

Проте головне полягало в іншому. Як справедливо відзначив Д. Дорошенко, кожна із сторін розуміла ці домовленості по-своєму. Москва хотіла перетворити протекторат на інкорпорацію, тобто включення, приєднання українських земель до складу своєї держави. З цією метою вона мала намір якомога ширше впливати на українське життя. А гетьман і старшина розглядали протекцію царя як тимчасову комбінацію, передусім як мілітарний союз (подібний до союзу з Кримом чи Туреччиною) для того, щоб нарешті закінчити війну з Польщею і домогтися незалежності своєї держави. Тобто гетьман йшов до стратегічної мети, вдаючись до різних тактичних кроків, зокрема формального, тимчасового протекторату.

До яких же наслідків привів Переяславсько-Московський договір? Чи виправдалися сподівання Б. Хмельницького і усього українського народу?

Союз Війська Запорізького і Московської держави спричинив перехід татар на бік Польщі. Хан у ньому вбачав смертельну загрозу для Криму. Гетьман також прекрасно розумів усю небезпеку польсько-кримського союзу. Тому докладав максимуму зусиль для того, щоб перешкодити, не допустити злагодженої, спільної збройної боротьби двох ворожих армій проти України. З цією метою неодноразово звертався з відповідними проханнями до царя, аби той своєчасно надіслав військову допомогу, справедливо вважаючи українську територію за головну у проведенні воєнних операцій проти Польщі. Адже саме тут знаходилися її основні військові сили. Однак його розрахунки не виправдалися.

Московський цар на чолі війська рушив на Білорусію і Литву в квітні 1654 р. На допомогу йому Б. Хмельницький послав 20-тисячний корпус козаків під проводом полковника І. Золотаренка. Спільний похід виявився успішним. Захоплено Смоленськ та інші міста, а пізніше – майже всю Білорусію та Литву аж по Вільно і Ковно. Щоправда, Південну Білорусь окупував І. Золотаренко. Її населення з більшим бажанням сприймало козацьку адміністративну систему управління, ніж московську. На цьому ґрунті виникли серйозні непорозуміння, хоча Б. Хмельницький не заперечував проти того, щоб ця територія відійшла до Москви у відповідь на її ефективну і своєчасну військову допомогу.

Однак тільки у грудні 1654 р. в Україну прибув нечисленний 12-тисячний загін московського війська. Внаслідок цього не вдалося перешкодити об'єднанню польсько-татарської армії, яка з осені цього року піддала страшному руйнуванню Брацлавщину, посунула далі на Київщину. Тут, наприкінці січня 1655 р. біля с. Ахматова на Дрижиполі відбувся запеклий триденний бій. Навіть лютий мороз не перешкодив йому. Якщо українсько-московське військо налічувало близько 42 тисячі, то польсько-татарське – 60–70 тисяч. Переможців не виявилось, хоча втрати з обох сторін були доволі значними (понад 15 тисяч вбитих і замерзлих). Татари і поляки відступили. Знову піддали страшному спустошенню Брацлавщину. Усього тільки між Південним Бугом і Дністром спалили 270 міст і сіл, захопили у ясир понад 200 тисяч осіб, вирізали 10 тисяч немовлят, зруйнували близько 1 тисячі церков.

Перший рік існування українсько-московського союзу переконливо показав його неефективність і недієвість. Цар переслідував свої цілі, не дотримувався в належний спосіб взятих на себе зобов'язань щодо захисту України. Тому гетьманська адміністрація розгорнула активну дипломатичну діяльність протягом весни–літа 1655 р. У гетьмана побували послы від Трансільванії, Туреччини, Швеції, Бранденбургу і навіть Польщі. Під час цих переговорів вдалося досягти порозуміння і домовленості про спільні воєнні дії з новим шведським королем Карлом-Густавом X, який виявив територіальні претензії до Речі Посполитої. Внаслідок цього влітку 1655 року Швеція розпочала доволі успішні воєнні дії: 8 серпня Карла-Густава X визнано великим литовським князем, 29 серпня взято Варшаву, а 7 жовтня – Краків (столицю Польщі). Ян II Казимир втік у Сілезію, яка перебувала під владою австрійських Габсбургів.

Одночасно перейшов у наступ і Б. Хмельницький на чолі козацького війська та допоміжного московського корпусу. Змусив поляків відступити з Поділля і вдруге розпочав визвольний похід на західноукраїнські землі. 29 вересня під Городком (за 25 км від Львова) розгромлено польське військо. Того самого дня взято в облогу Львів. І на цей раз Б. Хмельницький обмежився викупом. Під натиском козацько-московського війська рештки польської армії відступили за Віслу. Уся Галичина, Поділля, Волинь і Холмщина були звільнені.

Наляканий зміцненням України, кримський хан напав на Поділля. У зв'язку з небезпекою татарського удару в тил, Б. Хмельницький змушений був вирушити назустріч татарам. Під Озірною відбулася битва, яка закінчилася укладенням 22 листопада договору, підписаного гетьманом з ханом. Згідно з ним татари пообіцяли не допомагати Польщі, не нападати на українські та московські землі, а козаки і донці пообіцяли не нападати на Крим.

Польща опинилася в катастрофічному становищі. Проте і на цей раз її врятувала вміла дипломатія. Використавши невдоволення Москви вступом у війну Швеції та її зміцненням, Річ Посполита запропонувала цареві корону після смерті бездітного Яна II Казимира. Натомість Московія повинна була боронити Польщу від Швеції.

Не підписавши договору з Річчю Посполитою і не отримавши від неї ніяких гарантій щодо виконання своїх зобов'язань, Москва у травні 1656 р. оголосила війну Швеції і розпочала проти неї воєнні

дії. Тільки у серпні цього ж року розпочалися польсько-московські переговори у Вільно.

Гетьман протестував проти такого зближення, неодноразово у листах попереджав Олексія Михайловича про підступність Польщі (до речі, вона так і не виконала своїх обіцянок щодо московського наступника корони), намагався переконати його у помилковості своїх дій, навіть погрожував розірвати спілку з Москвою. Однак усе намарно. Більше того, московити не допустили українське посольство до участі в переговорах у Вільно, які закінчилися укладенням перемир'я. Причому Польща домогалася старого становища України, тобто повернення її під владу короля.

Така поведінка царя викликала справедливе обурення у Чигирині, її сприйняли як зрадницьку. На розширеній раді генеральної старшини 2 жовтня 1656 р. усі присутні “полковники, осавули й сотники склали собі взаємно проміж себе присяги, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть”. Це була знаменна клятва. Клятва одностайності та вірності боротьбі за незалежну Україну.

Віленський мир переконливо показав марність сподівань українського народу на допомогу з боку Московської держави. У відповідь вона не отримала обіцяної данини від козацької України. Б. Хмельницький мав усі підстави заявити про розрив союзу з царем, фактично втратили чинність Березневі статті. Однак гетьман не пішов на ускладнення стосунків із Московією, формально не порвав з нею. Натомість з властивою йому енергією, хоча вже і не був цілком здоровим, взявся за створення нової антипольської коаліції держав. Його зусилля увінчалися не баченим досі дипломатичним успіхом. Восени 1656 р. така коаліція була сформована і до неї увійшли майже усі країни Східної Європи: Трансільванія, Молдавія, Волощина, Україна, Бранденбург, Литва і Швеція. Причому вдалося домовитися не лише про тісний політичний союз, але й спільні воєнні дії проти Польщі із Трансільванією і Швецією.

Внаслідок цього на початку січня 1657 р. розпочався спільний похід військ трансільванського князя Юрія II Ракоці та козацького корпусу під проводом полковника А. Ждановича. Через важку хворобу Б. Хмельницький не зміг взяти у ньому участь. Спочатку був успіх: 28 березня взято Краків, на початку квітня трансіль-

вансько-українські війська з'єдналися із армією Карла-Густава X. Об'єднані сили форсували Віслу, взяли багато міст, в тому числі Варшаву (19 червня). За свідченням шведського посла в Україні Гільденбрандта, особливо високі бойові якості продемонстрували українські вояки.

Однак далі ситуація змінилася на гірше. У червні оголосила війну Швеції і Данія. Тому Карл-Густав X змушений був припинити воєнні дії і вивести свої війська з Польщі. На бік Речі Посполитої стала також Австрія (Габсбургам теж пообіцяли польський королівський трон) і Норвегія. Європейські країни, перелякавшись успіхів козацької України та Швеції, втруtilись у війну. Між козаками і трансільванцями відбувались серйозні суперечки через зневажливе, майже презирливе ставлення з боку Юрія II Ракоці та його вояків. Козаки підняли бунт і покинули свого союзника. Нарешті, серйозна небезпека змусила поляків підняти на боротьбу. Їх армія вдерлася у Трансильванію в районі Мукачева і почала просуватись вглиб країни. Ракоці запанікував. Його війська, позбавлені союзників, капітулювали під Меджибожем на Волині 22 липня. Полякам тут допомагали татари.

Звістка про невдачу трансільвансько-українсько-шведської воєнної кампанії проти Польщі значно підірвала здоров'я Б. Хмельницького. 6 серпня 1657 р. великого гетьмана не стало. Смерть перешкодила здійснити його задуми.

Підведемо підсумки. Історичне значення гетьмана Б. Хмельницького полягає в тому, що він підняв і очолив національно-визвольну війну українського народу, яка врятувала його від польського поневолення і ліквідації як нації, після тривалої перерви відновив державницькі традиції українців, створивши оригінальну і своєрідну козацько-гетьманську державу на обмеженій етнічній території із стрункою системою влади, яка під його керівництвом здійснювала політику в інтересах всього народу і яка відповідала вимогам часу.

Невипадково вона проіснувала ще понад 100 років (до початку 80-х років XVIII ст.), щоправда, лише на Лівобережній Україні, Гетьманщині на правах автономії у складі Росії. І не можна звинувачувати Б. Хмельницького у тому, що наступні гетьмани і козацька старшина не тільки не примножили розпочату ним велику і благородну справу, а навпаки, згубили її.

Повною мірою гетьман проявив свій військовий талант. Створив боездатну народну армію з багатьма новими видами військ, яка під його безпосереднім командуванням вміло застосовуючи різноманітну тактику і сучасне озброєння, не зазнала жодної поразки! Тим самим збагатив не тільки українське, але і європейське військове мистецтво.

Завдяки дипломатичному хисту вивів козацьку Україну на широкі європейські обрії. За словами знаного сучасного історика В. Сергійчука, "...жоден гетьман перед ним чи після нього не відіграв навіть і приблизно такої виняткової ролі у європейській політиці, як Хмельницький. Жодна важлива політична комбінація не відбувалася без його участі або хоч без того, аби з його особою не рахувалися. Це засвідчує велика кількість сучасних історичних трактатів про Хмельницького в Польщі, Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, Англії".

І це не випадково. Адже за національно-визвольною війною православного українського народу проти католицької Польщі уважно і зацікавлено стежили тоді не тільки названі, але й інші європейські країни. Ця війна стала важливою подією у політичному житті Європи середини XVII ст.

Сучасників вражали масштаби політичної, військової та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького. За влучною оцінкою Л. Дециньського і А. Панюка, його часто порівнювали з "жорстоким вождем гунів Аттілою, прославленим карфагенським полководцем Ганнібалом, грізним Тамерланом, італійським політичним мислителем Макіавеллі".

Наведено ще кілька важливих цитат, які характеризують Б. Хмельницького як людину і як діяча. Польський історик Л. Кубаля: "Була це людина, з якого боку на неї не дивитися, надзвичайна. Він до такої міри переростав людей талановитих, що сягав до меж неосяжних. Можна про нього сказати так, що народився він володарем: умів скривати свої наміри, у вирішальних моментах не вагався – скрізь могутня воля і залізна рука".

І Крип'якевич: "Назверх був стриманий, простий, ввічливий і приступний для всіх. Але як тільки схвилюється чим-небудь, як вивело його що-небудь з його спокою, несподівано вибухав його вулканічний темперамент, лавина пристрастей, демонічна енергія. Він промовляв з незвичайною силою і експресією, рисував сміливі,

величні картини, що чарували і жахали слухача. “Дерев’яніли ми, його слухаючи”, – визнавали польські послы. Умів приєднувати собі масу, мав її довір’я і любов, знав, як здобувати з неї енергію, хоробрість і жертвність. Умів згуртувати коло себе найкращі, найталановитіші одиниці, свої плани проводив залізною рукою, володарським жестом. У своїй особі скупчив усі прагнення своєї епохи, свого народу”.

Попри наявні помилки і прорахунки, про що говорилося вище та які обумовлювалися складними, суперечливими, неоднозначними тогочасними реаліями, Б. Хмельницький без сумніву належить до плеяди найвидатніших діячів не лише української, але і європейської історії.

Героїчна постать Великого Гетьмана була і залишається символом боротьби за свободу, незалежність і соборність України, особисту свободу людини.

Отже, Хмельниччина відродила у нашому народі почуття гідності, гордості, рішучості та необхідності боротьби за свої інтереси, привела до глибоких якісних змін у політичному, соціально-економічному і духовному житті українського суспільства, які, на думку В. Смоля і В. Степанкова, можна охарактеризувати як “національно-революційні”.

Величність та історичне значення особистості гетьмана Б. Хмельницького повною мірою стане зрозумілою під час розгляду наступних тем курсу.

Тема 6

УКРАЇНА У ЧАСИ РУЇНИ І ГЕТЬМАНСТВА І. МАЗЕПИ

Період української історії, що почався після смерті Богдана Хмельницького і привів до упадку створеної ним козацької гетьманської держави, визначається одним страшним словом – “руїна”. Її глибинні корені доволі точно визначив Я. Стецько, який писав: “Після Богдана прийшов розкол, бо Москва почала оперувати соціальною демагогією..., а так звана провідна верства, відірвана від народу, захищаючи свої соціальні інтереси, шукала захисту їх або в шляхетській Польщі, або в дворянській Москві. Отже, український нарід був розколений на соціальному підкладі...”.

В останній чверті XVII ст. настає певна стабілізація політичного і соціально-економічного життя на Україні, зокрема Лівобережній, однак тепер лише як автономної Гетьманщини у складі Московської держави. Але навіть в умовах обмеженої державності українські землі переживають нове піднесення економічного і культурного життя. Проте цей поступальний розвиток був повністю затриманий вже в роки царювання Петра I який, перелякавшись виступу І. Мазепи, остаточно розтоптав автономний статус Гетьманщини.

Враховуючи надзвичайну важливість цієї теми, яка впливає насамперед з необхідності об’єктивного висвітлення порушень московським царизмом Березневих статей Б. Хмельницького, розвінчання фальсифікацій російських і радянських “істориків” ролі гетьмана Мазепи в Українській історії, пропонується такий підхід до її висвітлення.

1. Боротьба старшинських угруповань і руїна української козацької державності після смерті Б. Хмельницького

Смерть Б. Хмельницького стала для Української держави великим нещастям, оскільки зовнішньополітичні чинники були для неї несприятливими, а гетьманська булава опинилася в руках слабовольного юнака. Скориставшись смертю великого Гетьмана московський

цар рішуче повів наступ на давні права та вольності українського народу. Задля цього на Україну було відправлено два корпуси московського війська – князя Ромодановського і Шереметьєва.

У цей час частина вищої старшини приходить до розуміння хибності обрання на гетьманський пост малолітнього Юрася Хмельницького. Фактично, виконання гетьманських обов'язків аж до повноліття Юрія було доручене генеральному писареві І. Виговському.

Незалежність Війська Запорізького змусила царський уряд вдатися до спроб нав'язати Україні нові статті договору. В них, зокрема, йшлося про обмеження козацького реєстру до 40 тисяч, про розміщення царських воєвод з військом у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках начебто задля того, щоб ці війська “охороняли українців”. Також ставилося питання про передачу царським властям білоруського міста Старого Бихова, котрий присягнув Хмельницькому. Коли про цей проект дізналися на Україні, знялася хвиля обурення козацтва проти замаху на суверенітет тієї форми української державності, що існувала в рамках “Березневих статей” 1654 р.

25 жовтня 1657 р. в Корсуні відбулася генеральна рада за участю козацької старшини та духовенства. На цій раді І. Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозиції Москви і, заявивши при цьому про своє небажання “бути в неволі”, поклав булаву. Але гетьманські регалії йому повернули, обіцяючи одностайну підтримку усього війська у боротьбі за права і вольності України. В такий спосіб гетьманська булава опинилася в руках одного з найближчих соратників Б. Хмельницького.

Корсунська рада мала велике значення й для зміцнення міжнародного становища України. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії й Волощини. Під час засідання ради був оформлений союзний договір із Швецією, в якому Карл-Густав визнавав право України на всі західні руські землі і встановлення кордонів Української держави аж до Пруссії. Одночасно був поновлений договір про союз з Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана з проханням підтвердити договір 1654 р. З Польщею було заключене перемир'я.

Однак, незважаючи на видиму вигідність для України корсунських міжнародних договорів, реальних результатів вони не дали. Не знайшли підтримки далекосяжні зовнішньополітичні плани І. Виговського і на самій Україні серед козацтва. Річ у тім, що Виговський не був, як тоді говорили, справжнім козаком; військової запорізької школи він не пройшов, від козацької маси стояв далеко, захоплюючись не стільки війною, скільки кабінетною справою. Запорожці і близькі до Запоріжжя полки, уся військова чернь вважали Виговського представником старшинських інтересів, не любили його, зневажали його авторитет, врешті виступили проти нього і тим загубили його справу.

Отже, на Україні постають ніби дві партії: старшинсько-аристократична, яка підтримувала Виговського, і партія “черні” – демократична, до якої примикали міщани, котрі виступали проти гетьмана. Усе це було на руку московському урядові. Цар Олексій Михайлович через воеводу Ромодановського вів таємні переговори з Запорізькою Січчю та двічі обдаровував кошового Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, привезеною з Москви. Агенти Москви сіяли недовіру й ворожнечу між старшиною та рядовими козаками.

Політика Москви сприяла відкритому виступу проти гетьманських військ полтавського полковника М. Пушкаря. Під його рукою зібралось близько 40 тисяч козаків. Виговський був змушений придушити бунт. Гетьман мобілізував вірні йому полки, закликав на допомогу татарську орду і 15 травня 1658 р. під Полтавою вщент розбив військо Пушкаря. Сам Пушкар загинув на полі бою, а Барабаша спіймали козаки Виговського і повісили. Полтава була взята і спалена, а Лубни і Гадяч добровільно піддалися гетьману. Бунт Пушкаря коштував життя 50 тисячам українських людей.

Приборкання бунту Пушкаря-Барабаша і політика Москви змушували гетьмана йти на союз з недавнім ворогом – Польщею. Українська провідна верства, налякана грубими і жорстокими формами московського абсолютизму, сподівалася, що в умовах парламентарної Польської держави можна буде зберегти й забезпечити майбутнє суверенної України. Тим більше, що Польща, ослаблена і стомлена війнами, готова була йти на значні поступки. До думки про державний союз з Польщею схилилося навіть вище православне

духовенство. Тому-то гетьман І. Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею і 16 вересня 1658 р. в місті Гадячі було заключено Трактат про унію України з Польщею і Литвою.

Гадяцький договір був укладений делегаціями України і Польщі, які очолювали: з польського боку – Казимир Беньовський, а з українського – П. Тетеря і Ю. Немирич, якого вважають за справжнього творця цього трактату. Суть договору така: три держави – Польща, Литва та Україна – творять федерацію рівноправних держав, об'єднаних лише персоною короля, якого вибирають суб'єкти федерації. До України, що є вільною і незалежною державою під назвою “Велике князівство Руське”, входять три воєводства – Чернігівське, Київське та Брацлавське. Законодавча влада у ньому належить Національним Зборам, а виконавча – гетьманові, якого українське населення обирає “доживотно”, а затверджує король. Князівство Руське отримувало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету і свою армію: 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого війська. Війська ні Польщі, ні Литви не мали права входити на територію України. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків від кожного полку для надання їм нобілітації, тобто шляхетського звання. В Україні повинна була бути скасована унія, а римо-католицька і православна релігії визнавалися рівноправними. У спільному сенаті мали отримати місця православний митрополит і єпископ. Нарешті, у сфері культурній та просвітній вводилися такі новинки: Києво-Могилянська колегія здобувала права університету, а середніх та інших шкіл, друкарень мало бути організовано “скільки їх буде треба”. Розвиток науки і культури забезпечувався введенням свободи друку і слова, навіть у питаннях релігійних.

Українські делегати домагались включення до Великого Князівства Руського Волинського, Белзького і Подільського воєводств, але поки що змушені були погодитися на менші вимоги, щоб не зірвати підписання договору.

У той самий час Гадяцький трактат зустрів різке несприйняття з боку широких народних мас, оскільки усі права діставалися лише провідній верстві – шляхті і козацькій старшині. Селянство ж знову було приречене на той послух шляхті, який панував перед Хмельниччиною. Значна частина українського суспільства боялась також, що

союз з Польщею поверне назад і національно-релігійні утиски. Тому Гадяцький договір виявився мертвонародженням і не був реалізований.

Хоч і не реалізований, Гадяцький трактат сприяв початку українсько-московської війни. Московський цар звернувся з грамотою до українського народу, оголосив Виговського зрадником і вислав проти нього стотисячну армію під командуванням Трубецького, Ромодановського і Пожарського. Виговський звернувся з маніфестом до європейських дворів, у якому звинувачував Москву в порушенні Переяславського договору.

Московське військо рушило на Україну, але вже біля Конотопа застрягло аж на три місяці. Містечко обороняло 5-тисячне козацьке військо на чолі з ніжинським полковником Гр. Гуляницьким. Це дало Виговському можливість провести мобілізацію, організувати відділи найманого війська, отримати допомогу від татар і поляків. У червні армія Виговського рушила визволяти з осади Конотоп. Кривавий бій біля села Соснівки, що тривав 28–29 червня, закінчився розгромом московського війська, одних убитих було понад 30 тисяч. В полон потрапило кілька воєвод, серед яких був князь Пожарський, страчений невдовзі татарами. На звістку про загибель цвіту московського дворянства Москву охопила паніка. Царський двір збирався втікати до Ярославля. Чекали, що Виговський рушить з військом на Москву. Гетьман не використав цієї перемоги. На перешкоді стали його незгоди з Запоріжжям і козацькою черню. Вперто трималися московські відділи в Києві. До змови проти гетьмана, яку очолювали ніжинський і ічнянський протопопи Максим Филімонович та Семен Адамович, приєдналися лівобережні полковники Т. Цюцюра, В. Золотаренко, Я. Сомко та ін.

Опинившись в такій ситуації, Виговський не вміг був протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Рада, що зібралася незабаром у Білій Церкві, висловила проти Виговського і обрала гетьманом Юрія Хмельницького. І Виговський добровільно віддав гетьманські клейноди.

Отже, наслідком міжусобиць в період гетьманування Виговського був ріст анархії і руїни. Полки Полтавський, Іракліївський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста і села поросли буряном, а людність була або винищена, або розбіглася, або потрапила в татарську неволю. У людей зник інтерес до громадської справи, усі

бажали одного: щоб нарешті настав якийсь спокій. Однак сподіватися на мир і злагоду не було підстав, бо, з одного боку, наступала Москва, а з іншого – не усі полковники були задоволені з постанови білоцерківської ради. Вони мріяли про гетьманську булаву для себе.

Скориставшись розбратом серед козацької старшини, армія Трубецького опанувала усе Лівобережжя і розташувалася у Переяславі. Він фактично викликав до Переяслава Ю. Хмельницького і, оточивши 40-тисячним військом козацьку раду, змусив її підтвердити вибір нового гетьмана. У жовтні 1659 р. Трубецької під виглядом “Березневих статей Б. Хмельницького” нав’язав Юрасю фальшивку, сфабриковану у московських канцеляріях, яка стала новим московсько-українським договором. У ньому про гетьмана і козаків говорили вже, як про підданих московського царя. Гетьмана не можна було усунути без порозуміння з царем. Царські воеводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві і Умані й утримуватися коштом місцевого населення. Багато полковників, зокрема Гуляницького, Ждановича, усунуто від влади, а сім’я Виговського мала бути видана Москві (Данила закатували по дорозі в Москву, а двох інших братів і полковника Нечая заморозили в неволі у Сибіру). Однак Переяславський договір 1659 р. Протримався усього один рік. Трагедія була в іншому: цей фальсифікований документ був єдиним офіційним текстом так званих “Березневих статей Б. Хмельницького” і на нього орієнтувалися згодом усі гетьмани.

Влітку 1660 р. 20-тисячне московське військо разом з 20-тисячним корпусом Т. Цюцюри рушили проти 32-тисячної польської армії. Однак польський гетьман Ю. Любомирський спочатку оточив разом з 30-тисячною ордою військо Шереметьєва під Чудновом, а потім схилив до миру українське військо. Майже усе військо Шереметьєва і він сам потрапили до татарського полону. Погром був для Москви не менш страшний, ніж конотопський. Але тепер вже польська сторона, у зв’язку з внутрішніми проблемами, не змогла розвинути свого успіху.

Після цього ситуація в Україні ще більше ускладнилася. Правобережжя, яке безпосередньо межувало з Польщею і постійно зазнавало її ударів, визнало Чуднівську угоду, а Лівобережжя не сприйняло цієї угоди. З цієї причини Лівобережжя згуртувалося навколо переяславського полковника Якіма Сомка, якого було проголошено наказним гетьманом Лівобережної України.

В такий спосіб, Україна фактично була розчленована на дві половини, які взаємно боролися між собою. Але навіть у кожній з них всередині не було єдності.

Становище на Лівобережжі значно ускладнювалося загостренням суперечностей між козацькою старшиною і черню. Сторону черні підтримали міщани і запорожці. Цей антагонізм дуже зручно використовували різні демагоги, серед яких виділявся Іван Брюховецький. Брюховецький очолив опозицію черні проти нового гетьмана, що і дало йому змогу у червні 1663 р. замінити на цій посаді Сомка.

Ситуація на Правобережжі була дуже непевна і сумна. Тут також панувала анархія, боротьба егоїстичних інтересів. Численні народні повстання розхитувала і без того неміцне становище Ю. Хмельницького. На поверхню політичної боротьби висувається конкурент Ю. Хмельницького – Павло Тетеря-Моржковський. У 1663 р. він переконав Юрія зректися гетьманської булави, і той постригся у ченці під іменем Гедеона. На місце Юрася козацька рада в Чигирині вибрала П. Тетерю, і польський король затвердив його.

Отже, обранням Брюховецького і Тетері відповідно лівобережним і правобережним гетьманами був фактично закріплений розкол українських земель. Однак Польща не бажала задовольнитися лише Правобережжям, тому наприкінці 1663 р. розпочинає наступ на Лівобережжя. На боці польської армії виступили такі видатні полковники, як І. Богун, Г. Гуляницький, Гоголь, Ханенко та ін. Польські війська, розвиваючи успіх, дійшли аж до Глухова на самому українсько-московському кордоні. Тим часом гетьман Брюховецький, з'єднавшись біля Батурина з військом князя Ромодановського, рушив під Глухів. Король, хоч і отримав допомогу від литовського гетьмана, не наважився вступити в бій і почав відступати на Литву.

Паралельно з діями поляків на Чернігівщині П. Тетеря завоював Полтавщину. Проте на звістку про відступ короля і народні повстання на Правобережжі також поспішив повернутися назад за Дніпро. Тут повстання було у розпалі. Тетеря найжорстокішими заходами придушив повстання. Він скористався загальним безладом, викликаним війною і повстанням, і розправився також з І. Виговським, якого підозрював у бажанні повернути собі назад булаву. Змовившись з начальником польського відділу полковником Маховським, Тетеря запросив Виговського у Корсунь ніби на нараду, а потім звинуватив у зраді і розстріляв.

Підступні справи не зміцнили становище П. Тетері, бо Брюховецький, витіснивши останні польсько-українські війська з Лівобережжя, переносить військові дії на правий берег Дніпра і рушає на Чигирин. Тут на допомогу Тетері прийшов відомий кат українського народу С. Чарнецький, який наказав руйнувати до тла міста і села, а всіх українців – знищувати. Саме тоді він поглулумився над останками славного гетьмана Б. Хмельницького і його сина Тимоша. За намовою П. Тетері Чарнецький арештував і заслав до Пруссії новообраного митрополита Тукальського, архімандрита Гедеона (Юрія Хмельницького) і полковника Г. Гуляницького. Сяк-так втихомиривши Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сейм, але по дорозі несподівано помирає. Його смерть знову оживила повстанський рух. Однак в ньому не було спільної мети, і він був приречений на поразку. Відступ польського війська дав привід до народного повстання проти Польщі. Всюди знищувалося польське військо та польська шляхта. Тетеря, що співпрацював з поляками, не був спроможний стримати народний рух, не маючи підтримки серед населення, у 1665 р. він склав булаву і виїхав до Польщі. Не домігся значних успіхів і гетьман Брюховецький. На Правобережжі від Дніпра до Дністра продовжувалися лише дрібні партизанські дії.

Саме в цей момент найбільшого безладдя й занепаду з'явився діяч, який зумів стати на голову вище від своїх сучасників, який вдихнув у них на деякий час віру за своє діло, вказав їм вищу мету і зробив героїчне зусилля вирвати Україну з анархії, з'єднати її розірвані частини й створити самостійну українську державу – йдеться про Петра Дорошенка.

Новий гетьман на Правобережжі був обраний у січні 1666 р. Його добре знали у козацькому середовищі передусім як внука славного гетьмана Михайла Дорошенка і бойового соратника Б. Хмельницького.

Дорошенко ставив своєю метою звільнити Україну від московської та польської влади і об'єднати її. Для досягнення цієї мети він вважав, що найкраще спертися на Туреччину та Крим. Безумовно, ці союзники, які традиційно дорого обходилися українському народові, відіграли негативну роль в політичних планах Дорошенка.

У той час, коли на Правобережжі П. Дорошенко робив перші кроки задля зміцнення своєї влади і заспокоєння краю, на Лівобережжі Брюховецький остаточно зрадив інтереси України. У

вересні 1665 р. він перший з українських гетьманів приїхав до Москви. Там за боярський титул, великі маєтності і шлюб з дочкою Долгорукого фактично продає давні права і вольності України Московській державі. Укладені ним у жовтні 1665 р. так звані “Московські статті” передбачали передачу в руки московських воєвод безпосереднього керівництва військово-адміністративним та фінансово-господарським життям на Лівобережній Україні, збільшення московського війська, яке мала утримувати Україна. Збирання податків передавалося до рук царських урядовців, що було прямим порушенням “Березневих статей”. Велике невдоволення викликало й те, що відтепер Київський митрополит мав підпорядкуватися Московському патріархатові. Українські міста і села оголошувалися володіннями московських монархів.

Повернувшись з Москви в Україну, І. Брюховецький відчув, що своїм поступництвом відвернув від себе навіть недавніх прихильників з числа старшини і вищого духовенства. Згодом, коли в Україні з’явилися московські воєводи з військом, яке треба було годувати, коли московські урядовці склали реєстр населення і почали здирати з нього податки для московського царя, то проти зрадника Брюховецького стала і маса військової черні і навіть Запоріжжя, яке до цього часу вірно підтримувало свого кошового отамана.

Цю зміну настроїв супроти Брюховецького вирішив використати Дорошенко. Однак спочатку йому треба було укріпитися на Правобережній Україні. Дорошенко поспішав, бо знав про польсько-московські переговори в селі Андрусові і про намір московського уряду зректися претензій щодо Правобережної України. Він вирішив ударити по Польщі, щоб та зі свого боку теж зреклася Правобережжя, і цим поставити обидві сторони в Андрусові перед фактом незалежнення цієї частини України. Приховуючи свої справжні плани від поляків, Дорошенко залучив собі на допомогу 30-тисячну татарську орду і в грудні 1666 р. біля Брацлава знищив 6-тисячний відділ полковника Маховського. У цих умовах погром означав для Польщі те саме, що Жовті Води і Корсунь у 1648 р., а для Дорошенка – це був початок відкритого розриву з Польщею.

Ситуація на Правобережжі прискорила підписання Андрусівського перемир’я (13 січня 1667 р.). На основі цього договору Польща і Москва встановлювали мирні відносини на 13 років. Лівобережна Україна залишалась під протекторатом Москви, Право-

бережжя – під Польщею. Київ через два роки теж мав відійти до Польщі. Запоріжжя залишалося під спільною зверхністю.

Побачивши, що і Москва, і Польща не можуть погодитись з самостійним існуванням України, Дорошенко тепер робить ставку на Туреччину. Однак до пори до часу приховує свої справжні наміри і нав'язує різносторонні дипломатичні контакти, вичікуючи слушного часу. Його найближчим соратником стає митрополит Й. Тукальський, який визволився з трирічної неволі і оселився в Чигирині. Характерно, що народ як Правобережжя, так і Лівобережжя, незважаючи на таємність планів Дорошенка, розуміли його кінцеві наміри і тому популярність гетьмана зростала в обох частинах України.

На початку 1668 р. гетьман провів у Чигирині раду, на якій було прийняте рішення не піддаватися ні польському королю, ні московському цареві, а прийняти протекцію султана. На початку літа 1668 р. Дорошенко з'явився на Лівобережній Україні і пішов назустріч Брюховецькому, пропонуючи останньому зректися булави. Той вагався, але коли Дорошенко наблизився до табору Брюховецького під Опішнею, козаки самі вирішили справу: Брюховецького буквально розтерзали, а Дорошенка проголосили гетьманом усієї України. Це сталося 8 червня 1668 р. і було моментом найбільшого триумфу Петра Дорошенка.

Та невдовзі виявилось, що становище Дорошенка не було міцним. З одного боку, наступало московське військо, а з іншого, – поляки. Відступилася від Дорошенка і старшина Сіверщини, побоюючись московської помсти. Однак найбільшого удару Дорошенкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, писаря Петра Суховія, і татари, які підтримали кандидата запорожців. Боротьба з Суховієм затяглася більш як на рік, і Лівобережна Україна була для Дорошенка втрачена, хоч деякі полки трималися Дорошенка аж до весни 1670 р. З того часу розвиток Лівобережної та Правобережної України пішов окремим для кожної з них шляхом.

Покинутий соратниками і союзниками Дорошенко влітку 1668 р. йде на тісніші контакти з Портою, однак це лише обмежило його популярність в народі.

Невдачею закінчилась і спроба Дорошенка порозумітися з Польщею восени 1669 р., під час коронації короля Михайла Вишне-

вещького. Гетьман вимагав повної автономії для України в дусі Гадяцького трактату. Однак влітку 1670 р. на переговори прибув М. Ханенко, який просив автономії лише для козаків. Польський уряд затвердив гетьмана Ханенка 2 вересня 1670 р. Для Дорошенка це означало повний розрив з Польщею, але зате знову зросла його популярність серед козаків. Козацька рада в Корсуні 1671 р. підтвердила своє повне довір'я гетьманові. Дорошенко почав готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він звертається по допомогу до курфюрста Бранденбургського, до Москви, до лівобережного гетьмана Многогрішного, навіть до С. Разіна, але реальну допомогу дала лише Туреччина. Отримавши допомогу, Дорошенко почав відвойовувати Поділля, розгромивши кількатисячний корпус Лужецького і Ханенка, і під фортецею Кам'янець з'єднався з військом султана Магомета IV. Після трьох тижнів облоги Кам'янець капітулював. Водночас козацькі і татарські відділи завойовували Галичину. На початку вересня вони обложили Львів. Польські війська відступили на захід, і невдовзі прибули послы від короля Михайла з пропозицією миру. Почалися переговори. Львів відбувся контрибуцією. 5 жовтня 1672 р. були вироблені умови миру і султан, який стояв під Бучачем, прийняв їх. Згідно з Бучацьким мирним договором Польща зреклася прав на Поділля, яке стало турецькою провінцією, і козацьку Україну, що стала самостійною державою під турецьким протекторатом. Польща зобов'язувалася вивести свої загоны з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щорічну контрибуцію. Такі були пункти Бучацької угоди, найганебнішої, як вважають історики, в цілій історії Польщі.

Дорошенко був розчарований такими наслідками війни. Поділля і частина Галичини з Чортковом і Ягольницею стали турецькою провінцією. Дорошенко отримав зруйновані Брацлавщину і Київщину, звідки населення втікало на Лівобережжя. Український народ проклинав свого колишнього улюбленця, вважаючи його винуватцем усіх своїх бід. Крім того, Польща і не збиралася виводити свої залоги з фортець та Білої Церкви, готуючись до реваншу. Дорошенко був дуже невдоволений турецькою протекцією, але козацька рада на початку 1673 р. ухвалила не відступати від турецького султана, бо "тепер, крім султана, нікуди дітись".

Тим часом ситуація склалася сприятливо для Польщі. У Криму лютувала епідемія. Молдавія і Волощина перейшли на бік поляків. Дорошенко тримався України, щоб відвести від неї нову війну. 11 листопада 1673 р. Ян Собеський розбив під Хотиним передову турецьку армію і взяв фортецю. Ця блискуча перемога проклала шлях Собеському до королівської корони після смерті короля Михайла Вишневецького.

Зайнятість Польщі і Туреччини війною були використані Москвою для наступу на Правобережжя. Спільно з полками Лівобережного гетьмана І. Самойловича, який мріяв стати гетьманом усієї України, московське військо наприкінці січня 1674 р. перейшло Дніпро і почало наступ. 17 січня Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду, яка проголосила його гетьманом усієї України. В червні війська Самойловича і Ромодановського обложили Дорошенка в Чигирині, але двотижнева облога закінчилася для них невдачею. За цей час на допомогу Дорошенкові прийшов турецький султан і кримський хан Селім-Гірей. Почувши про наближення хана, Самойлович і Ромодановський спалили Черкаси і втекли на лівий берег Дніпра, а турки і татари разом з Дорошенком заходилися повертати Правобережжя знову під владу чигиринського гетьмана. Невдовзі турки і татари повернули додому, залишивши Дорошенка закінчувати приборкання непокірних українців, і він, роздратований переходом багатьох своїх підданих на сторону Самойловича, робив це з особливою жорстокістю.

Ще раз Правобережна Україна повернулася під владу Дорошенка. Однак це вже була напівпустеля, зруйнована, спалена, засіяна людськими кістками. Її руйнацію довершив король Ян Собеський, який восени вторгся на Брацлавщину і знищив чимало міст і людей. На зміну колишній популярності Дорошенка в масах прийшла велика ненависть до нього як винуватця цієї руйни. Його покидали близькі друзі, навіть родичі, зневірившись в правильності політики, яку він проводив. Перестали з ним рахуватися і колишні союзники – Туреччина і Крим.

Усіма покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, Дорошенко вирішив зректися гетьманської булави. За посередництва Сірка він передав її козацькій раді в Чигирині, щоб не віддавати Самойловичу, і присягнув на вірність цареві. Після того

Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди і прапори до Москви, де їх з тріумфом волочили по вулицях і склали до ніг царя. Однак цар вимагав складення Дорошенком присяги у присутності Самойловича і Ромодановського. Той не хотів робити цього, і цар відправив 30-тисячну армію на Чигирин. Після короткого бою Дорошенко, у якого залишилось усього дві тисячі війська, капітулював і 19 вересня здав своє гетьманство Самойловичеві і Ромодановському. Своє життя, яке закінчувалося так трагічно, гетьман доживав у почесному московському засланні, спочатку як воєвода у В'ятці, а пізніше у даному йому селі Ярополчі під Москвою. Помер Дорошенко у 1698 р. Зійшов з арени політичної боротьби видатний діяч, який вичерпав усі сили задля здійснення високого ідеалу – створення об'єднаної і самостійної Української держави.

Дорошенко впав, але польсько-турецька-московська боротьба за Правобережжя не вщухала. Цього разу турки витягнули з в'язниченця Гедсона (Ю. Хмельницького). З нього зняли чернечу гідність і проголосили князем Правобережної України. Восени 1677 р. Ю. Хмельницький з татарською залогою прибув на Поділля і розташувався в Немирові, розсилаючи свої універсали з вимогою визнання його як гетьмана. Це викликало тривогу у Москві, яка послала військо в Чигирин і почала спішно його укріплювати. В серпні 1677 р. велика турецько-татарська армія, при якій був і Ю. Хмельницький, обложила Чигирин, але взяти його не змогла.

Однак і в Москві, і в Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти давньою гетьманською столицею. Щоправда, московський уряд не хотів витратити кошти на її оборону, плануючи зруйнувати Чигирин, а Чигиринщину зробити нейтральною зоною. Але в Україні рішуче виступили проти такого плану Москви. Тому Москва змушена була відступити і вислати до Чигирина свіжі сили під проводом воєводи Ржевського. Оборонні споруди зводилися під команду Патріка Гордона, який залишив надзвичайно цінні записи про оборону Чигирина.

У липні 1678 р. турецькі війська знову облягли місто. Артилерійські обстріли, штурми, підкопи і висадження в повітря укріплення Чигирина відбувались постійно. 15 липня під час генерального штурму був вбитий воєвода Ржевський, і командування взяв на себе П. Гордон. Фортеця протрималася ще тиждень, але допомоги від царських військ

Ромодановського, який стояв зовсім поруч, так і не отримала. Тоді Гордон вивів військо з фортеці і пробився з оточення, а фортеця була підірвана, поховавши під руїнами близько 4 тисяч турків. З великими втратами українсько-московське військо 30 серпня переправилося на лівий берег. Чигирин було втрачено. Це справило важке враження на українське суспільство, яке сприйняло упадок і зруйнування Чигирина як загибель правобережної козацької України.

Відступивши з України, турки залишили в Немирові Юрася Хмельницького, під владою якого знаходилася Південна та Середня Київщина і Східне Поділля – зруйновані і майже обезлюднені. Сяк-так освоївшись, Ю. Хмельницький почав робити спроби підпорядкування собі Лівобережжя. Наприкінці 1678 – на початку 1679 рр. його люди з допомогою татар кілька разів спустошували міста і села Лубенського, Ніжинського та Київського полків. У той самий час доволі багато втікачів з Правобережної України відгукнулися на заклик Ю. Хмельницького повернутися на старі місця. Це викликало велике незадоволення у Самойловича. Тому навесні 1679 р. він вирядив свого сина Семена на чолі з козацьким військом на Правобережжя. Семен Самойлович здобув і зруйнував Ржишів, Корсунь, Жаботин і загалом усі міста, де ще було якесь населення, а людей силоміць погнав назад на Лівобережжя.

Тепер у Ю. Хмельницького залишилося лише Поділля, яке він пробував заселити переселенцями з Молдавії та інших місць. Але він поводився зі своїми підданими так жорстоко і так немилосердно здирав з них податки, що вони почували себе, як у найважчому рабстві. Нарешті у своїй жорстокості він переступив межу допустимого, і самі турки восени 1681 р. в Кам'янці стратили його. Так закінчилася політична кар'єра нещасного потомка славного гетьмана України.

Ліквідувавши “князя України”, турки передали його володіння молдавському воєводі Івану Дуці, і той почав колонізувати пустку, закликаючи переселенців звідусіль.

Отже, усі супротивники, які брали участь в боротьбі за Правобережну Україну, були виснажені багаторічними війнами і походами. Вони прагнули хоча б короткочасного примирення. Першими підписали мир в Журавно турки і поляки у 1676 р., за яким Польща знову ж зріклася Поділля і Правобережжя, за винятком Північної Київщини. У 1681 р. підписали угоди між собою Москва та

Туреччина, пізніше Польща та Москва. На підставі “Вічного миру” між Москвою і Польщею (1686) Київ знову відійшов до Лівобережжя. Згідно ж з договором, підписаним у Бахчисараї на 20 років, ні Москва, ні Туреччина, ні Крим не мали права протягом цього часу заселяти простори між річками Бугом та Дністром: ця область мала залишатися безлюдною. Таким був тимчасовий кінець довголітньої боротьби за Правобережну Україну. В самому серці України, де знаходився осередок держави Б. Хмельницького, тепер була пустеля.

2. Обмеження автономії України в складі Московської держави. Гетьманщина

Лівобережжя ж, починаючи з кінця 60-х років XVII ст., пішло іншим шляхом. Як вже говорилося вище, П. Дорошенко, об’єднавши на короткий час Правобережжя і Лівобережжя у 1668 р., змушений був під тиском обставин повернутися до Чигириня. Замість себе він залишив наказним гетьманом чернігівського полковника Многогрішного.

Залишений без відповідальної допомоги Дорошенка, побоюючись помсти московських військ над населенням, Д. Многогрішний піддається на вмовляння промосковської партії, яку очолював архієпископ чернігівський Лазар Баранович, і вступає в переговори з Москвою.

У середині березня 1669 р. в присутності царських послів у місті Глухові відбулася козацька рада, на якій Д. Многогрішний був вибраний гетьманом. Там же був складений договір з 27 пунктів, відомий під назвою “Глухівських статей”. Договір в основному нагадував “Березневі статті Б. Хмельницького”, але значно обмежував “права і вольності” України: царські воєводи залишалися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі і Острі, не маючи, щоправда, права втручатися в справи місцевої адміністрації; реєстр козаків порівняно з “березневими статтями” зменшувався вдвічі – до 30 тисяч; гетьман не мав права входити у зносини з іноземними державами.

Однак “Глухівські статті” все ж таки були кроком вперед порівняно з “Московськими статтями” І. Брюховецького; вони забезпечили автономію Лівобережної України, причому договір був укладений між двома державами, і в цьому велика заслуга Дем’яна Многогрішного. Прийняття “Глухівських статей” зміцнило авторитет і становище Д. Многогрішного. Під його булаву вступили полки

Прилуцький і Переяславський. Примирився з ним і П. Дорошенко, бо вони були однодумцями в політичних справах.

Закріпивши за собою гетьманську булаву, Многогрішний у 1670 р. остаточно підкорив собі Лівобережжя, а гетьманську столицю переніс у місто Батурин.

Однак не довго гетьманська булава була в руках Д. Многогрішного. Однією з причин того, що його невдовзі зняли, став характер гетьмана: самовладність, різкість, відкритість, нещадна боротьба проти непокірної старшини. Проти гетьмана почали організовувати змови, посипались доноси у Москву. Головним змістом доносів стало звинувачення гетьмана у зраді, спробі підняти повстання, якщо цар віддасть Київ полякам, і віддатися з Лівобережжям султанові, зносінах з гетьманом П. Дорошенком. Старшина виступила з пропозицією схопити гетьмана й відвезти його на суд до царя. Москва погодилася.

Використовуючи згоду Москви, в ніч з 12 на 13 березня 1672 р. група старшин (Забіла, Домонтович, Самойлович, Мокрієвич, Райча, Рославець, Уманець), порозумівшись з начальником стрілецької залоги, схопила сонного гетьмана і відправила з Батурина до Москви.

У Москві через тортури Д. Многогрішний визнав свої зв'язки з П. Дорошенком, однак заперечував зраду і всі звинувачення. До суду притягли також брата Д. Многогрішного Василя, генерального осавула Грабовича і полковника Гвинтовку, який відрікся від гетьмана. За козацьким звичаєм суд мав судити гетьмана у Батурині. Але старшина боялася народних заворушень, і його судили в Москві. Д. Многогрішний та його брат були засуджені на смерть, але перед самим виконанням вироку на майдан був принесений указ про помилування і заслання на довічну каторгу до Сибіру разом з родиною. У Сибіру Д. Многогрішний провів довгі роки страшного заслання, де і помер.

Після усунення Д. Многогрішного на Лівобережжі три місяці правила старшинська олігархія – Забіла, Самойлович і Домонтович. Старшина прагнула обмежити владу наступного гетьмана і свої вимоги здійснити на Раді в Козачій Діброві біля Путивля в червні 1672 р. На Раді були прийняті статті з 10 пунктів, які властиво доповнювали “Глухівські статті” 1669 р., але обмежували гетьманську владу. Гетьманом був обраний військовий суддя Іван Самойлович – один з учасників змови проти Д. Многогрішного.

Гетьман І. Самойлович у соціальних питаннях проводив політику старшинської верстви, надаючи українській державності аристократичного характеру. Він, зокрема, перестав збирати Загальну Раду, щоб не допустити вирішення важливих питань козацької маси, а усі державні справи вирішував з Радою старшин. При ньому була створена так звана гетьманська гвардія – інститут “бунчукових товаришів” (з 1685 р.). Це була військова старшина, яка не мала якоїсь певної посади, а перебувала біля гетьмана для його особливих доручень. Пізніше з її числа призначались високі посадові особи козацької адміністрації, зокрема й генеральна старшина.

Йдучи назустріч козацькій старшині в питаннях соціальних, І. Самойлович як представник держави умів зберегти незалежність і авторитет і своєю волею проводив справи, які вважав за доцільні для блага держави. Наприклад, всупереч волі старшини він і далі тримав наймане військо для забезпечення порядку в країні; ввів різні види нових податків і утримував їх, незважаючи на незадоволення оподаткованих. За його правління, яке тривало 15 років, остаточно сформувалася гетьманська держава з авторитарним характером правління.

І. Самойлович не обмежував свою державницьку діяльність одним Лівобережжям. Він намагався об'єднати усі козацькі землі і дуже енергійно виступив проти Запоріжжя, що прагнуло здобути політичну самостійність. У 1674 р. свою владу йому передав призначений поляками гетьман М. Ханенко, а в 1676 р. – сам П. Дорошенко. Після того Самойлович став іменуватися “гетьманом обох сторін Дніпра”. Однак його влада над Правобережжям була суто номінальною.

У цей час посилюються розбіжності І. Самойловича з московським урядом. Річ у тім, що після перемоги над турками Яна Собеського під Віднем польський король почав формувати антитурецьку коаліцію, до якої схилялася і Москва. Самойлович різко виступив проти миру з Польщею, вважаючи, що це закріпить поділ України, і об'єднання її стане неможливим. Він також не хотів остаточної ліквідації Кримського ханства, оскільки тоді українські землі опинились би в оточенні московських володінь і втратили б самостійність, що зрештою і підтвердилося у 1775 р. Своїми активними протестами Самойловичу вдалося зірвати польсько-московські переговори у 1684 р. Але всупереч бажанням гетьмана Москва і Польща все-

таки дійшли порозуміння і навесні 1686 р. підписали “Вічний мир” і взаємний союз проти Туреччини і Криму. На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступила цареві Київ з околицею. Правобережжя польський уряд зобов’язувався поки що не відновляти й не заселяти, а остаточне вирішення цього питання відкладалося на пізніше.

Дізнавшись про умови миру, Самойлович відкрито виявив своє незадоволення цареві, чим поклав початок ліквідації автономії України. Водночас Самойлович ще й сам доклав рук до знищення однієї з головних основ української автономії, допомігши підпорядкувати Українську православну церкву московській патріархії. Так, 20 червня 1685 р. в Києві новим митрополитом був обраний родич Самойловича князь Гедеон Четвертинський, єпископ луцький, який восени того самого року був висвячений у Москві патріархом Йоакимом. Для України це був важкий удар, оскільки вона втрачала прапор визвольних змагань, на зміну українському православ’ю почало впроваджуватися московське, що сприяло втраті українцями національної самобутності.

Отже, невдоволення І. Самойловичем серед громадськості зростало. Потрібний був лише привід, щоб усунути його від гетьманства. І такий привід знайшовся. Ним став невдалий похід московського і українського військ на чолі з князем Голіциним – фаворитом царівни Софії і гетьманом І. Самойловичем у Крим в 1687 р. На гетьмана був посланий донос, підписаний представниками старшини – Кочубеєм, Лизогубом, Забілою та ін. Самойлович був заарештований і засланий до Тобольська, а його сина Григорія після тортур стратили в Сєвську. 27 липня 1687 р. було скликано Військову Раду над р. Коломаком, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу і ухвалила Коломацькі статті договору з Москвою.

3. Гетьманування Івана Мазепи та нове відродження українських земель на зламі XVII–XVIII ст.

Нову сторінку в історії українського народу відкриває правління гетьмана Івана Степановича Мазепи (1687–1709 рр.).

У перший період свого правління гетьман І. Мазепа показав себе, як вірний соратник Москви. Використовуючи політичні зміни в

Москві і в Московії загалом, тобто прихід до влади Петра I, Мазепа не тільки не втратив гетьманство, а ще більше зміцнив свої позиції. Закономірно постає питання, чому пізніше Мазепа змінює орієнтацію. Щоб відповісти на це питання, треба ознайомитися з соціально-політичною та економічною ситуацією на українських землях на рубежі XVII–XVIII ст.

Останнє десятиліття XVII ст. на Україні характеризувалося нестійким політичним становищем гетьмана. Цьому сприяла діяльність Петра Іваненка (більш відомого як Петрик) у 1693–1696 рр. Однак його спроби підняти народ проти гетьмана не мали результату. Того часу на Січ продовжували тікати бідні, знедолені люди, незадоволені порядками в Гетьманщині, котрі потерпали як від старшини, так і царських урядовців. Вірна служба І. Мазепи московському царю лягла важким тягарем на плечі українському народові. Новий московський уряд використовував вірнопідданство гетьмана та його війська. У 1695 р. Петро I відновлює війну з Туреччиною, і впродовж чотирьох років козацьке військо змушене було здійснювати далекі походи. Тим часом сама Україна залишалась беззахисною перед нищівними набігами кримських татар. Становище в Україні ще більше погіршилось, коли у 1700 р. Петро I розпочав разом з Польщею війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Починаючи з цього року, козаки постійно брали участь у Північній війні. Багато їх загинуло не тільки на полі бою, але також від важкої служби, знущань з боку царських офіцерів, незвичного клімату. Крім військової служби, козаків використовували для будівництва фортець, прокладання каналів і комунікацій та інших важких робіт.

Тягарем на українське населення лягло утримання численних царських військ, котрі проходили через Україну. Звичайно, усе це викликало незадоволення, яке в будь-який момент могло перерости у відкритий опір владі. Мазепа це відчував. Його побоювання збільшувалися у зв'язку з невдачами московських військ у Північній війні. До цього часу він спирався на московську силу і війська, тепер ситуація змінилася. З кінця 1705 р. становище Москви значно погіршилось. Воєнні дії розгортались так, що слід було чекати шведів на Україні. Для Мазепи було очевидним, що коли шведи увійдуть в покинуту московськими військами Україну, там негайно

підніметься повстання і народ приєднається до військ Карла XII, щоб спільно боротися проти своїх гнобителів: московської влади, гетьмана і старшини. Такі роздуми все частіше приводили гетьмана до наміру змінити політичну орієнтацію. Ми вже згадували про союз козацтва зі Швецією (трактат Б. Хмельницького та І. Виговського). На цей союз у 60-х роках XVII ст. покладали різні надії, але він так і залишився не втіленим. Отже, на початку XVIII ст. гетьман І. Мазепа вирішив довести до кінця справу своїх великих попередників: спробувати за шведською допомогою визволити Україну.

Перебуваючи у вирі політичних подій, Мазепа вів подвійну політику. З одного боку, він продовжував лінію вірного московського слуги, з іншого – з 1707 р. розпочав таємні переговори із Швецією через поставленого Карлом XII польського короля Станіслава. Переговори велись у глибокій таємниці навіть від найближчих соратників Мазепа. Це дало можливість приховувати свої наміри гетьману до останньої хвилини. І навіть, коли навесні 1708 р. військовий суддя Кочубей і полковник Іскра відкрили царю Петру зраду гетьмана, він не повірив доносу і наказав засудити їх на смерть. У той самий час варто відзначити, що такі підпільні переговори про перехід на бік шведів не принесли користі і самому гетьману. Помилкою І. Мазепа було те, що він вважав український народ готовим до повстання. Однак не підготовлений та неорганізований в належний спосіб народ, який втратив віру у свою старшину, не виправдав надій гетьмана. Але Мазепа цього ще не знав. Він запропонував Карлові XII перейти р. Десну і з'єднати війська. В 20-х числах жовтня Мазепа покинув свою гетьманську резиденцію Батурин, залишив там вірного йому полковника Чечеля і артилерію, а сам відправився із 5-тисячним військом у шведський табір. Тільки на шляху до шведського табору козацьке військо дізналось про плани гетьмана. Що стосується населення, то воно дізналося про це ще пізніше і не від свого гетьмана, а від царя Петра, який вже ввів свої війська в Україну. Страшною звісткою прокотилася Україною новина про падіння Батурина і жорстокі розправи Петра I над козаками і населенням. Незважаючи на розіслані грамоти Мазепа та шведського короля, які запевняли про прагнення повернути Україні минулі вольності і права, український народ не відважився повстати проти страшної московської влади. Отже, надія

гетьмана на всенародне повстання не виправдалася. Але І. Мазепа ще сподівається на силу шведської армії. Йому вдалося умовити Карла XII залишити свої війська зимувати в Україні. Але зимівля у чужій країні остаточно деморалізувала шведську армію. Єдиним успіхом цієї акції було приєднання до І. Мазепи і шведів запорожців. У березні 1709 р. запорізьке військо на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком прибуло у шведський табір. Для того, щоб забезпечити собі постійний зв'язок із Запоріжжям, Карл XII завів свою армію ще більше вглиб України і остаточно застряв під Полтавою. Дізнавшись про “зраду” запорожців, Петро І скеровує туди своє військо, яке з допомогою зрадника, колишнього січовика Галагана, захопило Січ і вчинило страшну різню. Залишки січовиків після цих кривавих подій перенесли свій “кіш” на територію Туреччини. Невдовзі після розгрому Січі така сама доля спіткала й шведську армію під Полтавою (27 червня 1709 р.).

Залишки шведської армії тікали за Дніпро на турецьку територію. Карл XII з І. Мазепою через степи втекли в Тягин (сьогодні Бендери), звідки прагнули втягнути Туреччину у війну з Росією. Що стосується гетьмана, то він не витримав такої поразки, краху своїх надій і сподівань. 22 вересня 1709 р. він помер. Похований у православному монастирі в Галаці. Однак справа його не загинула. У нього знайшлися енергійні послідовники. Одним з них став Пилип Орлик.

5 травня 1710 р. козацька рада в Бендерах вибрала П. Орлика гетьманом в еміграції. Він був тут же визнаний турецьким султаном і шведським королем. Із шведським королем було укладено спеціальну угоду, у якій він зобов'язувався надавати допомогу Україні, поки вона не звільниться з-під влади московського царя. Але набагато цінніший був той договір, який був складений самим Орликом із своїми виборцями та запорожцями. Це так звана Конституція Пилипа Орлика. Вона цікава як показник рівня політичної думки тогочасної України, Мазепи, Орлика та їх сподвижників. За своїм змістом, ідеями – це була найдемократичніша конституція свого часу і перша у світі. Звичайно, написати – одне, а втілити в життя – це зовсім інше. На що міг розраховувати Орлик? У 1711 р. він організував 16-тисячну українську армію і вирушив на Правобережну Україну. Але усі його спроби, пов'язані з визволенням

Правобережжя, зазнали невдач. Він змушений був емігрувати. Помер Пилип Орлик 24 травня 1742 р. десь у тодішніх турецьких володіннях, проживши 70 бурхливих літ.

Отже, що ж принесло гетьманство Мазепи Україні? По-перше, у результаті домовленості між Росією і Туреччиною Лівобережна Україна з м. Києвом залишилася під владою Москви, яка відмовлялася від Правобережної України і Січі. На Правобережну Україну одразу заявила свої права Польща. По-друге, спадкоємці Мазепи – новообраний П. Орлик із своїми соратниками не змогли домогтися успіху у справі визволення Правобережної України, оскільки спиралися не на український народ у своїх визвольних змаганнях, а на зовнішні сили. По-третє, московський уряд використав так звану “зраду” І. Мазепи та його сподвижників для ліквідації залишків автономії України і повного її зрівняння з російськими провінціями. Отже, невдала спроба Мазепи з допомогою чужоземних військ принести свободу і незалежність українським землям зазнала поразки і була використана царським самодержавством для посилення своїх позицій на Україні.

Тема 7

ЗНИЩЕННЯ РОСІЙСЬКИМ САМОДЕРЖАВСТВОМ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Пропонована тема дає можливість зазирнути в суть подій XVIII ст., які розкривають трагічну сторінку історії України – періоду, коли після антимосковського наступу І. Мазепи російські самодержавці крок за кроком підбирали під себе українські землі. До кінця XVIII ст. всі автономні регіони України – Гетьманщина, Слобожанщина і Запорізька Січ – втратили статус автономії, перетворившись на рядові провінції безмежних просторів Російської імперії.

1. Наступ російського царизму на автономні права Гетьманщини і Слобожанщини

Невдала спроба гетьмана І. С. Мазепи вирвати Україну з московських пут дорого коштувала українському народу. Російський цар Петро I (1682–1725 рр.), який до цього часу принаймні робив вигляд, що шанує українську автономію, тепер серйозно взявся за втілення своєї мети – “прибрати Україну до рук”.

Свій план він втілював, не форсуючи подій, крок за кроком знищуючи всі ознаки української державності. Він систематично і послідовно ослаблював Україну, здійснюючи тут свого роду політику геноциду: фізично знищуючи населення, грабуючи його матеріальні та природні ресурси, викачуючи з нього інтелектуальні сили. Здійснити задумане до кінця Петру I не судилося, але “успіхів” на цьому поприщі досяг значних.

Перш за все Петро I взявся за ліквідацію автономії Гетьманщини. Вже під час виборів нового гетьмана лівобережної України царський уряд почав диктувати свою волю. Варто відзначити, що до Глухова на цю “процедуру” з’їхалося небагато старшини. Всі хотіли вручити гетьманську булаву чернігівському полковнику Павлу Полуботку, як людині доволі авторитетній у козацькому середовищі. Але заявивши, що з Полуботка може вийти новий Мазепа, Петро I наказав обрати гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського, людину вже старшу й тихої, лагідної вдачі.

Після виборів гетьмана за традицією потрібно було підписати нові “статті” (тобто відновити договір між Україною і Московською державою), але Петро I відмовився це зробити, посилаючись на складну військову ситуацію. Єдине, на що відважився покірний московському престолу український гетьман, було те, що він звернувся до царя з проханням підтвердити права і вольності Гетьманщини, щоб козаки в походах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів, віддати українському урядові гармати, забрані в Батурині та інших містах, щоб московські воеводи не втручалися до внутрішнього правління на Україні, не обтяжувати українське населення постійно московських військ і т. п. У відповідь І. Скоропадський отримав “Решительный указ” царя від 31 липня 1709 р., відповідно до якого по суті козацтво підпорядковувалося російському трону. Відтепер царським воеводам дозволялося цікавитися внутрішніми справами України, втручатися в місцеве судочинство. Новим у стосунках між Україною і Росією було й те, що в 1709 р. до козацького гетьмана приставили регента-стольника Измайлова, який мав таємну інструкцію стежити за інакомислячими українцями, не допускати будь-якої їх самостійності. Гетьманська резиденція переносилася в Глухів теж з певною метою: він розташовувався на московському кордоні, де постійно перебували два російські полки, які підпорядковувались царському воеводі, тобто це давало можливість царю повністю контролювати дії українського гетьмана і тримати під наглядом “український сепаратизм”.

Формально залишивши попередній устрій Гетьманщини, цар повністю ігнорував автономні права України, владу самого гетьмана. Петро I видав наказ, який скасовував колишній порядок виборів полкової і сотенної старшини: тепер полкові і сотенні ради визначали тільки кандидатів, а гетьман з дозволу російського міністра-резидента призначав одного з кандидатів, який давав клятву в присутності царського радника. А далі гірше – цар сам призначав полковників і, як правило, росіян або інших чужинців: німців, сербів і т. п. Вони тримали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, грабували і тероризували українське населення на свій розсуд, самовільно захоплювали землі й маєтки разом з населенням, заводячи там жорстокі кріпосницькі порядки. Гетьманська ж влада була безсила захистити інтереси свого народу.

Другий напрям політики Петра I супроти Гетьманщини полягав у цілеспрямованому винищенні його населення. З цією метою десятки тисяч українських козаків виганялися на далеку північ на важкі примусові роботи, такі як копання каналів, будівання міст і оборонних споруд. До цих акцій, як правило, залучалися десятки тисяч найбільш фізично витривалих і економічно забезпечених рядових козаків, селян та міщан. Додому ж поверталось лише 30–60 % усіх мобілізованих, решта гинули від важких умов життя, епідемій, каліцтва, голоду.

Третій аспект колонізаторської політики російського царизму стосувався ділянки економічного життя. Ця політика мала за мету зруйнувати Україну як самостійний економічний організм і перетворити її на російську колонію, на ринок збуту молоді російської індустрії. Усе частіше українським купцям заборонялося займатись зовнішньою торгівлею, запроваджувалася державна монополія на виробництво і продаж багатьох товарів. Вводились закони, відповідно до яких українським торговим людям дозволялося перекуповувати товари лише у російських купців. Московські чиновники наперед визначали ярмарки і, перш за все, порти в Росії, де могли торгувати купці з України. До того ж, цар, який загалом позитивно ставився до будь-якої підприємницької діяльності, значно обмежив права українців, які виїжджали на південь країни за сіллю, рибою та іншими товарами. Вільна торгівля в Україні завдяки цим заходам практично перестала існувати. Застосовувались до України й інші економічні санкції. Так, російський уряд прагнув збувати на українських землях лише мідні гроші, з тим, щоб в обігу населення Росії залишалися золоті та срібні монети і якомога більше їх осідало в царській казні. Ослаблювали Україну і багаточисленні постої російської армії. Річ у тім, що її перебування в Україні повинно було забезпечувати місцеве населення, яке безкоштовно надавало їй приміщення, харчі, тяглову силу та ще й платило високі податки. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю в 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., а в 1724 р. – вже 241,3 тис. крб. Отже, наведені факти незаперечно свідчать про те, що російське самодержавство прагнуло зруйнувати Україну як самостійний економічний організм і перетворити її на російську колонію, що в кінцевому підсумку вело до занепаду України.

Сила царської влади також була спрямована проти української культури загалом. Саме за часів Петра I помітно скоротилася сфера вживання української мови, насамперед в офіційних установах і містах, занепало видання українських книг, започаткувався курс на русифікацію освіти, українська церква потрапила під опіку московської патріархії. Зокрема, у 1720 р. царський указ забороняв українським друкарням друкувати книжки, текст яких відрізнявся від московських та петербурзьких видань. Це фактично була заборона друкувати книги українською мовою. В роки царювання Петра I склалася сумна традиція для України, коли інтелектуальну еліту українців почали насильно забирати у Росію. Така політика сприяла перетворенню України на рядову культурну провінцію російської імперії.

Отже, становище гетьмана І. Скоропадського було дуже складним. Але навіть за цих умов він намагався дещо зробити для України, прагнув захистити тих українців, які поверталися з еміграції і потрапляли в жорстокі руки царя. Однак гетьман був надто м'якою людиною, щоб стати в тверду опозицію до центральної влади. Та й Петро I, який на людях поводився з гетьманом доволі чемно, на практиці не враховував його прохань, вперто і послідовно проводячи експансіоністську політику щодо України. Відчувався і вплив на нього з боку старшини, особливо його родичів, які прагнули використати цей момент у власних інтересах, менш за все дбаючи про Україну. Все це підривало авторитет і так не міцної гетьманської влади, і було хитро використано Петром I для дальшого наступу на українську автономію. Відомо, що І. Скоропадський доволі часто їздив до Москви і Петербурга, щоб особисто клопотати за ті чи інші інтереси українського населення. Навесні 1722 р. він черговий раз виїхав до царської столиці і несподівано для себе отримав наказ Петра I про запровадження з 29 квітня 1722 р. на Україні так званої Малоросійської колегії. Складалася вона з 6 осіб: трьох росіян і трьох українців, але очолював її представник центральної влади – московський бригадир Вельямінов, який і став правити Гетьманщиною. Тим самим Петро I позбавив гетьмана й тієї куцої влади, яку він ще й досі мав. Такого удару старий гетьман пережити не зміг. Повернувшись на Україну, І. Скоропадський через кілька днів помирає – 3 липня 1722 р., призначивши до виборів нового гетьмана наказним гетьманом Павла Полуботка (1722–1723 рр.).

Ставши наказним гетьманом, Павло Полуботко продовжував політику І. Скоропадського і зарекомендував себе рішучим захисником і оборонцем автономних прав Гетьманщини. Він користувався великим авторитетом серед старшини і, до певної міри, й серед рядового козацтва. Але річ у тім, що із запровадженням Малоросійської колегії на Гетьманщині по суті виникло двовладдя: з одного боку, формально влада перейшла до Генеральної Військової Канцелярії на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, а з іншого – реальна сила опинилася в руках російського бригадира Вельямінова і Малоросійської колегії. Спроби старшини домогтися виборів нового гетьмана результатів не дали: неодноразові спроби козацьких послів залишились без відповіді. Лише влітку 1723 р. цар спромігся відповісти на це питання, заявивши, що з часів “першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани виявили себе зрадниками” і тому справа виборів нового гетьмана відкладається до того часу, поки царський уряд не підшукає на цю посаду відповідну особу. На практиці це означало, що Петро I вирішив остаточно ліквідувати українське гетьманство. Варто відзначити, що в цей момент на Україні перебували додатково ще вісім драгунських полків. Полуботко й старшина протестує, але марно.

З самого початку між П. Полуботком і Вельяміновим виникли непримиренні суперечності. Останній поведився як справжній господар України і до наказного гетьмана ставився як до підлеглого. Павло Полуботко чітко усвідомлював, проти кого він веде боротьбу і до чого це може призвести, але інтереси України для нього були вищі. Тому він раз за разом нагадує Петру I про статті Б. Хмельницького та Олексія Михайловича, які були підтвержені іншими царями й самим Петром, відповідно до яких російські чиновники не мали права втручатися у внутрішні справи українського судочинства. Щоб зменшити втручання Малоросійської колегії в судові справи, П. Полуботок здійснив реформу суду, зробивши генеральний суд колегіальним. Він суворими наказами вимагав від провінційних судів, щоб не було хабарництва й тяганини, встановив точний порядок судової апеляції й погрожував суворим покаранням старшині за зловживання й утиск над населенням. Тим самим фактично перейняв владу в Малоросійській колегії. Але це ще більше розлютило царя, і він вирішив довести справу знищення

українського самоврядування до кінця. За його наказом Малоросійська колегія розробляє план, як позбутися П. Полуботка.

3 серпня 1723 р. П. Полуботок разом з генеральним суддею Іваном Чарнишем і генеральним писарем Семеном Савичем прибувають до Петербурга, де подають чергову “челобитну”, у якій ставиться питання про повернення відібраних прав і вольностей козацьких. Петро I для того, щоб виграти час і переконатись, що загрози з боку українського війська немає, приймає петиції. Одночасно він відправляє на Україну майора Рум'янцева – для збору “компромату” проти Полуботка. Тут же царська таємна канцелярія розпочинає слідство. П. Полуботок, І. Черниш, С. Савич, а також деякі старшини, що їх супроводжували, були заарештовані прямо на вулиці. Після цього арешти стали проводитись по усій Україні: до російської столиці було доставлено миргородського полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Жураковського та інших старшин. Основними пунктами звинувачення були зносини П. Полуботка з Пилипом Орликом, а також відправлення на Україну інструкції, як себе поводити під час місії Рум'янцева. Врешті-решт виявилось, що прямих доказів проти Павла Полуботка немає, тоді було висунуто інше звинувачення – державна зрада. Полуботок був закатований у петропавлівській фортеці наприкінці 1723 р. Більш щасливою була доля заарештованої старшини – із в'язниці їх звільнила смерть російського імператора на початку 1725 року.

Так закінчився останній погром української старшини з її автономістичними домаганнями. Після цього настало затишшя. На вищі посади було призначено людей слухняних і покірних. Так, Військову Генеральну Канцелярію очолили полтавський полковник Іван Левенець, глухівський сотник Іван Мануйлович та Федір Гречаний, а до Стародуба і Чернігова було призначено полковників-росіян. Гетьманщиною правила Малоросійська колегія разом з покірними українськими старшинами, а податки грішми і натурою почав збирати Вельямінов і направляти їх до Москви, збільшуючи їх з кожним роком і вигадуючи щоразу нові податки.

Після цього доля України залежала від змін на Російському престолі. Залежно від політичних симпатій уряду гетьманство на Україні відновлювалось чи ліквідовувалось. Так, за правління Петра II Малоросійська колегія була скасована, і 1 жовтня 1727 р. в Глухові

відбулися вибори, де гетьманом було обрано миргородського полковника Данила Апостола (1654–1734 рр.). Він був дуже яскравою політичною фігурою і, незважаючи на свій сімдесятилітній вік, енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини.

Данило Апостол у 1728 р. їде до Москви і подає петицію до царя про повернення Україні старих прав згідно з договором, що його укладено ще Богданом Хмельницьким. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, що одержали назву “Решительных” пунктів. Головні пункти були такі: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з іноземними державами, окрім сусідніх Польщі та Криму, та про прикордонні справи без відома царя; гетьманська резиденція залишалась в Глухові; кількість найманого війська обмежувалась трьома полками (крім реєстрових козаків); гетьман підлягав з військових справ російському-генерал-фельдмаршалові; кандидатів на посади генеральної старшини й полковників затверджував цар, а нижчу старшину – гетьман.

Ці “Решительные” пункти значно обмежували права Гетьманщини, якими вона користувалася до Мазепи, але важливим було те, що замість колишньої сваволі російського уряду ставилися тепер певні норми та певні юридичні форми.

Одним з головних завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю. Зроблені були певні заходи в судочинстві, за вищу апеляційну інстанцію мав служити в краю так званий Генеральний Суд, який складався з шести осіб – трьох українців і трьох росіян, президентом суду був гетьман. Був дозволений приїзд іноземних купців для торгівлі, але мито на товар на кордоні йшло до російського скарбу. Скасовувався примус торгувати лише через російські порти, але заборона вивозити цілу низку дуже важливих продуктів залишалась.

17 січня 1734 р. гетьман Данило Апостол помер. Його гетьманування перейняте духом оборони автономних прав України. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана, хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця.

При вступі на престол цариці Анни Леопольдівни (1730) роль гетьмана припинувалась, а в 1737 р. була замінена на відомому вже Малоросійську колегію, яка складалася з шести осіб – князів

Шаховського, Барятинського, полковника Гутьєва, а також генерального судді М. Забіли, генерал-осавула Ф. Лисенка та генерал-підскарбія А. Марковича. Фактичними правителями були представники великодержавного престолу, які втручалися в усі сфери місцевого життя населення.

У 1740 р. престол займає цариця Єлизавета, яка ще перед тим увійшла в велику приязнь з українцем Олексієм Розумовським і з яким пізніше взяла шлюб. Під його впливом при дворі було вирішено відновити гетьманство. Також з України були виведені російські полки, які там стояли, було дозволено вільно продавати збіжжя й відновлено Київську митрополію. В лютому 1750 р. було обрано гетьманом молодшого брата Олексія Кирила Розумовського. Ця ситуація оживила надії старшини на те, що тепер їй вдасться закріпити за собою не тільки економічні, але й політичні права. За Розумовського входять у звичай загальні з'їзди старшини в Глухові для вирішення важливих справ, і ці з'їзди виявили тенденцію перетворитися на щось більше – подібне до українського Сейму. Відомою є промова, проголошена на одному з таких з'їздів “О поправлении состояния Малороссии”, де можна простежити ідею відновлення конституційно-парламентського устрою української козацької держави. Однак автори цього твору стояли на позиціях, згідно з якими політичні права мають належати виключно українській шляхті, а що стосується українського народу, то тут йдеться про зміцнення кріпосної залежності селян.

За часів гетьманства К. Розумовського була завершена робота з реформи суду. В 1763 р. гетьман скликав у Глухові “Генеральні збори” і затвердив реформу судочинства, яка розроблялася ще з 1743 р. Ця реформа зміцнила привілейоване становище козацької старшини. Українська шляхта остаточно закріплює за собою право на селянську працю. За Розумовського було значно обмежено право вільного переходу селян і тим самим прикріплено їх до панських маєтків. Заслугують згадки спроби К. Розумовського реформувати українську козацьку армію. Було заведено обов'язкове навчання козацьких синів не тільки загальної, але й військової освіти на західноєвропейський зразок. Була введена єдина форма для української армії (синьо-біла). Розумовський також мріяв заснувати університет біля Батурина, колишньої столиці українських гетьма-

нів. За його гетьманування козацька старшина домоглася вирішального впливу на політику краю. І в часи перебування гетьмана в Глухові, і під час його виїздів до Петербурга краєм правила старшина. Він при виїздах формально передавав їй владу. Однак з приходом до влади на російський престол Катерини II у 1764 р. був виданий царський маніфест, у якому сповіщалося, що гетьман К. Розумовський “добровільно” зрікається гетьманства і влада знову переходить до Малоросійської колегії на чолі з генерал-губернатором, тобто Україна розглядається як одна із провінцій Російської імперії. Генерал-губернатором стає Петро Румянцев. У Колегії мали засідати 4 українці і 4 росіяни. Протягом 1765–1767 рр. Колегія здійснила перепис усього населення України, що дало можливість підвищити оподаткування і збільшити потік багатств, які йшли в російську скарбницю з України.

Треба зазначити, що уряд Катерини II став нищити козацький лад на Гетьманщині не одразу. Спочатку російська влада задовольнилася підготовчими заходами і розпочала свою діяльність з української периферії на сході, скасувавши в 1765 р. козацький лад на Слобожанщині. Слобожанщина, як відомо, до складу української держави офіційно не входила, а була однією з московських провінцій, що мала статус автономії. Ця акція Катерини II була спрямована і проти Гетьманщини. Річ у тому, що з кожним роком Слобожанщина багатіла й розвивалася, її українське населення збільшувалося. Звичайно, що при певних обставинах цей регіон міг стати вагомим збройним резервом у випадку, коли б на Україні вибухнула антиросійська війна. Тому царський уряд своїм маніфестом розпустив козацькі полки на Слобожанщині, створивши на їх основі гусарські полки, а козаків було обернуто на стан так званих вільних селян, з яких і набирались рекрути до згаданих гусарських полків. Посполиті селяни потрапили у повну залежність від своїх хазяїв, тобто стали кріпаками на російський манер. Отже, Слобожанщина стала звичайною російською провінцією. Так на політичній карті Російської імперії з'явилась нова губернія – Слобідсько-Українська.

Ліквідація ж давнього ладу на Гетьманщині прискорилася лише після знищення Запорізької Січі. Так, 1781 р. була скасована Малоросійська колегія, яка бодай формально засвідчувала відмінний лад на українських землях. Взамін запроваджувалося губернаторське правління

ня. Так припинила своє існування друга автономна область України – Гетьманщина. На її місці виникли три губернії, або намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, які разом склали Малоросійське генерал-губернаторство. По губерніях були введені загальноросійські адміністративні й судові установи, тобто колишня Гетьманщина була цілком прилаштована до адміністративної системи Російської імперії. У 1783 р. наказом Катерини II сільське населення Гетьманщини назавжди закріплювалося за тією землею, на якій воно проживало, і за тими власниками, яким вона належала, тобто українські селяни потрапили у страшну кріпацьку неволю аж до 1861 р. Населення Гетьманщини обкладалося великим подушним податком, який проіснував майже до кінця XIX ст. Тоді ж, у 1783 р. був скасований і козацький полково-сотенний військовий лад. Козацькі полки перетворювалися на так звані пікінерні полки регулярного російського війська. Увесь козацький стан прирівнювався до стану вільного селянства, хоча назва “козак” офіційно залишалася за ними. Саме з них здійснювався набір до імперської армії – три новобранці від кожних 500 козаків. Козацька старшина розформовувалася, і їй пропонувалося вступати до війська на правах російських офіцерів.

Варто зазначити, що, скасовуючи козацький лад на Гетьманщині, Катерина II розраховувала на підтримку саме в середовищі козацької старшини. Щоб остаточно відокремити старшину від рядового козацтва, цариця надала козацькій військовій старшині права російського дворянства, тобто на неї поширювалася дія “Жалованной грамоты дворянству”, яка ставила цей прошарок суспільства на перше місце в державі: давала йому внутрішнє самоврядування, звільняла його від усяких персональних податків, передавала йому широкі адміністративні та судові права і робила його, тим самим, опорою свого трону. Як показав дальший розвиток подій, Катерина II не помилилася у своєму виборі.

Крім того, видозмінюючи соціальну структуру Гетьманщини, російська цариця не залишила осторонь українське духовенство. У 1786 р., відповідно до наказу Катерини II, була проведена секуляризація українських монастирів. Багато з них було ліквідовано, а інші – пограбовано. Це особливо негативно вплинуло на українську культуру. Відомо, що українські монастирі були важливим осередком національної культури: вони утримували школи, друкарні,

лікарні та інші добродійні установи, які після акції російських урядовців занепали. Особливо важко секуляризація відобразилась на становищі Києво-Печерської Лаври з її славнозвісними друкарнями і Києво-Могилянської Академії та її філіалів, які втратили фінансову підтримку. Та й саме українське духовенство, від нищого до вищого, поступово втрачає своє колишнє значення як основного чинника національної культури. Воно все нижче і нижче схиляється під тиском імперського свавілля, стає більш бюрократичним і занепадає остаточно у кінці XVIII ст.

В такий спосіб, за роки свого правління Катерина II довела розпочату Петром I справу знищення автономії Гетьманщини і Слобожанщини до логічного кінця. Зникають з історичної арени усі зовнішні ознаки української державності, ціла соціальна структура, яка надавала Україні чітко виражений європейський характер. На жаль, усі спроби частини української старшини привернути увагу Західної Європи до українського питання бажаних результатів не принесли. У результаті українську державну ідею було потоптано, політичне життя на Україні завмерло більш як на століття.

2. Знищення Запорізької Січі

Як же склалася доля третьої, останньої твердині славної козацької демократії на українських землях – Запорізької Січі? Нагадаємо, що під час Північної війни російські війська по-варварськи знищили так звану Чортомлицьку або Стару Січ. Запорожці були змушені перейти кордон і зупинитись на турецькій території, заснувавши там у 1711 р. Олешківську Січ. Осівши тут, запорозькі козаки змушені були на якийсь час припинити стосунки з козацькою Україною та визнати владу кримського хана і турецького султана. Згідно із статтями Прутського миру від 12 липня 1711 р. та Константинопольського трактату від 3 квітня 1712 р., Росія формально визнала протекторат турків над Запоріжжям. Спочатку козаки почували себе доволі вільно на чужині: вони користувалися земельними угіддями, нічого не платили у ханську скарбницю, навпаки, самі отримували платню. Але згодом у козаків з'явилося доволі причин бути незадоволеними татарами. Так, запорожці були позбавлені привілеїв при вивозі солі; на вимогу кримського хана змушені

були здійснювати далекі походи і безкоштовно працювати на будівництві укріплень; їм заборонялося тримати на січі гармати і будувати свою церкву. Все це примушувало їх замислюватись над поверненням під російський протекторат. Протягом 22 років звернення козаків до російських царів залишалося без відповіді. І лише за царювання Анни Іоанівни 7 вересня 1734 р. їм було дозволено повернутися на свої землі. Тут козаки влаштували так звану Нову або Краснокутську Січ, яка існувала з 1734 по 1775 рік. Приймаючи російське підданство, запорожці отримали під своє володіння землі, якими турки формально поступилися Російській імперії в 1740 р. Ця територія отримала назву “Вольностей Війська Запорізького”. Включала вона в себе всі землі майбутньої Катеринославської губернії, трьох повітів Херсонщини та окремі прикордонні території Таврії та Харківщини. Це істотно вплинуло на становище Січі. Якщо раніше Січ знаходилася на периферії, у “дикому полі”, то тепер її тісним півколом оточували кордони польської України, Гетьманщини і Слобожанщини, які прагнули розширити свої володіння.

Правові взаємовідносини між Запоріжжям і російським урядом регулювались умовами Лубнівського договору 1734 року. Запорожці визнали себе підданими цариці, отримали право на свої землі та життя за своїми звичаями, але підпорядковувались російському генералові, який командував військами на Україні. Проте у внутрішньому житті Запоріжжя було цілком автономним. На чолі Запорізького Війська стояв кошовий отаман, якого вибирали щорічно першого січня. Кошовий отаман мав велику владу: відав військовими справами, мав право верховного судді, представляв інтереси запорожців у зносинах з російським урядом і сусідніми державами. Крім того, при ньому був особливий штат старшини, який допомагав йому виконувати свої функції: військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і полковники. Прийнявши російське підданство, запорожці здійснювали колонізацію обширних територій, успішно поєднуючи господарську діяльність із військовою службою. Була на Січі й школа, де навчалося понад 150 хлопчиків із козацьких сімей. Тут поряд з елементарними науками юнаки опановували секрети військового мистецтва.

Російська адміністрація, всупереч умовам Лубнівського договору, грубо порушувала права і вольності козацтва. Уряд розгорнув

будівництво військових укріплень в безпосередній близькості від Січі, причому на території автономної козацької республіки. У результаті на запорізьких землях виросла лінія російських фортець із постійною залогою. В цей самий період у запорожців виникли прикордонні непорозуміння з донськими козаками. Уряд узяв сторону дончан і наказав запорожцям зруйнувати свої поселення на узбережжі Азовського моря. Але найбільші конфлікти виникли у зв'язку із сербською колонізацією, яку російський уряд розпочав у 1751 р., коли з південних провінцій Австрії серби почали виселятись до Росії на козацькі землі. Зі вступом у 1762 р. на престол Катерини II з її централістськими амбіціями, з політикою ліквідації всіх автономних утворень, долю козацької республіки можна було передбачити. Адже існування, з одного боку, демократичної козацької республіки з її вільним козацьким населенням, і російського абсолютизму з його підневільним селянством, з іншого – явища несумісні. Отже, питання про життєдіяльність Запорізької Січі було питанням часу.

Певний час скасування автономії Січі гальмувалось зовнішніми обставинами. Зокрема, у 1768–1774 рр. йшла російсько-турецька війна, і царату запорожці були потрібні, як військова сила. Але бойові заслуги не врятували Січ. Не врятувала їх і лояльна політика щодо уряду останнього кошового отамана Петра Калнишевського. Після підписання у 1775 р. мирного договору між Туреччиною і Росією в Кучук-Кайнарджі загроза для існування Січі стала реальною. На Україні залишилась 66-тисячна російська армія генерала Текелія, яка несподівано рушила на Січ. 4 червня 1775 року Січ було взято в облогу. Серед запорожців стався заколот. Частина козаків вирішила стояти до кінця. Але настоятель Січової церкви архімандрит Володимир Сокальський, виступивши в ролі примирителя, умовив козаків не допустити даремного кровопролиття. У результаті частина козаків добровільно відмовилась від опору, а частина втекла за Дунай. Цариця жорстоко розправилася із запорожцями. Старшина на чолі з кошовим отаманом Калнишевським була заарештована, а Січ зруйнована. Січ закінчила своє існування 3 серпня 1775 р. В цей самий час вийшов маніфест Катерини II, який юридично закріпив цей акт небаченого вандалізму. Отже, із зруйнуванням Січі закінчила своє існування остання твердиня справжньої народної демократії на українських землях, де не було ненависного кріпацтва, де

правила виборна влада, де не відчувався тягар поліцейсько-бюрократичного режиму.

Завершив ліквідацію української автономії процес колонізації запорізьких земель російським самодержавством. Ці величезні простори цариця роздарувала своїм численним фаворитам. Тим більше, що після закінчення російсько-турецької війни володіння імперії сягнули аж до Чорного моря. Усі новоприєднані землі (запорізькі володіння і приморські степи) увійшли до складу Новоросійської губернії, на чолі якої стояв князь Потьомкін. Саме він заснував міста Херсон, Миколаїв і Катеринослав. Враховуючи, що ці простори були малозаселені, сюди ринулись колоністи. Але все-таки більшу частину поселенців склали українці. На нових землях запроваджувалися і нові порядки. Колишні піддані війська запорізького і навіть самі запорожці були переведені в категорію державних селян. Вони залишались особисто вільними і сплачували лише податок та відбували військову повинність. Друга частина населення, яка жила на землях, розданих поміщикам, стала кріпаками. Щоправда, кріпосницький гніт у цьому регіоні був слабший, ніж у старому краї, що сприяло зростанню потоку поселенців із районів польської України і центральних губерній, де панщина мала особливо жорстокий характер. Отже, колишній центр автономної козацької республіки перетворився в рядову, “богом забуту” провінцію безмежних просторів Російської монархії.

3. Гайдамацькі рухи на Правобережній Україні. Коліївщина.

Тепер нам треба з'ясувати, як же розвивалися події на Правобережній Україні. Після страшного спустошення 1711–1712 рр. на Правобережній Україні знову почався колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин часів Хмельниччини. Народні маси не могли примиритися з реставрацією старих панських порядків, які насаджували поляки, але, позбавлені тепер власної провідної верстви, якою колись була козаччина, реагували лише стихійними рухами, які в історії мають назву гайдамацьких.

Слово “гайдамака” взято з тюркської мови, де є оклик “гайло”, “гайда”, що означає – тікай. Отже, слово “гайдамака” пов’язане з поняттями втечі, мандрування і означає волоцюгу, не зв’язану з постійним місцем проживання людину. Це слово почали вживати тільки у XVIII ст. Назвою “гайдамаки” охрестили представників народних рухів польські письменники XVIII ст. Сам український народ вживав поруч із цим словом ще інші – повстанців називали коліями, опришками.

Гайдамацький рух розпочався навесні 1734 р. Приводом до нього послужив перехід російської армії через Правобережну Україну в зв’язку з питанням про польську корону. Поява російських військ, серед яких були і гетьманські війська, викликала серед місцевого населення надію, що Росія об’єднає українські землі. У результаті навесні 1734 р. на Київщині розпочався повстанський рух. Улітку рух перекинувся на Поділля і на південно-західну Волинь. На Поділлі гайдамацький рух очолив сотник Верлан. Він захопив Броди, Жванець, і його загони доходили аж до Львова. Повстання почало набирати масового характеру. Але вирішивши питання про польський престол, посадивши на ньому Августа III, російські війська почали приборкувати народний рух. Керівники повстання на чолі з Верланом втекли до Молдавії. Але чимало повстанців продовжували боротьбу. Так, загін Гриви захопив міста Чигирин і Крилов. З 1737 по 1738 рр. велась боротьба між польським військом і гайдамаками. І тільки за допомогою козацького сотника Сави Чалого, який перейшов на польську службу, вдалося приборкати гайдамаків. Партизанська ж боротьба гайдамаків набрала на Україні періодичного характеру. Час від часу серед українського населення нагромаджувалося незадоволення і енергія для нового вибуху. Такий вибух знову стався у 1750 р. Кілька гайдамацьких загонів, які організувались на запорізькій території, перейшли кордон Речі Посполитої і розпочали наступ на півдні Київщини. Гайдамаки захопили Умань, Вінницю і Лeticів, доходячи аж до Полісся. Боротьба велась, звичайно, без усякого плану і неорганізовано. Повстанці переважно дбали про те, щоб збагатитися, і тому, мобілізувавшись, шляхта припинила це повстання.

На деякий час на Україні настала тиша. Але у 1768 р. вибухає Коліївщина. Це повстання пов’язане з подіями міжнародного характеру

і релігійними непорозуміннями. Приводом до повстання послужила міжусобна ворожнеча в Польщі у 1768 р., коли частина польської шляхти, незадоволена правлінням короля Станіслава Понятовського, оповістила про так звану конфедерацію, тобто збройну боротьбу проти власного уряду. Політичну ситуацію зручно використали православні сили на Україні, які потерпали від польської влади. Повстання очолив Максим Залізняк. Ядро його сил становили люди, які прийшли із Запоріжжя, тобто були професійними військовими. Залізняк мав певний план – оточити Київщину з усіх боків. Тому повстання почалося майже одночасно в чотирьох прикордонних пунктах під керівництвом чотирьох ватажків. Залізняк вивіз із Мотронинського монастиря декілька сот козаків і вирушив з ними через Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав на захід. Повсюди повстанці знищували шляхту, грабували майно. Головною ціллю походу М. Залізняка була Умань. Це був важливий торговий і економічний пункт. Місто було укріплене, і захищав його відділ під командою сотника Івана Гонти, який у вирішальний момент осади міста переходить на бік повсталих. 18 червня 1769 р. Умань було взято. Там же повстанці проголосили М. Залізняка гетьманом, а Гонту – полковником уманським. Уманщину поділили на сотні, як було колись за козацьких часів. Доля повстання залежала від того, як поставиться до нього російський уряд. Російський генерал Кречетніков, увійшовши на Правобережжя, спершу ніби виявив прихильність до повстанців, але потім наказав заарештувати ватажків. Суди над учасниками повстання відбувались у Польщі і в Росії. Повстання було придушене, але причини народного незадоволення не були усунені. І тому ще довго тяжке становище селян і переслідування православної віри були причинами вибухів народного гніву.

Отже, в кінці XVIII ст. долю України вирішували без участі українського народу більш сильні сусідні держави. Уже під кінець XVIII ст. Гетьманщина і Запоріжжя потрапили під владу Росії. Російська імперія поступово поглинала землі колишньої української держави. У 1772 р. за першим поділом Польщі вона захопила трикутник між Дніпром і Сожем. У 1783 р. – Таврію, Крим, Кубань. За другим поділом Польщі (1793 р.) отримала Правобережжя від Дніпра по Пінськ і Кам'янець, а за третім (1795 р.) – західну Волинь по р. Буг. Пізніше, у 1812 і 1815 рр., до імперії було приєднано

Бессарабію і східну частину Холмщини. Отже, за її кордоном залишились тільки західноукраїнські землі. Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську і Волинську.

Внаслідок першого поділу Польщі майже всю територію Руського (без Холмської землі), Белзького, західну частину Волинського і Подільського воєводств загарбала Австрійська монархія. Ці землі увійшли до так званого королівства Галичини і Льодомерії із центром у Львові. Східним кордоном цього утворення стала р. Збруч. Це так звана Східна Галичина. До 1848 р. на правах окремого округу до складу королівства входила Буковина. Після третього поділу Польщі до Галичини було приєднано землі між Бугом, Віслою і Піліцею. Ця територія отримала назву Західної Галичини. Щодо Закарпаття, то воно залишалось у складі Угорського королівства і було поділено на 4 комітати, які підлягали Братіславському намісництву.

Отже, під кінець XVIII ст. одна за одною втратили свою самостійність усі автономні області України. Український народ змушений був знову пристосовуватись до нових умов життя. Україна вступила в період бездержавності, а її народ виявився штучно розчленованим між двома монархіями.

Тема 8

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКА ДУМКА В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНИ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

Період перебування України під владою двох найбільших європейських імперій займає в українській історії особливе місце. XIX ст. стало часом зміцнення ідей самостійництва України, українського національного відродження. Тому історію українського народу ми розглядаємо на тлі процесів національного відродження.

У зв'язку з національним відродженням України в сучасних умовах посилився інтерес до історії українського національного відродження. Висвітлення цих проблем стає актуальним не лише з пізнавальної точки зору, а й через необхідність виявлення історичного коріння цих проблем та пошуків ефективних шляхів оптимізації їх вирішення.

1. Суспільно-політичні рухи та національна думка в Україні у першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 р.) українські землі були розподілені між Російською та Австрійською монархіями. Більша частина українських земель: Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя і Степова Україна входили у XIX ст. до складу Російської імперії Романових. Західні українські етнічні землі – Східна Галичина, Закарпаття, Буковина і Лемківщина – були в кордонах Австрійської монархії Габсбургів.

Отже, останні десятиріччя XVIII ст., коли почалася перша стадія процесу національного пробудження, українські землі перебували в межах двох багатонаціональних імперій. Цей поділ українського народу залишався без змін аж до початку Першої світової війни (1914 р.). Російська та Австрійська імперії становили собою колосальні конгломерати, населення яких складалося з етнічно і культурно різноманітних народів. Національна політика в обох імперіях, незважаючи на окремі особливості, загалом мала великодержавний, поневолюючий характер. Правлячі кола як Росії, так і Австрії були ворогами збереження будь-яких елементів державності чи автономії підпорядкованих їм народів.

Після включення більшості українських земель до складу Російської імперії за цариці Катерини II (1762–1796), царя Павла I (1796–1801) офіційними колами здійснювалася політика, спрямована на ліквідацію будь-яких залишків автономії Гетьманщини. “Багато козаків і старшин української спільноти, які хотіли зберегти свої класові привілеї, слухняно прийняли московське підданство, і з часом високо піднялися російською суспільною драбиною”.

З 1796 р. проведені зміни в адміністративному устрої України: її було поділено на генерал-губернаторства та губернії. Лівобережжя отримало назву Малоросійської губернії.

Уряд імператора Олександра I (1801–1825) вніс зміни в закони, які стосувалися Лівобережної України, щоб зблизити її установи з загальноімперськими і посилити контроль центральної влади.

На Правобережній Україні царському уряду доводилося зважати на численну польську шляхту (100 тисяч), яка була тісно пов’язана зі шляхтою польських земель і не залишала думки про відновлення Польської держави. Лівобережне українське дворянство та польське правобережне дворянство отримали рівні права з російським дворянством. Царизм бажав, щоб українські і польські поміщики вбачали в ньому опору проти кріпаків-селян. Царська політика стосовно польської шляхти змінилася лише після польського повстання 1830 р.

На півдні в 1802 році було утворено три губернії: Херсонську, Таврійську, що включала і територію Криму (після перемоги в російсько-турецькій війні, Крим у 1783 р. був приєднаний до Російської держави), та Катеринославську. У 1812 р. Росія встановила контроль над Бессарабією, а у 1815 р. – над більшою частиною корінних польських земель.

Упродовж всього XIX – початку XX ст. “Петербург послідовно поширював офіційну теорію, що не було окремої української національності, мови, культури чи історії, але що українці були частиною російського, або московського народу, тобто малоросами за імперською термінологією”. Українська мова, культура й історія вважалися частинами всеосяжної московської мови, культури і історії (Фреїшин-Чировський). Початок правління імператора Олександра I викликав надії на лібералізацію національної політики, які, проте, швидко розвіялися. Олександр I наказав у 1816 р.

створити “військові поселення”, в яких селяни мали бути одночасно і солдатами. Солдати-землероби жили під тягарем жорстокої муштри, за недогляд по службі або у виконанні польових робіт поселенців сікли різками.

Цар Микола I (1825–1855) проводив ще більш реакційну політику. Занепокоєний посиленням визвольного руху, царський уряд розпочав проти нього жорстоку боротьбу. Основними методами внутрішньої політики Миколи I були: посилення гніту народних мас, військова муштра і поліцейська регламентація життя. Посилилась русифікація. У 30-х роках XIX ст. централізована імперська адміністративна система утвердилася на всій Наддніпрянській Україні. Під усі ці кріпосницькі заходи царат підводив ідеологічну основу, твердячи про нібито “всенародну” суть самодержавства. Міністр народної освіти імперії граф С. Уваров висунув так звану теорію “офіційної народності” з її тріадою: “самодержавство, православ’я, народність”. Царизм намагався вкоренити свою монархічну ідеологією в український народ. “Теорія” Уварова широко пропагувалась через школу, літературу, періодичну пресу.

XIX ст. займає в історії України особливе місце і у зв’язку з двома кардинальними соціально-економічними причинами.

По-перше, відбувся перехід від феодально-кріпосницької системи (поміщицьке землеволодіння, особиста залежність селян від поміщика) до буржуазної капіталістичної соціальної системи. По-друге, відбувся технічний переворот у промисловості, мануфактурне виробництво переросло у фабрично-заводське виробництво. Цей промислово-технічний переворот завершився у 90-х роках, але розпочався ще у 30-х роках XIX ст., загострюючи суперечності між відсталою кріпосницькою системою і прогресивнішим буржуазним способом виробництва.

В Україні зростав суспільний поділ праці, розвивались товарно-грошові відносини, що було основою прогресивного економічного розвитку. Це вело до збільшення питомої ваги міського населення і зростання промислового населення. На початку XIX ст. в Україні було 7,5 млн. населення, міське населення становило 7 %, а на початку 60-х років XX ст. в Україні вже проживало 13 млн., з них 11 % міського населення. Як свідчать наведені цифри, протягом першої половини XIX ст. населення України за рахунок збільшення

народжуваності, тривалості життя і завдяки заселенню Півдня українцями і переселенцями з Росії майже подвоїлось.

На внутрішній і зовнішній ринки почав надходити товарний хліб, основна маса якого знаходилась в руках поміщиків, які були панівною верствою в Російській імперії. На початок 60-х років XIX ст. в Україні поміщики володіли 5,4 млн. селян-кріпаків. На Правобережжі, де здавна існувало кріпосне право і панувала польська шляхта кріпосне селянство становило 58 % від загальної кількості населення. На Лівобережжі, де кріпосне право було оформлено наприкінці XVIII ст., кількість селян-кріпаків становила 35 %. На Півдні, де у 1783 р. було ліквідовано Кримське ханство – вогнище постійних агресивних нападів татар на Україну – створились умови для швидкого економічного освоєння краю та його заселення вільними людьми. Тут кількість селян-кріпаків становила лише 25 % від населення Півдня. Це були кріпаки, що їх російські і українські поміщики вивозили у свої маєтки з інших частин України та центральних районів Росії. Царський уряд з кінця XVIII ст. роздавав поміщикам землю в степах. Російські і українські поміщики одержали тут сотні тисяч десятин. У 1805 р. в Катеринославській губернії генерал-майор Балабін мав 13 тис. десятин землі, графиня Скавронська – 55 тис., полковий осавул Гнида – 13 тис., надворний радник Капніст – 18 тис. десятин.

В Україні існувала і численна категорія державних селян, переважно з колишніх козаків. У 1833 р. чисельність державних селян досягала 3,3 млн., в 1858 р. вони становили 53 % від селянського населення Лівобережжя. Державні селяни одержували земельний наділ, але не мали права залишити землю без дозволу властей.

Та все ж становище державних селян, незважаючи на тягар державних податків, було кращим, ніж поміщицьких, яких жорстоко карали за найменшу провину. У відповідь на кріпосницький гніт в Україні зростає селянський рух. Чим далі, тим більше розхитував він основи кріпосницького ладу. Достатньо було найменшого натяку на можливість отримати свободу – і українські селяни виступали на боротьбу за своє визволення.

Особливо широкого характеру набрав селянський рух у 20–30-х роках XIX ст. на Поділлі. Тут він вилився у форму збройної боротьби і потім перекинувся в деякі повіти Волині і Київщини. На

чолі цієї боротьби став селянин-кріпак Устим Кармалюк. Пригноблена селянська маса вбачала в Кармалюку керівника в боротьбі проти поміщиків. Ім'я і боротьба Кармалюка ще за його життя стали легендарними і викликали жах у панів і надію у кріпаків. Із своїми прибічниками (селянами, солдатами-втікачами) Кармалюк нападав на поміщицькі маєтки, роздавав біднякам захоплене майно і худобу. Кілька разів ватажка арештовували і засилали в Сибір, але він утік звідти і, повернувшись, продовжував боротися проти поміщиків. Самовіддана боротьба Кармалюка тривала майже чверть століття. У 1835 р. він був застрелений із засідки одним шляхтичем. Судова комісія зареєструвала понад тисячу нападів на поміщиків і притягла до суду більше 2,7 тис. учасників руху. Ім'я У. Кармалюка збереглося в пам'яті українського народу. Т. Шевченко назвав народного ватажка “славним лицарем”.

Наприкінці 20–30-х років XIX ст. селянський рух виявлявся і у формі втеч селян на Південь. У 30–40-х роках XIX ст. селянський рух проявлявся переважно у тих формах, що й раніше: у втечах (тільки в Київській губернії налічувалось понад 32 тисячі селян-втікачів) “за волею”, у вбивствах поміщиків, стихійних виступах.

Селянський рух в Україні мав визвольний характер і велике національне значення; він підготував ґрунт для усвідомлення необхідності ліквідації кріпосного ладу, сприйняття ідей західноєвропейського просвітництва, формування опозиційної суспільної, а згодом і політичної думки.

Кардинально вплинули на політичне становище в Російській імперії умови формування українського суспільно-політичного руху, а також польське повстання 1830 р. проти Росії – “консервативна революція”. Польське повстання не розв'язувало соціальних питань. Українське селянство бачило, що польський виступ не несе йому визволення від кріпацтва і вороже поставилось до загарбницьких прагнень польської шляхти, яка бажала включити Правобережну Україну до складу відновленої “від моря до моря” Польської держави. Тому українське правобережне селянство не підтримувало польські озброєні загони, які діяли і на Правобережній Україні. Спогади про стару Польщу були ненависні українським масам, зазначає І. Лисяк-Рудницький, які не забули козацьких війн і для яких саме слово “Польща” було символом поневолення.

Як наслідок, царський уряд змінив своє ставлення до Правобережної України, на яку він досі дивився як на польську. Самодержавство почало наголошувати, що Правобережна Україна – це споконвічний “руський” край, а аж ніяк не польський, а лише спольщений внаслідок тривалого панування поляків. Імперський уряд вдався до рішучих дій, щоб послабити вплив польських елементів.

Наприкінці 1831 р. на Правобережній Україні були закриті польські школи і замість них створені російські. З 1832 р. російська мова стала мовою діловодства в усіх судах правобережних губерній. У 1834 р. в Києві відкрито університет. Проте всупереч намаганням урядових кіл перетворити його на оплот монархічних ідей Київський університет став одним з провідних освітніх і культурних центрів України.

Борючись проти польського національного руху на Правобережжі, царський уряд одночасно проводив свою імперську політику щодо України. Будь-який прояв української свідомості трактувався Петербургом як “зрада” інтересів імперії, прагнення навіть до автономії України характеризувалося як вияв українського “сепаратизму”. За правління Миколи I посилилась русифікаторська політика. Збільшувалася кількість військ, розташованих в Україні, особливо на Правобережжі. З початку 30-х років до 1852 р. в Києві була збудована фортеця. У 1831 р. було скасовано Магдебурзьке право, у 1839 р. – унію, в 1840 р. – Литовський статут, що припинило неросійське судочинство.

Отже, друга чверть XIX ст. – це час зростання антикріпосницьких селянських виступів, зародження демократичної думки, зростання національно-визвольних рухів пригноблених народів і революційних виступів в Західній Європі.

Загалом під українською історією XIX ст., – підкреслює відомий дослідник І. Лисяк-Рудницький, – можна розуміти дві різні речі: з одного боку, історію національного руху, з іншого – історію країни й народу. Ці два розуміння тісно переплітаються, але вони не тотожні. Лисяк-Рудницький виділяє *три стадії українського національного руху*, національного відродження: “Усі області України пройшли через ті самі стадії зростання, що їх можна назвати *“шляхетською”*, *“народницькою”* та *“модерністичною”* добами.” За першого періоду, що тривав до середини XIX ст., суспільний

провід належав дворянству козацького походження на Лівобережжі та Слобожанщині та греко-католицькому духовенству у Галичині. Народництво найсильніше проявилось на українських землях на схід від Дніпра (громади). У Галичині носіями першої хвилі народницьких спрямувань були народовці 1860–1870-х, а другої – радикали 1880–1890-х рр. Модерністський період національного руху охоплює 1890–1914 рр.

Український національний рух мав необхідні передумови для свого формування і зростання. По-перше, незважаючи на ліквідацію Запорізької Січі, царський уряд у своїх діях змушений був зважати на вплив і вагу козацької старшини. Існування козацтва, військовий досвід козацької старшини наклали вагомий відбиток на політичну ситуацію, національний рух, розвиток державницької думки в Україні. Так діяльність козацтва не минула безслідно в історії України.

По-друге, хоча розчинення значної частини української старшини, дворянства в російському суспільстві позбавило український народ керівництва у вигляді традиційної військово-політичної еліти, спадщина цієї старшини, дворянства здійснила істотний вплив на розвиток української національної свідомості.

По-третє, дедалі більше зростала в складі українського народу питома вага інтелігенції, консолідує значення якої також невпинно збільшувалося.

У перший період національне відродження мало переважно літературно-просвітницький характер, стосувалося насамперед історичних, фольклорних, філологічних пошуків, але воно підготувало ґрунт для створення національних організацій, що перемістили центр уваги з публіцистичних на політичні питання. Українське культурне відродження знайшло свій *перший важливий центр* на Слобожанщині. Харкову судилося стати у 1805 р. місцем заснування першого модерного університету на Наддніпрянщині. Саме тут утворився перший український літературний гурток, перша “школа романтиків”. До неї входили П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ’яненко, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Цертелєв, І. Срезневський та ін.

В Україні наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст. з’явилися “Енеїда” І. Котляревського, збірник старовинних “малоросійських пісень” М. Цертелєва, праці з української етнографії Михайла Максимовича (1827, 1834, 1849). Ці твори засвідчили

початок українського літературного руху. З кіл українського дворянства вийшла анонімна “Історія русів”, відома з 20-х років XIX ст. (надрукована в Москві у 1846 р.). У цьому творі стверджувалась ідея, що Київська Русь – це Україна, яка пізніше була розвинута у фундаментальній праці М. Грушевського. “Історія русів” являла собою *політичну декларацію* тієї частини українського дворянства, яка прагнула відновити Гетьманщину.

Вища суспільна верства України у науковий спосіб шукала свої козацькі традиції і у своїх козацьких предків дошукувалася аристократичної крові. У 1822 р. була опублікована “Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського, в другому виданні якої помітно вплив “Історії русів”. Її ідеї відбилися також у п’ятитомній “Історії Малоросії” М. Маркевича, що вийшла у світ у 1842–1843 рр. Як бачимо, на початку XIX ст. формується українська історіографія. Відзначається вплив цих книг на тогочасну українську молодь, насамперед на Т. Шевченка і М. Костомарова.

Істотною ознакою становлення слов’янських європейських літератур, зокрема української, став романтизм. Євген Гребінка (1812–1848) розвинув народні сатиричні традиції і, за словами І.Франка, в той історичний період “посів перше місце в нашій письменстві”. Він організував гурток українофілів в Петербурзі, брав участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва і допоміг йому видати у 1840 р. “Кобзар”. Г. Квітка-Основ’яненко став основоположником художньої прози в новій українській літературі, започаткованій у 1798 р. І. Котляревським. З романтизмом 20–40-х років XIX ст. пов’язана поетична творчість А. Метлинського, Л. Боровиковського та В. Забіли, на слова якого великий композитор М. Глінка написав пісні. Літератори демонстрували своє українофільство з приводу утворення козацьких українських полків проти французів у 1812 р. і проти поляків у 1831 р.

На політичне становище в Україні, процес національного відродження істотно вплинули політичні події в Європі – Велика французька революція 1789–1794 рр., війна з Наполеоном 1812 р. Демократичні гасла Французької революції поширювались по всій Європі. У 1812 р. французький імператор Наполеон I розпочав війну проти Росії. Російський уряд змушений був погодитись на формування на території України козацьких полків. Сподіваючись “відро-

дити козаччину”, українці охоче пішли у військо. Влітку 1812 р. з колишніх лівобережних козаків було сформовано 15 полків. Тоді ж на Правобережжі було зібрано чотири козацькі полки. У формуванні одного з козацьких полків брав активну участь видатний український письменник І. Котляревський. В російську армію увійшли і 1500 бузьких козаків. Чисельність усіх військових українських формувань досягла значної на той час цифри – 60 тисяч осіб. Бузькі козаки і гусари Охтирського полку діяли у складі знаменитого партизанського з’єднання на чолі із славнозвісним поетом Денісом Давидовим. Проте уславлені українські полки після війни були або влиті в російську армію, або розформовані. У той самий час багато молодих офіцерів під час воєн з Наполеоном брали участь у закордонних походах, бачили країни, де вже не було кріпосного права. Усе це сприяло формуванню ідеології декабристів.

З-за кордону прийшло в Україну масонство. “Масонські ложі, – пише М. Фреїшин-Чировський, – організовувалися в Києві, Полтаві, Житомирі, Крем’янці та ін. Це були секретні товариства, або ложі, і їхні справжні цілі не були виявлені нижчим ступеням членів. Хоч членами масонських лож були здебільшого поляки і москалі, та все ж таки в деяких випадках вони ставали українськими, додаючись до української національної свідомості”. У 1820-х роках з’являються нові таємні політичні товариства в Україні – “Малоросійське товариство” і “Товариство визволення України”, які прагнули до відновлення політичної автономії України. До них належали В. Лукашевич, Репнін, С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, І. Котляревський. Цей рух приєднався до революційних декабристів.

Декабристські організації почали формуватися у 1816 р. Згодом, у 1822 р. декабристський рух поділився на “Північне товариство” в Петербурзі та “Південне товариство” на території України. Головою “Південного товариства” був обраний П. Пестель. “Південне товариство” прийняло республіканську програму і схвалило тактику військового перевороту для ліквідації самодержавства. Обидва товариства передбачали ліквідацію кріпосного права, станового ладу і зрівняння в правах усіх громадян держави. Державу ж Пестель уявляв як централізовану російську республіку і лише для Польщі визнавав право на самостійність. Тому документальні джерела не підтверджують твердження, що “декабристські організації, насамперед південні, ставили собі за мету політичну незалежність України”.

Окремо потрібно охарактеризувати “Товариство об’єднаних слов’ян”, яке виникло в Україні на Волині у 1823 р. серед офіцерів І армії. Його засновниками були офіцери брати А. і П. Борисови.

До товариства увійшли кілька десятків молодших офіцерів: І. Горбачевський, А. Кузьмін, І. Сухінов, М. Щепілло, В. Соловійов. Організація прийняла такі програмні положення: ліквідація монархічної влади у слов’янських народів і об’єднання їх у федеративний союз демократичних слов’янських республік. Цей союз мав охопити слов’янські землі “між чотирма морями – Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим”. “Товариство об’єднаних слов’ян” напередодні повстання 1825 р. стало слов’янською управою “Південного товариства”.

Спроба військового перевороту в Петербурзі, здійснена учасниками “Північного товариства” 14 грудня 1825 р. в день присяги царю Миколі І, була придушена. 29 грудня 1825 р. в Україні почалося повстання Чернігівського полку, яке зазнало невдачі. В імперії царський уряд посилив реакційний курс. У той самий час виступ декабристів залишився в пам’яті пізніших поколінь борців проти царизму як перше збройне повстання проти деспотичного царського самодержавства. Коли Т. Шевченко побачив на обкладинці “Полярной звезды”, яку видавав О. Герцен в Англії, портрети п’ятох страчених керівників декабристів, то назвав їх у своєму щоденнику “Первыми русскими благовестителями свободы”. Декабристський рух спричинився до виникнення нових революційних організацій.

Величезною постаттю в українському національному русі, “репрезентативним героєм України у ХІХ ст.” (І. Лисяк-Рудницький) був **Тарас Шевченко** (1814–1861) – геніальний український народний поет, борець за національне визволення українського народу. Він вийшов з кріпосного селянства (до 24 років був кріпаком поміщика Енгельгардта), і страхіття кріпосницької неволі запам’яталися йому на все життя. Після звільнення від кріпацтва, у 1840 р. Шевченко надрукував в Петербурзі збірку поетичних творів, яку назвав “Кобзар”, підкреслюючи цим, що народна творчість є основою його творчості. У пізніші видання “Кобзаря” входили нові вірші і поеми Шевченка, відображаючи боротьбу пригнобленого українського народу за краще майбутнє, прийняті невгасимою вірою в перемогу. “Кобзар” став Катехизисом національної свідомості української нації. З появою Шевченка українська література займає

одне з перших місць серед літератур слов'янських народів. Шевченко підніс українську літературу на світовий рівень. Він “став велетнем у царстві людської культури” (І. Франко). Потреба висстояти перед натиском ліквідаторів української мови, культури, національної самобутності об'єднує Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку, А. Метлинського.

Реакційна політика царського уряду Миколи I на деякий час пригасила політичні, автономістські прагнення української спільноти. Однак не надовго, бо у 1840-х роках нові визвольні рухи зорганізуються в Україні. Сильна революційна хвиля пройшла через Європу, впливаючи на національно-політичні процеси в Україні. У визвольні змагання в деяких країнах долучився месіаністський елемент. Літературні і політичні діячі писали про месіанську місію своїх народів для виправлення і спасіння людства. М. Костомаров теж написав працю про месіанське післанництво вибраного українського народу – “Книгу буття українського народу”. Згодом національний месіанізм частково з'єднався з панславізмом у тому значенні, що тісна співпраця усіх слов'янських народів допоможе створити вільне життя без автократизму, поліційного тиску і економічного визиску. Панславізм у XIX ст. в певний спосіб поширився серед інтелігенції і ширших верств у Чехії, Хорватії, Сербії, Словаччині, Болгарії, Україні.

В умовах піднесення визвольної хвилі в Києві у січні 1846 р. була створена таємна українська політична організація – **Кирило-Мефодіївське Братство**. Товариство було створене групою молодих професорів Київського університету: Миколою Костомаровим – істориком, професором; Пантелеймоном Кулішем – талановитим письменником; Миколою Гулаком – професором; Василем Білозерським – істориком права, громадським діячем. До гуртка увійшли також О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда та ін. Духовним провідником Товариства став національний будитель українського народу Т. Шевченко, який вступив до нього у квітні 1846 р. Вказують, що кількість членів Товариства становила 100 осіб.

Назва Братства вказує на його панславістське підґрунтя, адже Кирило і Мефодій були Апостолами слов'ян. В Кирило-Мефодіївському Братстві були створені програмні документи: “Статут і правила Товариства” і “Книга буття українського народу”, авторами яких

були Костомаров і Білозерський. Програма проповідувала: суспільну рівність, перебудову суспільства на християнських основах, скасування кріпосництва, ліквідацію царизму, всезагальну освіту, політичну автономію для України і український месіанізм.

Згідно з ідеологією Братства усі слов'яни мали створити федерацію рівних і вільних слов'янських держав, в якій Україна мала б провідне становище з Києвом як столицею федерації і місцем перебування тут федерального парламенту.

Кирило-Мефодіївське товариство не проіснувало довго (січень 1846 – березень 1847 р.). За доносом царська поліція заарештувала усіх учасників Товариства. Однак у зв'язку з міжнародною обстановкою справу вирішили не розголошувати. Царському уряду було не вигідно розкривати, що в самій імперії існує національно-визвольний рух. До того ж офіційні кола вважали: “до українофільства потрібно ставитись лагідніше і тонше, ніж до Польщі і польського руху”. Звідси і відносна м'якість покарань учасників Товариства. Найсуворіше були покарані Т. Шевченко і М. Гулак.

Вплив Кирило-Мефодіївського Братства, незважаючи на його недовге існування, на зростання української самосвідомості був величезним. Його учасники згодом продовжили пропагувати і поширювати його ідеї, піднімаючи національну самосвідомість.

Отже, в першій половині XIX ст. українство розгорнуло боротьбу за ліквідацію кріпосництва, за утвердження українського народу як самобутньої, самостійної нації зі славним історичним минулим, державницькими традиціями і високою культурою. Українська інтелігенція повертає народу природне духовне життя: власну мову, літературу, історію.

Питання про створення окремої самостійної української держави в широких колах прогресивної інтелігенції ще не було поставлено як реальна ідея. Історичне значення Кирило-Мефодіївського Братства полягало в тому, що його ідейна спадщина чітко визначила курс на українське національно-культурне відродження.

Молоді інтелектуали – учасники Кирило-Мефодіївського Братства заклали основи української політичної програми, яка залишалася передусім платформою українського руху до Національної революції 1917 р.

2. Західноукраїнські землі під владою Австрійської монархії в першій половині XIX ст. Початок національного пробудження в Галичині

Український народ є одним зі слов'янських народів, де національне відродження припадає на XIX ст. Якщо говорити про національне відродження XIX ст., то відомий історик Р. Шпорлюк виділяє в цьому процесі наукову, культурну і політичну фази.

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі перебували під гнітом Австрійської монархії, яка в результаті першого поділу Польщі у 1772 р. загарбала Галичину, а в 1774 р. захопила і Буковину. Ще в кінці XVII ст. Австрія поширила свою владу на Закарпаття. Австрійський уряд об'єднав Східну і Західну Галичину разом з Буковиною в одну провінцію і проводив тут політику “поділяй і владарюй”. На 1890 р. в Австро-Угорщині проживало 3,5 млн. українців, з них 2,8 млн. – в Галичині. Українські землі були переважно аграрні. Міста були островами, де переважало неукраїнське населення – поляки, євреї тощо. У Галичині домінували польські магнати і шляхта, на Буковині – румунські поміщики, на Закарпатті – мадярські поміщики. Усі вони хотіли асимілювати українське населення, ліквідувати українську культуру.

У той самий час безмежну польсько-шляхетську сваволлю було обмежено рамками австрійських законів, греко-католицька церква одержала рівні права з римо-католицькою. Ніякого благодійництва з боку австрійських цісарів не було – був політичний розрахунок на ослаблення в Галичині польського впливу. Загалом австрійський уряд намагався тримати кожний з підвладних народів у покорі з допомогою інших народів. Незважаючи на суперечливість і “відкати” політики віденського уряду, вона все ж створила певні умови для національного відродження.

Найбільш вражаючою ознакою в національному відродженні Галичини була унікальна роль, що її відіграла *греко-католицька (уніатська) церква*. У початках національного руху духовенство постачало українській спільноті готову провідну верству. Це особливо яскраво виявилось під час революції 1848 р., коли галицькі українці – “русини” за термінологією того часу, – очолені своїми

греко-католицькими єпископами та священиками, учинили дебют на політичній сцені Європи.

З другого боку, великим обтяженням для українського руху в Галичині була економічна відсталість краю та вбогість багатьох галицьких селян. Ще більше утруднення робила та обставина, що політична влада фактично від 1860-х років перебувала у польських руках.

Початки українського відродження сягають останніх десятиліть XVIII ст. Проте воно залежало від політики австрійського уряду і, коли ця політика змінилася, то українському руху на початку XIX ст. довелося починати наново.

Друга хвиля національно-культурного руху прокотилася галицькою землею в другому десятиріччі XIX ст. У 1815 р. у Перемишлі виникло перше українське Просвітнє товариство за ініціативою священика І. Могильницького, яке І. Франко назвав “зірницею відродження”. У 1820–1830-х рр. група української інтелігенції, що групувалася навколо єпископа І. Снігурського в Перемишлі, як-от Й. Левицький, О. Лозинський, О. Добрянський, розпочала культурне відродження. Священики відіграють провідну роль у національному, культурному житті галичан, обстоюючи значення української мови, кириличної абетки, поширення освіти в народі.

У наступне десятиріччя *Руська Трійця* підняла це відродження на ще вищий рівень. Демократичне просвітительсько-літературне угруповання “Руська Трійця” утворилося в 30-х роках XIX ст. у Львові. Сформувалося воно зі студентів Львівської духовної семінарії та університету. Львівський університет тривалий час був найбільшим вищим навчальним закладом у Галичині. У ньому були відкриті студії для українців з теології. Теологічний факультет складався з двох відділень: католицького та греко-католицького (уніатського). На ньому і вчилися 237 студентів-українців (початок 40-х років XIX ст.). Викладання в університеті велося німецькою і латинською мовами, а польська мова вважалася “краєвою мовою”. Характеризуючи обстановку в університеті, Яків Головацький писав: “Ректор забороняє читати Гете, Шіллера, Оссіяна – молоді люди не сміють читати навіть польські газети, які виходять у Львові”. Проте ці заборони не перешкодили створенню “Руської Трійці”. Назва походить від кількості керівного ядра засновників – Маркіяна Шашкевича (1811–1843), Якова Головацького (1814–1888), Івана

Вагилевича (1811–1866). “Руська” за термінологією тодішньої Галичини означало “українська”.

Виникнення “Руської Трійці” було обумовлене прагненням галичан до свого національного визволення і відображало становлення національної свідомості мас. У 1837 р. була опублікована знаменита збірка українських народних пісень і власних поетичних творів гуртківців – “Русалка Дністровая”. Цей альманах, що вийшов у Будапешті, став етапом у духовному розвитку галицьких українців. Австро-польська реакція виступила проти нової української літератури Східної Галичини. Майже весь наклад був конфіскований, посилювались цензурні переслідування української літератури.

Альманахи “Русалка Дністровая”, “Вінок русинам на обжинки” (Відень, 1846 р.) були пройняті антимонархічними, антикріпосницькими ідеями, пропагували єдність українських земель, підкреслювали важливе громадське значення вивчення історичного минулого. Вносячи в епіграф слова видатного поборника дружби слов’янських народів Я. Коллара, вміщуючи переклади сербських пісень, патріотичний твір чеського поета В. Ганки, звертаючись у вірші Шашкевича “Згадка” аж поза Волгу – “Руська Трійця” виступала поборницею ідеї слов’янської єдності. Загалом українська громадська думка, представлена в той час переважно духовенством, була дуже консервативною. Частина її представників, ті, хто любив свою Галицьку “Русь”, але не бачили виходу з важкого становища власними силами, все більше доходили думки, що єдиний реальний вихід – опора на могутню Росію, налагодження міцних зв’язків з її прогресивними діячами, передусім вченими, письменниками, які й допоможуть вийти зі скрутного становища. Це був початок “русофільства” в Галичині, корінь якого полягав у зневірі у власні сили й захопленні блиском великої Росії, яка, мовляв, визволить та ошчасливить усі слов’янські народи.

В Австрійській монархії продовжувала панувати реакція. У таких умовах М. Шашкевич під тягарем важких обставин передчасно помер. За ним пішов з життя І. Вагилевич, який зламався морально ще до своєї смерті, перейшов до польського табору. Вистояв спочатку лише Я. Головацький, але і він, піддавши гострій критиці українську політику Відня, поступово перейшов на русофільські позиції.

Загалом діяльність “Руської Трійці” спричинила національний підйом. Вогню відродження вже не можна було погасити. Революційна хвиля *“Весни народів” 1848 р.* потрясла основи Австрійської монархії і ще більше піднесла українську національну свідомість в Західній Україні.

У лютому 1848 р. у Франції почалась буржуазно-демократична революція. Революція охопила Німеччину, Габсбурзьку імперію. В березні 1848 р. повстав Відень. Революційною боротьбою незабаром були охоплені і західноукраїнські землі. Почався *організаційний етап українського національного Відродження*. Під впливом революційних подій австрійський імператор Фердинанд I 17 квітня 1848 р. підписав указ про ліквідацію в Галичині панщини, обіцяв скликати в державі парламент (рейхстаг). У Львові було дано згоду на формування національної гвардії.

Революція в Австрії дала поштовх польському і українському національним рухам. Польські кола негативно ставились до українського визвольного руху, не визнавали за населенням українських земель, зокрема Східної Галичини, права на самовизначення, а аристократичне крило польського руху, до якого входили полонізовані потомки українських магнатів, вважали, що в Галичині немає українців, а є тільки польський народ.

На противагу польським “Центральній раді народовій”, аристократичному “Центральному комітету” українські сили 2 травня 1848 р. утворили Головну Руську Раду (1848–1851 рр.), що стало виявом боротьби українських мас. До неї увійшли представники галицької інтелігенції, греко-католицького духовенства, а очолив її єпископ Григорій Яхимович. Головна Руська Рада (ГРР) мала предсталяти українців-галичан перед центральним урядом.

Друкованим органом ГРР стала газета “Зоря Галицька”, що почала виходити у Львові українською мовою з 15 травня 1848 р. значним накладом у 4 тис. примірників. У відозві Головна Руська Рада заявила: “Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (тобто українського) народу”.

То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські і галицькі українці – одна нація. В умовах, коли польські кола заперечували саме існування українців у Галичині, така заява мала важливе значення.

Головна Руська Рада домогалася об'єднання усіх західно-українських земель – Східної Галичини, Закарпаття і Північної Буковини під правлінням Габсбургів і, в такий спосіб, їх відокремлення від польських, мадярських і румунських виливів. Поляки доклали всіх зусиль, щоб цьому перешкодити і зберегти контроль над українською Галичиною.

На Східній Галичині під впливом Головної Руської Ради виникло 50 місцевих рад, які розгорнули боротьбу за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, створення української національної гвардії, запровадження навчання рідною мовою. На противагу польській національній гвардії стали створюватися загони української національної гвардії, які виступали під жовто-блакитним прапором.

Українські делегати в червні 1848 р. взяли участь у Слов'янському конгресі в Празі, де відстоювали право Східної Галичини на *національну автономію* і на якому слов'янський світ довідався про боротьбу українців Галичини за національне відродження.

Революційному піднесенню в Галичині сприяла активізація культурно-освітнього руху. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся Собор руських учених – з'їзд українських працівників освіти, науки, культури. Була розроблена програма розвитку українського шкільництва. Яків Головацький виступив з науковою доповіддю, яка лягла в основу його праці “Розвідка о язиці южнорускім і его наречіях” (1849 р.). На з'їзді було прийнято рішення про створення Галицько-Руської матиці: культурно-освітньої організації для освіти і видання дешевих книг для народу. З'їзд підтримав друкування книг кирилицею замість латинської абетки.

Собор став важливою подією в освітньо-культурному житті галицької спільноти. Під впливом його рішення було відкрито в Коломиї першу українську читальню, а у 1849 році засновано Народний дім у Львові – осередок культурно-наукового життя західно-українського населення.

Широкого розмаху набула боротьба галичан за народну освіту. Австрійський уряд змушений був погодитися на запровадження викладання українською мовою в народних школах, введення в гімназіях української мови як окремого предмета. У вересні 1848 р. вийшов імператорський указ про створення кафедри української мови у Львівському університеті, професором якої став

Я.Ф. Головацький. Пожвавилась літературна діяльність послідовників “Руської Трійці” – М. Устияновича, А. Могилиницького.

Революційна хвиля 1848 р. посилила національний рух у **Північній Буковині**. Буковина стала центром селянського руху на західноукраїнських землях. Рух очолив Лук’ян Кобилиця – найвидатніший і найпопулярніший в народі народний бунтар. Він ще у 1843–1844 рр. очолював рух селян-горян. Його було схоплено і посаджено у тюрму. Проте у 1848 р. Л. Кобилиця і І. Капушак із Станіславівської округи стали депутатами загальноавстрійського рейхстагу, входячи до його лівого крила. Після придушення революції у Відні Л. Кобилиця повернувся на Буковину, виступив за її політичну автономію, zorganizував кінний загін і зробив спробу підняти **народне повстання** проти австрійського панування на всій буковинській землі. У квітні 1850 р. Л. Кобилиця був заарештований австрійськими військами, підданий катуванням і засуджений до заслання, в якому він, скалічений катуванням, невдовзі помер. Автор цих рядків вважає, що прагнення Лук’яна Кобилиці і його діяльність, спрямовані на ліквідацію австрійської влади, недооцінені в працях з історії. Народний ватажок першим перейшов від гасел про автономію українських земель до спроби їх практичної реалізації.

У **Закарпатті** угорське повстання 1848 р. проти австрійського уряду не мало ніякої підтримки, оскільки українці визискувалися малярськими поміщиками і зазнавали національного гноблення. Це дуже роззлило мадярів. Головна Руська Рада у Львові зберігала лояльність до Габсбургів і була проти малярського повстання. Революційні події загалом привели до відродження українського національного життя, в якому провідну роль відігравав А. Добрянський. У культурно-освітньому житті Закарпаття певну роль відігравав Олександр Духнович (1803–1865) – письменник, педагог, автор підручників, який, однак, згодом почав підтримувати москвофілів.

Під впливом повстань в Угорщині і столиці імперії – Відні вибухнуло повстання у Львові. 2 листопада 1848 р. австрійські війська почали бомбардувати Львів. Гарматним вогнем були частково зруйновані ратуша, університет. Керівники польської “Народної ради”, що керували повстанням, підписали капітуляцію.

Головна Руська Рада ж засудила повстання і залишалася лояльною до австрійської монархії.

У 1849 р. в Австрійській монархії перемогла реакція. У 1851 р. було розпущено Головну Руську Раду. Австрійський уряд став, як і раніше, спиратися в Галичині на польську аристократію, віддавши їй управління краєм.

Аристократичний Відень радше волів домовитися з польською аристократією, а не з українцями. Східна Галичина залишалася під польською зверхністю, залишаючи галичан розчарованими. Наступ польського шовінізму з 1849 р. був гострим і сильним. Цей поворот 1849–1851 рр. спаралізував значну частину галицької інтелігенції, одна частина якої усунулася від громадської праці на ниві українства, а друга частина взяла курс “на Москву”. Так виникло в Галичині “русофільство”. У 1850-х роках прихильниками слов’янофільських ідей стали Я. Головацький, В. Ковальський та ін.

Російське втручання в австрійські справи під час революції 1848–1849 рр. мало вплив на Галичину, на зростання русофільства і його еволюцію до москофільства в результаті захоплення московською силою і розчарування дволичністю Відня. Москофільський рух, виникнувши в середовищі інтелігенції, поширюється в Галичині, на Закарпатті і Буковині.

Та все ж здобутки українства західноукраїнських земель були принциповими. У першій половині XIX ст. почалося суспільно-культурне відродження в Галичині. Альманах “Русалка Дністровая” став етапом у духовному розвитку західноукраїнського населення. “Руська Трійця” зіграла неперевершену роль в українському національному відродженні.

Національне відродження пройшло організаційний етап: українство Галичини заклало свою першу газету, перші культурно-світні організації, перший вищий навчальний заклад (кафедру української мови і літератури у Львівському університеті), першу політичну організацію (Головна Руська Рада).

Під час “Весни народів” вперше було висунуто політичну програму *української автономії Східної Галичини*. Так був закладений фундамент подальших національно-визвольних змагань.

3. Активізація національно-визвольного руху в Україні у другій половині XIX ст. Обґрунтування ідеї самостійності України

Двома великими етапами у соціально-економічному розвитку України у другій половині XIX ст., на тлі яких розгортався національно-визвольний рух, були: по-перше, скасування кріпацтва у 1861 р. та, по-друге, постання модерної машинної промисловості під кінець століття. Важливим об'єктивним чинником стало величезне зростання кількості населення на українських землях в складі Російської держави: з 13,4 млн. до 23,4 млн. за 1863–1897 рр.

Потреби модернізації суспільства й економіки привели до буржуазних реформ у Росії, ініціатором яких був петербурзький уряд, що здійснював політику “реформування зверху”. Прихід до влади нового царя – Александра II (1855–1881 рр.) збудив надії на лібералізацію влади і в Україні. Поштовхом до реформ стала невдача Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. Росія завдала поразки Туреччині, турецький флот був потоплений адміралом П.С. Нахімовим. Коаліція в складі Англії, Франції, Італії оголосила війну Росії, щоб не допустити її домінування на Близькому Сході. Невдача у боротьбі з коаліцією засвідчила техніко-економічну відсталість Росії щодо західноєвропейських держав і необхідність модернізації. Селянські бунти також змусили імператора Александра II визнати, що краще звільнити “згори”, ніж чекати, поки скинуть “знизу”. **19 лютого 1861 р.** Александр II підписав “Маніфест” та “Загальне положення про селян”, за якими селянство звільнялося від кріпацької залежності.

Інші реформи царського уряду охопили найважливіші сфери суспільного життя. Йдучи на поступку лібералам, російський уряд провів земську реформу–створення органів місцевого самоврядування, які обиралися за принципом майнового цензу. На Правобережній Україні, де панівним елементом залишалась польська шляхта і до того ж в середовищі якої знайшло відгук польське повстання 1863 р., царський уряд вирішив не запроваджувати земських установ.

У 1864 р. було проведено судову реформу, в результаті якої в Російській державі було запроваджено гласне буржуазне судочинство з участю присяжних засідателів. У 1870 р. уряд провів

реформу міського самоврядування: у містах створювалися міські думи, депутати до яких обирались за безстановим принципом. У 1862–1874 рр. здійснено військову реформу і, зокрема, встановлювалась загальна військова повинність із значним скороченням строку служби для тих, хто мав освіту. Реформа в освіті зробила її доступнішою для ширших верств. У 1862 р. фінансова реформа зміцнила російський рубль. Усі ці реформи були кроком по шляху до перетворення Росії в буржуазну монархію.

Внаслідок реформ у Російській імперії здійснювався перехід до *великої машинної індустрії*, яка ставала провідною силою економічного розвитку. З 60-х років XIX ст. почалось посилене будівництво залізниць. За 1865–1900 рр. їх протяжність зросла з 227 км до 8,4 тис. км. Залізничне будівництво викликало величезний попит на продукцію гірничої і металургійної промисловості. У 1870-х роках Донбас вийшов за видобутком вугілля на перше місце в Російській імперії, на початку 1890-х років давав половину, а у 1900 р. – 68 % усього видобутку. Україна почала відігравати провідну роль у паливній, металургійній промисловостях, що виводило Україну на одне з перших місць в Російській державі, перетворило її на основну вугільно-металургійну базу вже наприкінці XIX ст. Становлення великої індустрії привело до швидкого зростання чисельності робітництва. На 1900 р. в Україні було вже 2,5 млн. фабрично-заводських робітників. Джерелами формування промислового робітництва були сільське українське населення, міська біднота, переселенці і кваліфіковані робітники з центральних губерній Росії. Робітники-росіяни за переписом 1897 р. становили серед робітництва у Харківській губернії 33 %, Катеринославській (Дніпропетровськ) – 50,4 %, Таврійській губернії – 45,5 %.

У той самий час зросла роль України як європейської житниці, головне місце тут посідали степові південні землі з легким доступом до портів на Чорному морі. Провідною товарною сільськогосподарською культурою України був цукровий буряк. Тут вироблялося 85 % цукру імперії, і цукор широко вивозився в Західну Європу.

У роки підготовки селянської реформи в імперії зростало невдоволення пригноблених верств, піднімалася хвиля селянських виступів. Свідченням безперервності українських державницьких традицій стала *“Київська козаччина”* під час Кримської війни, коли

після маніфесту царського уряду від 25 січня 1855 р. про створення ополчення серед селян Київської губернії почався рух за запис в ополчення, в “козаки”, щоб звільнитися від кріпацтва, створити свої органи самоврядування. Київська козаччина – один із найгостріших проявів українського національного руху.

У часи лібералізації за Александра II український національний рух посилювався і піднявся на вищий щабель. Колишні учасники Кирило-Мефодіївського братства – М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш зібралися в Петербурзі і створили *Петербурзьку громаду*. У 1857 р. був звільнений із заслання і в 1859 р оселився в Петербурзі Т. Шевченко. У 1861 р. керівники Петербурзької громади отримали дозвіл на видання журналу “Основа” – першого і на той час єдиного легального українського друкованого органу в імперії. Журнал “Основа”, який виходив у 1861–1862 рр. під редакцією Куліша, Білозерського, Костомарова, проводив політичну лінію громад і став центральним друкованим органом українського руху. У ньому друкували поезії Шевченка, українські історико-етнографічні твори.

Під впливом Громади та “Основи” нова генерація українських активістів на початку 1860-х років організує культурно-суспільні товариства-“громади” в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі. Ширився громадівський рух. Громади відіграли позитивну роль у розвитку українського руху, сприяли розвитку української школи, мови, театру й загалом культури. Українська інтелігенція все виразніше переходить у політичну опозицію до царизму. Найважливішою ознакою нового рівня українського руху стало написання П. Чубинським *вірша-гімну* “Ще не вмерла Україна” (1862 р.). Музику до нього написав М. Вербицький – перший професійний композитор Галичини.

Позитивно вплинули на усі ділянки українського життя, його культуру, суспільну й економічну галузі, земства-територіальне самоврядування, започатковане у 1864 р. на Лівобережжі, а в 1911 р. – на Правобережжі. Земства мали широкі повноваження у шкільництві, охороні здоров’я і господарюванні, що вплинуло на зростання української самосвідомості.

Ідея українського національного самовизначення занепокоїла правлячі імперські кола “українським сепаратизмом”. У січні 1863 р. почалося повстання у Польщі. Повстанці передбачали відновлення

державної незалежності Польщі в межах 1772 р., тобто з включенням до неї українських земель. Польський повстанський рух, який в квітні 1863 р. почався на Правобережжі, не був підтриманий українцями з тих причин, що і повстання 1830 р. Польська шляхта залишалась на Правобережжі соціально панівним елементом до 1917 р. Спогади про аристократичну Польщу були огидні українським масам, які не забули славної Хмельниччини і для яких саме поняття “Польща” було символом гноблення.

Після придушення цього польського повстання царизм посилив політику русифікації. У липні 1863 р. царський міністр внутрішніх справ П. Валув розіслав таємний циркуляр, який заборонив друкувати українською мовою книжки на основі твердження про те, що української мови “ніколи не було, нема і не може бути”. Українською мовою ще дозволялося друкувати лише твори художньої літератури. Хоч українці не підтримали польське повстання 1863 р., “український сепаратизм” тривожив офіційні кола. Було сформовано комісію, яка розглядала діяльність українофілів. За рекомендацією комісії, на основі доносу громадівця Юзефовича, цар Александр II видав Емський указ 1876 р., за яким заборонялося викладання українською мовою у початкових школах, а також книгодрукування, навіть тексти до музичних творів не могли бути надруковані українською мовою, заборонявся імпорт української літератури, замість слова “Україна” цензура дозволяла вживати слово “Малоросія”. Проте Указ не вирішив української проблеми, а викликав зростання українського націоналізму.

У відповідь на Указ українські діячі й вчені М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський виїхали за кордон, де стали активно пропагувати ідеї культурного і національного самовизначення.

Після занепаду у середині 1860-х років, вже на початку 1870-х українофільська течія, рух громадівців відродилися. У 1873 р. український рух на чолі з істориком В. Антоновичем відновив свою діяльність, але вже нелегально. У Києві було засновано Стару громаду, на відміну від нових, переважно студентських, яка у 1873 р. заініціювала організацію Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, перетворивши його на важливий український суспільно-політичний центр. В подальшому члени Старої громади об'єдналися навколо журналу “Киевская старина”

(1882–1907). Громади збереглися до 1890-х років XIX ст. і дали чимало видатних українських культурних і політичних діячів, які згодом стали організаторами українських політичних партій.

Нова історична обстановка стимулювала розмежування в громадівському русі. Частина громадівців – М. Костомаров, П. Куліш – зайняли помірковані позиції, П. Житецький схилився до компромісу, Б. Грінченко, О. Кониський – зайняли радикальні українофільські позиції. У Громаді відбувся розкол і між національною і соціалістичною течіями. Національна течія гуртувалася навколо В. Антоновича, а громадівсько-соціалістична – навколо М. Драгоманова.

М. Драгоманов (1841–1895) – історик, фольклорист і громадський діяч, здійснив потужний вплив на українську суспільно-політичну думку як на Наддніпрянщині, так і в Галичині. Основою його поглядів було наполегливе прямування до соціалістичних реформ, але без жорстокості, притаманної пізніше більшовицькій партії, відстоювання політичної свободи та конституціоналізму у західному стилі. У своїх працях Драгоманов пропагував перебудову Російської імперії на основі федералізму як засобу для задоволення українських національних прагнень, без повного розриву з Росією. У 1876 р., після Емського указу, вчений емігрував у Швейцарію, висловлював соціалістичні ідеї в журналі “Громада” (1878–1882 рр.), який нелегально переправляли в Україну. В Женеві Драгоманов сформував український центр з яскравою федералістичною ідеологією. Розвиваючи ідеї Кирило-Мефодіївського братства, мислитель у 1884 р. розробив конституційний проект об’єднання слов’янських держав “Вільна Спілка”, стрижневою ідеєю якого стали автономія громадянина і федералізм осіб і колективів, згуртованих на економічних засадах. М.П. Драгоманов – ідеолог українського громадівства, федералістичного соціалізму, автономії України в складі федерації слов’янських республік.

В Україні діяли і українські відгалуження радикальної загальноросійської організації “Земля і Воля”, заснованої у Петербурзі в 1876 р., яка виступила за майбутній соціалістичний лад, за якого зникнуть національні відмінності. У 1879 р. з цієї організації виникла терористична організація “Народна воля”. 1 березня 1881 р. “народовольці” вбили в Петербурзі царя Александра II, що не могло привести до повалення самодержавства.

Більшість речників національного руху залишалися вірними традиційній федералістичній програмі. У той самий час від 1890-х років розвивається альтернативна програма *державної самостійності* України.

Напрями розвитку пізнього громадівського руху втілилися в особі видатного історика М. Грушевського (1866–1934) та молодій генерації “національно свідомих українців” – І. Липи, Б. Грінченка, М. Міхновського.

Наприкінці століття відбувається радикалізація українського національного руху. Виявом цього стало виникнення “Братства тарасівців” у 1892 р., яке поставило своїм завданням боротьбу за самостійну Україну. До цієї групи молоді увійшли українські студенти Іван Липа – майбутній громадський діяч; Микола Міхновський – ідеолог українського самостійництва; Борис Грінченко – письменник і громадський діяч, які і очолили Братство. Вони опублікували у 1893 р. свою Декларацію, в якій для реалізації своєї “українськості” зобов’язувалися розмовляти тільки українською мовою, виховувати в українському дусі своїх дітей, вимагати викладення в школах української мови.

У 1890-х роках організуються нові, частково таємні товариства і гуртки: одні з них були українсько-національні, а інші – перебували під впливом М. Драгоманова. У 1897 р. з ініціативи Д. Антоновича відбулася в Києві широка конференція делегатів цих товариств, громад, де оформилася “Загальна українська безпартійна демократична організація”, яка стала створювати свої філії, громади по всій Україні. Так виникла широка національна мережа громад і студентських гуртків, що свідчило про розвиток українського руху вишир.

Починався період борців за незалежність України. Врешті, у 1899 р. (за іншими даними у лютому 1900 р.) створюється перша українська партія у Східній Україні. Гурток українських студентів під керівництвом Д. Антоновича в Харкові засновує *Революційну Українську Партію* (РУП). Партія складалася з молодих, дуже активних людей і одразу підняла питання політичної незалежності України. На першому етапі програмою партії була брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”, яка у 1900 р. була опублікована у Львові. В основу програми було покладено тексти промов, прочитаних на Шевченківських вечорах у лютому 1900 р. у Полтаві та Харкові. Програма закликала до гострої боротьби за відновлення

Української самостійної держави. Наприкінці програми Міхновський заявляє про готовність силою вирішувати це питання, вимоги його є максималістськими. У РУП утворилося декілька фракцій. Коли під впливом революційних подій 1905 р. РУП за вимогою прихильників соціалістичних ідей перетворилася на Українську соціал-демократичну робітничу партію, звівши національну програму до автономії в складі Росії, то прапор самостійності України піднімає інша партія, що виділилася з РУП – Українська народна (національна) партія, яка стояла на позиціях незалежності України.

Отже, як свідчить *аналіз викладеного матеріалу*, невирішеність головного питання – національної суверенності України зумовила поширення національно-визвольного руху в другій половині XIX ст., створення політичних організацій, які вступили у боротьбу за українську незалежність. Поширеною політичною течією другої половини XIX ст. стало українофільство, громадівський рух української ліберально-демократичної інтелігенції. Класичний виклад автономістської національної програми Кирило-Мефодіївського братства знаходимо в працях М. Драгоманова – одного з найвизначніших українських мислителів XIX століття. Перехід українського національно-визвольного, революційного руху наприкінці XIX ст. на вищий щабель відобразився в появі нових ідей – політичної незалежності України і нової генерації молодих політичних діячів, які зайняли чіткі національні позиції.

4. Суспільно-політичний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. і нове піднесення визвольних змагань галицьких українців

У другій половині XIX ст. посилилась об'єктивна тенденція до об'єднання українських земель, розмежованих державними кордонами монархій Романових та Габсбургів, у самостійну державу. Єдиний територіальний комплекс українських земель на рубежі XIX–XX ст. становив 850 тис. км², з яких 90 % припадало на українські землі під владою Російської імперії Романових і одна десята частина перебувала під владою Австро-Угорської імперії.

Роки з 1861 по 1918 ми характеризуємо як вищий *політичний етап* українського національного відродження на західноукраїнських землях. Початок цього вищого етапу мав певні передумови. По-перше, буржуазно-демократична революція в Австрійській імперії 1848 р., а потім військові поразки австрійців у війнах з Італією і Пруссією змусили Габсбургів приступити до реформ.

По-друге, українське питання так і не було вирішене: українське населення залишилося в числі пригноблених національностей і після того, коли в 1867 р. в Австрії була прийнята конституція, яка закріпила в імперії панування німецьких і мадярських правлячих кіл і на основі якої польські магнати і шляхта здобули політичне панування в Галичині.

У 1861 р. в Австрійській монархії було заведено провінційні сейми. У 1867 р. був досягнутий австро-угорський компроміс, за яким Австрійська монархія перетворювалася на двоїсту Австро-Угорську імперію.

Двоєдина Австро-Угорська монархія знову поділила західноукраїнські землі на дві частини: Галичина і Буковина увійшли до складу Австрії, а Закарпаття – до складу Угорщини.

Прийняття нової конституції 1867 р. не допомогло українській справі. Східна Галичина разом із Західною з центром у Кракові користувалась автономією у питаннях внутрішнього становища краю. Місцевий крайовий сейм, що перебував у Львові, обирався за куріальною системою. Багато місць у сеймі було віддано курії великих землевласників, переважно поляків, які обирали одного депутата на 52 виборці. У сільській курії, де переважали українці, один депутат припадав на 8,7 тис. виборців. Отже, виборча система була такою, що польське панство стало в сеймі більшістю, а українці – незначною меншістю. Реальна влада в Галичині належала намісникові, якого часто призначали з польських магнатів.

Національна політика австрійських офіційних кіл спиралась на принцип “поділяй і пануй”. Австрійці наблизили до себе поляків, давали їм привілеї, щоб поляки допомогли австрійцям зміцнити їхні позиції в країні, і за це давали полякам можливість душити українську Галичину. Формально була проголошена рівноправність народів, що населяли імперію, а фактично управління в Галичині належало польській шляхті.

Польські магнати, шляхта і буржуазія, ставши хазяїнами Галицького сейму, полонізували адміністрацію, освіту і опанували економіку, ставши хазяїнами і краю. Внаслідок цього галицькі українці, 90 % з яких були селянами, жорстоко гнобилися. Двома найбільшими лихами галичан були безземелля, так натуралістично описане В. Стефаником і О. Кобилянською, та лихварство. Десятки тисяч селянських господарств було продано з молотка. На початок ХХ ст. селянських господарств, що мали від 1 до 5 га, було 80 %, а половина селянських господарств мали землі менше 2 га. У той самий час польські магнати були власниками майже половини земель Галичини. Два графи Потоцькі мали 60 тис. га, граф Дзідушицький – 20 тис. га, князь Сапіга – 15 тис. га. Злидні і голод гнали багатьох селян на заробітки, частина з них виїжджала за кордон. З початку 1890-х років почалась еміграція в Америку. За 1890–1914 рр. 500 тис. західних українців виїхали в Канаду, США, країни Південної Америки.

Друге лихо – лихварство полягало в тому, що галицькі селяни брали в борг до 1870-х років переважно у євреїв-шинкарів по селах і крамарів – у містах, оскільки банки тоді в Галичині ще не були поширені. Річні проценти становили від 40 до 100, а інколи доходили до 150 і навіть 500 %. Щоб ще більше пов'язати селянина, заохотити до позик, наймитам-галичанам заробіток виплачували в талонах, які можна було отоварити лише в шинках. Як результат, на 1900 р. у Східній Галичині один шинок припадав на кожних 230 жителів, а початкова школа – на кожних 1500 осіб. Рятувати становище намагався український кооперативний рух, але він розпочав свою діяльність після 1883 р.

Наростало розчарування політикою Габсбургів, посиленням польських позицій, ширилося москвофільство. Зневірена у власних силах значна частина української інтелігенції, духовенства та інших верств населення, які контролювали більшість українських інституцій, з 1860-х років бере політичний курс на Росію, сподіваючись на її підтримку. Москвофільський рух насторожив Відень.

Ставши в обороні “церкви і руської національності” перед польським наступом, москвофільство ідентифікувало українців з росіянами. Спроби зв'язати галичан з російським царем, російською політикою викликали сильний протест з боку нової генерації, насам-

перед студентства і молодого духовенства. Молодше покоління інтелігенції, маючи за ідеал Т. Шевченка, було послідовниками Шашкевича, репрезентувало свідоме українство. Організовувалися студентські товариства, які збирали книжки до бібліотек, давали концерти і вистави для збільшення національної свідомості. Їх називали народовцями. Так, серед галицько-українського громадянства сформувалося два табори, які систематично і вперто ворогували між собою.

Як бачимо, в суспільно-політичному русі Східної Галичини виникли два напрями: “народовців” і “москвофілів”. Народовці виступали за українську мову та культуру, відстоювали окремішність українського народу, вели широку культурницьку роботу. Вони заснували низку культурно-освітніх організацій: “Руська бесіда” (1861 р.), “Просвіта” (1868 р.), Літературне товариство ім. Т. Шевченка (1873 р.). “Руська бесіда”, що виникла завдяки заходам Ю. Лаврівського, підхопила проблему українського відродження в складній ситуації. У Львові заходами А. Вахнянина і Ю. Романчука постає товариство “Просвіта”. “Просвіта” розвинулася під кінець XIX ст., організуючи свої філії по всіх містах і більших селах Західної України, ширячи освіту і писемність, друкуючи популярні книжки, організуючи бібліотеки, ставлячи вистави і організуючи концерти, утримуючи читальні. У 1868 р. у Відні виникає товариство українських студентів “Січ”, засновниками якого стали А. Вахнянин, О. Терлецький. Отже, з кінця 60-х років XIX ст. у Галичині розпочинається новий період, час невинного поступу національного відродження.

У Галичині громадянство поляризувалося частково за віковою ознакою: з одного боку – молоді народовці, з іншого, – “старорусини”. Навколо іншого суспільно-політичного напрямку “москвофілів” (або “старорусинів”) об’єдналася частина інтелігенції, духовенства (православного), селян. Москвофіли проводили думку, що український, білоруський і російський народи – це єдиний “панрусський народ”, який населяє територію від Карпат до Далекого Сходу. Вони писали на “язичі” – своєрідній, як їм здавалось, загальноросійській мові. У ній були змішані мови російська, українська і церковнослов’янська; отже, це була штучна мова. Була і ще одна характерна ознака москвофільства, про яку писав відомий історик І. Лисяк-Рудницький: “Москвофільський

напряв виник у 1860-х роках на основі настроїв деяких галицьких кіл, що вбачали особливу цінність у тих ознаках культурної традиції, що спільні для усіх східних слов'ян: церковнослов'янська літургічна мова та церковний обряд, кирилиця, юліанський календар, нарешті старовинне ім'я “Русь”, що його легко можна було ототожнювати з Росією”.

Москвофіли керували діяльністю важливих культурних установ – Ставропігійським інститутом, Галицько-Руською матицею, товариством ім. М. Качковського і Народним домом, який мав бібліотеку з великими книжковими фондами (наприкінці ХІХ ст. – 100 тис. томів). У Львові москвофіли заснували “Руську Раду” (1870–1885 рр.), яка претендувала на роль послідовника традицій 1848 р. Вони видавали багато періодичних видань: “Слово”, журнали “Галичанин”, “Дом и школа”, “Семейная библиотека”. Австрійські власті організували у 1881 р. у Львові проти москвофілів політичний процес, притягнувши до відповідальності А. Добрянського, І. Наумовича, Ольгу Добрянську. Цей політичний процес підірвав суспільно-політичні позиції москвофілів.

Діячі і преса – виразники народовського руху в Галичині – вели українофільську політику, змагання за українську мову. Таку лінію проводили органи народовців: журнал “Вечорниці”, що виходив у 1862–1863 рр. і перебував під впливом журналу “Основа”, “Мета” (1863–1865 рр.), “Нива” (1865 р.), “Русалка” (1865 р.) та ін.

Український рух Галичини невинно розвивався. У діячів українського руху виникла ідея перевести центр літературної роботи зі Східної України в Галичину, де в умовах конституційного ладу можна було розвиватися вільніше. На кошти наддніпрянських українців у Львові створюється *Літературне товариство ім. Шевченка*. Його засновниками були Ст. Качало, М. Коссак, Ом. Огоновський, К. Сушкевич, Ю. Романчук. У 1892 р. воно було реорганізовано в Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ) для поширення українознавчих студій, мови, літератури, історії, археології, етнографії, демографії. Фінансувалося воно добровільними пожертвами багатих людей з цілої України. Видавалися “Записки НТШ”, “Руська історична бібліотека”, журнали “Зоря” і “Літературно-науковий вісник”. Величезну роль у формуванні НТШ відіграв М. Грушевський, який тривалий час (1897–1913 рр.) був його головою.

Незважаючи на піднесення культурної роботи, народовство загалом мало слабкі зв'язки з народом і політичні позиції. Відчувавши це, народовці у 1880 р. заснували політичний часопис, демонстративно назвавши його “Діло” на противагу москвофільському “Слову”, та у 1885 р. організували свій представницький орган – Народну Раду. Проте політика угодовства, підтримки австрійського уряду, яку вони продовжували, згодом (1890) привела народовський рух до кризи.

Політичний розвиток і культурне зростання Галичини відбувались великою мірою в результаті діяльності М. Драгоманова та І. Франка – другої найвидатнішої літературної української постаті після Т. Шевченка. Ідейний вплив М. Драгоманова (у 1880-х роках) зростає, і в Галичині складається група діячів, очолюваних І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, які розгорнули публіцистичну і громадську діяльність в дусі поглядів Драгоманова. Радикальна політична течія проголошувала національні ідеали, проте не поділяла поглядів народовців.

Передові літературно-суспільні сили Галичини в останніх десятиліттях ХІХ ст. групувалися навколо **Івана Франка** (1856–1916) – енциклопедиста в історії світової культури, поета, прозаїка, драматурга, літературного критика, організатора літературного життя. Письменник у віршах “Вічний революціонер”, “Каменярі” (1878 р.) створив енергійний образ борця за свободу і братство. У повістях, зокрема “Борислав сміється”, Франко перший в українській і світовій літературі створив образи робітників. Під впливом творчості і активної громадсько-політичної діяльності І.Я. Франка сформувалася когорта західноукраїнських письменників – В. Стефаник, Д. Лукіянович, В. Щурат, М. Павлик, А. Крушельницький, О. Маковей, У. Кравченко. З діяльністю Франка пов'язане становлення західноукраїнської демократичної журналістики. Франко видавав з участю М. Павлика та О. Терлецького журнал “Громадський друг” (1878 р.), а після його заборони – “Дзвін” і “Молот” (1878 р.) У 1886 р. письменник редагував журнал “Зоря” (1880–1897 рр.), видавав журнали “Світ” (1881–1882 рр.) та “Життя і слово” (1894–1897 рр.) І. Франко поєднав активність в громадсько-політичному житті України з масштабністю загальнолюдської проблематики своєї творчості.

У цих умовах відбувається організаційне розмежування і оформлення політичних течій. У 1890 р. була створена Русько-

Українська Радикальна партія (РУРП), яка повела боротьбу з народовольцями за вплив на галицьке селянство, почала випускати свій друкований орган – “Народ”. Одним з основоположників і натхненників радикалів, їх ідеологом був Франко, а його однодумцем – М. Павлик. Найважливішими вимогами програми партії були: оборона інтересів селянства, ліквідація феодальних привілеїв і встановлення політичних свобод. Русько-Українська Радикальна партія – це перша українська політична партія європейського зразка (з програмою, організаційною структурою, партійною пресою і зареєстрованим членством), з якої виникли ще дві українські партії Галичини.

Неприйняття ідей радикалів духівництвом, таким впливовим у ХІХ ст. у Галичині, нечисленність галицького робітництва, посилення ідеї самостійності України призвели до кризи і розмежування в лавах радикальної партії. Великий вплив на українську політичну думку мала книжка радикала **Юліана Бачинського** “Україна irredenta” (1895 р.), в якій *вперше* в новітній українській історії викладалася концепція **політичної самостійності України**. Інтерес викликався і тим, що ця ідея розвивалася через спробу конкретизації соціалістичних постулатів до умов Галичини і всієї української дійсності. Автор підкреслює, що він “ставить на порядок денний справу будучності української нації взагалі”. Важливою ознакою концепції було те, що Ю. Бачинський вказує на необхідність політичної самостійності України “не лише від Польщі, але і від Великороси”, необхідності “добиватися **політичної відрубності**”, а боротьба за політичну самостійність відноситься взагалі до “**всіх** (підкреслення Ю. Бачинського), що замешкають Україну”. Отже, саме Ю. Бачинський став **основоположником** новітнього українського самостійництва.

І. Франко еволюціонує від прихильності до ідей Драгоманова, ідей громадівського соціалізму до національної ідеї і виходить з радикальної партії. У 1899 р. відбувається розкол Русько-Української Радикальної партії. Частина радикалів, об’єднавшись з народовцями, створила у 1899 р. Національно-демократичну партію. Одним із ініціаторів партії був М. Грушевський. Головою УНДП обраний Юліан Романчук. Спочатку НДП поставила політичним завданням боротьбу за те, щоб створити з Галичини “одну відрубну й одноцілу провінцію”, але незабаром керівництво НДП чітко сформулювало стратегічну мету: “Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна”.

Ліве крило, прихильники соціалізму М. Ганкевич, Ю. Бачинський, С. Вітик організували Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Однак усі ці політичні угруповання стояли на принципах незалежності Української держави.

Як бачимо, незважаючи на різнопланові політичні погляди, перші галицькі партії – НДП, РУРП, УСДП – на рубежі XIX–XX ст. рішуче визначили за остаточну мету своєї боротьби – утворення політично незалежної України.

Д. Дорошенко подав таку характеристику українського почуття самовизначення на початку XX ст.: у 1900 р. у двох кінцях України молодь маніфестувала свою відданість справі визволення України. У Харкові і Полтаві М. Міхновський виголосив доповідь на цю тему на таємних зборах української молоді, а Лонгин Цегельський у своєму публічному виступі у Львові закликав до створення незалежної української держави, яку слухачі сприйняли з ентузіазмом. Незважаючи на значне поширення, ідея незалежності України ще остаточно не вкоренилася у свідомості української спільноти Галичини. Навіть газета “Діло” розглядала цю ідею на початку 1899 р. як “утопічну мрію”.

Отже, *підсумовуючи*, зазначаємо: порядок, встановлений на українських землях в останній третині XVIII ст. через приєднання Правобережжя до Російської, а Галичини до Австрійської імперій тривав, в основному, незмінно аж до 1914 р. Цей довгий період стабільності спричинився до того, що усяка думка про зміну існуючого міжнародного порядку здавалася сучасникам далекою й нереальною. Політичні діячі Галичини виходили з того, що втілення ідеї державної незалежності України є доволі віддаленою перспективою. Їх зусилля, діяльність керованих ними політичних партій були спрямовані на наближення цієї перспективи. Проте суспільно-культурне життя Галичини майже усю другу половину XIX ст. проходило під знаком фатального поділу на два різні національні спрямування – москвофілів і народовців – та виснажливого протиборства між ними в культурній і політичній сферах. Наприкінці XIX ст. галицьке суспільство на основі ідеалу незалежності все більше згуртовувалося, ставало все більш одностайним.

Конституційний лад Австрії сприяв прискореному національно-політичному розвитку української спільноти. Українці брали

участь у виборах, мали свої партії, пресу, кооперативні і громадські організації. За явне національне відродження на Західній Україні Галичину стали називати (першими – громадівці Антонович, Кониський) українським П'ємонт. Упродовж 50-ти років, аж до російської революції 1905 року Галичина була центром української політично-громадської активності.

Здійнений аналіз фактичного матеріалу дає можливість зробити такі **загальні висновки**:

1. У несприятливих обставинах XIX ст. українська нація продемонструвала свої великі потенційні можливості, показала, що українство здатне жити повнокровним самостійним політичним життям. Традиції державності й культури не були перервані.

2. Джерелами національного відродження України стали народницькі течії, військово-політичні традиції козацтва, романтизм і українська історична та художня література. Ідеологічне, а пізніше організаційне оформлення українства відбулося під знаком народництва. Вершиною розвитку національної думки першої половини XIX ст. стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського Братства.

3. Протягом другої половини XIX ст. окреслюється перспектива політичного самовизначення українського народу та відновлення державності. Довготривала боротьба за національно-політичну самостійність зазнала величезного злету – від ідеї української автономії до великої національної ідеї – політично самостійної Української держави. З'явилися видатні українські діячі і організації, які й повели боротьбу за їх реалізацію у життя.

З усвідомленням принципового значення незалежної України український народ вступив у смугу потрясінь війни, демократичних революцій та національно-визвольних змагань. У такій атмосфері завершувалося XIX і починалося XX ст., в якому і відродилася Українська державність.

Тема 9

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1900–1916 рр. займають особливе місце у вітчизняній історії. Саме у цей період після втрати державності український національно-визвольний рух розвивався з наростаючою силою власне у політичному напрямку. Хоча українські землі залишалися і далі пошматованими між Російською і Австро-Угорською імперіями із певними відмінностями у них, проте ідея Української самостійної соборної держави поступово перетворюється на спільний вирішальний об'єднавчий фактор. Її реалізація стала можливою в роки Першої світової війни, коли обидві імперії взаємно поборювали і тим самим істотно послаблювали себе.

1. Політичне становище українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст. Радикалізація національної державницької думки

Як відомо, основна частина українських земель на початку ХХ ст. і далі перебувала у складі Російської імперії. На той час вони вже давно втратили особливості свого політичного устрою. Царський уряд зробив все для того, щоб перетворити Україну на звичайну провінцію, утворивши на її території дев'ять губерній: Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську, Харківську, Таврійську, Катеринославську, Полтавську, Херсонську. Назва “Україна” вилучена із ужитку. Політика царизму була спрямована на те, щоб придушити будь-які прояви української свідомості, знищити національну мову і культуру. Фактично, Наддніпрянщина знаходилася на колоніальному становищі.

І це при тому, що Україна була чи не найкращою перлиною корони Російської імперії. Адже порівняно з іншими національними окраїнами вона виявилась одним із найрозвинутіших районів країни. За тодішніми статистичними даними тут діяло 20 % промислових підприємств від загальної кількості, вироблялося 58 % сталі, 57 % –

прокату, 50 % – сільськогосподарських машин, 81 % – цукру тощо. Царизм добре усвідомлював величезне значення України для імперії, тому діяв із шовіністичних, великодержавницьких позицій і далі. Тобто навіть не припускав можливості хоч якоїсь зміни її політичного статусу.

Здавалося, що в умовах жорстокого терору і переслідувань ідеї українського відродження, особливо політичного, неможливі. Однак цього не сталося. У громадсько-політичне життя вплилися свіжі сили молодого покоління, вихованого на безкомпромісних ідеях національно-визвольного руху. У 1900 р. у Харкові група представників студентської громади – Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський та ін. – створила першу на східноукраїнських землях політичну партію – Револьційну українську партію (РУП). До неї увійшли молодіжні громади інших міст. Її першим програмним документом стала брошура харківського адвоката М. Міхновського “Самостійна Україна”, видана у Львові. Головна мета партії: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ”. Цю мету повинна зреалізувати інтелігенція як лідер національного руху. Вести боротьбу потрібно криваву і безпощадну, всіма засобами, аби забрати “силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою”. Програма закінчувалася гаслом: “Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружя”.

Звернемо увагу на те, що це гасло викликало вкрай негативну реакцію не лише у середовищі російських шовіністів, але й частини поміркованих українських політичних діячів. З аналогічних позицій його оцінювала радянська історіографія, кваліфікуючи як крайній прояв українського націоналізму, що межує з нацизмом. Однак такий підхід до пояснення цього програмного гасла РУП є надто спрощеним. Насправді воно лаконічно і всеохоплююче розкривало головну підставу повноцінного існування самої нації – наявність національної держави. Адже лише у її рамках нація може само-реалізувати себе і зберегтись як етнічна одиниця. У той самий час у “Самостійній Україні” відсутні будь-які зазіхання українців на права інших народів або заклики до переслідування національних меншин, що проживали на території України.

Поява “Самостійної України” М. Міхновського як програми РУП відкрила якісно новий період в історії української політичної

думки. Вона справедливо вважається першим політичним маніфестом українського націоналізму. Адже в ній вперше після більш як двохсотлітнього мовчання знову на весь зріст було поставлено питання про суверенітет і соборність української нації. Відтак ідея самостійної України стала тим прапором, навколо якого стали гуртуватися патріотичні сили українського суспільства. Однак шлях до її реалізації виявився нелегким. Бо тривалий бездержавний період існування української нації значно послабив її державницькі традиції, що власне і призвело до захоплення деяких політичних діячів модними на той час утопічними соціалістичними теоріями. Проникли вони і в РУП, що спричинило її внутрішню кризу. Вірними ідеї самостійності України залишилися М. Міхновський та його однодумці, які вийшли із РУП і у 1902 р. утворили Українську народну партію (УНП). Політичне кредо цієї партії було сформульоване спочатку у “Десяти заповідях”, а пізніше у “Програмі”. Їх суть зводилася до боротьби за незалежну Українську демократичну республіку, яка мала складатися із союзу окремих українських земель. УНП не користувалася у той час значним політичним впливом, її члени активно заявили про себе у 1917 р., створивши Українську партію соціалістів-самостійників.

Прихильники соціал-демократичних поглядів на чолі із М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським також вийшли із РУП і у травні 1905 р. утворили Українську соціал-демократичну спілку, яка на правах автономної секції увійшла до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Спілчани вважали, що вирішення національного питання є похідним від вирішення на марксистській платформі соціально-економічних проблем.

Наприкінці 1905 р. основна частина РУП на чолі із М. Поршем, В. Винниченком та С. Петлюрою перетворилась на Українську соціал-демократичну робітничу партію. Вона стояла на позиціях органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом, домагаючись автономії України.

На початку ХХ ст. в Україні виникли також політичні партії ліберально-демократичного спрямування. У 1904 р. представники української ліберальної інтелігенції заснували Українську демократичну партію (УДП). Її фундатором був Є. Чикаленко, який доклав

чимало зусиль і коштів на потреби національно-визвольного руху. Своєю головною метою УДП оголосила домагання автономії України у складі конституційної монархічної Росії.

Проте серед членів цієї партії також виявились певні розбіжності у поглядах на принципові програмні положення. Внаслідок цього вже восени цього ж року частина колишніх членів УДП на чолі із Б. Грінченком, С. Єфремовим та Ф. Матушевським утворили Українську радикальну партію (УРД), яка виступала за автономію України як рівноправної складової частини Федеративної Росії.

Незабаром розбіжність вдалося подолати. Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єдналися в одну організацію – Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Її програма складена на основі принципів федералізму і парламентаризму. Майбутня Російська держава повинна перетворитися на “федерацію рівноправних автономно-територіальних одиниць”.

Вищеназвані політичні партії змушені були діяти в умовах підпілля. Свої друковані органи видавали здебільшого за кордоном, зокрема у Львові, Чернівцях. Потім нелегально доставляли у Наддніпрянщину. Траплялися переслідування, арешти тощо активних українських громадсько-політичних діячів. Тому ці партії не могли відразу набрати масового характеру і значного впливу. Однак їх поява переконливо засвідчила про те, що українське суспільство стало політично зрілішим і не бажало далі миритися із колоніальним становищем у Російській імперії.

Активізувалась насамперед боротьба за відміну заборони української мови. Незважаючи на царські власті, почала зростати кількість українських видань, зокрема підручників для початкового навчання, виникли українські товариства. Важливою подією у культурному житті України стало відкриття пам'ятника І. Котляревському влітку 1903 р. у Полтаві, спорудженого на кошти пожертвувань. На церемонію його відкриття прибули гості з усіх кінців України, в тому числі Галичини і Буковини. У відповідь на заборону читати привітання українською мовою вони влаштували демонстрацію протесту. Такими самими загальнонаціональними святами всеукраїнського характеру стали ювілеї І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка у Києві. Українське слово все голосніше звучало на громадських зборах. Багато земств і міських дум звертали до

уряду з вимогами дозволити навчання українською мовою у школах. Подібні масові петиції вимагали скасування утисків над українською мовою взагалі. Внаслідок цього царський уряд змушений був піти на поступки. На засіданні Ради міністрів у 1904 р. спеціально розглядалося питання про скасування цензурних заборон над українським словом. Це була важлива перемога.

Поступливість царизму пояснювалася не тільки зростаючим тиском українського руху, але й поглибленням загальної кризи в імперії. Загострювались суперечності економічного, соціально-політичного і національного характеру. Самодержавство виявляло неспроможність оперативного вирішення назрілих проблем. Його авторитет остаточно підірвала поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Загальна криза переросла у революцію.

2. Українське громадсько-політичне життя в роки російської революції 1905–1907 рр. та після її поразки

Це була перша демократична революція у Росії. Усю імперію, в тому числі Україну охопили масові робітничі страйки і селянські виступи. Тільки упродовж січня – серпня 1905 р. у Наддніпрянщині відбулося близько 500 страйків. Особливо відзначилися робітники таких великих промислових центрів, як Катеринослав, Харків, Одеса, Київ, Луганськ. За масштабами селянського руху Україна займала одне з перших місць у Російській імперії. Лише влітку і восени 1905 р. виступи українських селян охопили 64 із 94 повітів. А наприкінці цього року були непоодинокі випадки, коли робітники і селяни вдалися до зброї. Так, одним із найбільших виявилось збройне повстання у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. У ньому взяло участь близько 5 тис. селян. Тривало воно кілька днів у грудні. Властям вдалося його придушити лише після того, як у село прибув каральний загін з двома гарматами. У сутичці з ним загинуло 63 селянини.

Антиурядові виступи перекинулись і на армію – головну опору царизму. У червні 1905 р. повсталася команда матросів броненосця “Потемкин”. Серед її керівників були і українці

Г. Вакуленчук та П. Матюшенко. До повсталих приєднався також член РУП офіцер О. Коваленко. Хвиля збройних виступів охопила і багато гарнізонів. Одним з найбільших були повстання у Севастополі, яке очолив капітан П. Шмідт, а також повстання саперів Київського гарнізону під проводом поручника Б. Жаданівського. Хоча вони були придушені, але серйозно захитали основи монархічного режиму.

Революційні виступи робітників і селян України мали передусім соціальний характер. Вони не зачіпали національного питання. Це пояснювалося тим, що робітничий клас тут був фактично зрусифікований, а селянство ще не піднялося до відповідного рівня національної свідомості, щоб висувати певні національні вимоги. Основним їх носієм залишалася інтелігенція. Тому на її долю випало нелегке завдання – піднести національну свідомість широких верств українського народу і тим самим поставити українську національну справу в розряд загальнодержавних проблем.

Революція створила небачені раніше сприятливі умови для легальної громадсько-політичної та культурної діяльності. Бо під її тиском цар Микола II 17 жовтня 1905 р. видав маніфест, у якому проголошувалися громадянські демократичні свободи: совісті, друку, зібрань, об'єднань тощо, а також обіцяно запровадити у Росії конституційні форми правління, зокрема скликати парламент – законодавчу Державну думу. Тому вперше у Наддніпрянщині почали виходити україномовні газети і журнали: “Хлібороб”, “Рада”, “Дзвін”, “Українська хата” тощо. Всього протягом 1905–1907 рр. виходило 24 україномовні видання. Розгорнулось видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. У 1907 р. у Петербурзі під редакцією В. Домницького вийшло перше повне видання “Кобзаря” Т.Г. Шевченка. Виникли і набули особливої популярності культурно-просвітницькі організації “Просвіта”. До середини 1907 р. їх налічувалося 35. Вони засновували бібліотеки, проводили вечори, видавали українською мовою літературу тощо. Розпочалося навчання українською мовою в багатьох школах, створено кафедри українознавства у Харківському та Одеському університетах. Виникли і набули поширення народні університети, клуби, профспілки, кооперативи тощо. Нарешті відкрито заявили про себе українські політичні партії. Здійснювався процес їх орга-

нізаційного становлення (в 1907 р., наприклад, була створена Українська партія соціалістів-революціонерів), активізувалася діяльність. Поряд із соціальними питаннями розгорнулася також агітація переважно за автономію України. Це мало надзвичайно важливе значення, бо фактично вперше після багатьох років відкрито проголошувалося це питання серед широких народних мас і тим самим сприяло формуванню у них національної свідомості, певних політичних поглядів щодо України.

Навесні 1906 р. у Петербурзі зібрався перший російський парламент – Державна дума. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували вибори депутатів до цього органу. Лише УДРП висунула своїх кандидатів самостійно або у блоці із загальноросійськими партіями. В такий спосіб їй вдалося провести у Думу значну кількість своїх визначних діячів, серед яких були І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський. Вони заснували Українську парламентську громаду, яка налічувала 45 членів. Її головою був обраний І. Шраг. Діяльність українських представників у загальноросійському парламенті стала доказом того, що у Російській імперії існує окремий народ, який домагається своїх прав. Політичною платформою громади була боротьба за автономію України. Її друкованим органом став “Украинский вестник”. Одним із його засновників був М. Грушевський, професор Львівського університету, який прибув у Петербург. Діяльність громади мала позитивне значення. Вона привернула до себе увагу громадськості України. У Петербурзі був створений український центр з метою підтримки депутатів, який очолили відомі національно-патріотичні діячі О. Лотоцький і П. Стебницький. Українська парламентська громада відіграла провідну роль у створенні в травні 1906 р. Союзу автономістів, який об’єднав парламентські групи неросійських народів з метою перетворення Російської імперії на федеративну державу. Була підготовлена декларація про автономію України, але її так і не вдалося проголосити у Думі, бо напередодні запланованого виступу вона була розпущена (початок липня 1906 р.). Тоді українські парламентарі провели у Виборзі антиурядову маніфестацію і прийняли відповідну відозву до уряду, за що були засуджені до тюрми, а також втратили право участі у виборах до II Думи.

Українська парламентська громада була створена також і у II Думі чисельністю 47 депутатів. Однак серед них вже не було досвідчених українських політиків. І все-таки вона заснувала свій друкований орган “Рідна справа – вісті з Думи”. Внесла до поданого Міністерством освіти законопроекту свої поправки, які передбачали запровадження навчання українською мовою в школах і заснування в університетах кафедр українознавства. Вона розробила законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування, українську мову в суді, школі, церкві, земельну реформу, охорону праці. Однак і II Дума була дуже скоро розпущена царем як занадто революційна. В умовах спаду революції царський уряд замінив виборчий закон набагато реакційнішим за попередній, внаслідок якого 80 % населення Російської імперії позбавлялося виборчих прав. Тому наступні III і IV Думи за своїм складом мали відповідно такий самий характер. У них хоч і були окремі депутати-українці, але громад вже не створювали і тому відстоювати загальноукраїнську справу вже не було кому.

Царизм переміг революцію. Розпуск II Думи 3 червня 1907 р. і поява нового виборчого закону означали її поразку. Хоча найважливішим результатом революції стало те, що уряд змушений був ліквідувати напівкріпосницькі пережитки на селі, зокрема відмінити викупні платежі, які існували ще з часів реформи 1861 р. Позитивний вплив здійснила ця революція і на розвиток українського руху. Значно розширилися його база, насамперед за рахунок інтелігенції. До того ж він набрав якісно іншого характеру – виразно політичного. Адже вперше відкрито було визначено державницький статус України у загальноросійському масштабі.

Після поразки революції розпочалася реакція в Російській імперії. Вона, звичайно, не оминула і Наддніпрянщину. Царський уряд на чолі із П. Столипіним відверто проводив антиукраїнську політику. Шість губерній (Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська і Херсонська) перебували протягом тривалого часу під посиленою охороною. У них заборонялися будь-які збори, наради, навіть невеликі зібрання на приватних квартирах. Активних учасників революційних виступів, відомих українських громадсько-політичних діячів масово арештовували, чинили свавільне судочинство, страчували, відправляли у заслання в Сибір. Дехто із них змушений був емігрувати.

Відчутного удару завдано українській мові, культурі. Фактично були відновлені старі дореволюційні порядки. Заборонено викладання українською мовою у тих школах, у яких в період революції її було самовільно запроваджено. Скасовано циркуляр міністра освіти від 1906 р., який дозволяв учителям “використовувати малоросійську мову для роз’яснення того, чого учні не розуміють”. Натомість з’явився новий циркуляр, що забороняв учителям розмовляти з учнями українською мовою навіть у позаурочний час за межами школи. А у школах заборонено співати українські пісні, виконувати національні мелодії і декламувати відповідні вірші. Влада переслідувала постановки українських п’єс. Дійшло до того, що театральні афіші не можна було друкувати українською мовою. З книжкових магазинів і бібліотек систематично вилучалися твори Т.Г. Шевченка та інших українських письменників. Відновлено розпорядження царизму від 1876 р. про заборону ввезення із-за кордону українських книг. Проявом крайнього шовінізму російського самодержавства стала також заборона відзначення 100-літнього ювілею з дня народження геніального національного поета Т.Г. Шевченка у 1914 р.

Царизм вчинив погром української преси, громадських, культурно-освітніх організацій і насамперед політичних партій. У 1910 р. побачив світ циркуляр тодішнього російського прем’єр-міністра П. Столипіна, у якому “інородцям” (до них належали українці та інші пригноблені народи) взагалі заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. А державний Комітет у справах друку пішов ще далі, заборонивши вживати на сторінках періодичної преси чи будь-яких інших видань терміни “Україна”, “український народ”. Таку політику П. Столипін виправдовував “історичною традицією боротьби уряду з національними особливостями колишньої України”.

Великодержавницький шовінізм самодержавства щодо українського народу підтримали такі крайньо праві загальноросійські партії, як чорносотенний “Союз руського народу”, а також російські ліберали, які на словах виступали на захист “інородців”, а насправді перебували на позиції “єдиної і неділимої Росії.” Київські чорносотенці, наприклад, надіслали урядові спеціальну доповідну записку про так зване “мазепинство” на Україні. А на сторінках центральних шовіністичних газет

“Новое время”, “Киевлянин”, “Московские ведомости” друкувалися статті, переповнені ненависті до всього українського. Їх приклад наслідували відповідні губернські часописи, які дійшли до абсурду, вимагаючи від уряду заборонити українцям говорити рідною мовою взагалі.

На відвернення революції та підвищення ефективності сільського господарства була спрямована також аграрна реформа П. Столипіна, яка почалася ще у 1906 р. Її суть зводилося до таких трьох головних ідей: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір або відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії та Північного Кавказу.

Ці реформаторські ідеї знайшли своє найбільше відображення в Україні. Бо тут була сильніша зацікавленість у селян до індивідуального господарювання і порівняно менша розповсюдженість общинного землекористування. Внаслідок цього у європейській Росії з общини виділилося 24 % селянських господарств і переселились на хутори 10,3 %, а у Наддніпрянщині – відповідно 35,3 та 14 %. Фактично найбільше аграрних переселенців виявилось також з України. Усього впродовж 1906–1912 рр. звідси виїхало у Сибір близько 1 млн. осіб.

Однак ця аграрна реформа не була повною мірою реалізована через протидію селян, деяких політичних сил, недостатнє фінансування, погану організацію відповідних заходів, загибель її основного ідеолога та рушія П. Столипіна 5 вересня 1911 р. тощо. Тому вона не принесла сподіваних результатів. З одного боку, вона сприяла модернізації сільського господарства: ліквідувала черезсмузжя, запроваджувала приватне селянське землеволодіння, прогресивну сівозміну, нові агротехнічні засоби тощо. Через це зросла товарність сільськогосподарського виробництва, збільшився експорт хліба за кордон. Тобто столипінська аграрна реформа відкрила шлях вільного розвитку сільського господарства на передових капіталістичних засадах: особистою ініціативою та конкуренцією. З іншого – остаточно зруйнувати селянську общину не вдалося. Не було до кінця ліквідоване поміщицьке землеволодіння, хоча влада діяла доволі енергійно у цьому напрямку, намагаючись перерозподілити його шляхом купівлі-продажу через Селянський поземельний банк. Тому поряд із поміщиками з'явилися доволі міцні приватні селянські

господарства як основні виробники товарного хліба. Оскільки реформа виявилась незавершеною, то на селі відбувався процес порівняно значного соціального розшарування і через це соціальна напруженість не тільки не зникла, а з часом набула особливої гостроти. До того ж фактично зазнало краху переселення селян через незадовільну організацію. Так, тільки у 1911 р. близько 70 % переселенців повернулося в Україну. Ось чому не вдалося в належний спосіб зміцнити соціальну опору самодержавства на селі.

Царизм не спромігся ліквідувати усі здобутки українського національно-визвольного руху. Продовжували свою діяльність деякі “Просвіти”, Українське наукове товариство на чолі із М. Грушевським (після революції переїхав до Києва), виходили окремі українські часописи. З метою консолідації національних політичних сил і координації українського руху в умовах реакції діячі УДРП заснували у 1908 р. підпільну громадсько-політичну організацію – Товариство українських поступовців (ТУП). До нього увійшли не тільки діячі ліберального, але й соціал-демократичного спрямування. Товариство мало доволі широку мережу своїх осередків-громад по усій Наддніпрянщині. Їх налічувалося близько 60. Керівним органом ТУП була Рада, яка обиралася на щорічних нелегальних з'їздах цієї непартійної організації і яка знаходилася у Києві. Напередодні Першої світової війни до неї увійшли, наприклад, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко та інші, усього 13 осіб. У своїй політичній програмі ТУП стояло на платформі конституційного парламентаризму, національно-територіальної автономії України у Федеративній Російській державі. Воно блокувалося із російськими кадетами і трудовиками, що виступали через своїх представників у III та IV Думах із критикою шовіністичної політики царського уряду в Україні. У роки реакції ТУП займалося переважно культурно-освітньою діяльністю: створювало і координувало роботу “Просвіт”, клубів, поширювало українські видання, співпрацювало з науковим товариством у Києві тощо. Виступало за українізацію шкільництва, впровадження української мови, літератури та історії до середніх шкіл, використання рідної мови в усіх громадських установах, суді, церкві. Однак навіть за такі надто скромні та справедливі домагання члени товариства переслідувалися.

Шовіністична політика царизму в Україні викликала все більше обурення і спротив. У відповідь на заборону вшанування

100-літнього ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка у Києві відбулися вуличні демонстрації революційно налаштованих робітників і студентів. Були навіть криваві сутички демонстрантів з поліцією. Політичними страйками відзначили день народження Кобзаря робітники Харківського паровозобудівного заводу.

Зростання національно-визвольного і нового революційного руху загалом у Російській імперії було перервано початком Першої світової війни.

Отже, український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині в 1900–1914 рр. розвивався нерівномірно. Його найбільші здобутки припадають на час революції 1905–1907 рр. Це пояснюється широким розмахом робітничого і селянського рухів. Не можна заперечувати взаємозв'язку і взаємовпливу цих трьох напрямків боротьби, хоча належної ефективності не було досягнуто у той період. Відчувалася гостра потреба у наявності єдиного політичного проводу, який зумів би об'єднати ці розрізнені сили і спрямувати на досягнення спільної мети. Через недостатній рівень національної свідомості (її носієм виступала передусім інтелігенція) визначальною стала ідея національно-територіальної автономії України у складі Федеративної Росії. А це означає, що національно-визвольний рух у Наддніпрянщині саме в той період здійснив перехід від культурницького до політичного. Підтвердженням цього стала також поява та діяльність тут перших українських політичних партій і такої громадсько-політичної організації як ТУП. Урізноманітнилися і збагатилися форми суспільно-політичної діяльності, зокрема з'явилися парламентські. Так що царизмові не вдалося досягти своєї мети навіть репресивними заходами, хоча він і не пішов на поступки українцям напередодні Першої світової війни.

Як розвивався у той період національно-визвольний рух на західноукраїнських землях?

3. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорщини у 1900–1914 рр.

За соціально-економічним і політичним розвитком Східна Галичина, Буковина та Закарпаття мали багато особливостей, які відрізняли їх від Наддніпрянської України. В економічному сенсі

вони становили аграрно-сировинний придаток і ринок збуту для метрополії. Місцева промисловість була переважно кустарно-ремісничою. Найбільш розвинутими виявилися нафтодобувна, харчова, хімічна і деревообробна галузі промисловості. Переважна більшість підприємств належали австрійському, угорському, німецькому капіталу. Також мали свою власність французькі та американські підприємства. На відміну від інших провінцій імперії, робочий день на підприємствах західноукраїнських земель тривав довше, а зарплата була найнижчою і не забезпечувала навіть прожиткового мінімуму.

У сільському господарстві існувало велике землеволодіння. Але переважна частина земель належала польським, угорським, австрійським поміщикам. Втративши земельні ділянки, українські селяни жили за рахунок заробітків у панських дворах, які були мізерними і не могли забезпечити також прожиткового мінімуму. До того ж умови праці були доволі важкими. З врахуванням цього, а також аграрного перенаселення з кінця XIX ст. розпочалася еміграція західноукраїнських селян за кордон, яка набирала все більш масового характеру. Так, протягом 1890–1913 рр. емігранти становили майже третину всього приросту населення цього регіону.

Тепер про політичні особливості. Як відомо, на відміну від Росії, Австрія стала не тільки дуалістичною (двоединою), але й конституційною монархією. Незважаючи на всю обмеженість конституційних прав, вони все-таки надавали широкі можливості для легальної діяльності політичних партій, громадських, культурно-освітніх організацій тощо. Поляки виявилися більш активними, краще зорганізованими і вже до кінця XIX ст. домоглися того, що влада в Галичині фактично опинилася у їхніх руках. Польська мова тут стала офіційною в адміністрації та освіті. Українці у черговий раз не проявили належної одностайності, рішучості та настирливості, тому їхні інтереси не були враховані і вони опинилися у нерівноправному становищі. Проте вже до кінця цього століття українські галичани нагромадили певний досвід і мали доволі вагомі здобутки громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності. Зокрема, упродовж 1890-х років сформувалися українські політичні партії зі своїми програмними поглядами на майбутнє України. Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) виступали за незалежність і соборність

України як кінцеву мету загальноукраїнських національно-визвольних змагань. Так, 5 січня 1900 р. керівний орган УНДП Народний комітет опублікував свою першу заяву, у якій підкреслювалося: “Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об’єдналися в одну новочасну культурну державу”. Сформульовано справедливий і далекоглядний ідеал української нації.

Проте цей ідеал піддавався критиці з боку москвофілів та деяких проавстрійськи налаштованих українських часописів як утопічний. Гідну відповідь з цього приводу дав І.Я. Франко, який, зокрема, писав: “Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідовання якихось вольних міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів”.

Ці геніальні передбачення виявилися пророчими. Їх підтвердило життя, і вони не втратили свого актуального значення у наш час.

Враховуючи тодішню ситуацію, пріоритетними були визначені такі завдання: боротьба за загальне виборче право, український університет у Львові, поділ Галичини на українську і польську частини з автономним статусом, вирішення соціальних проблем.

На реалізацію цих завдань була спрямована агітаційно-пропагандистська і організаторська діяльність українських політичних партій. Як наслідок, робітничі та селянські страйки набрали масового характеру. Лише у 1902 р. у Східній Галичині страйкувало близько 200000 селян. Причому ці страйки виявилися настільки організованими, що поміщиків змусили збільшити платню і піти на інші поступки. Масового характеру набрали також віча, демонстрації тощо. У Львівському вічі 2 лютого 1906 р., наприклад, взяло участь близько 50 тис. осіб. До боротьби за національні права галичан включилися українські послы у віденському парламенті. Загроза нового революційного вибуху в країні змусила цесаря Франца Йосипа провести у 1887 р. виборчу реформу, внаслідок якої було ліквідовано колишню куріальну систему і запроваджено

загальне виборче право до австрійського парламенту. Це значно збільшило чисельність української парламентської репрезентації – від 7 до 30 послів, що підвищувало ефективність її діяльності.

Проте польська адміністрація Галичини не пішла на поступки українцям щодо виборів у Галицький сейм, чинила усілякі перешкоди під час виборчої компанії 1908 р., нерідко вдаючись до терору, насильства, фальсифікації результатів голосувань. Намісник А. Потоцький прямо і відверто заявив про те, що “влаштує українцям нове Берестечко”. За його наказом жандармерія вчинила криваву розправу над українськими селянами, які виявили незадоволення підрахунками їхніх голосів: серед них виявились і вбиті, і поранені. Польсько-українські взаємовідносини різко загострилися і могли перерости у відкритий конфлікт. Стурбований таким становищем, австрійський уряд дав вказівку наміснику негайно нормалізувати ситуацію. Проте цього зробити він вже не встиг. 12 квітня 1908 р. його застрелив український студент М. Січинський.

Січинського арештували і віддали до суду. Двічі суд оголошував йому смертний вирок і двічі під тиском світової громадськості його відміняв. Нарешті смертна кара була замінена 20-річним ув'язненням. Проте у 1911 р. з допомогою Д. Вітовського і М. Цеглинського він втік із в'язниці й виїхав за кордон.

До боротьби за зміну виборчого закону до крайового сейму додалася і боротьба за український університет у Львові. Відповідно до рішень австрійських властей у ньому повинні були навчатись і українці, і поляки. Проте насправді виявилось, що вся науково-викладацька діяльність здійснювалася польською мовою, поляки мали переваги при вступі до нього. Тому українські студенти вдалися до акцій протесту. У 1901 р. вони припинили навчання і вийшли з університету. Далі проводили щорічні демонстрації, віча. Однак це не сподобалося польським студентам-шовіністам. Внаслідок цього дійшло до постійних кривавих сутичок. 1 липня 1910 р. під час чергового конфлікту був убитий український студент А. Коцко. Його похорон перетворився на масову маніфестацію протесту проти австрійської політики в Галичині.

Студентські заворушення, їх підтримка робітниками, селянами, інтелігенцією, численні запити і протести українських послів в австрійському парламенті заставили центральний уряд погодитися

на створення українського університету в Галичині. 29 листопада 1912 р. про це заявив австрійський прем'єр-міністр Штірк українським парламентарям у Відні. Цісарський патент у справі заснування українського університету передбачав його офіційне відкриття восени 1915 р. Проте він так і не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни.

Щоб припинити збройні сутички між поляками і українцями, австрійський уряд доручив новому наміснику М. Бобринському домогтися примирення обох сторін. Однак це йому не вдалося, через що він змушений був піти у відставку. Новий галицький намісник В. Коритовський взагалі вороже поставився до питання виборчої реформи до крайового сейму. Тоді українські послы у Відні та крайовому сеймі вдалися до обструкції, і це врешті-решт заставило польську адміністрацію погодитися на виборчу реформу. Її законопроект був схвалений 13 лютого 1914 р. Відповідно до нього із загальної кількості 221 сеймових мандатів 62 отримували українці (попереднє співвідношення було таким: 161 і 15–20). У процентному аспекті ця пропорція змінилася приблизно в такий спосіб: 12 і 27. Як бачимо, збільшилася все-таки кількість українських депутатів у крайовому сеймі. Українці домоглися також і того, що у майбутньому зміни до крайового статусу, який визначав порядок виборів і компетенції Галицького сейму, можна вносити тільки за наявності не менш як $\frac{3}{4}$ голосів, тобто за згодою і українських послів. Так що ця виборча реформа стала безсумнівним успіхом українського руху і показала можливість українсько-польського компромісу.

Чільне місце в житті українців Галичини займала греко-католицька церква, яку з 1901 р. очолив митрополит А. Шептицький. Під його провідом вона перетворилася на могутній духовний бастион національного руху. Сам митрополит брав активну участь у політичному житті краю як депутат віденського парламенту і Галицького сейму. Вплив церкви, її авторитет за митрополита А. Шептицького настільки зросли, що без її участі практично не обходилася жодна важлива акція, яку готували українські партії та організації Галичини. Досить сказати, що у 1906 р. А. Шептицький очолив українську делегацію до імператора Франца-Йосифа, яка домагалася зрівняння українців у правах з іншими народами Австро-Угорської монархії. Важливе значення мала активна і різностороння діяльність митропо-

лита із розвитку національного культурно-освітнього та релігійного життя на західноукраїнських землях у той період.

Плідно працювали такі культурно-просвітницькі товариства, як “Просвіта”, “Бесіда”, “Боян”, “Жіноча громада” тощо. Загалом вражаючими були успіхи у всіх галузях національно-культурного життя, що мало важливе значення для активізації українського руху.

В умовах наростання міжнародного воєнного конфлікту українські політичні партії Галичини заздалегідь виробили свою політичну лінію. Їхні представники на приватній нараді 7 грудня 1912 року дійшли згоди у тому, що на випадок війни між Австрією і Росією все українське громадянство по обох боках кордону на добро і майбутнє української нації повинно одностайно і рішуче стати на бік Австрії “проти Російської імперії, як найбільшого ворога України”. Подібну заяву оголосила українська репрезентація у віденському парламенті. Під добром і майбутнім української нації слід вважати “повну державну самостійність усього з’єданого українського народу на цілій його території.”

Для розв’язання цього завдання все більшу увагу звертали на створення власних воєнізованих формувань. Найкраще для цього підходили молодіжні спортивні протипожежні товариства “Сокіл”, “Січ”, а також “Пласт”. Перше товариство “Сокіл” було створене відомим інженером В. Нагірним у Львові в 1894 р. Першу “Січ” заснував громадсько-політичний діяч, адвокат К. Трильовський у селі Завалля на Станіславщині – нині Івано-Франківщина. З часом вони набули масового і організованого характеру. Їх діяльність регламентувалася відповідними статутами, а координаційну і керівну роль відігравали “Сокіл-Батько” та “Український січовий союз”. У 1913 р. тільки у Галичині діяло понад 900 січових осередків, у яких налічувалося близько 80 тис. членів. Сокільсько-січовий рух мав яскраво виражений національно-патріотичний характер. Якщо на перших порах головна увага зверталася на фізичну, протипожежну підготовку, то пізніше – військовий вишкіл. З цією метою проводилися відповідні змагання, злети – здвиги тощо. На відміну від цих товариств, “Пласт” з самого початку свого заснування мав передусім мілітарний характер, тобто здійснював теоретичний і практичний військовий вишкіл своїх членів. Першими його створили учні львівських середніх шкіл у 1911 р. До появи цієї

організації причетні П. Франко, І. Чмола, О. Тисовський. Пластунами у минулому називали тих запорізьких козаків, які виконували розвідувальну службу. З тих часів і походить ця назва. Незабаром пластові гуртки поширилися по всьому краю. Організаційні принципи своєї діяльності вони запозичили із англійського скаутського руху, який виник у 1907 р. і з часом набув світового поширення. Проте “Пласт” не втратив свого національного характеру.

Український молодіжний військовий рух викликав стурбованість у крайових і центральних властей. Вони намагалися чинити усілякі перешкоди, утиски. При цьому підтримували тільки польську військову організацію “Стрілець”. Проте К. Трильовському вдалося все-таки домогтися в австрійського уряду дозволу на створення українських військових організацій. 18 березня 1913 р. у Львові відбулися перші організаційні збори “Товариства Українських січових стрільців”. Услід за Львовом подібні товариства створювали повсюдно при місцевих “Січах”, як окремі секції. Вони мали напіввійськовий характер. Вже у 1914 р. у Галичині налічувалося 94 осередки українських січових стрільців. Крім того, на початку 1914 р. у Львові засновано суто військове товариство під назвою “Січові стрільці” під проводом В. Старосольського, до якого входила студентська і реміснича молодь. Вже до літа цього року таких товариств у Галичині налічувалося 50. Загальне керівництво стрілецькими товариствами здійснювала відповідна секція при Українському січовому союзі, який очолював вже згадуваний К. Трильовський.

Парадний огляд усіх вищеназваних молодіжних національно-патріотичних організацій відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. Він отримав назву Шевченківського здвигу, бо присвячувався 100-літньому ювілею з дня народження Великого Кобзаря. У ньому взяли участь близько 12 тис. членів “Січ”, “Сокіл”, “Пласт”, стрілецьких товариств. Січові стрільці вперше виступили у військовій формі та зі зброєю. На вулицях і площах древнього Львова вони продемонстрували свої досягнення, свій вишкіл під час масових військово-спортивних вправ. Отак українська галицька молодь готувалася до боротьби за свою незалежну державу.

Потреба у такій боротьбі ставала все більш очевидною. Трапилося так, що саме цього дня, 28 червня 1914 року у Сараєві (столиці Боснії) здійснено терористичний акт проти наступника

австрійського престолу ерцгерцога Ф. Фердинанда та його дружини. Їх вбивство стало приводом для Першої світової війни. Австрія звинуватила у ньому Сербію. До порозуміння справа не дійшла, і 28 липня Австрія оголосила війну Сербії та загальну мобілізацію.

В умовах наростання міжнародної напруженості, враховуючи позицію українців у майбутньому воєнному конфлікті, Відень посилив вимоги до галицької адміністрації щодо зрівняння українців з поляками. Внаслідок цього збільшено урядові дотації та допомогу українським господарським і культурним установам, здійснено уже згадану вище виборчу реформу до сейму. Голова Української парламентської репрезентації в австрійському парламенті Ю. Романчук став його віце-президентом. Однак до поділу Галичини на українську і польську частини з наданням автономії справа так і не дійшла.

Тепер проаналізуємо громадсько-політичне життя українців Буковини та Закарпаття упродовж вказаного періоду.

Австрійська адміністрація Буковини здійснювала збалансовану політику, намагаючись не допустити національної напруженості, насамперед між українцями та румунами. Більше того, у 1903 році буковинський сейм прийняв ухвалу про національно-культурну автономію у краї, тобто кожна національна група, що проживала тут, отримала право на безпосередній розвиток своєї культури і відповідне самоврядування. До речі, у 1911 р. у буковинському сеймі українці мали 17 із 63 послів. Відомий український громадсько-політичний і культурний діяч Буковини С. Смаль-Стоцький став віце-маршалом сейму. У віденському парламенті українці Буковини посідали п'ять респектабельних місць, діючи заодно із українськими послами Галичини.

Така ситуація доволі позитивно відобразилася на національному, політичному та культурному житті краю загалом. На початку ХХ ст. були створені місцеві відділення галицьких націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів. За прикладом "Просвіти" тут діяло "Руське товариство". Успішно розвивався сокільсько-січовий рух. У 1914 р. в Буковині нараховувалося 112 лише січових організацій. Фактично у кожному селі діяла українська школа, а навчання у ній було обов'язкове. Причому в процентному відношенні Буковина мала більше українських шкіл, ніж Галичина. У Чернівецькому університеті функціонувало п'ять українських ка-

федр. Хоча навчання здійснювалося німецькою мовою, проте українців не обмежували при вступі до нього.

Подібність громадсько-політичного життя Буковини до Галичини не була випадковою. Вона пояснювалася тісними зв'язками, розумінням спільних завдань українського національно-визвольного руху. Ідея незалежної України була провідною і серед буковинських українців. А на місцевому рівні політичні діячі двох західноукраїнських земель розпочали боротьбу за їх об'єднання в окремому спільному коронному краї Австрії. Тобто була надія, що у разі позитивного вирішення проблеми поділу Галичини до її східної української частини приєднається Північна Буковина, компактно заселена українською більшістю. Підстави для такого оптимізму впливали не тільки із розвитку українського політичного і культурного життя, але й можливостей повного використання австро-угорської конституції у національних інтересах. Адже Львів у ті часи перетворився на важливий центр української науки, оскільки у ньому була зосереджена діяльність Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка (НТШ). Фактично НТШ виконувало тоді роль неофіційної всеукраїнської Академії наук.

Наростання національних здобутків галицьких і буковинських українців стимулювалося також підтримкою наддніпрянських українців, яким успіхи єдинокровних братів з-за Збруча додавали сили, пробуджували надію на краще майбутнє усього українського народу. Однак Перша світова війна перервала поступальний розвиток національно-визвольних змагань в рамках конституційної діяльності і поставила перед українським народом цілком інші завдання.

У найважчому становищі опинилася найвіддаленіша західна українська земля – Закарпаття. Перетворившись на державницьку націю, урядові кола Угорщини з наростаючою силою і жорстокістю здійснювали асиміляторську політику в цьому краї. Вже перед Першою світовою війною тут не було українських шкіл, газет, культурно-просвітницьких організацій, політичних партій тощо. Державною мовою стала угорська. Дійшло до того, що навіть у церквах богослужіння здійснювалося цією мовою. Нечисленно виявилася українська інтелігенція, яка складалася передусім із духовенства, яке до того ж перейшло на мадярські або москвофільські позиції. Власне мадяризація спричинила зростання москвофільства, зорієнтованого на Росію. Його

намагалися використати російські реакційні кола з метою пропаганди православ'я у Закарпатті. Темна і загуркана українська людинність цього краю не змогла зорієнтуватись у підступності цих намірів. Тому греко-католики почали переходити на православну віру. Мадярска адміністрація відреагувала у своєрідний спосіб: оголосила “державними зрадниками” тих, хто такий перехід здійснив. Їх переслідували і суворо карали. У 1913 р., наприклад, відбувся великий судовий процес у Мармароші над нововерненими православними селянами, яких покарали тюремним ув'язненням. А російська шовіністична преса використала цей процес як доказ впливу “руської” ідеї в Австро-Угорщині. Так угорські власті безпідставно перенесли свою ненависть до царської Росії за придушення їхнього повстання у 1849 р. на українців. Фактично вони опинилися перед реальною загрозою знищення своєї національної окремішності, та почалася Перша світова війна.

Отже, національно-визвольний рух у вказаний період розвивався з наростаючою силою у Галичині та Буковині, зовсім занепав у Закарпатті. Галицьким і буковинським політичним діячам вдалося використати конституційні можливості монархії Габсбургів з метою виборювання національних прав. Здобуто певний політичний і військовий досвід, який можна було використати у подальшій національно-визвольній боротьбі. Особливо виділялася в цьому сенсі Східна Галичина, яка перетворилася на оплот усього українського народу.

4. Українські землі в роки Першої світової війни (1914–1916 рр.)

Наприкінці липня – на початку серпня 1914 р. розпочалася Перша світова війна між двома ворожими блоками держав: Антантою (Англія, Франція та Росія) і Троїстим союзом в особі Німеччини та Австро-Угорщини (Італія на той час була формальним його членом, а у травні 1915 р. взагалі вийшла з нього). Поступово у її орбіту втягнуто 38 із 59 держав світу із загальною чисельністю понад 1,5 млрд. осіб, що становило $\frac{3}{4}$ від всього населення земної кулі. Фактично війна відбувалася за переділ світу та утвердження власного домінування у ньому.

Перша світова війна спричинила велику трагедію українського народу. Всупереч власній волі він був втягнутий фактично у брато-

вбивчу війну за чужі інтереси. Адже 3,5 млн. українців змобілізовано до російської та понад 300 тис. до австро-угорської армій. Українські землі стали об'єктом загарбання чужих ворожих держав. До того ж вони перетворилися на один із найважливіших театрів воєнних дій, передусім західний регіон. Внаслідок цього він зазнав страшних руйнувань, спустошень, людських жертв та матеріальних втрат.

Спочатку переможним виявився наступ російських військ. У запеклій галицькій битві, що відбулася упродовж 19 серпня – 4 жовтня, поразки зазнали австро-угорські та німецькі війська. Російські війська окупували Галичину і Буковину. Царська адміністрація намагалася знищити український рух, щоб в такий спосіб створити передумови для органічного включення цих земель до складу Російської імперії. З цією метою переслідувалися, арештовувалися і депортовувалися вглиб Росії громадсько-політичні діячі та звинувачені у неблагонадійності (їх кількість становила понад 12 тис. осіб); вчинено розправу над греко-католицькою церквою, а її митрополита А. Шептицького ув'язнено у монастирській тюрмі Суздаля; закрито українські школи, гімназії, періодичні видання, бібліотеки; заборонено діяльність політичних партій, культурно-освітніх, господарсько-кооперативних, спортивних організацій тощо. Натомість здійснювалася насильницька русифікація. За словами новопризначеного галицько-буковинського генерал-губернатора графа О. Бобринського, весь устрій тут мав ґрунтуватися “на російських засадах”.

Жорстока окупаційна політика царської адміністрації отримала підтримку лише у місцевих ренегатів – москвофілів. Навіть відомий російський політик, депутат IV Думи П. Мілюков оцінив її як “європейський скандал”.

Та це не зупинило царизм. Навпаки, він вирішив остаточно покінчити із українським національно-визвольним рухом взагалі, використавши умови війни. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов відверто заявив: “Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху”. Внаслідок цього зросли репресивні акції і у Наддніпрянській Україні. Закрито українські видавництва, організації, періодичні видання “Рада”, “Дзвін”, “Рідний край” тощо. Заслано до Симбірська лідера українського руху М. Грушевського. Причому царизм не взяв навіть до уваги лояльну позицію щодо нього в цей час наддніпрянських українських політичних діячів.

Тим часом трагедія українського народу продовжувалися. У квітні 1915 р. війська Австро-Угорщини і Німеччини в ході суцільного стратегічного наступу витіснили російську армію із захоплених західноукраїнських земель. Відступаючи, окупанти грабували і вивозили культурні цінності, забрали із собою 500 заложників – провідних українських діячів. Разом з ними добровільно подалися ті з українців, які піддалися брехливій москвофільській агітації і перейшли у російське православ'я, боячись австро-угорської помсти. Крім того, російські війська насильно змусили до евакуації українське населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля, палили села, щоб залишити ворогові пустинні землі. Внаслідок цього маса українського люду гинула в дорозі від голоду, спраги, епідемічних захворювань у переповнених вагонах, божеволіла від жахливих страхіть такого переселення.

Повернення австро-угорських військ також не принесло полегшення. Більше того, українське населення безпідставно звинувачували у зрадництві, шпигунстві на користь росіян, що нібито спричинило їхню попередню поразку. Внаслідок цього без суду і слідства розстрілювалися невинні, їх масово вивозили в австрійські концтабори, де вони гинули у жахливих умовах. Ігнорувалася при цьому австрофільська позиція переважної більшості тих українців, які не належали до москвофілів. Як справедливо зазначав сучасний історик Т. Гунчак, "...з одного боку, українське населення Галичини й Буковини мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого, – над ним знущалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві". Так що це була справжня національна трагедія нашого народу у той час.

Страшне лихоліття Першої світової війни, жорстокі репресивні акції окупаційних властей не тільки не послабили українських національно-визвольних змагань, а навпаки, сприяли їх розгортанню з новою силою. Річ у тім, що війна набрала затяжного характеру. Взаємно поборюючи одна одну, Австро-Угорська та Російська імперії поступово втрачали свою силу і могутність. А це породжувало надії, і не безпідставні, на успішне вирішення українського питання.

Тому вже 1 серпня 1914 р., відразу після початку Першої світової війни, уже названі раніше українські політичні партії

Галичини утворили Головну українську раду (ГУР) чисельністю 15 осіб, яку очолив відомий на той час громадсько-політичний і науковий діяч, юрист К. Левицький. Поява такої міжпартійної політичної організації стала можливою тому, що ці три партії залишилися вірними національному ідеалу, тобто “незалежній Україні із столицею в нашій стародавній Києві, де було би українське правительство і український парламент, вибраний усім нашим народом”. Для досягнення цієї мети український народ повинен одностайно стати “...проти царської імперії при державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб’є година визволення України”. Крім того, у Маніфесті до українського народу Галичини ГУР звернула особливу увагу також на те, що народ “мусить мати одну думку й одну волю”, якщо “він хоче вижити” у таких складних умовах. Власне ГУР і представлятиме інтереси галицьких українців. Було прийнято ще одне важливе рішення – сформувати легіон Українських січових стрільців (УСС). Це національне збройне формування мало воювати у складі австро-угорської армії і відіграти важливу роль у розв’язанні українського питання. Із подібною відозвою до українського народу Буковини звернувся Союз парламентських і сеймових депутатів цього краю.

Аналогічну програму (“Наша платформа” та ін.) розробив і Союз визволення України (СВУ), створений 4 серпня 1914 р. у Львові політичними емігрантами із Наддніпрянщини, які змушені були прибути сюди у різні часи. Це була безпартійна політична організація. Її діяльність спрямовувалася президією у складі Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського. СВУ закликав українців Російської імперії до створення Української самостійної держави, яка за формою правління мала бути конституційною монархією із однопалатною системою законодавства, демократичними свободами і незалежною національною церквою. Цього можна було досягти через воєнну поразку Росії з допомогою Австро-Угорщини і Німеччини. Причому наголошувалося на тому, що “об’єктивна історична konieczність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава”. Її поява відповідає інтересам не тільки українців, але й європейців. Бо Україна виконуватиме

своєрідну роль бар'єра між Європою і Росією. До того ж Росія стане слабшою і відповідно менш агресивною. А це, своєю чергою, сприятиме зміцненню стабільності на європейському континенті.

Отак по-новому трактували важливість розв'язання українського питання. Такий підхід безумовно заслуговував на увагу і підтримку західних політиків. Тому СВУ розгорнув широку міжнародну інформаційну та дипломатичну діяльність. Його представники знаходилися в цей час у Німеччині, Болгарії, Швеції, Норвегії, Туреччині, Швейцарії, Італії. У зв'язку із наступом російської армії СВУ переніс свою діяльність безпосередньо у Відень. Туди ж подалася і ГУР. В результаті спільної різноманітної діяльності, насамперед видавничо-пропагандистської, європейська громадськість вперше звернула увагу на українське питання. Про це писала майже вся преса континенту, що мало позитивне значення. Однак далі справа не пішла. Європейські політики не прислухалися тоді до конструктивних пропозицій українських політичних діячів і не надали належної підтримки нашим національно-визвольним змаганням.

ГУР активно займалася тоді також проблемами біженців від російської окупації, в'язнів у австрійських концтаборах. А СВУ зосередився на захисті інтересів полонених українців російської армії. Йому вдалося домогтися того, що значна кількість військовополонених українців була переведена до окремих таборів в Австро-Угорщині та Німеччині. Це мало важливе значення для організації і проведення серед них відповідної національно-культурної та політико-просвітницької роботи. До неї залучалися відомі діячі науки і культури. Зокрема, були відкриті читальні, школи, діяли хори, кооперативні й господарські курси, розповсюджувались українські газети, журнали тощо. Усе це давало позитивні результати. Адже не випадково, що із цих полонених були сформовані пізніше дві військові дивізії: Сірожупанників і Синьожупанників (назва походить від кольору уніформи), які брали участь у боротьбі за незалежну Україну.

А першим українським військовим формуванням у той час стали УСС. У відповідь на заклик ГУР від 6 серпня 1914 р. вже упродовж двох тижнів зголосилося 28 тис. добровольців. Така масовість налякала і центральний уряд, і місцеву польську владу. В результаті чисельність легіону обмежено було до 2,5 тис. Його ядро становили активісти

січового, сокільського, пластового і стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти. Після організаційного оформлення і військового вишколу УСС брали активну участь у бойових діях в складі австро-угорської армії. Воювали хоробро, завзято, героїчно. Особливо відзначилися у битві за гору Маківку в Карпатах, яка стала кульмінаційною у весняному (1915 р.) контрнаступі австро-угорських і німецьких військ. Ось що говорилося у наказі командира 55 дивізії, в складі якої воювали УСС, генерала Фляйшмана: “З молодечим запалом і правдивим патріотизмом, як грізна буря, перед якою ніщо встояти не може, кинулись молоді хоробрі сини України в обороні рідної своєї землі і приневолили ворога залишити те, що він вважав уже здобутим. Небезпеку усунено. Українські стрільці двічі рішили бій в нашу користь... Тричі Вам Слава!”

УСС вкрили себе невмирущою славою, бо насправді воювали за волю і незалежність України. Адже поразка царського самодержавства відкривала реальну можливість для реалізації вказаних цілей.

Тепер проаналізуємо український рух у Наддніпрянщині. Якщо СВУ закликав боротися спільно з австро-угорською та німецькою арміями проти царської тюрми народів, то ТУП спочатку зайняло проросійську позицію. Їхня газета “Рада” закликала українців стати на захист Російської держави. Таку саму позицію зайняв і журнал “Украинская жизнь”, який редагував тоді С. Петлюра і який виходив у Москві. У статті-відозві “Війна і українці” він доводив, що українці повинні чесно виконати свій обов’язок перед Російською державою, захищаючи її, а російська влада має змінити своє ставлення до українського питання. Згодом, восени 1914 р. ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Щоправда, Рада товариства засудила російську політику в окупованій Галичині та Буковині. Щодо майбутнього України, то ТУП і у цей період виступало за її автономний статус у Федеративній Росії.

Як бачимо, провідні українські політичні діячі не проявили одностайності щодо визначення мети національно-визвольних змагань і тактичних засобів для її досягнення у цей період.

Тим часом поразка російської армії у 1915 р. викликала опозиційні настрої щодо уряду в самій Росії. З урахуванням цього він не почував себе так впевнено і став податливішим у ставленні до наддніпрянців. Українська делегація відвідала російського міністра

освіти і висунула перед ним низку вимог щодо розвитку шкільництва. Обережно відновлювали свою роботу українські книгарні, наукові товариства, кооперативи, почали виходити декілька газет. Пожвавилось українське політичне життя. Восени цього ж року на Катеринославщині засновано ініціативний комітет Українського самостійницького союзу. Його програма передбачала боротьбу за самостійну і соборну Українську державу у формі демократичної республіки. Поява цієї політичної організації переконливо засвідчила, що ідея незалежної України знаходила підтримку в цей час і серед наддніпрянців.

Нові перспективи відкривалися перед національним рухом на західноукраїнських землях. На початку травня 1915 р. у Відні ГУР реорганізовано у Загальну українську раду (ЗУР). Необхідність такої перебудови була обумовлена тим, що ЗУР як політична організація мала представляти загальноукраїнські інтереси. До неї увійшли 21 представник від Галичини, 7 – від Буковини і 3 – від СБУ. Діяльність ЗУР спрямовувалася президією (6 осіб) на чолі із К. Левицьким. Її політична програма передбачала вільну самостійну Українську державу над Дніпром і окрему національно-територіальну автономію для усіх українських земель в складі Австро-Угорщини. Не заперечувалася підтримка останньої у війні, хоча підкреслювалася одночасно дуже важлива думка про те, що українці самі повинні домагатися цих цілей. ЗУР звернулася з програмною декларацією також до всіх народів цивілізованого світу, в якій, зокрема, наголошувалося на тому, що визволення всього українського народу є “конечне в інтересах людськості, цивілізації, демократії і волі”, тобто відповідає інтересам усього людства, принципам гуманізму і демократії.

Як бачимо, ЗУР конкретизувала вирішення українського питання стосовно тодішньої ситуації і вибраної тактики. Досягнення окремої національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини розглядалося як перший і початковий етап у подальшій боротьбі за соборну і незалежну Україну.

ЗУР розгорнула активну діяльність по втіленню у життя цих завдань. Перевага надавалася політичним, парламентарським методам. Неодноразово відбувалися переговори із австрійським урядом. Під тиском українських політичних кіл прем'єр-міністр Штірк у

вересні 1915 р. на зустрічі із депутатами парламенту повідомив, що після закінчення війни всі українські землі Австро-Угорщини будуть виділені в окрему адмінідицию з широкими автономними правами. Крім того, дозволено здійснити реформу стрілецького війська, внаслідок якої легіон УСС (два самостійні курені) наприкінці вересня 1915 р. перетворено на полк під командуванням полковника Г. Коссака як регулярну частину австрійської армії. Це мало надзвичайно позитивне значення.

Однак ситуація змінилася в корінний спосіб вже у 1916 р. По-перше, російські війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова перейшли у наступ, прорвали оборону противника і упродовж травня – серпня захопили значну частину Східної Галичини, Волині та Буковину. Через погане бойове постачання цей наступ припинився і встановилося затишшя. А на захоплених західноукраїнських землях російськими військами відновлено царську адміністрацію, яка знову здійснювала шовіністичну окупаційну політику.

По-друге, внаслідок домовленостей між німецьким кайзером Вільгельмом II і австро-угорським цісарем Францом-Йосифом на початку листопада проголошено утворення Польської держави (королівства) на тих польських землях, які були відвойовані у Росії. Тоді ж австрійська влада надала широку автономію Галичині без поділу на українську і польську частини. Обов'язки прем'єр-міністра тоді виконував Кербер замість вбитого Штірка. Оскільки уся крайова влада перебувала в руках поляків, то українці потрапляли у повну залежність від них, не маючи права апелювати до центрального австрійського уряду. Це був важкий удар для українців. На знак протесту ЗУР самоліквідувалась і припинила свою діяльність.

Такі зміни пояснювалися тим, що уряд Австро-Угорщини і далі більшою мірою рахувався із сильним польським національним рухом і не хотів своїми поступками українцям дразнити поляків як у Галичині, так і в польських провінціях Росії. Адже польські політики йшли разом з Австрією та Німеччиною проти Росії. На боці цих союзників воював польський легіон. До того ж новоутворена Польська держава потрапила у цілковиту залежність від Німеччини.

Необхідно підкреслити, що українці не змирилися з таким розвитком подій. Політичний провід перейшов до Української пар-

ламентської репрезентації, яку очолив Ю. Романчук. У своїй першій відозві до галицьких українців від 8 листопада вона засудила австрійську політику щодо створення польської автономії для всієї Галичини і закликала український народ до протесту та досягнення національно-територіальної автономії. З урахуванням тодішньої воєнної ситуації вибір було зроблено на мирний, парламентарський шлях. Проте на озброєння було взято і далі лояльну до австрійської влади політику з тим, щоб отримати від монарха українську державність у вигляді відповідного маніфесту. І це в той час, коли Австро-Угорщина продемонструвала байдужість до українських інтересів.

Життя вимагало змінити форми боротьби, з мирних перейти до більш радикальних і орієнтуватися насамперед на власні сили. Серед українського січового стрілецтва зародилася раніше і тепер набирала все більшого значення думка про те, що треба вдатися до збройної боротьби, щоб здобути Українську державу. Тому в листопаді 1916 р. за наполяганням старшин було прийнято важливе рішення про те, щоб збільшити чисельність полку УСС, а не припинити його боротьбу взагалі у відповідь на пропольську політику австрійського уряду. Подальший розвиток подій підтвердив правильність такого рішення.

Тим часом Перша світова війна тривала. Кінець 1916 – початок 1917 рр. виявився у ній переломним. Власне вже на цей момент стало очевидним, що однонаціональні держави витримали тягар цього всеохоплюючого випробування. Англія, Франція, Німеччина трималися стабільно. Явно слабшали і йшли до розвалу Російська та Австро-Угорська імперії. Першим показало свою неспроможність і гнилість царське самодержавство. Внаслідок Лютневої (1917 р.) демократичної революції воно перестало існувати. Не стало в такий спосіб головного ворога українського народу. Виникли реальні можливості для розв'язання українського питання у Наддніпрянщині. Як був використаний цей історичний шанс, розглядається у наступній темі.

Підведемо підсумки. Трагедія українського народу в роки Першої світової війни обумовлена відсутністю власної держави. Тому у тих складних умовах продовжувалися національно-визвольні змагання за її відродження. Віддамо належне у зв'язку з цим таким політичним організаціям, як ГУР, СБУ, ЗУР. Утворення самостійної соборної Української держави вони справедливо пов'язували з поразкою

царської Росії, допомогою провідних європейських країн, зокрема Австро-Угорщини і Німеччини. Проте європейські державні, політичні діячі не звернули уваги на відповідні конструктивні пропозиції. Відчутної шкоди завдала роз'єднаність українців, до того ж вони перебували у двох воюючих між собою імперіях. Істотним недоліком було те, що ідея незалежної України не отримала належного розуміння серед наддніпрянців, зокрема такої провідної політичної організації, як ТУП. Саме у цьому полягає головна причина поразки національно-визвольних змагань доби Української центральної ради. Головним здобутком цього періоду стало створення полку УСС.

Нарешті, на перешкоді природних прагнень українців Галичини до своєї державності, хоча б і автономної, стали поляки. Їхні впливові політичні кола проявили нерозуміння цього і здійснювали тиск на австрійську владу під час формування легіону УСС щодо поділу Галичини. Річ у тім, що вони зазіхали на цей край, хотіли бачити його у складі майбутньої Польської держави. Своїм шовінізмом вони заклали власне у той період, образно кажучи, політичну міну сповільненої дії у добросусідські відносини двох слов'янських народів. Не випадково дійшло до польсько-української війни, коли виникла Західноукраїнська Народна Республіка. Так що звідси випливає незаперечний висновок-урок: шовінізм, крайній націоналізм завжди були і залишаються грізною небезпекою і загрозою для розвитку нормальних міжнаціональних стосунків, зокрема добросусідніх. І цього не можна забувати.

Тема 10

ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ. ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1921 рр.)

Кожний народ в переломні моменти свого розвитку, коли перед ним постають для вирішення доленосні проблеми, завжди звертається до свого історичного досвіду. Не винятком у цьому був і український народ. Сьогодні, коли історія знову поставила перед нами питання відродження самостійності Української держави, ми повинні особливо пильно вивчати досвід нашого національно-державного будівництва. Як відомо, протягом майже трьох століть поневолена українська державність відродилася у 1917 р. на Наддніпрянській Україні і знайшла своє втілення в Українській Народній Республіці. Важливим чинником в її утвердженні став вихід України на міжнародну арену, налагодження відносин з іноземними державами, проведення самостійної зовнішньої політики.

1. Утворення Української Народної Республіки та її боротьба проти російсько-більшовицької агресії за незалежність

1917 рік почався у Російській імперії вибухом революції. Внаслідок перемоги Лютневої революції самодержавний лад Росії зазнав краху. До влади прийшов Тимчасовий уряд. Це стало могутнім поштовхом для розгортання національно-визвольних рухів тих народів, які століттями гнобив російський царизм. На боротьбу за своє визволення піднявся і український народ.

Відразу ж після одержання відомостей про перемогу революції в Петрограді (13 березня) на Україні розгорнувся широкий національний рух. Повсюдно відбувалися мітинги, маніфестації, на яких вимагали створення українських шкіл, часописів, надання українцям рівноправних умов для розвитку своєї культури. Наростання національно-визвольного руху вимагало створення якогось координуючого центру. Такий центр був створений 17 березня 1917 р. і отримав назву Українська Центральна Рада. Ініціатором її створення виступило ТУП –

організація, що виникла у 1908 р. і об'єднувала представників різних українських партій. Головою Центральної Ради було обрано відомого українського історика, професора М.С. Грушевського.

Центральна Рада негайно розпочала свою роботу. 22 березня вона звернулася з відозвою “До українського народу”, в якій закликала зберігати спокій, вибирати на відповідальні посади достойних людей, творити нове, вільне життя. 1 квітня Центральна Рада організувала у Києві грандіозну маніфестацію, в якій взяло участь понад 100 тис. осіб. На Софіївській площі відбулося віче, яке прийняло резолюції з підтримкою Тимчасового уряду, а також з вимогою негайного скликання Установчих зборів, які б затвердили автономний статус України.

Березень – квітень 1917 р. стали також періодом оформлення українських політичних партій. Серед них провідне місце займали партії соціалістичної орієнтації: УСДРП, УПСР, УПСФ. Крім них, існували партії соціалістів-самостійників, демократично-хліборобська партія. Дві останні партії, на відміну від попередніх, виступали за повну самостійність України.

Найважливішою подією українського національно-державного Відродження навесні 1917 р. став *Український Національний Конгрес (19–21 квітня)*. Він проходив під гаслами автономії України та перетворення Росії на федерацію рівноправних республік. Наприкінці роботи конгресу було проведено перевибори Центральної Ради. До неї увійшли представники різних політичних партій, що діяли на Україні. Отже, Центральна Рада за своїм політичним складом була багатопартійною організацією, що говорить про її демократичний характер. У той час Центральна Рада складалась із 120–130 осіб. Для постійної роботи було обрано Виконавчий Комітет у кількості 20 осіб. Згодом він став називатися малою Радою і виконував функції президії Центральної (Великої) Ради. Так, фактично, було оформлено центральний урядовий орган України. На конгресі було вирішено створювати на місцях місцеві органи влади Центральної Ради. Ними мали стати українські комітети – сільські, повітові, губерніяльні.

На підтримку рішень Національного Конгресу в губерніях проходили з'їзди, які ухвалювали резолюції про підтримку Центральної Ради, вимагали автономії України. Разом з тим у великих містах (Катеринослав, Одеса, Харків та ін.), де був сконцентрований

російський пролетаріат, який вороже ставився до українського національно-визвольного руху, почали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів. Особливим впливом у Радах користувалися більшовики, меншовики, есери та бундівці (єврейська партія). Вони перешкождали проводити в життя постанови Центральної Ради, чим дуже утруднювали українське державне будівництво.

Однак літо 1917 р. стало апогеєм успіхів Центральної Ради і перетворення її на провідний орган всієї України. Цьому значною мірою сприяв *процес українізації армії* – виділення українських солдат із російської армії в окремі частини. У травні 1917 р. Центральна Рада скликала I Всеукраїнський військовий з'їзд, який зажадав від Тимчасового уряду автономії для України і створення Української національної армії Проте Центральна Рада, зокрема її лідери, особливо В. Винниченко, допустили загальну помилку, виступивши проти формування регулярної національної армії. Вони вважали, що Україні армії не потрібно, що її може замінити народна міліція. В кінцевому підсумку це призвело до того, що Україна залишилася без власних Збройних сил і беззбройною перед сусідніми державами, зокрема Росією. Цю помилку враховано на сучасному етапі державного будівництва України. Одним із перших указів Президента України був Указ про створення власних Збройних сил. I Всеукраїнський військовий з'їзд звернувся до Центральної Ради з вимогою домагатися автономії України, а також підтримати процес українізації армії. Він висловив їй повну підтримку. Відчуваючи свій великий авторитет у народі, Центральна Рада розпочала активніші дії. Вона скерувала до Петрограда свою делегацію на чолі з В. Винниченком, яка мала вести переговори з Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Як бачимо, Центральна Рада намагалася вести державне будівництво мирним, конституційним шляхом, виключивши будь-які насильницькі дії. Проте Тимчасовий уряд зайняв шовіністичну позицію щодо законних домагань України. Він і слухати не хотів про надання їй автономії, тому було вирішено діяти самостійно. **23 червня 1917 р.** на другому Всеукраїнському військовому з'їзді Центральна Рада звернулася до народу України з I Універсалом, у якому проголошувалася автономія України в складі Росії. Проголошення I Універсалу викликало шок у Тимчасового уряду. Усі загальноросійські політичні партії накинулися на Цент-

ральну Раду із звинуваченнями у зраді Росії. Засліплені шовінізмом, вони не могли уявити собі того, що український народ може сам розпоряджатися своєю долею. (Згадати розпад СРСР). Щоправда, серед усіх російських партій лише більшовики висловили підтримку Центральній Раді. Лідер більшовиків Ленін у багатьох своїх статтях висловився за те, що Україна має право на самовизначення аж до відокремлення. Але чи були справді щирими погляди більшовиків? Виявляється, що ні. Зазнаючи переслідувань і будучи в опозиції до Тимчасового уряду, вони прагнули використати будь-який привід для критики його політики, заручитися б хоч короткотривалою підтримкою в іншій політичній силі, яка зміцнювала їхні позиції у боротьбі за владу. Справжнє ставлення до України висловив один із лідерів Київського комітету РСДРД(б) Г. П'ятаков. Він говорив: "Піддержувати українців нам не приходиться, бо для пролетаріату цей рух не корисний. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати й щодо вугілля, хліба і ін."

Величезний авторитет Центральної Ради на Україні, поява у неї реальної військової сили в особі українізованих військових частин, зокрема полку ім. Б. Хмельницького, 40 тис. і Українського корпусу генерала П. Скоропадського змусила Тимчасовий уряд піти на переговори. *11 липня 1917 р.* до Києва прибули міністри Тимчасового уряду. Переговори були складними. Тимчасовий уряд ніяк не хотів погодитися на визнання Центральної Ради як парламенту України, не хотів визнавати проголошення І Універсалом її автономії. Переговори закінчилися компромісом. Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду і Генеральний Секретаріат вищими краєвими органами влади на Україні. Фактично це було визнання автономії України. Проте остаточне її затвердження мало відбутися на загальноросійських Установчих зборах. Центральна Рада тим самим зобов'язувалася не проводити самочинно автономію України. На основі домовленостей між Центральною Радою і Тимчасовим урядом Центральна Рада розширювала свій склад за рахунок представників національних меншостей, що жили на Україні. Вони становили близько 30 % від загальної кількості членів Центральної Ради. Були представлені росіяни, поляки, євреї, молдавани, німці, болгари, татари. Їх представники увійшли і до уряду України – Генерального Секретаріату. Загалом Центральна Рада нараховувала в липні

822 особи. До неї увійшли представники різних політичних партій, зокрема і більшовики. Отже, за своїм складом Центральна Рада була інтернаціональною і багатопартійною. Вона перетворилася на демократичний парламент України. За соціальним складом переважна більшість у ній належала інтелігенції, багато тут було представників селян і робітників. Угода між Центральною Радою і Тимчасовим урядом була оформлена у II Універсалі, прийнятому 16 липня 1917 р. Проте незабаром виявилось, що Тимчасовий уряд не збирав виконувати взятих на себе зобов'язань в угоді. 17 серпня 1917 р. він затвердив “Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату”, яка значно обмежувала його права, а територію України окреслювала лише п'яти губерніями (власне українських було 9). Замість того, щоб рішуче стати на шлях утвердження автономності України, Центральна Рада продовжувала безплідні переговори з Тимчасовим урядом. В середовищі українських політичних партій також посилювалися незгоди щодо питання подальшого політичного розвитку України. Особливо це проявлялося у військовій політиці. Влітку 1917 р. на вірність Центральній Раді присягнуло близько 100 тис. солдат, які сформувалися в окремі українізовані частини. Центральна Рада не вжила необхідних заходів, щоб перетворити їх на боездатну регулярну армію. Восени 1917 р. внаслідок поразок російської армії на фронті, а також провалу заколоту генерала Л. Корнілова, який хотів встановити у Росії військову диктатуру, почала наростати анархія. Тисячі солдат російської армії покидали фронт і через Україну йшли додому, знищуючи і грабуючи усе на своєму шляху. Ставало ясно, що Тимчасовий уряд втратив контроль над армією та й країною загалом. У таких умовах у Центральній Раді загострюються дискусії щодо питань подальшого державного устрою України. Чи бути їй у складі федерації чи самостійній? Більшість провідних діячів Центральної Ради продовжували наполягати на федерації з Росією. Остаточне це питання мали вирішити Українські Установчі Збори, рішення про скликання яких прийняла Центральна Рада на одному із своїх засідань у жовтні 1917 р. Це, своєю чергою, викликало бурхливу реакцію Тимчасового уряду. Незважаючи на те, що він практично втратив контроль над країною, він продовжував наполягати на збереженні єдиної і неподільної Росії. Тимчасовий уряд викликав до Петрограда генеральних секретарів на чолі з В. Винни-

ченком для пояснень. Їх мали намір ув'язнити у Петропавлівській фортеці. Однак, прибувши до Петрограда, генеральні секретарі застали вуличні бої. У каземати, приготовлені для них Тимчасовим урядом, більшовики посадили самих міністрів. 7 листопада внаслідок військового перевороту більшовики захопили владу у Петрограді.

Отже, закінчився мирний етап діяльності Центральної Ради на шляхах відродження національної державності України. За цей час була вироблена структурна організація Української парламентської республіки, сформований законодавчий орган влади (Центральна Рада), вищий виконавчий орган України – Генеральний Секретаріат. Відтак, за період від весни до жовтня 1917 р. Центральна Рада заклала підвалини Української державності. 7 листопада 1917 р. більшовики збройним шляхом захопили владу в Петрограді. Ними був сформований новий уряд – Рада Народних Комісарів на чолі з Леніним. Він мав управляти країною до скликання всеросійських Установчих зборів, тобто виконував роль Тимчасового уряду. Рада Народних Комісарів за своїм партійним складом була однопартійною. Більшовики відразу ж розпочали енергійну роботу, спрямовану на закріплення своєї влади на величезних просторах колишньої Російської імперії. Все це робилося під лозунгом боротьби за перемогу всеросійської і навіть всесвітньої комуністичної революції. Особливо велику увагу більшовики приділяли встановленню своєї влади на Україні, без якої не уявляли собі можливості утримання влади у своїх руках. Тим часом ситуація в Україні була дуже складною. Тут діяли три сили, які боролися за владу: Центральна Рада, штаб Київського Військового Округу, що захищав Тимчасовий уряд, і більшовики.

Уже 7 листопада, коли до Києва прийшла звістка про падіння Тимчасового уряду і захоплення влади більшовиками з ініціативи Центральної Ради, було створено Комітет з охорони революції на Україні, а при ньому штаб, який мав керувати бойовими діями. У той самий день він видав відозву до населення України, у якій повідомляв, що його влада поширюється на всю Україну. За своїм складом Комітет був коаліційним. До нього увійшли представники усіх найважливіших політичних партій і організацій, що діяли в Україні, в тому числі більшовики, за умови, що Центральна Рада не допустить виїзду з України військ для придушення більшовицького повстання в Петрограді. Отже, Центральна Рада була визнана фак-

тично вищим органом влади в Україні. Протягом 8–10 листопада у Києві точилися бої між більшовиками і військами КВО за владу. У цих боях Центральна Рада зайняла тактику дружнього нейтралітету щодо більшовиків; вона дотримала свого зобов'язання – не допустила виїзду з України військ для придушення більшовицького повстання у Петрограді. Українські частини відбили спробу наступу на Київ військ, які викликав собі на допомогу штаб КВО для боротьби з київськими більшовиками. Нарешті депутати Центральної Ради, ризикуючи власним життям, врятували членів більшовицького ревкому від розправи над ними донських козаків, які очолили штаб повстання. Бої 8–10 листопада 1917 р. в Києві закінчилися поразкою військ Тимчасового уряду, але вони не принесли перемоги й більшовикам. Поки вони воювали між собою, штаб КВО і більшовики, Центральна Рада концентрувала навколо Києва свої війська і віддала їм наказ захопити найважливіші урядові об'єкти міста, що було ними успішно зроблено. Київ опинився в руках українців.

Разом з тим перед Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом вже під час листопадових боїв у Києві постало складне питання: як ставитися до більшовицького уряду у Петрограді, який вимагав поширення своєї влади і в Україні? Після деякого вагання Генеральний Секретаріат вже 7 листопада звернувся до населення України з відозвою, в якій засуджував жовтневе збройне повстання у Петрограді.

“Частина населення Петрограда, – говорилося в ньому, – керована більшовиками, повстала із зброєю в руках проти Тимчасового уряду і хоче пов'язати свою владу з Російською Республікою. Центральна Рада визнає більшовицький раднарком лише як обласний уряд для району Петрограда і Москви, а не як всеросійський, центральний”. Чим пояснити таке ставлення Центральної Ради до більшовицького перевороту в Петрограді? Для цього було кілька причин:

1. Більшовицька РНК, що прийшла на зміну Тимчасовому уряду, була сформована більшовиками як однопартійний уряд, тобто уряд, який не міг відображати реальну розстановку політичних сил у країні, це яскраво показали вибори до всеукраїнських Установчих зборів восени 1917 р. На Україні більшовики одержали лише 10 % голосів виборців, а українські партії – 75 %. Отже, вже ця обставина насторожувала Центральну Раду у тому, що більшовики, узурпувавши владу в Росії, хочуть зробити це й в Україні.

2. Більшовицький уряд був сформований II Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів без участі в ньому законних представників вищих українських органів влади.

3. Прийшовши до влади, більшовики, не враховуючи інтересів українських політичних партій та організацій, безцеремонно почали нав'язувати свою владу Україні.

Отже, вже в перший день приходу більшовиків до влади в Росії виявились серйозні суперечності між подальшими шляхами політичного розвитку України і Росії. Якщо Українська Центральна Рада, вибрана демократично усім народом України, прагнула вести шлях демократії, політичного плюралізму, то більшовики, узурпувавши владу у Росії, повели її дорогою до утвердження тоталітарної політичної системи і диктатури. Іншими словами, вже з самого початку взаємовідносин України і більшовицької Росії зі всією очевидністю стали проявлятися цілком протилежні шляхи політичного розвитку України і Росії. Україна стала на шлях утвердження демократичного суспільства, Росія – на шлях диктатури.

Оскільки Тимчасового уряду не стало, то перед Центральною Радою постало питання державного статусу України. Якою їй бути – самостійною, чи федеративною частиною Російської республіки? 13 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат видав відозву, у якій повідомляв, що його влада поширюється на усі дев'ять губерній України. Туди Центральна Рада скерувала своїх комісарів. Розпочалося формування місцевої української адміністрації. Це означало, що фактично на Україні повним ходом йде процес будівництва національної держави. Юридично відродження Української державності було закріплено III Універсалом Центральної Ради 20 листопада 1917 р. Універсал проголошував утворення Української Народної Республіки. Він також проголошував ліквідацію поміщицького, удільного, монастирського землеволодіння. Земля оголошувалася власністю трудового народу. На підприємствах вводився 8-годинний робочий день. Відповідно до Універсалу усім громадянам УНР гарантувалися демократичні свободи: слова, друку, віри, страйків, право вживання рідної мови у зносинах з усіма установами. Центральна Рада висловлювалася за негайне укладання миру. Отже, Універсал мав глибоко демократичний зміст. Його історичне значення полягає в тому, що він знаменував собою відродження Української держави. Разом з тим цей Універсал, за

свідченням Д. Дорошенка, не викликав серед населення України такого ентузіазму, як перші два. Замість незалежності, самостійності Україна добровільно зголошувалася на федерацію з Російською державою, яка 250 років гнобила її.

Разом з цим Центральна Рада не поспішала втілювати у життя те, що проголосила у III Універсалі. Так, закони про ліквідацію і розподіл поміщицької землі і закон про 8-годинний робочий день були прийняті лише в січні 1918 р. Це мало негативні наслідки для Центральної Ради, оскільки підривало її авторитет у широких народних масах, передусім селянських. Цим негайно скористалися більшовики, які розгорнули широку демагогічну агітацію проти Центральної Ради. Незважаючи на те, що їхня агітація мала явно антиукраїнський і антидержавний характер, Центральна Рада не вжила рішучих заходів проти таких дій більшовиків, вважаючи, що це буде порушенням демократичних прав. Тим часом більшовики не обмежувалися лише агітацією. В багатьох містах України вони організовували червоногвардійські загони, почастішали випадки захоплення влади на місцях більшовицькими радами робітничих і солдатських депутатів. Особливо сильним їх вплив був у російськомовних районах України, зокрема Донецько-Криворізькому басейні. У самому Києві більшовики готували повстання. Більшовицький ВРК дав наказ своїм загонам 12 грудня розпочати повстання в Києві. Крім того, на місто рухався із заходу 2-й Гвардійський корпус, яким командувала більшовичка Є. Бош. Проте Центральна Рада викрила спробу більшовицького перевороту. Вранці 13 грудня керівники повстання були заарештовані, а частини 2-го гвардійського корпусу були роззброєні українськими військами під командуванням генерала П. Скоропадського. Але замість того, щоб закріпити це, Центральна Рада невдовзі випустила заарештованих більшовиків, які знову розгорнули проти неї шалену критику.

Найважливішим аргументом, яким користувалися більшовики у своїй агітації проти Центральної Ради, було звинувачення її у підтримці антибільшовицького виступу на Дону, який очолив генерал Каледін. Відразу ж після більшовицького перевороту у Петрограді генерал Каледін оголосив, що Дон стає областю Війська Донського і не підпорядковується Раді Народних Комісарів. Він розпочав формування своєї армії із донських козаків. Оскільки через Україну проходило два фронти – Південно-Західний і Румунський, в

яких служило багато донських козаків, то вони стали масово повертатися на Дон через українську територію. Більшовики, своєю чергою, розпочали підготовку наступу своїх загонів проти Каледіна. Отже, Україна опинилася між двома ворогуючими силами. Виникла реальна загроза бути втягненими у війну між більшовиками і Доном. У такій ситуації український уряд усіма силами намагався дотримати нейтралітету. З цією метою Центральна Рада заборонила українським частинам вступати у цю війну, а територію України проголосила нейтральною. Проте реально зберегти нейтралітет не вдалося. Через Україну для боротьби з Каледіним Раднарком скерував свої війська. Перед Центральною Радою постала дилема: або пропустити їх, і в такий спосіб втягнути себе у війну з Доном, або ж роззброїти ці загоны, що самовільно порушували нейтралітет УНР. Вона вибрала останнє. Це було використано більшовиками як привід для оголошення війни Україні. 17 грудня 1917 р. РНК схвалила написаний Леніним “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради”. Фактично це було оголошення війни з боку Росії УНР. У “Маніфесті” Центральній Раді були виставлені вимоги:

- відмовитись від спроб дезорганізації загального фронту (йшлося про формування української армії з фронтних частин);
- не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандувача ніяких військових частин (тобто пропуск донських козаків на Дон);
- припинити роззброєння червоногвардійських загонів в Україні.

Для Центральної Ради як представника суверенної держави такі вимоги були неприйнятними, тому її відповідь на них була негативною. У ній зокрема зазначалося:

1. Кожна суверенна держава повинна мати свою армію, а тому і надалі Україна буде проводити формування своїх Збройних сил.

2. Центральна Рада не може припинити пропуск через свою територію козацьких частин на Дон, бо це поставить її у стан війни з Доном. Разом з тим вона дає змогу проїжджати через свою територію тим більшовицьким частинам, які бажають виїхати в Росію. Але вона не допустить, щоб через Україну переправлялися для боротьби проти Дону більшовицькі червоногвардійські загоны.

3. Центральна Рада продовжуватиме роззброєння червоногвардійських загонів, що перебувають в Україні, бо вони є чужою армією.

Одержавши негативну відповідь, російський уряд ухвалив вважати УНР та її уряд у стані війни з Росією.

Незважаючи на те, що формально більшовицький уряд Росії оголосив війну Україні, воєнні дії між обома країнами відразу не розпочалися. Річ у тім, що в разі відкритого воєнного конфлікту з УНР більшовицька Росія ставала на позиції явного агресора, бо вона оголошувала війну Україні. Безпідставними були і її звинувачення української сторони. У зв'язку з цим ЦК більшовицької партії дав вказівку своїм партійним організаціям в Україні розгорнути активну кампанію за переобрання Центральної Ради. Іншими словами – вчинити державний переворот в Україні. З цією метою більшовицькі організації України домоглися скликання 17 грудня в Києві з'їзду селянських, робітничих і солдатських депутатів, на якому планували провести перевибори Центральної Ради на свою користь і, в такий спосіб, захопити владу в Україні. Проте виявилось, що з двох тисяч учасників з'їзду було тільки 150 більшовиків. З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді. У відповідь на це більшовики вирішили продовжити свою роботу в Харкові, який на той час вже був окупований російськими більшовицькими військами. У ці дні у Харкові відбувався з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Його делегати представляли тільки 32 % від місцевих Рад, через що він не міг бути правомочним. Більшовицькі делегати приєдналися до цього з'їзду і домоглися від нього проголошення 25 грудня 1917 р. в Україні влади Рад. Вони сформували свій уряд – Народний Секретаріат. Отже, в Україні встановилося двовладдя: влада Центральної Ради, обраної народом, яка очолювала УНР, і влада самозваного більшовицького Народного Секретаріату, який проголосив Україну Республікою Рад. Він спирався в той час виключно на штики російських червоногвардійців і балтійських матросів, що зосереджувалися у Харкові.

Як і очікувалось, під приводом допомоги українському радянському урядові у боротьбі проти “буржуазної” Центральної Ради розпочали інтервенцію проти УНР.

Отже, на кінець грудня 1917 р. між Україною і більшовицькою Росією розпочалась війна. Агресором у ній була Росія. В основі цього конфлікту були передусім дві причини:

1) прагнення російських більшовиків будь-якою ціною не допустити створення незалежної Української держави;

2) утвердити на всій території колишньої Російської імперії диктаторський режим, який би забезпечив їм абсолютну і безконтрольну владу.

Україна ж стала їм на перешкоді, бо з перших кроків відновлення своєї державності стала на шлях демократії і пошанування прав людини.

1918 рік почався для України в умовах війни. Раднарком призначив головнокомандувачем своїх військ Антонова-Овсієнка. Наступ російських військ здійснювався в трьох напрямках: з Полтави на Київ наступали червоногвардійські загони з робітників Харкова та Полтави і малочисельний загін червоних козаків; з Бахмача на Київ йшли частини 1-го Мінського загону і московські червоногвардійці; із Жмеринки в напрямку Києва рухалися більшовицькі частини 2-го гвардійського корпусу.

Головні більшовицькі сили були сконцентровані в трикутнику Гомель – Бахмач – Брянськ. У цей час в багатьох губернських центрах України загони червоної гвардії підняли повстання проти Центральної Ради і пороззброювали її гарнізони. Першими розпочали наступ на Київ ще в кінці грудня 1917 р. більшовицькі частини армії Південно-Західного і VIII армія Румунського фронтів. Однак за допомогою I Українського корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського його вдалося на деякий час спинити. На Лівобережжі Центральна Рада не мала добре озброєних частин. 25 грудня 1917 р., тобто в той самий день, коли в Харкові було проголошено Українську Радянську Республіку, більшовицькі російські війська під приводом допомоги українському радянському уряду розпочали загальний наступ. Він складався з чотирьох груп під командуванням колишнього царського підполковника М. Муравйова, Р. Берзіна, П. Єгорова та Кудинського, усього близько 30 тис. добре озброєного війська. Центральна Рада в січні 1918 р. не могла протиставити їм якоїсь значної сили. Ті 100 тис. війська, які присягнули їй на вірність, переживали повний розвал. Однією з найважливіших причин їх розпаду стали грубі помилки, допущені Центральною Радою в аспекті формування своєї армії. Як вже зазначалось, Центральна Рада з самого початку заявляла, що не бажає мати постійної національної армії, бо вона служитиме експлуататорським класам. Єдиною реальною силою, яку Центральна Рада могла використати у

боротьбі проти російських військ, були загони “вільного козацтва”, що виконували до того роль міліцейських військ. Усього у її розпорядженні у січні 1918 р. було 6000 осіб.

Зі стратегічного погляду становище України було вкрай важке. Фактично з усіх сторін вона була блокована ворожими військами. Наприкінці грудня – на початку січня 1918 р. Центральна Рада втратила Харків, Полтаву, Катеринослав, Олександрівське, Чернігів. 20 січня 1918 р. передові частини Єгорова з'єдналися в Полтаві з групою Муравйова. Одночасно наступала група Берзіна на Бахмач і Конотоп.

Тим часом в Києві зібралася на своє засідання Центральна Рада. На порядок денний знову винесене було питання про державний статус УНР. Відповідно до III Універсалу вона вважалася федеративною частиною Російської республіки. Оскільки більшовицька Росія розпочала агресію проти УНР, ставало очевидним, що перебування у федеративному зв'язку з агресором є неможливим. Тому 22 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла свій IV і останній Універсал, у якому проголосила самостійність Української Народної Республіки. “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”, – проголошувалося в Універсалі. Після прийняття Універсалу Генеральний Секретаріат був переіменований на Раду Народних Міністрів. Він проголошував негайну передачу землі селянам без викупу, встановлення державного контролю над фабриками, націоналізацію банків, надавав усім націям України національно-персональну автономію, негайне укладення миру. Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від “більшовиків та інших напасників”. Історичне значення IV Універсалу полягає в тому, що він юридично закріпив відновлення самостійної Української держави, яка була знищена царизмом понад два століття тому. Крім того, він яскраво засвідчив демократизм відновленої Української держави.

Універсал був прийнятий в той час, як значна частина України була вже окупована більшовицькими військами. З 18 січня 1918 р. більшовики розпочали безпосередній наступ на Київ. 28 січня більшовицькі війська під командуванням Муравйова захопили Бахмач. Загроза Києву посилилася ще й тим, що в ніч з 28 на 29 січня більшовики підняли повстання і захопили завод “Арсенал”. Щоб придушити повстання, Центральна Рада змушена була зняти з

фронту найвірніші свої частини – Гайдамацький кіш під проводом С. Петлюри і Галицький курінь Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця. 4 лютого 1918 р. повстання було придушене, але воно привело до послаблення оборони столиці. Особливо посилювалася загроза Києву з напрямку Бахмача, звідки наступали війська Муравйова. Вночі 28 січня 1918 р. український уряд вислав на оборону столиці останні відділи. Серед них були юнкери Української військової школи, а також Помічний курінь Студентів Січових Стрільців під проводом сотника Омельченка. Це були юні герої по 14–18 років, які вирішили в смертельний для своєї Вітчизни час стати на захист її свободи і незалежності. Всього студентський курінь нараховував 300 осіб 29 січня 1918 р. вони вступили у запеклий бій під Крутами із 6-тисячним більшовицьким загonom з групи армії М. Муравйова, що вторглася в Україну. У цьому бою Студентський курінь був знищений. 27 осіб потрапили до більшовицького полону, після диких знущань вони були розстріляні. У березні 1918 р. за постановою українського уряду їх було поховано на Аскольдовій могилі в Києві у братській могилі.

З поразкою українських військ під Крутами шлях на Київ був відкритий. Розпочалися вперті бої за столицю. 4 лютого муравйовці зайняли передмістя Києва – Дарницю, 5 лютого розпочали обстріл столиці артилерією. 7–8 лютого у місті було справжнє пекло від обстрілів і пожеж. У цих умовах Рада Міністрів і Центральна Рада на чолі з М. Грушевським були евакуйовані з Києва у Житомир. Рештки української армії в складі 3 тис. осіб прикривали відступ уряду і покинули українську столицю в ніч на 9 лютого 1918 р.

Саме в той час в політичному житті України відбувалася дуже важлива подія. 8 лютого 1918 р. делегація УНР підписала у Бресті мирний договір з країнами Австро-Німецького блоку. Він встановлював кордони між Україною і Австро-Угорщиною по довоєнних кордонах Росії. Сторони відмовлялися від анексії і контрибуцій. Країни Австро-Німецького блоку зобов'язувалися подати УНР збройну допомогу у боротьбі з більшовиками. За це Україна зобов'язувалася поставити цим державам до 1 липня 1918 р. 1 млн. тонн зерна.

9 лютого 1918 р. в Київ вступили більшовицькі війська. Вже в перший день окупації вони замордували близько 3000 осіб. Убивали без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідчення від

української влади про перебування на військовій службі. 11 лютого у Києві була проголошена Українська Робітничо-Селянська Республіка з Народним Секретаріатом на чолі, який переїхав у Київ з Харкова. Це був маріонетковий окупаційний уряд, влада якого трималася виключно на більшовицьких багнетах. Підтвердженням цього був наказ головнокомандувача більшовицькими військами, які захопили Київ, підполковника Муравйова. У ньому говорилося: “Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх штиків і там, де її устанавлюємо, всемірно підтримуємо її силою штиків”. Проте так званий уряд Української Радянської Республіки протримався в Києві заледве три тижні.

Після підписання Брестського мирного договору уряд УНР запросив на допомогу у боротьбі проти більшовиків австро-німецькі війська. 1 березня австро-німецько-українські союзні війська вигнали більшовиків з Києва. 2 березня 1918 р. сюди повернувся український уряд. Існування УНР було в такий спосіб відновлено. Проте ситуація, в якій опинилася Україна, була вкрай невігідною для подальшого її державного розвитку. Фактично вона була окупована 450-тисячною австро-німецькою армією, в той час як армія УНР нараховувала лише 20 тис. осіб. Отже, український уряд був беззахисним перед збройною силою австро-німецьких військ. Це призвело до того, що у внутрішні справи УНР почало активно втручатися австро-німецьке командування. Воно розглядало Україну не як союзника, а як сировинну базу, яка повинна була врятувати Німеччину і Австро-Угорщину від загрози голоду, що насувався на ці країни. Фактично Україна була окупована. Проте і в цих умовах Центральна Рада намагалася провести в життя ухвали, прийняті згідно з IV Універсалом, а саме: земельний закон, націоналізацію природних багатств, встановлення державного контролю за банками, запровадження 8-годинного робочого дня. Реалізація цих реформ викликала сильний спротив великої буржуазії та поміщиків, які тепер відчували за собою силу австро-німецьких штиків. Австро-німецьке командування також було незадоволене численними протестами Центральної Ради у зв'язку з проведенням ним свавільних реквізицій продовольства в українського населення. Внаслідок цього 29 квітня 1918 р. Центральна Рада була розігнана німецькими солдатами. В Україні за підтримки Німеччини було встановлено новий політичний режим гетьмана П. Скоропадського.

Отже, внаслідок державного перевороту 29 квітня УНР перестала існувати, проте українська державність не загинула, вона продовжувала розвиток в іншій формі. Як бачимо, остаточну ліквідацію Центральної Ради і УНР провели австро-німецькі війська. Проте насправді УНР була ліквідована як суверенна держава більшовиками ще в лютому 1918 р. Внаслідок розв'язаної ними агресії проти молоді Української держави, вона змушена була звертатися за допомогою до Німеччини та Австро-Угорщини, які, своєю чергою, користуючись її слабкістю, окупували її. Відтак основними причинами поразки Центральної Ради були:

- 1) агресія більшовицької Росії проти УНР;
- 2) помилки Центральної Ради у державному будівництві: небажання створення регулярної національної армії і дієздатного державного адміністративного апарату;
- 3) непослідовна соціальна політика;
- 4) недорозвиненість українського національно-визвольного руху.

Уважне вивчення історичного досвіду Центральної Ради, зокрема названих помилок, допущених нею у державному будівництві, має величезне значення на сучасному етапі України, коли перед нею стоять майже аналогічні завдання, як перед УНР в 1917–1918 рр.

Центральна Рада стояла на чолі України 13 місяців (березень 1917 р. –квітень 1918 р.) і відіграла величезне історичне значення. Воно полягає в тому, що:

- вона відродила незалежну Українську державу;
- Центральна Рада створила основи демократичної української державності, які знайшли свій яскравий прояв у нинішньому політичному розвитку України;
- Центральна Рада своєю державотворчою роботою остаточно покінчила з побутуючим ще в 1917 р. поглядом щодо відсутності боротьби української нації за відновлення державності.

У певному розумінні своїми діями Центральна Рада створила українську націю, бо на практиці довела, що український народ здатний мати свою державу, що базується дійсно на демократичних принципах.

Отже, 1917 – початок 1918 рр. увійшли в історію України як її державне відродження.

2. Українська держава за гетьмана П. Скоропадського

Уже йшлося, що 29 квітня 1918 р. з допомогою німців в Україні був вчинений державний переворот. На зміну режиму УНР Центральної Ради прийшов авторитарний режим генерала П. Скоропадського, який 30 квітня 1918 р. на “з’їзді хліборобів”, ініціаторами якого виступили українські партії хліборобів-демократів і Союзу земельних власників, був обраний гетьманом України. Цього самого дня він видав грамоту до українського народу, повідомляючи усім про свій прихід до влади. Він засудив Центральну Раду та її установи як нездатні до державної творчої праці і заявив, що для забезпечення ладу і спокою він бере необмежену владу в свої руки на Україні, оголошує розпущеною Центральну Раду, усі її місцеві органи і установи. Вслід за грамотою з’явився гетьманський Декрет про тимчасовий державний устрій України, який встановлював, замість демократичної республіки, свого роду конституційну спадкову монархію. Гетьману належала уся повнота законодавчої і виконавчої влади, він був також “верховним воєводою” армії і флоту. Ставши верховним правителем України, П. Скоропадський почав поновлювати старі дореволюційні порядки. Уряд, сформований гетьманом, складався здебільшого з російських кадетів та монархістів, яким була байдужою ідея української державності. У губерніях і повітах призначалися старости – теж з колишніх генералів, поміщиків, царських чиновників. Під виглядом так званої державної варти відроджувалась стара охранка і поліція. Весь штаб та командування військових частин складалися з царських офіцерів. Почалося масове повернення поміщиків та великих промисловців в Україну. Особливо багато їх втікало з більшовицької Росії. Їм поверталися землі, маєтки, заводи, фабрики, палаци, виплачувалася компенсація за понесені збитки. Народні маси були позбавлені політичних прав і свобод, ліквідовано 8-годинний робочий день, відбиралися у селян захоплені раніше ними поміщицькі землі та інвентар.

Гетьманський уряд не був цілком суверенний у своїх діях. Уся його діяльність проходила під суворим наглядом австро-німецьких окупаційних властей. Вони не дозволяли гетьманові створити регулярної української армії, ешелонами відправляли в Німеччину та Австро-Угорщину продовольство з України.

Разом з тим гетьманський режим мав вагомі позитивні здобутки. За менш, ніж 8-місячний період свого існування уряд гетьмана встановив дипломатичні стосунки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, скандинавськими країнами, пізніше – з Англією, Францією та Румунією. Аналогічні відносини були з Доном і Кубанню. 12 червня 1918 р. в Києві був підписаний прелімінарний (попередній) мир між делегаціями України і РРФСР. Цей акт визнавав Українську державу, обидві сторони нав'язували консулярні взаємини. Але з підписанням остаточного миру радянська делегація зволікала, передбачаючи скору поразку Німеччини.

Уряд гетьмана не погодився на відокремлення Криму і економічними санкціями змушував його до тісної співпраці з Україною. Великі досягнення були і в галузі фінансів – встановлено українську грошову систему, засновано банки. Після руїни, яку принесла війна і більшовицька окупація, було відбудовано залізничні шляхи, поживився економічний розвиток України. Як писав очевидець, “...після радянського голодування вражала казкова дешевизна цін на продовольчі припаси і величезний їх достаток на ринках”.

Величезне значення мали і судові реформи: відрегульовано судову справу, створено Сенат, прийнято багато нових законів. Позитивними були заходи з започаткування автокефалії Української Православної церкви. Значних успіхів досягнув гетьманський уряд в галузі освіти. У Києві та Кам'янець-Подільському в жовтні 1918 р. були відкриті два нові державні університети. Почали діяти близько 150 українських гімназій, для початкових шкіл було надруковано кілька мільйонів підручників українською мовою. Величезне значення мало заснування Української Академії наук, Національної бібліотеки, Національного архіву. За лічені місяці у сфері культури гетьман зробив те, про що мріяла українська інтелігенція віками.

Проте вказані успіхи гетьманського уряду та його відносна стабільність, припинення анархії в Україні ґрунтувалися виключно на авторитарній владі гетьмана, підтримуваної австро-німецькими військами. Саме в цьому крилася серйозна небезпека для неї. Свавільля австро-німецьких властей та соціальна політика гетьманського режиму викликала в Україні все більше обурення та спротив. Починається активна боротьба широких народних мас, росте кіль-

кість збройних загонів, що ведуть партизанські дії. Найбільшим з них був загін під проводом Н. Махна, який орудував в районі Гуляй-Поля на Катеринославщині. Опозиція проти гетьмана зростала. 15 травня опозиційні партії оформилися в Український Національно-Державний Союз. До нього увійшли: українські соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, Трудова партія, а пізніше й хлібороби-демократи, українські соціал-демократи і есери. З самого початку Союз почав боротьбу проти гетьмана і його уряду як “буржуазного і неукраїнського”. Інша впливова організація – Всеукраїнська земська спілка, яку очолював С. Петлюра, також зайняла антигетьманські позиції. Опозиція щодо гетьманату особливо посилилася після того, як Український Національно-Державний Союз перетворився на Український Національний Союз (УНС), а його головою з 18 вересня став В. Винниченко, який відзначався своїми утопічними лівими лозунгами.

Восени 1918 р. різко змінюється міжнародна обстановка. Країни Австро-Німецького блоку одна за другою капітулюють перед Антантою. В самій Німеччині розпочалась революція. Усе це поставило гетьманський режим в небезпечне становище. Уряд майже не мав власної армії і цілком покладався на австро-німецькі війська. Під тиском зовнішніх подій та усвідомлюючи неминучість поразки у війні Німеччини, частина міністрів висловилися за переорієнтацію на Антанту. Країни ж Антанти підтримували тільки російські анти-більшовицькі сили і негативно ставилися до “сепаратизму” народів колишньої Російської імперії, зокрема і України. Щоб отримати допомогу від Антанти, позбавлений внутрішньої підтримки гетьман зважився на відчайдушний крок: 14 листопада 1918 р. він проголосив своєю грамотою про федерацію України з майбутньою найбільшовицькою Росією. Тим самим він скасовував самостійність Української держави. Проголошення федерації з Росією не зміцнило позицій гетьмана не тільки серед українців, а й росіян, які прагнули не федерації, а реставрації єдиної і неподільної Росії. Це ще більше посилило ворожі настрої до гетьмана в Україні і прискорило початок повстання проти нього. 13 листопада на таємній нараді УНС було обрано керівний орган повстання – Директорію, до якої увійшли діячі УНР – вже відомі вам В. Винниченко як її голова і С. Петлюра, проректор Державного українського університету Ф. Швець, київсь-

кий адвокат П. Андрієвський, директор департаменту залізниць А. Макарєнко. 15 листопада Директорія оголосила про відновлення УНР і закликала населення до повстання проти гетьмана.

18 листопада війська Директорії розбили гетьманські частини під с. Мотовилівкою (30 км від Києва), після чого урядові війська стали переходити на сторону повстанців. Серед них була і Сердюцька дивізія – головна опора гетьмана. За якихось два тижні гетьманська держава упала. 2 грудня було оголошено заяву такого змісту: “Я, гетьман всієї України, впродовж семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести край із того тяжкого становища, в якому він був. Бог не дав мені сили виконати цю задачу. Тепер, з огляду на нинішні обставини, керуючись виключно благом України, я зрікаюся влади. Павло Скоропадський”. Влада перейшла до гетьманського уряду, а 14 грудня 1918 р. перейшла до Директорії. Війська Директорії увійшли до Києва, а 26 грудня вона урочисто проголосила про відновлення в Україні республіканського ладу.

Отже, гетьманат проіснував менше 8 місяців. У своїх діях він не був суверенним і цілком залежав від німецького командування. Гетьманові не вдалося вирішити два головні питання, поставлені революцією в Україні: соціально-економічне та національне. Спроба П. Скоропадського відновити стабільність шляхом реставрації дореволюційного соціально-економічного ладу, особливо на селі, була його найбільшою помилкою.

У національному питанні уряд проводив подвійну політику: маючи вагомі успіхи в галузі освіти і культури, він все ж привів українські національні партії до думки, що режим був українським за реформою, але московським за змістом.

Разом з тим гетьманат привів до ідеї української державності певну частину зрусифікованої соціальної та економічної еліти, що сприяло розширенню її соціальної бази і виходу за межі вузького прошарку української інтелігенції.

3. Проголошення Західно-Української Народної Республіки

У той самий час, коли на Великій Україні український народ, незважаючи на усі перешкоди, став на шлях створення національної державності, західноукраїнські землі продовжували залишатися в

складі Австро-Угорщини. Проте події, що відбувалися на Наддніпрянщині, робили вплив і на західноукраїнське населення. Значне враження справив IV Універсал Центральної Ради про проголошення самостійності УНР, а також Брест-Литовський мирний договір з його таємним додатком щодо надання статусу автономії Східній Галичині та Буковині в рамках Австро-Угорської монархії. Коли ж восени 1918 р. Австро-Угорщина захиталася, українські партії Галичини почали вживати заходів щодо взяття влади. З цією метою 18 жовтня 1918 р. в Народному Домі у Львові відбулася нарада українських послів до австрійського парламенту і Галицького сейму, на якій було прийнято рішення про створення Української держави у складі земель Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпатської України, а також було сформовано її вищий державний орган – Українську Національну Раду. Її президентом було обрано Є. Петрушевича. Українська Національна Рада розробила і прийняла постанову, в якій визначались основні положення Української держави. 19 жовтня 1918 р. ця постанова була оголошена Є. Петрушевичем на багатолюдних зборах у Народному Домі у Львові.

Представник від соціал-демократичної партії Галичини М. Ганкевич запропонував доповнити її вимогою негайного об'єднання проголошеної в Галичині Української держави з Великою Україною. 20 жовтня на площі Св. Юра у Львові відбулася багатотисячна маніфестація українського населення, яке радо вітало постанову Української Національної Ради про створення Української держави.

Австрійський уряд зволікав з питанням передачі влади в Галичині з рук свого намісника в руки українців. До того ж він прихильно ставився до польських претензій на Східну Галичину і готовий був передати владу на неї польській ліквідаційній комісії, яка утворилась у Кракові. Враховуючи все це, Крайова організаційна комісія, яка входила до Української Національної Ради на чолі з К. Левицьким, вжила заходів, щоб не допустити захоплення влади в краї поляками. Вона встановила зв'язки з українськими частинами австрійської армії, які перебували в Галичині, а також з легіоном Січових Стрільців у Чернівцях, що став основою Збройних сил Української держави. Був створений її штаб – Український Військовий Комітет на чолі з 30-річним сотником Д. Вітовським.

31 жовтня 1918 р. члени Національної Ради і Військового Комітету обговорили результати переговорів з намісником Гали-

чини, генералом Гуйном. Останній, посилаючись на відсутність вказівок з Відня, відмовився передати владу українцям. У зв'язку з реальною загрозою польської окупації краю і рішучою позицією Вітовського було вирішено негайно розпочати повстання.

Безпосередньо у Львові повстання очолив Д. Вітовський. У його розпорядженні перебувало лише 1400 стрільців. Повстання почалося в ніч на 1 листопада 1918 р. Подібні виступи були підготовлені у Станіславові, Коломиї, Золочеві та інших містах Східної Галичини. Особливо активну роль в їх підготовці брала студентська та учнівська молодь, українські січові стрільці і члени нелегальних військових організацій.

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада звернулася до населення Львова з відозвою про перемогу збройного виступу і утворення на землях колишньої Австро-Угорської монархії Української держави. У той день була видана відозва до українського народу Галичини. У ній говорилося: “Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Віднині ти господар своєї землі, вільний горожанин Української держави... Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіб'єш ворожі замаху на Українську державу”.

5 листопада 1918 р. Національна Рада опублікувала Декларацію про устрій держави. Відповідно до неї Українська держава проголошувалася демократичною республікою, в якій гарантувалися рівні права усім її громадянам, незалежно від національності і віросповідання, загальне пряме виборче право та 8-годинний робочий день. Йшлося про підготовку до проведення справедливої аграрної реформи, яка б ліквідувала земельну власність на користь малоземельних селян. 9 листопада був сформований уряд Української держави – Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким, 13 листопада Українська Національна Рада затвердила “Тимчасовий Основний Закон” – Конституцію новоствореної держави. Вона стала називатись Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР); встановлено державну символіку – герб, на якому зображений золотий лев на синьому полі, прапор блакитно-жовтий. Президентом ЗУНР став Є. Петрушевич. Отже, внаслідок національно-визвольної боротьби українського народу Східної Галичини ним була здобута перша перемога – створення ЗУНР.

Проте молода Українська держава з перших днів свого існування змушена була вести боротьбу з польською агресією, на сторожі якої виступала Антанта. Вже 1 листопада розпочалися бої за Львів, які тривали до 22 листопада. Український уряд та війська під натиском переважаючих сил ворога змушені були залишити Львів. Тимчасовою столицею ЗУНР став Тернопіль, а з кінця грудня – Станіславів. Війна продовжувалась із змінним успіхом.

У лютому 1919 р. Українська Галицька Армія перейшла у наступ. Бої зав'язалися в передмістях Львова. Однак на допомогу Польщі знову прийшла Антанта. Єдиним джерелом допомоги для ЗУНР у боротьбі проти польської агресії була УНР. Ще 1 грудня 1918 р. між представниками ЗУНР і Директорії у Фастові був підписаний договір про злуку обох українських земель в єдину Українську державу. Завдяки цьому договору ЗУНР почала отримувати війсьну допомогу. Уже в грудні 1918 р. вона одержала від Директорії 20 тис. гвинтівок, 10 млн. патронів, 300 кулеметів, 80 гармат, 20 літаків. 3 січня 1919 р. сесія національної Ради у Станіславові прийняла ухвалу про з'єднання (злуку) ЗУНР і УНР. Це рішення радо зустріли усі українські партії. Офіційно акт злуки ЗУНР і УНР відбувся в Києві 22 січня 1919 р. на Софіївській площі. Перед багатотисячним мітингом був зачитаний Універсал уряду Директорії, в якому говорилося про злиття воедино віками розділених українських земель. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка, – проголошувалось в універсалі. У той самий день “Трудовий Конгрес” в присутності понад 450 делегатів (з них від Наддніпрянщини – 400 і від ЗУНР – понад 50) майже одностайно схвалив цей історичний акт.

Отже, багатовікова боротьба українського народу за відродження і єдність своєї національної держави тактично і юридично завершилась. З того часу ЗУНР ставала Західною областю Української Народної Республіки, її президент Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії.

Проте злука ЗУНР в єдину державу не врятувала її від подальшого розгортання польської агресії. Однією з найважливіших причин поразок військ ЗУНР на фронті було те, що злука обох українських держав значною мірою була формальною. Продовжували діяти два уряди з окремими арміями, дії яких не завжди були

скоординованими. Як писав кілька років пізніше С. Петлюра, “...обидві частини не доросли до визнання єдиної керуючої волі. Фактично ідея соборної України була фразою, якою користувалися для святкових промов і декларацій”.

У квітні 1918 р. в Польщу перекидається сформована і озброєна Францією армія генерала Галлера. Не маючи сили протистояти сильному і добре озброєному ворогові, УГА відступає на Схід. На початку червня 1919 р. вона зосереджується на останньому клаптику території ЗУНР між р. Збруч – Дністер та залізничною колією Гусятин–Чортків. З метою оперативного керівництва військовими та державними справами Є. Петрушевич оголошується диктатором. 8 червня УГА робить спробу останнього рішучого наступу. Українські війська захоплюють Чортків, Тернопіль, Золочів і підходять до Галича, але через нестачі боєприпасів наступ припинився. Армія відступила на висхідний рубіж, а 16 липня 1919 р., не маючи змоги продовжувати боротьбу, перейшла за р. Збруч, де злилася з армією Директорії. Уряд ЗУНР переїхав до Кам’янця-Подільського. Надалі його доля, як і доля армії, були пов’язані з подіями на Великій Україні. Цим переходом фактично існування ЗУНР припинилося. Її територія була окупована Польщею.

Отже, проіснувавши 257 днів, ЗУНР зазнала поразки, головною причиною якої стала не її внутрішня слабкість, викликана недостатнім розвитком національно-визвольного руху, а насамперед величезна збройна перевага Польщі, агресію якої проти молодшої Української держави підтримали наймогутніші держави Європи.

4. Проголошення соборної Української Народної Республіки і її боротьба за незалежність

З приходом до влади Директорії починається третій етап боротьби українського народу за свою державність. Хоча 1919 р., здавалось би, починався з тріумфу українських визвольних змагань, що знайшов свій вияв у проголошенні 22 січня 1919 р. соборності УНР, він виявився короткотрасним. 1919 р. був чи не найважливішим в українській історії. На теренах України точилися запеклі бої за

участю армії Директорії під проводом С. Петлюри, червоних військ Українського фронту під командуванням Антонова-Овсієнка, збройних сил півдня Росії генерала А. Денікіна, селянських загонів Н. Махна, Зеленого та ін. На півдні республіки висадились війська Антанти. Буковину окупували румунські війська, Закарпаття – чехословацькі, Східну Галичину – польські.

Вже через півмісяця після проголошення соборної України керівництво УНР під натиском більшовицьких частин було змушене залишити Київ і переїхати до Вінниці, яка стала тимчасовою столицею УНР. Серед членів Директорії виникли суперечки щодо подальших шляхів збереження національної державності, військової і політичної тактики. 9 лютого 1919 р. зі складу Директорії вийшов В. Винниченко.

Ситуацію ще більше загострювали суперечності між наддніпрянцями і галичанами. ЗоУНР продовжувала зберігати свої власні органи державної влади. Реально влада Директорії поширювалася лише на схід від Збруча. Координувалася хіба що військова діяльність. З ускладненням обстановки на Україні уряди УНР і ЗоУНР фактично діяли осібно і не завжди доходили згоди. Суперечності посилювалися після весняного наступу Польщі проти УГА, внаслідок якого на початок літа 1919 р. українські війська втратили майже усю Східну Галичину. У травні 1919 р. наступ польських військ підтримали румуни. Тим часом армію Директорії тисли більшовики. На півдні України розгорнулася наступ біла гвардія генерала А. Денікіна. У цих умовах гостро постало питання про подальшу військову тактику. Уряд ЗоУНР за першорядне завдання вважав активізацію дій на польському фронті; С. Петлюра, покладаючи надії на дипломатичні контакти з Польщею, наполягав на посиленні боротьби з більшовиками.

Суперечки серед захисників соборної України врешті вилились у відкриті конфлікти. Наприкінці квітня 1919 р. командувач волинською групою військ Армії УНР отаман В. Оскілко та член Директорії П. Андрієвський вчинили спробу державного перевороту, поставивши вимоги про призначення тимчасовим президентом УНР Є. Петрушевича. Переворот був швидко і безкровно ліквідований, проте ще більше дезорганізував і без того ослаблену армію.

У ще гіршому становищі перебувала ЗоУНР. Після невдалого чергового наступу УГА втратила рештки території Східної Галичини і 16 липня 1919 р. переправилася за Збруч на територію, контрольовану

Директорією. Об'єднана армія УНР нараховувала тепер близько 100 тис. осіб. У той час на театрі військових дій все більшу роль відігравала Добровольча армія. Відвоювавши у більшовиків Крим, Донбас, вона просувалася територією Наддніпрянщини дедалі на північ, у напрямку на Москву. Скориставшись послабленням червоних, війська Директорії і УГА перейшли у наступ. Успіху їхніх дій сприяла підтримка Всеукраїнського Революційного Комітету, створеного у квітні 1919 р. українськими соціал-демократами і соціалістами-революціонерами. У червні уряд УНР і Всеукрревком дійшли згоди про спільні дії. Відтак їхні збройні загони зайняли Кам'янець-Подільський, Вінницю, Жмеринку. Однак союз виявився недовговічним. Запідозрівши, що проти Директорії готується черговий заколот, С. Петлюра заарештував керівників Укрревкому. Це призвело до розриву: українські соціал-демократи (незалежники) і більшість есерів відмовилися підтримувати уряд УНР і перейшли до підпільної боротьби з деніківцями, орієнтуючись при цьому на більшовиків і переймаючи їхні гасла. Разом з тим виявилися й нові незгоди щодо вироблення подальшого стратегічного плану ведення військових дій між урядами УНР і ЗоУНР. Диктатор Є. Петрушевич і штаб УГА підтримували план здобуття Одеси, щоб в такий спосіб пробити собі вікно в Європу і налагодити зв'язок з Антантою. Головний Отаман С. Петлюра наполягав на тому, щоб наступати на Київ. Врешті був прийнятий його план. Обидві армії спільними силами розпочали наступ на Київ. Наступ розвивався успішно. 29 серпня 1919 р. українські війська обложили Київ, а 30 серпня вступили до столиці. Український радянський уряд був ліквідований, проіснувавши заледве сім місяців. Це був другий протягом двох років крах більшовицької влади на Україні. Проте одночасно з наступом Української армії до Києва сюди увійшли і частини Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Не знаючи, як реагувати на появу білогвардійців, галицькі частини, що першими зайняли місто, відступили. Цей вчинок можна пояснити тим, що західноукраїнський уряд часто заявляв про відсутність усіляких непорозумінь з Денікіним.

Втрата Києва призвела до загострень відносин між С. Петлюрою і командуванням УГА. Все ж Головному Отаманові через кілька днів вдалося переконати галичан вступити в бій з білогвардійцями. Але ще раз захопити місто, де укріпився ворог, не вдалося. Обидві армії розпочали загальний відступ на захід.

Окупувавши велику частину України разом зі столицею, Денікін почав проводити відверто шовіністичну антиукраїнську політику. Реакційний режим, встановлений ним, в Україні викликав масові заворушення. 15 вересня 1919 р. Директорія передала свої повноваження Головному Отаманові С. Петлюрі, який вирішив скористатися розгортанням повстанського руху в тилу Денікіна для початку наступу Української армії. 24 вересня уряд УНР оголосив війну Денікіну. Контрнаступ Української армії відбувався у дуже важких умовах. Обстановка, в якій опинилася УНР та її армія восени 1919 р., стала катастрофічною, армія опинилася у ворожому оточенні: з півдня – Денікіним, північного сходу – більшовиками, з заходу і південного сходу – польськими та румунськими військами. Особливо нестерпним стало становище в жовтні 1919 р., коли армію охопила епідемія тифу. Галицька армія майже повністю розвалилася. На кінець жовтня налічувалося тільки 4000 боєздатних солдатів, а в Дійовій армії С. Петлюри – 2000 осіб.

6 листопада 1919 р. Начальна Команда УГА під проводом генерала М. Тарнавського підписала перемир'я з денікінцями, а 10 листопада денікінські війська, захопивши Жмеринку, відрізали УГА від свого уряду і від армії С. Петлюри, 5000 галицьких стрільців опинилися перед 15-тисячним корпусом генерала Шіллінга. У цій ситуації командування УГА підписало в Одесі з ним договір про перехід УГА на бік Добрармії. У договорі зазначалось, що УГА зберігатиме свою автономію, не буде воювати проти військ УНР. У ті самі дні уряд ЗоУНР оголосив про відмову дотримуватися надалі акту про Злуку і постанов Трудового Конгресу України. У ніч на 16 листопада 1919 р. Є. Петрушевич з невеликим ескортом покинув військо, переправився через Дністер, і через Румунію виїхав до Відня, де очолив еміграційний уряд ЗУНР.

Трагічним був фінал і Дієвої армії С. Петлюри. Він увійшов в історію під назвою “Любарської катастрофи”. 16 листопада, під загрозою окупації денікінцями, С. Петлюра запросив до Кам'янець-Подільського, тогочасної столиці УНР, поляків. Рештки державного апарату і армії були евакуйовані до Любара, де військо невдовзі розпалося. Ще деякий час С. Петлюра намагався продовжувати боротьбу, зосередивши рештки своїх загонів на Волині в районі Чорторії. 4 грудня 1919 р. під головуванням С. Петлюри відбулася

нарада уряду УНР, на якій було вирішено переходити до партизанської форми боротьби. Соборна Українська Народна Республіка припинила своє існування. Її фактичний голова С. Петлюра 6 грудня 1919 р. виїхав до Варшави, щоб звідти пробувати змінити ставлення держав Антанти до українського питання.

Незважаючи на поразку армії, збройна боротьба з окупантами України тривала. На початку грудня 1919 р. переформовані відділи колишньої Армії УНР вирушили у рейд в тил ворога. Його очолив генерал Омелянович-Павленко, і він увійшов в історію під назвою І Зимового походу Армії УНР.

В кінці 1919 р. Червона армія розбила генерала А. Денікіна і на початку 1920 р. контролювала майже усю територію колишньої УНР. Її державні структури продовжували діяти на території, окупованій поляками. 14 лютого Рада Народних Міністрів УНР формально наділила С. Петлюру функціями президента і головнокомандувача. У Кам'янці-Подільському утворилася нова організація – Всеукраїнська Національна Рада, яка об'єднувала політичні та громадські організації наддніпрянців і галичан. Вона повинна була підготувати проект Конституції Української демократичної держави і скликання предпарламенту, обмежити владу Головного Отамана.

Наприкінці квітня 1920 р. С. Петлюра уклав з урядом Ю. Пілсудського Варшавську угоду. Він погоджувався з рішенням Паризької мирної конференції про перехід частини західноукраїнських земель під юрисдикцію Польщі. Своєю чергою, Польща визнавала Директорію як законний уряд України і обіцяла підтримку у боротьбі з проголошеною більшовиками Українською Соціалістичною Радянською Республікою.

Згідно з Варшавським договором, 25 квітня 1920 р. польсько-українська армія, яка нараховувала 65000 поляків і 15000 українців, перейшла у наступ. За лічені дні вони відвоювали Житомир, Бердичів, Коростень. 6 травня 1920 р. взяли Київ. Уряд УНР перебрався з Кам'янця-Подільського до Вінниці. Проте вже наприкінці травня в контрнаступ перейшла Червона армія і за два місяці відтіснила об'єднане польсько-українське військо аж до Львова і Варшави. Більшовики навіть встигли створити в липні–серпні на території Східної Галичини свою маріонеткову державу – Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку з центром у Тернополі. Однак,

зазнавши поразок під Львовом і Варшавою, більшовики змушені були відступити. Лінія фронту знову пересунулася в район Житомира – Бердичева – Коростеня. Незважаючи на успішний наступ, Польща була знесилена війною, а тому пішла на переговори з більшовиками. Вони привели до перемир'я і підписання попереднього мирного договору 12 жовтня 1920 р. Це поставило українські війська в дуже складне становище. 11 листопада вони спробували розпочати наступ з району Могилева-Подільського у напрямку на Вінницю. У зв'язку з перевагою ворога (українська армія мала тоді 40 тис. осіб, а Червона армія в Україні – близько 3,5 млн.) наступ не вдався. 21 листопада 1920 р. рештки Армії УНР услід за урядом відступили до Польщі, а інші – до Румунії, де були інтэрновані у військових таборах. З відступом регулярної армії з рідної землі боротьба проти більшовиків не припинялася. Її продовжували численні партизанські загони. Серед них особливо відомими були дії партизанських загонів Холодного Яру на Черкащині. Восени 1921 р. під керівництвом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника був організований рейд в Україну. Він увійшов в історію як Другий Зимовий похід, але закінчився трагічно. 21 листопада 1921 р. під Базаром відділ Червоної армії оточив повстанців. 359 полонених було розстріляно більшовиками.

У березні 1921 р. Польща уклала з РРФСР Ризький мирний договір. Він був підписаний без участі представників уряду УНР. Поляки знехтували інтересами свого союзника, погодившись на участь у переговорах представників маріонеткового уряду УСРР. На основі Ризького мирного договору Польща одержала право на володіння західними українськими землями по р. Збруч. На решті території колишньої УНР Москва встановила свій режим у формі УСРР.

18 березня 1923 р. рішення Ради амбасадорів Антанти остаточно визначили долю колишньої ЗУНР. Її територія передавалася Польщі. Відтак 14 березня 1923 р. стало кінцевою датою існування ЗУНР та її уряду в еміграції.

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу за відродження своєї державності, яка тривала з 1917 по 1921 рр., закінчилася поразкою. Найважливішими її причинами були:

– недостатній ступінь зрілості національної свідомості українців (особливо східних) на момент побудови своєї держави;

– боротьба українського народу зазнала поразки тому, що не могла спертися на широку соціальну базу. З усіх соціальних верств і класів в Україні найпомітнішу роль у національно-державному будівництві відіграла інтелігенція, а вона становила лише 2–3 % від усього населення;

– несприятливі зовнішні чинники, передусім агресія проти України її сусідів: Польщі, підтриманої Антантою, і червоної та білої Росії.

Незважаючи на поразку, яку зазнав український національно-визвольний рух у 1917–1921 рр., він позитивно вплинув на формування національної свідомості широких верств народу, утвердження серед них ідей державності, яка перестала бути монополією невеликої групи інтелігенції. З цього погляду глибокі соціальні потрясіння 1917–1921 рр. набули характеру не лише соціальної, а й національної революції, впливи якої відчуються і сьогодні. Особливо це стосується врахування уроків історії визвольних змагань 1917–1921 рр. для будівництва незалежної Української держави на сучасному етапі. Вони стосуються такого: не допустити роз'єднаності у вирішенні назрілих соціальних і національних проблем, вирішувати їх разом і послідовно; для розбудови і гарантії державності значну увагу необхідно приділяти питанням військового будівництва; історичний досвід показує, що доля української державності значною мірою залежить від уміння різних політичних партій знаходити компроміс, іти на певні ідеологічні поступки в ім'я найвищої мети – розбудови самостійної Української держави.

Тема 11

УКРАЇНА В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921–1939 рр.)

Визвольні змагання 1917–1921 рр. сприяли зростанню національної свідомості українців, соборності наших земель, появі політичної та військової еліти. В ці роки набувався досвід боротьби за свободу і незалежність держави. Події в Україні привернули увагу світової громадськості, мали вплив на політичне життя в Європі та світі. Українська революція розкрила великий потенціал української нації, повернувши її в ряди державних народів світової спільноти, з чим змушені були рахуватися наші супротивники.

З того часу, незважаючи на поразку і розчленування території України, питання державності стало основним і кінцевим у сучасній українській історії. В лекціях з цієї теми простежується хід подій на українських землях у міжвоєнний період, розкривається національно-визвольна боротьба українського народу проти чужеземного поневолення, показано діяльність національних політичних сил за відновлення Української самостійної соборної держави.

1. Утвердження більшовицької влади на східноукраїнських землях на початку 1920-х років

Протягом 1917–1920 рр. відбулися три спроби встановлення більшовицької влади в Україні, які супроводжувалися військовою інтервенцією Радянської Росії. Лідери російських більшовиків відкрито заявляли, що без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може. Наприкінці 1920 р. командувач Червоної армії Л. Троцький змушений був визнати: “Радянська влада протрималась на Україні до сих пір (і протрималась нелегко) переважно силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії”. Опір українського народу московсько-більшовицькій експансії зірвав плани експорту комуністичної революції на

Захід. А наслідком українсько-польсько-радянської війни стало те, що у 1920 р. більшовики готові були віддати і пів-України за мир, бо, за словами глави російської делегації в Ризі А. Йоффе, “не могли воювати з цілим світом”.

У результаті Ризького договору (18.03.1921 р.) Радянській Росії вдалося залишити під своїм контролем 767 тис. км² української території, на якій проживало 26 млн. українців, 80 % від загальної кількості жителів УРСР (до 1937 р. – УСРР). За роки війни Україна втратила близько 4 млн. осіб, господарство було зруйноване: вартість карбованця зменшилася у декілька тисяч разів, а валовий збір зерна становив 25 % від довоєнного. Видобуток вугілля скоротився у 6 разів, виплавка чавуну – у 170, сталі та заліза – у 36, виробництво цукру – у 21 раз, солі – у 3 рази. Із 10773 підприємств важкої та легкої промисловості у цей період з величезними перебоями і недовантаженнями діяло 4060.

Незважаючи на завершення війни, більшовики продовжували насаджувати в Україні політику так званого “воєнного комунізму”. Вона передбачала націоналізацію великих маєтків і промисловості, примусову мобілізацію робочої сили, нормування продовольства і товарів урядом, експропріацію зерна в селян із поставкою його для потреб Червоної армії та голодного міста. “Воєнний комунізм” був спробою безпосереднього переходу до виробництва та розподілу на комуністичних засадах – без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин.

Російська компартія більшовиків, встановивши радянську владу в Україні, підпорядкувала всі органи державного управління республіки московському центру. Згідно з рішенням IX з'їзду РКП(б) уряд УРСР почав активно застосовувати позаекономічний примус до населення. У серпні 1920 р. було створено відділ примусових робіт при НКВС республіки, який мав у своєму розпорядженні два концтабори. До кінця жовтня в Україні вже працювало дев'ять підрозділів примусових робіт і сім концтаборів. Розгортала свою діяльність й Укртрудармія, до якої в січні 1921 р. вже входило понад 30 тис. осіб. Основна її діяльність була зосереджена в Донбасі, де в травні 1920 р. трудармійці виконали майже 40 % усіх вантажних робіт. Проте ефективність праці була низькою, настрої пролетаріату України – антибільшовицькі.

Продрозверстка викликала невдоволення в селян. За підтримки військових підрозділів уповноважені більшовиків конфіскували в селян зерно для потреб уряду. Селянам-односібникам дозволялося залишати для споживання близько 30 фунтів зерна на місяць. Для допомоги в конфіскаціях партія утворила комнеземи (комітети незможних селян), члени яких мали переваги під час розподілу землі, звільнялися від податків і отримували 10–25 % від конфіскованого. Село відповіло хвилею антирадянських виступів, значним скороченням посівів і натуралізацією господарства. Внаслідок цього з запланованих на лютий–березень 1920 р. 40 млн. пудів зерна продоргани заготовили лише два. До весни 1921 р. в Україні вдвічі скоротилися під посіви площі зернових.

Відхід від розширених форм виробництва вів не лише до економічного регресу, відчуження між містом і селом, але й був дуже небезпечним сам по собі, оскільки ставив селянське господарство у пряму залежність від примх природи. Перший тривожний сигнал прозвучав вже в 1920 р. У центральних губерніях Росії озими вимерзли, а ярові згоріли від посухи. Серед населення Московської, Тульської, Брянської, Калузької, Рязанської, Орловської й Курської губерній прокотилася хвиля паніки й страху перед реальним голодом, що наближався. Вона вилилася в стихійну масову міграцію населення на південь, в Україну. Україну подібне горе спіткало наступного 1921 р., з тією лише різницею, що українцям бігти було нікуди.

У 1921 р. глава російського уряду В. Ленін вимагав щоденно відправляти з України до Москви 40–60 вагонів хліба. Протягом 1921–1922 рр. до РСФРР було вивезено 27 млн. пудів зерна. У той самий час хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн. пудів. У 1922 р. Росія починає навіть експортувати хліб.

Внаслідок грабіжницької колонізаційної політики більшовиків у республіці почався голод. З'явилися випадки таких жахливих явищ, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, які майже ніколи не спостерігалися в Україні. У грудні 1921 р. голодувало 12 % населення, січні 1922 – 20 %, травні 1923 р. – 48 %. Голод 1921–1923 рр. коштував Україні, за приблизними підрахунками, близько 2 млн. жертв – ціна, яку сплатила УРСР за те, що не стала незалежною державою.

Бойовий загін російських більшовиків в Україні – КП(б)У вживала усіх заходів, щоб приховати свою злочинну політику в

республіці. Так, 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, в якій пояснювалося: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, мала бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами”. Тому вся внутрішня та іноземна допомога голодуючим направлялася переважно в Росію, а не в Україну. У 1922 р. іноземні організації допомогли завести в УРСР близько 263 млн. пудів продовольства, що становило тільки 8 % від усього, яке надійшло.

Незважаючи на перепони, які створював більшовицький уряд, міжнародна громадськість, урядові та приватні організації широко відгукнулися на допомогу голодуючим. Першим колективом, який надав допомогу голодуючим України, була організація американських менонітів. Вони завезли 50 тракторів. До серпня 1922 р. Американські та голландські меноніти годували 30 тис. голодуючих у Запорізькій та Миколаївській губерніях. Американська організація “Форвардс” щомісяця протягом 1922 р. направляла на адресу УРСР не менш як 10 тис. посилок. До липня 1922 р. з 943,5 тис. дітей Півдня України, які одержали допомогу, 517,6 тис. харчувалися в ідальнях іноземних організацій. Лише в серпні 1922 р. Міжнародний комітет робітничої допомоги доставив в Україну 20 тис. пудів рису та какао. Місія Нансена доставила 315 тис. пудів продовольства, медикаментів на суму 140 тис. доларів. Загалом внутрішньою та іноземною допомогою були охоплені 58,4 % голодуючих. Вищенаведені факти розвіюють вигадки про те, що міжнародний імперіалізм “кістлявою рукою голоду” бажав “придушити” радянську владу.

У той самий час уряд використав голод в боротьбі з церквою. В. Ленін в “суворо таємному” листі, адресованому партійному функціонеру В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), писав: “Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору..., чим більшу кількість представників реакційної буржуазії і реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так,

щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”. Нібито для того, щоб закупити зерно за кордоном, 8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”. Національні святині: Києво-Печерська лавра, Софіївський собор, інші українські храми були пограбовані. Митрополичі мітри, оздоблені коштовними каменями та розшиті перлами, орнаментовані платиною, золотом, сріблом плити і лампади, інші церковні цінності, які століттями зберігалися, що були подаровані українськими князями, гетьманами, вірними, підлягали реквізиції. При цьому малярські твори, церковне начиння розкрадалося або просто знищувалося.

Разом з тим більшовицька влада застосовувала терор голодом для того, щоб знищити майже стотисячний повстанський рух. А вже у 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 партизанських загонів, які налічували в кожному від 20 до 500 бойовиків. Репресивні органи вели нещадну боротьбу з так званою “контрреволюцією”. Так, у 1921 р. в Києві чекісти щомісяця розстрілювали щонайменше 432 осіб. У секретному циркулярі ДПУ (правонаступник ЧК) до переліку ворожих груп і організацій в Україні увійшло близько 20 категорій населення – усі хто був непролетарського походження. Також одним із чинників, що призвели до початку Кронштадського повстання у березні 1921 р., було те, що близько 10 тис. новобранців з України, Кубані й Дону було призвано на Балтійський флот. Лідерами збройного виступу були українці – Петриченко, Яковенко, Ярчук. Повстання проходило під антибільшовицькими гаслами. Вірні режиму війська жорстоко його придушили. Без суду і слідства було знищено 15 тис. повстанців Кронштадта.

Очевидно, що з перших років окупації російська більшовицька влада проводила жорстокий терор проти українського населення. У той самий час в країні вводилася політика спецпайків для партійних, профспілкових і радянських працівників. І хоч лютував голод, проводилися масові репресії, населення зазнавало нестатків і злиднів, багато хто з представників влади сприймав як належне своє переважне, першочергове право на спецпостачання, санітарно-курортне лікування, медичне обслуговування, проїзд у вагонах міжнародного класу тощо. Тобто почав складатися привілейований клан партійно-номенклатурних діячів, які безроздільно, за допомогою каральних органів, почали управляти державою.

Штучно вибудована політика надзвичайних заходів не знайшла в своїх межах місця для існування не лише класу буржуазії як організатора виробництва, але й широким верствам інтелігенції з їх прихильністю до загальнолюдських норм моралі і культурних здобутків. “Военно-комуністична” система вступила в суперечність з економічними інтересами селянства, у наскрізь деформованому суспільстві під загрозою повної декласації опинився й робітничий клас. З “воєнним комунізмом” з’явилося багато негативних явищ, які наклали свій відбиток на всю подальшу історію українського народу: це абсолютизація ролі держави (її апарату), з приматом її інтересів над інтересами класів, соціальних груп та індивідів; нехтування економічними законами розвитку, підміна їх декретивним адмініструванням, згортанням інститутів демократії, бюрократизацією партійного і радянського апаратів; розгляд розвитку суспільства через призму класової боротьби; застосування усіляких методів примусу тощо. Усе це було глибоко чужим і ненависним українському селянину, робітникові та інтелігентові.

Велика хвиля незадоволення, що набрала форм збройних заколотів, масових робітничих страйків, численних селянських повстань, налякала правлячу компартійну верхівку. Більшовики змушені були піти на поступки, насамперед в розвитку економіки, та розробити так звану нову економічну політику (НЕП). Декретом ВУЦВК від 27 березня 1921 р. продрозвертку було замінено продподатком, який визначався напередодні посівної й був удвічі меншим, ніж розмір продрозвертки, передбаченої на 1921 р. Головною ознакою НЕПу стала спроба умиритворити селянство і спонукати його до збільшення виробництва. Замість реквізиції зерна уряд обклав селян поміркованим податком, після сплати якого вони могли продати надлишки сільськогосподарської продукції за ринковими цінами. Бідняки взагалі не сплачували податку. Політика створення колективних господарств також була відмінена. Дрібних товаровиробників заохочували до створення кооперативів, до оренди землі та можливості використовувати найманих робітників.

Нова економічна політика передбачала децентралізацію управління промисловістю, дрібні та середні підприємства поверталися попереднім власникам, підприємства могли об’єднуватися в трести, відмінено обов’язкову трудову повинність. Створювалися умови для форму-

вання ринку робочої сили, можна було залучати іноземний капітал до участі у відбудові й піднесенні промислового виробництва у формі концесій. Формувалися державна, кооперативна і приватна форми підприємства та торгівлі. Вводилася єдина система податків, створювалися ощадні каси і банки. Протягом 1922–1924 рр. червонець, що дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованою валютою. Загалом НЕП сприяв поживленню товарно-грошових відносин, забезпечував порівняно швидку відбудову народного господарства. Також створювалися передумови для активізації суспільного життя.

У цей час постало питання про юридичний статус України. Більшовики постійно підкреслювали, що вони розбили тюрму народів – Російську імперію, тим самим принесли свободу національним республікам. У це повірили деякі наївні, недалекоглядні українські політики. Так, в травні 1920 р. в Україну повернувся В. Винниченко. Після переговорів з керівництвом РКП(б) він був призначений заступником Голови Ради Народних Комісарів та народним комісаром закордонних справ УСРР. Використовуючи свій авторитет, Винниченко хотів надихнути українських комуністів на справу побудови Української держави. Але за декілька місяців свого перебування в Україні він переконався у нездійсненності цих мрій. Так, восени 1920 р. у листі до членів ЦК КП(б)У В. Винниченко писав: “Вважається, що УСРР – самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. Насправді ж політика абсолютного централізму вождів революції звела нанівець не тільки державну самостійність України, а навіть її самодіяльність”. У жовтні 1920 р. він виїхав за кордон вже назавжди.

Керівництво КП(б)У і республіканського уряду, апелюючи до центральної більшовицької влади, вимагало надання більше повноважень на місцях. Тоді ЦК РКП(б) 7 грудня 1920 р. створив комісію для урегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР і УСРР, результатом праці якої був “союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР”. 28 грудня його підписали уповноважені цих республік – голова РНК В. Ленін та народний комісар у закордонних справах Г. Чичерін від РСФРР і болгарин (?!) Х. Раковський від УСРР, який займав обидві відповідні посади в уряді України. З метою втримання України з Росією за цим договором об’єднувалися наркомати військових і морських справ, зов-

нішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, вищі ради народного господарства. До складу Раднаркому УРСР увійшли на правах членів уряду уповноважені наркоматів РСФРР. ВУЦВК і Раднарком УРСР поширили на території республіки чинність низки законодавчих актів ВЦВК та уряду РСФРР. За цим договором фактично встановлювалася автономія УРСР в складі Російської Федерації. Союзний договір мав бути ратифікований V Всеукраїнським з'їздом Рад. Під час обговорення договору укапісти та представники українських лівих есерів запропонували свій проект резолюції, в якому вимагали “повного відокремлення і відмежування” УРСР від РСФРР. Однак цей проект було відхилено і договір ратифіковано 2 березня 1921 р.

Досить скоро різні комісаріати, установи та відомства РСФРР почали поширювати свою діяльність на Україну, не маючи на те законного права та порушуючи суверенітет республіки, сам договір. Державною мовою ставала російська. Цьому сприяв той факт, що цією мовою спілкувалися члени уряду і партії. Адже у 1922 р. з 55 тис. членів КП(б)У 54 % становили росіяни, 14 % – євреї, 23 % – українці. Згідно з переписом 1 квітня 1922 р. своєю розмовною мовою назвали російську – 79,4 % членів КП(б)У, а українську – лише 11,3 %. В урядовому апараті українців працювало лише 35 %. Але незважаючи на засилля чужинців в керівництві УРСР, для успішного функціонування усіх органів влади об'єктивно потрібна була більша децентралізація управління. В умовах тиску української національної стихії багато більшовицьких діячів пройшли еволюцію поглядів. Так, глава уряду Х. Раковський, який раніше вороже ставився до української мови й українську націю називав “вігадкою кількох інтелігентів”, згодом, в своїх інтересах, одним із перших підняв тривогу у зв'язку з обмеженням суверенітету України, критикував наркома національностей РСФРР Й. Сталіна за втручання у внутрішні та зовнішні справи УРСР.

11 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У поставило перед ЦК РКП(б) питання про радикальне вдосконалення взаємовідносин республік у зв'язку з численними порушеннями договору. Була створена спеціальна комісія на чолі з М. Фрунзе (у той час – член ВУЦВК і політбюро ЦК КП(б)У, заступник голови Раднаркому України, головнокомандувач військ України та Криму), до якої

увійшли Й. Сталін, М. Скрипник, Д. Мануїльський та ін. Незважаючи на те, що комісія рекомендувала відповідним відомствам керуватися у своїх діях договором, питання залишилося відкритим. 10 серпня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) створило нову комісію того разу на чолі з Й. Сталіним. Сталін зігнував усі досягнення попередньої комісії і повів курс на автономізацію радянських республік. У вересні 1922 р. Сталін у листі до Леніна писав: "... ми встигли виховати серед комуністів, помимо своєї волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, що вимагають справжньої незалежності у всіх сенсах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірство з боку Москви ... молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення у життя літери конституції незалежних республік".

Для того, щоб уникнути сутички з революційним рухом пригноблених народів, В. Ленін запропонував створити федерацію республік. Він це пояснював так: "Важливо, щоб ми не давали поживи "незалежникам", не знищували їх незалежність, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік". Внаслідок цього ЦК РКП(б) видала таємний указ ("директиву"), згідно з якою український уряд повинен був виступити з ініціативою серед неросійських республік про добровільну відмову від незалежності за створення СРСР. Так конспіративно, під партійним примусом був нав'язаний Україні союзний договір, який позбавляв її незалежності. У грудні 1922 р. після довгих дебатів VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу, щоправда делегатів-українців на ньому було лише 362 із 782.

Офіційно СРСР було створено 30 грудня 1922 р., до нього увійшли РСФРР, УРСР, БРСР, ЗФСРР. Московському центру були віддані основні атрибути держави: армію і флот, закордонні та фінансові справи, зв'язок і транспорт. Уряд УРСР теоретично мав юрисдикцію над внутрішніми справами, правосуддям, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням тощо. Союзний договір 1922 р. так і не був підписаний. Замість цього документа, що мав характер міжнародної угоди, у 1924 р. було прийнято внутрідержавний акт – Конституцію СРСР. Формально представлені конституційні повноваження республік і навіть право

виходу із Союзу не відігравали жодної ролі в умовах диктатури єдиної партії, що безроздільно правила за допомогою репресивних органів. Генеральний секретар РКП(б) Й. Сталін визнавав: “За бажанням республіки можуть вийти з СРСР. Та в кожній з них на те й існує компартія, щоб вони цього ніколи не побажали”.

Як бачимо, утворення СРСР було певним компромісом між російським більшовизмом й українським національним рухом. Але по суті статус УРСР все більше нагадував колоніальний. Адже більшовизм відверто проявляв свою суть багатокілового великодержавного московського імперіалізму, який під курсом на світову революцію передбачав гегемонію росіян у світі.

2. Діяльність національних сил у боротьбі за суверенітет Української республіки

Наприкінці 1920 р. українська армія, відступаючи перед переважними силами російської Червоної армії, не капітулювала, а разом з урядом перейшла р. Збруч на територію окуповану поляками. Військовики були інтерновані в таборах Польщі: Петриків, Ланцут, Вадовиця, Олександр, Стрілків, Каліш та ін. Урядові установи УНР осіли в Тарнові та Ченстохові. Директорія УНР 12 листопада 1920 р. затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР. Був створений Державний Центр (ДЦ) УНР на чолі з президентом С. Петлюрою. В еміграції керівництвом УНР проводилася активна політична діяльність. Відбувався пошук шляхів зближення з Заходом. Українське питання ставиться на всіх рівнях: в Лізі Націй, на наукових конференціях, з'їздах комбатантів, інженерів, жіночих громад тощо. З ініціативи С. Петлюри була споряджена капела О. Кошиця, яка з пропагандивною метою здійснила триумфальну подорож країнами Європи та Америки.

Разом з тим не втрачалася надія на продовження збройної боротьби. Так, у Львові був створений Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ). Він мав очолити діяльність підпільних організацій та партизанських загонів, які діяли на території Східної України. ППШ підготував Другий Зимовий похід військ УНР, що мало стимулювати антибільшовицьке повстання в Україні. 4 листопада 1921 р. 1500

вояків під командою генерала Ю. Тютюнника, розбитих на три групи, вийшли на Волинь, Поділля і Київщину. Похід був погано підготовлений, в керівництва не було достатньої інформації про чисельність і дислокацію більшовицьких військ. Наступ військ не був узгоджений з повстанцями в Україні. Чекістам вдалося успішно дезінформувати ППШ. До того ж вояки були погано озброєні, не споряджені необхідною амуніцією, одягом, взуттям, а вже випав сніг і почались зимові морози. Незважаючи на це, українське військо здійснило 700 км марш. Група полковника Палія прорвалася з боями аж під Київ. Було захоплено м. Коростень, випущено людей з більшовицьких тюрем, хліб із збіжжового збірного пункту повертали селянам. Населення радо вітало визволителів і усіляко сприяло їм. Але переважаючі сили Червоної армії розбили українські війська. Полонених було жорстоко знищено. Так, 22 листопада під м. Базар розстріляно 359 воїнів Армії УНР. Герої вмирали, співаючи національний гімн “Ще не вмерла Україна”. Вони поповнили пантеон слави полеглих за волю України.

Налякана збройним походом більшовицька влада настирливо вимагала від Польщі видати найбільшого ворога комуністичної Росії С. Петлюру. Він жив нелегально у Варшаві, а в 1923 р. змушений був виїхати через Відень, Будапешт, Женеvu до Парижа, в якому остаточно оселився восени 1924 р. На початку 1925 р. Петлюра організував видання тижневика “Тризуб”, який став офіціозом УНР. У той час уряд УНР був поділений і його члени перебували в місцях найбільшого скупчення української еміграції: Варшаві, Празі, Парижі. Декілька разів на рік міністри нелегально з’їжджалися й накреслювали план подальшої діяльності. На кожній міжнародній конференції (у Генуї, Каннах, Женеві) і засіданнях Ліги Націй були представники українського уряду, подаючи від УНР відповідні меморандуми і заяви. Але західні політики принесли в жертву Україну заради загальноєвропейського спокою.

Під безпосереднім керівництвом С. Петлюри був створений інформативно-пропагандистський центр українців в Європі. Петлюра висунув ідею створення організації, яка об’єднувала усі поневолені росіянами народи. Так постала організація “Прометей”, центр якої перенісся пізніше до Варшави. 20 років згодом цю ідею взяла на озброєння ОУН, створивши Антибільшовицький блок народів (АБН).

Уся діяльність ДЦ УНР в еміграції відбувалася під гаслом: “Хоче того Європа чи ні, але вільна і незалежна Україна таки буде!” Сам С. Петлюра у 1926 р. писав: “ Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілося би, але буде”. Воістину пророчі слова.

Діяльність української еміграції в Європі непокоїла Москву, яка вирішила розправитися з її керівництвом. Більшовицький агент Самуїл (Шелом) Шварцбарт застрілив С. Петлюру 25 травня 1926 р. в Парижі. Симон Петлюра назавжди залишився в нашій пам’яті як творець епохи, будівничий і символ української державності.

Після цієї трагічної втрати ДЦ УНР очолив А. Лівіцький, на чолі Ради Міністрів був В. Прокопович, міністром військових справ був В. Сальський. Як бачимо, ДЦ УНР надалі залишався речником української державності. Але з ходом історичних подій еміграційний уряд поступово втратив зв’язки з Україною, які були відновлені тільки з початком Другої світової війни. Зате в Україні усіх самостійників, патріотів, націоналістів називали петлюрівцями, як за часів царизму – мазепинцями. У цьому вбачається наступність поколінь в боротьбі за Українську державу.

Тим часом на Східній Україні національно-визвольна боротьба українського народу проти російсько-більшовицької окупаційної влади тривала. Очоловляли діяльність численних повстанчих загонів підпільні організації: Національна Козача Рада, Центральний Революційний Комітет, Військова Організація Січових Стрільців та ін. У багатьох містах існували таємні революційні гуртки. Найбільше повстань проти більшовицького режиму відбулося на Київщині, Херсонщині, Харківщині, Поділлі. Тільки влітку 1921 р. ДПУ ліквідувало в Україні 6 тис. повстанських груп. Українськими партизанами була створена Холодноярівська республіка, яка довгий час повністю контролювала ситуацію на Чигиринщині. Успішно діяли загони під керівництвом отаманів Хмари, Крука, Заболотного, Іви, Чуприни, Лиха, Гризла, Чорного Ворона, Чучупаки, Дерещука, Кравченка та ін. Але відсутність єдиного керівного центру, розгул так званої “отаманщини”, втрата надії на допомогу ззовні, переважачі сили Червоної армії, жорстокі каральні заходи чекістів не дали розгорнутися всенародному повстанню. Партизанська боротьба в Україні тривала майже до кінця 1920-х років.

У цих умовах, щоб не допустити єдності руху опору, більшовицька влада змушена була піти на співпрацю з українськими комуністами, які відстоювали суверенітет України. Серед них були так звані боротьбисти (від назви центрального органу “Боротьба”). Її визначними діячами були: О. Шумський, В. Блакитний (Елланський), М. Полоз, Л. Ковалів, Г. Гринько, П. Любченко, А. Хвиля, М. Яловий та ін. У своїй діяльності вони тяжіли до самостійності України, вимагали визнання в Комінтерні себе як незалежної і єдиної Української секції. Навесні 1920 р. їх змусили самоліквідуватися і злитися з КП(б)У.

Інша партія – УКП (україсти) до 1921 р. видавала свою друковану газету “Червоний прапор”. Партія проіснувала до 1925 р. Під загрозою репресій уся партія скорилася постанові Комінтерну про недопущення двох компартій в Україні і влилася в КП(б)У. Найвидатніші діячі УКП: А. Річицький-Пясецький, А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Б. Антоненко-Давидович, І. Дніпровський, М. Грицай, О. Ярошенко та ін.

Централізаторська політика Москви породила опозицію і в самій КП(б)У. Нею стала так звана “фракція федералістів”, яка тяжіла до УКП. В її складі були: Ю. Лапчинський, С. Кириченко, П. Слинько, Є. Касименко та ін. У 1920 р. фракція була ліквідована. У 1930-х роках українським комуністам пригадали їх опозиційну діяльність і піддали репресіям.

Отже, російська більшовицька партія на Україні постійно перебувала під тиском національної стихії. Для того, щоб збити напругу національно-визвольної боротьби, послабити незалежницькі тенденції, влада намагалася притягнути до себе національний елемент. Вирішено провести національну реформу. Так, в 1923 р. XII з'їзд РКП(б) розробив концепцію коренізації, що передбачала залучення корінного населення до державного і господарського будівництва, врахування національних чинників під час комплектування партійного і державного апарату, громадських організацій, запровадження в усіх установах рідної мови, організацію мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи, вивчення національних обрядів і звичаїв населення республік. В Україні цей процес називався українізацією, як було відзначено в декретах ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р. У них наголошувалося про рівність мов і в зв'язку з цим – необхідність надання допомоги в розвитку української мови.

Адже 95 % органів радянської влади обслуговували російські або зрусифіковані працівники, у 1922 р. українською мовою друкувалося тільки 27 % книжок та 10 % газет і журналів.

Не встигши набрати обертів, процес українізації викликав шалений спротив серед верхівки КП(б)У, керівництва трестів та синдикатів, російського та зрусифікованого міщанства, інтелігенції, органів НКВС, командування Червоної армії, РПЦ, якій протистояла УАПЦ. Цьому сприяло те, що серед міських жителів України неукраїнці становили 52,8 %.

Неукраїнська більшість в КП(б)У, очолювана Е. Квірінгом та Д. Лебедем, вперто опиралася висуванню національних кадрів і поширенню української мови та культури. Їм протистояли нарком освіти України (1924–1927 рр.) О. Шумський, голова РНК УРСР В. Чубар, нарком юстиції (1922–1927 рр.) М. Скрипник. Враховуючи те, що резолюція XII з'їзду РКП(б) “Про національне питання” частково була спрямована проти російського шовінізму, українські націонал-комуністи на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У висунули концепцію проведення українізації. Суть її зводилася до розбудови українських національно-політичних, соціально-економічних і культурних цінностей в рамках існуючої державної формації. Вони домагалися повного здійснення українізації державного і партійного апарату України.

Отже, в середині 1920-х років, насамперед об'єктивні обставини, дали шанс українським національно-свідомим елементам використати процес українізації для того, щоб усі ділянки державного життя націоналізувати. Після вбивства С. Петлюри надія на допомогу ззовні згасає. З'являється віра у власні сили. Коли не під жовто-блакитними, то під червоними прапорами побудова Української держави здавалася реальною.

У цих умовах уряд УРСР порушує питання про включення до складу республіки частини етнічних українських земель, що відійшли до Росії та Білорусії за договором 1919 р. Українська сторона заявила про своє право на південні волості Мінської губернії, частину повітів Курщини, Самарщини, Воронєщини, Ростовщини, в яких компактно проживало понад 2 млн. українців. Тристоронні переговори не дали позитивних наслідків. Україні було передано тільки 14 % території, на яку вона претендувала. Натомість відторг-

нуто Шахтинську і Таганрозьку округи Донецької губернії, де переважно більшість населення становили українці (71,5 %). Поряд з національним одним з основних принципів територіальної організації вважався економічний. А це розривало цілісність українського економічного району Донбасу.

Згідно з даними на квітень 1925 р., за межами України в СРСР проживало близько 6,5 млн. українців. Процеси українізації поширилися не тільки на суміжні території, а також на Далекий Схід (Зелений Клин), Туркестан, Казахстан (Сірий Клин). Туди скеровувалися спеціалісти та література, створювалися українські школи, кафедри у ВНЗ, випускалися газети, функціонувало радіомовлення. Так, на Кубані, де проживало 3 млн. українців, існувало 240 україномовних шкіл, педінститут, видавалися книги українською мовою.

Значних успіхів вдалося домогтися в освіті. Адже процес українізації збігся з більшовицькою кампанією розвертання так званої “культурної революції”, яка передбачала насамперед покінчити з безграмотністю. Коли до 1917 р. українських шкіл не було взагалі, то в кінці 1920-х років 97 % українських дітей навчалися рідною мовою (для порівняння – у 1990/1991 навчальному році тільки 47,9 %). Також діяло понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання. Українська мова впроваджувалася навіть у військових школах командного складу та деяких червоноармійських частинах. Щоправда, Москва відмовила М. Скрипнику, який з 1927 р. очолив наркомат освіти, залучити декілька тисяч вчителів з Галичини. Натомість йому вдалося скликати всеукраїнську (з залученням вчених з-поза меж УРСР) правописну конференцію, внаслідок якої був опрацьований так званий “харківський” правопис, затверджений у 1928 р. Він усував русифікаторські впливи з української мови.

Внаслідок цього значно підвищилася загальна писемність населення республіки. Неписемність серед дорослого населення протягом 1920-х років скоротилася з 76 до 43 %. У 1925 р. радіомовлення українською мовою охопило населення 11 великих міст України, 6 тис. кінотеатрів показували українську класику, новостворені фільми: “Тарас Шевченко”, “Борислав сміється”, “Микола Джеря” та ін. У 1927 р. 70 % діловодства в УРСР велося українською мовою. На початку 1930-х років із 426 газет 373 були україномовними. Також

відбувалися об'єктивні урбаністичні процеси: розвиток промисловості, наявність робочих місць на підприємствах, бажання отримати освіту і фах сприяли масовій міграції сільського населення. Протягом 1923–1933 рр. частка українців зросла з 28 до 50 % – у Харкові, з 7 до 31 % – у Луганську, з 16 до 48 % – в Дніпропетровську, з 28 до 56 % – в Запоріжжі. Вже у 1926 р. 55 % робітничого класу республіки становили українці. Приблизно з 30–40 тис. студентів ВНЗ близько 53 % були українці, 22 % – євреї, 20 % – росіяни.

Незважаючи на умови постійної боротьби, національна реформа охопила усі сторони суспільного життя України. Підтримала українське відродження і еміграція. З-за кордону повертаються відомі політики, науковці, діячі культури та мистецтва, інженерно-технічні працівники та кваліфіковані робітники. Тільки з Галичини прибуло близько 50 тис. осіб. Поширилося так зване “зміновіховство”, яке було інспіроване більшовицькими спецслужбами, але офіційно радянська влада проголосила широку амністію колишнім супротивникам, обіцяючи їх не переслідувати. Внаслідок цього багато хто з українців повірив, що більшовицька влада в Україні перероджується в бік сприяння національному розвою. Приїжджає М. Грушевський, який зайнявся наукою, колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович, що став головою УВРНГ, та інші діячі.

Особливо велике піднесення переживали у 1920-х роках наука, література і мистецтво. У 1924 р. у ВУАН перебувало 37 дійсних членів і близько 400 членів-кореспондентів. На кафедрах відділів Української Академії працювали відомі вчені: історики – М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, О. Оглобин, Д. Яворницький, О. Яворський, О. Гермайзе; філологи – С. Єфремов, А. Кримський, Є. Тимченко, А. Лобода, В. Перетц; мистецтвознавець О. Новицький; правники – М. Василенко, О. Гіляров, О. Малиновський, В. Грабар, С. Дністрянський; економісти – К. Воблий, М. Птуха, С. Солнцев; точних наук – Д. Граве, Б. Срезневський, М. Крилов, Г. Пфейфер; природничих наук – П. Тутковський, Є. Вотчал, О. Фомін, М. Каценко, В. Липський, В. Плотников, О. Корчак-Чепурківський, Ф. Яновський та ін. Президентами ВУАН були у 1918–1922 рр. природознавець В. Вернадський, 1922–1928 рр. – ботанік В. Липський, 1928–1929 рр. – мікробіолог й епідеміолог Д. Заболотний.

Створюється низка літературних організацій: “Плуг”, “Гарт”, “Вапльте” та ін. Довкола них гуртуються письменники, поети, літературознавці, критики. Вони представляли різні напрямки модерністської літератури: символізм, футуризм, неокласицизм. Найбільш відомими були – М. Рильський, М. Зеров, В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, Г. Косинка, М. Драй-Хмара, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, Ю. Яновський, П. Панч, М. Бажан та ін.

Актуальні п'єси видатного драматурга М. Куліша ставить Л. Курбас в славетному харківському театрі “Березіль”, тут грала майстри сцени: О. Сердюк, Н. Ужвій, Ф. Барвінська, А. Бучма, О. Юра-Юрський. Музичне мистецтво в Україні розвивали А. Ревуцький, В. Косенко, П. Козицький, Б. Лятошинський, Г. Верьовка, С. Людкевич. Відомими оперними співаками були: І. Паторжинський, Б. Гмиря, М. Гришко, З. Гайдай, І. Козловський. У цей час творять визначні художники: М. Бойчук, М. Бурачок, В. Кричевський, О. Мурашко, О. Новаківський, А. Петрицький; архітектори та скульптори: Н. Костирко, В. Заболотний, Д. Дяченко, М. Манізер та ін. Кіномистецтво розвивають О. Довженко, П. Чардинін, В. Гардін, І. Кавалерідзе.

Еволюція московського комунізму в напрямку російської великодержавності та відновлення старих імперських традицій, в яких РКП(б) виконувала роль “собиранця земель русских и нерусских”, неминуче вела до посилення націоналістичних настроїв серед українського суспільства. Так, відомий літератор М. Хвильовий закликав українських діячів культури орієнтуватися на Європу, висунувши і нині актуальне гасло “Геть від Москви!” В своїх творах він висловлював програму суверенного відродження України за допомогою звільнення від психологічної залежності від Росії. Це викликало гостру літературну дискусію 1925–1928 рр., в якій ставилося питання розвитку України як самостійної держави.

Незалежну діяльність від Москви проводить і українська церква. 11 жовтня 1921 р. в Києві був скликаний Всеукраїнський православний собор, який взяв курс на автономію української православної церкви. УАПЦ очолив митрополит В. Липківський. У 1927 р. в українській автокефальній церкві було 34 єпископи, 11 тис. священників, які обслуговували 2800 парохій із 7 млн. вірних. Богослуження вели не церковнослов'янською, а українською мовою.

У 1920-х роках Україна мала достатній потенціал, щоб згодом перетворитися на могутню цивілізовану державу. Вона залишалася єдиною паливно-металургійною та енергетичною базою СРСР, була основним постачальником сільськогосподарської продукції. Про це говорять такі цифри: у 1927 р. частка України в загальносоюзному виробництві становила: 70 % вугілля, 60 % марганцю, 75 % заліза, 70 % чавуну, 28 % зернових.

Українські економісти неодноразово доводили в своїх працях про доцільність розвитку народного господарства України як самодостатнього. Так, у 1928 р. віце-президент ВУАН академік К. Воблий висловлював погляди на економічне існування України як самостійної господарської одиниці, що мала усі підстави для окремого розвитку. В журналі “Більшовик України” з’явилася стаття М. Волобуєва “До проблеми української економіки”, у якій викрито колоніальну залежність України від московського центру, обґрунтовано тезу про те, що тільки забезпечення Україні нестримного розвитку продуктивних сил, надання їй становища оформленого і закінченого національно-господарського організму унормує справедливі відносини.

Варто зазначити, що в процесі українізації враховувалися інтереси національних меншин. В результаті національно-територіального районування в республіці було виділено 13 національних районів, утворено 954 сільських та 100 містечкових рад національних меншин, працювали сотні шкіл з російською, німецькою, єврейською, польською, болгарською та ін. мовами викладання. Успішно функціонували театри мовами національних меншин. У жовтні 1924 р. в складі УРСР була утворена Молдавська РСР. Але для її автономної державності не було ніяких підстав. Адже молдавське населення не становило на цих землях більшості, до складу автономії увійшли етнічні українські землі. Цей процес був інспірований з Москви. В майбутньому нова автономна одиниця повинна була стати плацдармом подальшої зовнішньополітичної експансії СРСР щодо Бессарабії, яка до 1917 р. перебувала в складі Росії.

Загалом процес українізації тривав до початку 1930-х років. Найпомітніші результати були досягнуті на Київщині, Поділлі, Волині, де рівень українізації суспільно-політичного життя досяг 60–80 %. Республіканські ж наркомати і відомства були українізовані лише на 52 %, місцеві органи радянської влади – на 60 %, а апарат ЦК КП(б)У – лише на 42 %.

Очевидно, що процеси, які відбувалися в Україні в 1920-х роках, більшовицький режим використовував у пропагандистських цілях, щоб показати світовій громадськості розвій національного життя в СРСР. Але ті, хто реально оцінював обстановку в УРСР, застерігали, що українізація є тільки певним тактичним ходом російських більшовиків, а насправді спрямована на ліквідацію національно-визвольного руху. Адже наступ українського національного відродження міг в перспективі призвести до відокремлення України від Росії. Навіть комуністична, але вільна Україна, була непринятною для Москви. Подальший хід подій це підтвердив повною мірою.

3. Радянська Україна в умовах більшовицької тоталітарної системи

У 1925 р. в Україну був скерований на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У (1925–1928 рр.) Л. Каганович із завданням розколоти націонал-комуністів та знищити опозицію режиму. Проти цього призначення різко виступив О. Шумський, який згідно з принципами “коренізації” справедливо вимагав призначення на вищі посади в республіці українців. В результаті цього лютого-березневий 1927 р. пленум ЦК КП(б)У засудив так званий “націоналістичний ухил” О. Шумського. Цю ухвалу змушені були підтримати М. Скрипник та частина українських комуністів. Внаслідок чого відбулася перша хвиля чисток, протягом 1926–1928 рр. з рядів КП(б)У було виключено 36 300 членів, або 12,5 % від всього складу. Погромлено було також керівництво КПЗУ, яке підтримувало курс націонал-комуніста О. Шумського на захист суверенітету України.

У другій половині 1920-х років в Україні почала утверджуватися більшовицька тоталітарна система. У 1927 р. вступив в дію новий Кримінальний кодекс, згідно з яким покарання можна було отримати не за конкретний злочин, а за аналогією: тобто “у зв’язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю”. Вперше встановлювалася кримінальна відповідальність за приховання державного злочину. Кодекс встановлював межу віку кримінального покарання – 12 років. У наступні роки до законодавства внесли низку змін, внаслідок яких воно ставало все більш жорстоким. Наприклад, позасудові

органи (так звані “трійки”) могли призначати розстріл протягом 24 год за те, що особа була за кордоном і “перейшла в табір ворогів робітничого класу”. Нове законодавство було спрямоване насамперед проти заможних верств населення. Адже позбавити волі могли за відмову від виконання державних повинностей.

Нова економічна політика дала свої позитивні результати. Уже у 1925 р. розвиток вітчизняної економіки наблизився до показників 1913 р. Цікаво, що, незважаючи на податковий тиск, який постійно зростав, приватні власники отримували значно більше прибутків порівняно з державними підприємствами. Продуктивність праці у них була вищою: краще організований виробничий процес, належні дисципліна і кваліфікація працюючих, менше задіяно адміністративних працівників і допоміжного персоналу, ефективніше використовувалася сировина, матеріали, наявні транспортні засоби.

Як відомо, приватна власність на засоби виробництва веде не тільки до збагачення, але й до особистої свободи і певної незалежності від сваволі державного апарату. У господарській політиці більшовицької влади переважала не економічна доцільність, а класовий ідеологічний підхід. Так, вже в другій половині 1920-х років комуністичний режим почав наступ на ринкову економіку. У постанові РНГ УРСР місцевим господарським установам від 1.10.1926 р. вказувалося, що визначення розміру орендної плати повинно мати диференційований, класовий характер. Для державних і кооперативних організацій він мав бути значно меншим порівняно з приватниками. Почалася форсована ліквідація приватного підприємництва. Це призвело до значного збільшення безробітних, яких на 1.03.1930 р. було зареєстровано в УРСР 200 тис. Скоротилася кількість промислових товарів, різко зменшилася вартість грошової маси, значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит, який існував аж до розвалу СРСР. Це відразу породило невдоволення широких верств населення.

Для виправдання провалу радянської економіки та з метою викликати недовіру до “буржуазних спеціалістів” у 1928 р. був інспірований так званий Шахтинський процес. Групу інженерів і техніків-гірників Донбасу було засуджено до страти і ув'язнення за вигаданими звинуваченнями у шкідництві та саботажі. Цей перший великий показовий процес в СРСР поклав початок наступу на українську інтелігенцію.

У кінці 1920-х років завершилася боротьба за владу в більшовицькій партії. Й. Сталін став на чолі ієрархічної драбини радянської влади, усунувши Л. Троцького і нейтралізувавши Каменєва, Зінов'єва, Бухаріна, Рикова, Томського та ін. 1929 рік був проголошений роком “великого перелому”, що означало перетворення СРСР на велику, могутню державу за рахунок проведення індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства, жорстокого підпорядкування республік єдиному центру і потужній мобілізації населення для реалізації поставленої мети.

На зламі 1920–1930 рр. розпочався процес індустріалізації України. Побудова нових фабрик, заводів, електростанцій, вугільних шахт, рудників сприяла подальшому піднесенню промисловості. УРСР займала друге місце в Європі за виправкою чавуну, четверте в світі – за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин вона була попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію. Однак це мало впливало на матеріальний рівень життя українського народу, оскільки усі прибутки з промисловості йшли в Москву, а вже звідти розподілялися. Натомість з початком індустріалізації почався неконтрольований видобуток та вивезення ресурсів, сировини, природних багатств України. Внаслідок такої політики Україна перетворювалася на величезний сировинний регіон із гігантами-заводами та комбінатами переробки промислової сировини, які були економічно прив'язані до машинобудівної промисловості Росії. Знищувався український чорнозем, який заливали водою під час побудови електростанцій, порушувався екологічний стан республіки. Тоді ж компартія підпорядкувала підприємства України загальносоюзним відомствам. Була здійснена цілеспрямована централізація народно-господарського управління, створена командна економіка з найвищим ступенем централізації, яка стала фундаментом тоталітарного режиму. УРСР позбавлялася економічної самостійності.

Також була піддана повній реконструкції найважливіша галузь економіки України – сільське господарство. У центрі аграрної політики більшовицький уряд поставив мету – знищити основи сільськогосподарського виробництва: приватну власність на землю, яка була фактично фермерським землеволодінням. Компартія проголосила, що індивідуальні селянські господарства становлять соціальну базу українського націоналізму.

Наступ на селянство почався з того, що на початку 1928 р. було вирішено ввести продрозверстку. Усіх селян змушували вступати до колгоспів, реквізуючи у них землю, худобу, птицю, сільськогосподарський реманент. Практично усупільнювалося все. Для проведення суцільної колективізації листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) запропонував скерувати в Україну з різних місць СРСР 25 тис. комуністів, незважаючи на їх незнання місцевої обстановки, мови, звичаїв тощо. Почалося усунення місцевих кадрів. За 1931–1932 рр. було замінено 80 % всього складу секретарів райкомів, що стало опорою сталінщини на місцях.

Для того, щоб обезглавити українське село, проводилися репресії проти заможного селянства, так званого куркуля, а також незаможних, але національно свідомих селян (підкуркульників). Далі надійшла черга вчителів, священників, кооператорів. Арештовували переважно вночі, звозили в міста, а звідти ешелонами відправляли в райони Півночі та Сходу Росії. Власність арештованих конфісковувалася.

Селянство відповіло масовим вирізом худоби, саботажем, нищенням колгоспного майна, вбивством партійних активістів, “бабськими бунтами”. У 1930 р. кількість повстанців в Україні досягала близько 40 тис. осіб. Навесні цього самого року вибухнуло повстання в Городнянському районі на Чернігівщині. Місцева влада, не покладаючись на власні сили, викликала пролетарську дивізію з Москви. Війська оточили повсталий район і вчинили криваву розправу над непокірними селянами. Сотні селян було вбито та поранено, решта заарештовано і відправлено в концтабори Сибіру. У 1932 р. придушено бомбометанням авіації та отруйними газами повстання українців Кубані. 40 тис. козаків вислано на Північ. До 1932 р. в Україні було ліквідовано 200 тис. господарств.

Усе це негативно відобразилося на становищі українського села і сільського господарства загалом. Падала врожайність, село розселянувалося, погіршилася продуктивність праці. Незважаючи на зростання механізації сільського господарства, все менше зерна здавали державі. Але це мало цікавило союзний уряд, який за рахунок селянства планував здійснити індустріалізацію промисловості. Неоголошена війна українському селянству мала за мету ліквідувати протистояння радянській владі та знищити основу національного відродження республіки.

У 1932 р. було встановлено нереально високий план хлібоздачі. Знову на село було мобілізовано 100 тис. партійців – так званих “стотисячників” для нової хвилі терору. На їх чолі сталінська кліка посилає в Україну Молотова, Кагановича, Акулова, Хатаєвича, Посишева. Вони за підтримки Косіора, Яковлева, Балицького і за пасивного протесту Скрипника, Петровського, Любченка, Чубаря почали справжній геноцид на Україні, довели її до страхітливого голоду з мільйонами померлих, людоїдством, винищенням українського села.

Голод почався у 1931 р., особливо лютував зимою на зламі 1932–1933 рр. У цей час усю сільськогосподарську продукцію і більшість тварин, які були в колгоспах, забрали і вивезли, ще збільшили продподаток. Активісти-комуністи на місцях проводили безконечні реквізиції “надлишків зерна”. Оскільки в коморах колгоспів було порожньо, то ринули у садиби селян, в яких все їстівне забирали. Доходило то того, що вилучали навіть насіння, не залишаючи в домівці селянина ні зернини, ні картоплини.

Внаслідок цього селяни масово кинулися втікати в інші регіони держави, у міста, навіть за кордон. Але за наказом Москви кордони України були блоковані Червоною армією, яка не допускала міграції голодуючих, пильно стерегла державні комори, вивозила реквізоване зерно, а подекуди знищувала його, як і худобу, підтверджуючи своїми діями факт штучного голодомору. Охороняла армія від голодних селян і місто. Розподіл продуктів харчування тут проводився за картками, відчувалася нестача їжі, але тотального голоду не було. Проте, незважаючи на весь трагізм ситуації, в якій опинилася Україна, Москва продовжувала вивезення зерна не тільки в центральну частину своєї імперії, але і за кордон, де реалізовувала його за демпінговими цінами, чим спровокувала кризу господарства західних країн.

У цей час приймається Закон про збереження колгоспної власності як соціалістичної, за яким жорстоко караються ті, хто для того, щоб вижити, намагаються зірвати на колгоспному полі кілька незрілих колосків, або зібрати перемерзлу картоплину. За це каралося 10 роками ув'язнення, в багатьох випадках й розстрілом. Усіляко заохочували донощиків, які повідомляли місцеві органи влади про факти переховування зерна, іншого їстівного. Зразком для дітей мав стати П. Морозов, який доніс на власного батька. Так народжується нова, класова мораль, яка в жорстоких умовах голоду та репресій

утверджується в головах дітей і підлітків, серед яких в цей час зросла армія бездомних бродяг. Це все сприяло поширенню злочинності. Проводячи боротьбу з нею, сталінський режим у 1932 р. застосовує таємний указ, легалізований 7 квітня 1935 р. про розстріл дітей віком старше 12 років.

Сприяючи створенню умов для голоду в Україні, сталінське оточення намагалося вилучити у людей й інші цінності, зокрема золоті речі. З цією метою у містах і селах відкривалися крамниці з вивіскою “Торгсин”, які сповіщали населенню про обмін коштовностей на продукти харчування. При цьому їх неймовірно обдурювали, намагаючись вилучити цінності за безцінь. Це було додатковим знущанням з доведеного до відчаю селянина.

Найбільшого голоду зазнали селяни саме зернових областей: Полтавської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської (тут вимерло близько 20–25 % селян). У Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Житомирській, Донецькій, Харківській, Київській областях – 15–20 %. На самій півночі – Поліссі, де був цукровий буряк та живність у лісах і річках, – відсоток смертності був найнижчим. Голод лютував на Кубані та Дону, де компактно проживали українці. Усього в ці роки від голоду, хворіб, масових репресій було знищено близько 10 мільйонів осіб. На місце померлих українців почали переселяти людей з Росії. У 1926 р. чисельність росіян в Україні становила всього 2,7 млн. осіб, а вже в 1939 р. – 4,2 млн. Їх чисельність зросла на 1,5 млн. осіб, насамперед внаслідок мігрантів.

Голодомор супроводжували постійні переслідування та цькування партійних, державних і громадських діячів України. Погром української інтелігенції розпочався з арештів у липні 1929 р. 5 тис. членів вигаданої ДПУ підпільної організації “Спілка Визволення України” (СВУ). У 1930 р. у Харкові відбувся суд над 45 керівниками СВУ – видатними українськими вченими, активними діячами національного відродження: С. Єфремовим, В. Чехівським, А. Ніковським, М. Слабченком, Й. Гермайзе, Л. Старицькою-Черняхівською та ін. Їх звинувачували у змові з метою захоплення влади, у націоналізмі, роздуванні національної ворожнечі. До цієї організації репресивні органи включили також студентів та селян, яких заслали в Соловецький монастир, та воїнів-українців, що проходили службу в Першому сибірському кавалерійському корпусі. Процес СВУ мав

політичне завдання обґрунтувати переслідування потенційної національної опозиції, скомпрометувати політику українізації та підготувати ґрунт для масового терору.

У лютому 1931 р. почалися нові арешти української інтелігенції, яким інкримінували створення так званого “Українського Національного Центру” на чолі з М. Грушевським та В. Голубовичем. Більшість звинувачених були засуджені та відправлені до таборів ГУЛАґу, а самого М. Грушевського вислали з України в Москву, взяли під домашній арешт. У 1934 р. він помер за загадкових обставин.

Тотальний наступ на українство посилила постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка зобов’язувала виганяти “петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій”. Цю імперсько-шовіністичну постанову продублювали 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов у телеграмі, в якій вимагали терміново припинити українізацію не лише в Україні, але й в інших республіках, де компактно проживали українці. Керівництво цих регіонів було зобов’язане перевести усі україномовні видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл, інших навчальних закладів до викладання російською мовою.

Протягом 1930-х років в Україні органами ДПУ-НКВД було відкрито близько 100 різних “націоналістичних” організацій та груп. Засуджених направляли до концтаборів Півночі, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. Третина депортованих помирала в перші місяці ув’язнення. Нерідко застосовувалася вища міра покарання. Так, взимку 1929–1930 рр. у київській в’язниці щоночі розстрілювали 70–120 осіб. Терор, крім залякування, мав за мету масово використати дешеву робочу силу для здійснення планів більшовиків щодо перетворення СРСР на могутню державу.

Внаслідок цього були розгромлені та фактично ліквідовані ВУАН і УАПЦ. Тільки протягом 1932–1933 рр. кількість наукових працівників України зменшилася на 1649 осіб. З 34 єпископів УАПЦ заслано до Сибіру або розстріляно 28 осіб. У 1931 р. з 1067 священиків цієї церкви залишилося 200 осіб. На середину 1930-х років було ліквідовано приблизно 80 % від усіх українських церков. При цьому знищено або вивезено за кордон мільйони ікон та декілька тисяч тонн історичних культурних цінностей.

У цей час було розгромлено письменницьку організацію України. Якщо у 1930 р. друкувалося 259 українських письменників, то після 1938 р. – лише 36. Наступ на вчителів розпочав листопадовий 1933 р. пленум ЦК КП(б)У, на якому було оголошено, що 10 % вчителів національних закладів є класово ворожим елементом. В одному лише 1933 р. зі шкіл було “вичищено” 24 тис. вчителів. У 1934 р. було ліквідовано усю інтелігенцію, яка приїхала в УРСР з початком українізації. До Харкова на з’їзд були скликані кобзарі та лірники республіки, яких по-варварськи усіх знищили.

Широким фронтом розгорнувся наступ русифікації України. Припинено видання українських словників, переглянуто усю термінологію, вилучено багато українських підручників й наукових видань, уніфіковано український правопис з російським. У 1938 р. було ухвалено постанову “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах”. Почалося активне згортання мережі українських шкіл. У 1938–1939 рр. були ліквідовані адміністративні утворення, школи та інші заклади національних меншин в УРСР. Також значно скоротилася кількість україномовних видань. Якщо у 1931 р. виходило українською мовою 90 % газет і 80 % журналів, то у 1940 р. відповідно – 70 та 45 %.

Закінчилася ця розправа над українством повним розгромом верхівки КП(б)У і керівного апарату УРСР. Трагічно загинув Скрипник, вчинив самогубство тогочасний голова уряду Любченко, були заарештовані і страчені нарком освіти Затонський, його заступник Хвиля, нарком фінансів Гринько та ін. Влітку 1937 р. в Київ (з 1934 р. – столиця УРСР) прибули з Москви Молотов, Хрущов, Єжов. На нараді в ЦК КП(б)У Молотов висунув недовіру керівництву республіки і запропонував обрати на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У секретаря московського обкому ВКП(б) М. Хрущова. Внаслідок “чистки” із 102 членів і кандидатів в члени ЦК КП(б)У було репресовано 100. З 11 членів Політбюро загинуло 10, а з 5 кандидатів в Політбюро – 4. З 9 членів Оргбюро – усі знищені. Мало хто залишився на волі з членів уряду, президії Верховної Ради, партійних комітетів на місцях, радянських установ та різних державних інституцій.

Отже, в Україні встановилася більшовицька тоталітарна система. Радянська Україна стала, фактично, колонією російсько-комуністичної імперії, яка проводила політику етноциду, лінгвоциду і геноциду щодо української нації.

Таким чином, більшовики зуміли дезорієнтувати українське громадянство своєю ідеологією, яка являла собою суміш псевдосоціалістичних та московсько-імперіалістичних шовіністичних ідей. Казки про волю і землю, утопічні ідеї соціальної рівності, блага соціалізму, комуністичний рай мали певний пропагандистський ефект на непідготовлене селянство, малосвідоме робітництво, частину незрілої та недалекоглядної інтелігенції. Надання елементів державності УРСР було вимушеним компромісом між російськими більшовиками й українським національним рухом, який важко було спинити після української революції 1917–1921 рр. Згодом завдяки обману, демагогії та насильству комуністам вдалося позбавити Радянську Україну будь-яких ознак суверенітету, а народ перетворити на кріпаків більшовицької тоталітарної системи. Наслідки цього мали негативний вплив на долю України в наступні десятиліття.

Тема 12

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

1. Західна Україна під владою польського окупаційного режиму

Внаслідок воєнних дій 1918–1920 рр. під владу Польщі відійшла значна частина української території: Східна Галичина, Холмщина, Західна Волинь, Поліся і Підляшшя. Згодом ці етнічно-історичні наші землі отримали назву – Західна Україна, з територією 132,2 тис. км²; 10,2 млн. мешканців, з яких 6,5 млн., або 64 % були українцями, 25 % – поляками, 10 % – євреями, 1 % – інші національності.

До Першої світової війни Галичина входила до складу Австро-Угорщини, а північно-західні землі Волині – до складу Російської імперії. Населення тут переважно було православним і по своєму політичному, соціально-економічному та культурному рівню поступалося галичанам. Польський уряд використовував ці відмінності для розчленування української спільноти, поставивши між Галичиною і Волиню так званий “сокальський кордон”.

Восени 1920 р. Польща і Радянська Росія в Ризі розпочали переговори щодо визначення кордонів між обома державами. До Риги прибули також і обидва українські уряди – УНР та ЗУНР. Але до їхніх протестів переговорні сторони не прислухалися. Унерівці були зігноровані з причини формально представленого на переговорах уряду УСРР, який фактично був маріонеткою Москви. Представники ЗУНР більше сподівалися на успіх, адже за ними стояли рішення Ради Союзу Народів. Державно-правовий статус окремішності Української Галичини був зафіксований у мирному договорі в Севрі (10 червня 1920 р.) і в протоколі в Спа (10 липня 1920 р.). На черговій сесії Ліги Націй у Парижі 23 лютого 1921 р. було вирішено: “Постанови мирного договору про права національних меншин у Польщі не можуть бути укладені до Галичини, бо вона лежить поза границями Польщі; постанови про виконання мандатів і контролю Ліги Народів над мандатором не можуть бути прикладені до

Галичини, бо Польщу не наділено мандатом завести адміністрацію по країні; не можна прикладати до цього моменту і приписів Гагської конвенції, бо в часі, коли заключено конвенцію Польща не існувала як держава; Польща є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, сувереном якої є держави Антанти”. Відтак Рада Ліги Націй вирішила передати домагання галичан Раді послів.

Тим часом 18 березня 1921 р. був підписаний Ризький договір між Польщею та Росією, який став новітнім Андрусовом для України. Кордон пройшов по р. Збруч. Росія і УСРР відмовлялися від усіляких прав і претензій на землі, що були розміщені на захід від кордону. Польща зобов’язувалася дати повні національно-культурні права громадянам української національності, що внаслідок договору опинилися в її межах.

Ще до закінчення воєнних дій поляки почали масований наступ на все, що нагадувало належність до Української держави. Про безчинства поляків у перші два роки окупації уряд ЗУНР у Відні видав так звану “Криваву книгу”, що вийшла у двох частинах. У ній були зібрані конкретні факти, які повідомили світ про заходи польської окупаційної влади, спрямовані на знищення усього, що говорило про український характер краю. У Східній Галичині були скасовані усі органи місцевого самоуправління: крайовий комітет, повітові та громадські ради. Влада повністю належала командувачу військами та представникові польського уряду, а на місцях – урядовим комісарам. Сеймовий будинок у Львові було передано університету ім. Я. Казимира. Законом від 3 грудня 1920 р. Галичину поділено на три воєводства: Львівське (28 повітів), Станіславівське (16 повітів), Тернопільське (17 повітів). 24 грудня 1920 р. був організований обмін грошей на польські марки і введена офіційна назва для так званих “східних кресів” – “Східна Малопольща”. Поляки були переконані, що термін “Західна Україна” потрібно вживати для означення території між ріками Збруч та Дніпром. Під час реорганізації управління українське населення було усунуте від адміністративної служби.

У часи розбудови мирного господарського життя гостро постало питання землі. На західноукраїнських землях велика земельна власність належала переважно польським магнатам. 15 липня 1920 р. польський сейм схвалив аграрну реформу, метою якої було зміцнен-

ня польського національного елемента на завойованих землях. У грудні 1920 р. сейм ухвалив закон про воєнну колонізацію “східних кресів”. В результаті польський уряд почав створювати на українських землях багатотисячну армію озброєних селян-колоністів, спроможних нести прикордонну сторожову службу і водночас виконувати функції каральних загонів щодо українського селянства. Аграрна реформа одержала продовження в законі від 1925 р., за яким була проведена “парцеляція” (розподіл поміщицьких маєтків). Майже уся розпарцельована поміщицька земля отримали польські осадники і військові колоністи. Проведення аграрної реформи розпалювало національну ворожнечу на західноукраїнських землях, адже близько 82 % українського населення Західної України було зайнято у сільському господарстві, страждаючи від малоземелля і безземелля.

За допомогою “Банку крайового господарства” польський уряд здійснював колонізаторську політику економічного закабалення. Промисловість не заохочувалася, не субсидувалася. Навіть видобуток галицької нафти зменшився. Західну Україну перетворювали на аграрно-сировинний придаток Польщі. Міський пролетаріат був малочисельним. Поляки переважали в провідних галузях промисловості: залізничній, воєнній, поліграфічній, а українці – в лісовій та будівельній. Реальна заробітна плата робітників Української Галичини була майже на 40 % нижчою від оплати варшавських робітників.

Політика терору, масових арештів, ув’язнень в таборах і тюрмах призвела до того, що протягом 1919–1922 рр. було заарештовано 100 тис. осіб, з яких 27 тис. померло. Зрештою уся система військово-політичних і соціально-економічних заходів щодо українського населення Західної України переслідувала одну мету – цілковиту колонізацію краю. Поляки не приховували своїх шовіністичних намірів, як бачимо, ще задовго до анексії цих земель. Цинічно проголошували, що остаточна асиміляція “східних кресів” становить їх історичну місію. У 1921 р. було прийнято конституцію Польщі як унітарної держави. Окремим законом українська кооперація підпала під урядовий контроль, польська адміністрація припинила працю всіх українських видавництв. Українська школа змушена існувати виключно на приватні кошти. Діяльність усіх українських інституцій обмежено. Українців не допущено до місцевих вищих навчальних закладів, а українські кафедри у Львівському університеті були закриті.

У польському сеймі домінувала партія народної демократії, яка в національному питанні проводила так звану “інкорпораційну” політику, тобто відкриту колонізацію і полонізацію Західної України. Внаслідок реалізації програми ендеків польський елемент наводнив українські міста. Українців далі не допускають в органи місцевої влади, не дають роботи в державних установах, промисловості, залізничному транспорті, пошті, телеграфі тощо. У липні 1924 р. у польському сеймі були схвалені так звані “кресові закони”, які санкціонували наступ польської культури на українську. Шкільна реформа насаджувала польську і “утраквістичну” (двомовну) школу. Так, в Галичині діяло дві українські і вісім утраквістичних учительських семінарій, шість гімназій та українські класи при польських гімназіях в Стрию і Бережанах. Крім того, у Львові, Перемишлі, Станіславові, Коломиї, Долині, Рогатині, Чорткові і Яворові існували приватні українські гімназії. На Волині, Холмщині та Поліссі українських середніх закладів не було взагалі. Згідно з законом про шкільну реформу від 31 липня 1924 р. вчительські семінарії та гімназії переводилися на польську мову викладання, закон насаджував на українських землях вчителів – польських шовіністів. Для прискорення асиміляції українського населення окупаційні власті розпочали масове переселення української інтелігенції, і насамперед вчителів, із західноукраїнських земель в центральні райони Польщі.

Вищі навчальні заклади Галичини для українців фактично були зачинені. У 1923 р. до 2,5 тис. студентів змушені були навчатися поза межами рідного краю. У вищих школах Польщі студенти-українці становили усього 1,8 %. У Краківському університеті – 4,5 %, Львівському – 5 %, ветеринарному інституті Львова – 6,9 %, а у Львівській політехніці у 1923/1924 навчальному році українських студентів було 100 із 2354.

Існування Українського університету стало гострим політичним питанням. Українці домагалися перенести Український університет з Праги до Львова. Поляки вважали, як писала газета “Слово Польське” від 19.10.1924 р., що “... це має за мету – збір найбільш гайдамацьких студентів, ворожих державі і організування їх для замахів та агітації...”. Польські партії та організації пропонували створити Український університет у Кракові, а потім, можливо, перенести його до Львова. Зрештою польська влада питання української вищої школи та взагалі автономії так і не вирішила.

Така політика вела до посилення національного і соціального протистояння в Польській державі. Це призвело до державного перевороту, який здійснив Ю. Пілсудський 12 травня 1926 р. Свою позицію щодо державного будівництва пілсудчики виклали у відозві до народу. В національному питанні на зміну доктрині так званого “польського прометеїзму” ендеків прийшла федералістична програма есдеків, ідеологами якої були Т. Голуфко і Л. Василевський. Вони проводили асиміляцію українців через воєводську автономію в Східній Галичині і самоврядування на Волині. Форма була іншою, але зміст залишався той самий.

У жовтні 1921 р. польський уряд провів перепис населення. Головна політична мета перепису полягала в тому, щоб офіційно ствердити польську етнічну більшість на західноукраїнських землях. Українське населення тут ніби не становить більшості, а є разом з німцями, євреями, чехами національною меншиною. Поляки, фальсифікуючи історію, твердили, що вони – споконвічні господарі західноукраїнських земель, а українське населення – не нація, тільки етнічна група, яку називали русинами, або вживали назви окремих етнічних груп: гуцули, лемки, поліщуки тощо. Терміни “українець” або “український” використовувалися тільки в значенні політичної або ідеологічної теми. Невизнання української нації стало офіційним догматом. Державною мовою Західної України стала польська мова. На державну службу брали тільки поляків. Державною підтримкою користувалися тільки польські установи. Усе, що мало назву “українське”, або прямо заборонялося, або переслідувалося.

Така жорстока шовіністична, колонізаторська політика польської влади загострила національні суперечності на західноукраїнських землях і стала основною причиною розгортання національно-визвольної боротьби українців проти окупаційного режиму. Репрезентантом цієї боротьби на міжнародній арені став еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем, який з листопада 1919 р. перебував у Відні. В краю боротьбу очолила Українська Національна Рада (УНР), до складу якої входили галицькі партії: націонал-демократична (УНДП), радикальна (УРП), соціал-демократична (УСДП), християнсько-суспільна (УХСП). Галицькі політики виходили із відомих 14 пунктів післявоєнного устрою Європи президента США В. Вільсона. У них, зокрема, говорилося про те, що ново-

постала Польська держава має включати тільки ті території, які заселені “недискусійно польським населенням”. Тому питання національно-державного статусу Східної Галичини мало вирішуватися з урахуванням інтересів українців.

30 квітня 1921 р. УНРада запропонувала державам Антанти проект “Основ державного устрою Галицької Республіки”. У ньому Галицька Республіка проголошувалася незалежною і суверенною державою, кордони якої охоплювали, фактично, українську етнічну територію. Усім мешканцям надавалися рівні права у громадсько-політичному житті. Устрій держави – республіканський. Проголошувалося загальне виборче право, передбачалося дотримання демократичних свобод. Законодавча влада зосереджувалася в руках Державної Ради, а виконавчу очолював президент, якому підпорядковувався уряд. Державною мовою мала бути українська, але передбачалося вживання польської та єврейської. Для охорони держави мала бути створена армія, незалежною бачилася судова влада тощо. Усе це мало втілюватися в життя під егідою держав Антанти. Цей проект державного устрою Галицької Республіки відповідав усім нормам Міжнародного права, враховував інтереси усього населення Галичини. Діячі ЗУНР, втілюючи в життя ідею незалежної Галицької Республіки, вважали, що вона стане базою для майбутньої консолідації усіх українських земель в єдину державу.

Дипломатичними структурами уряду ЗУНР організовувався тиск на зарубіжні парламенти та уряди. Британців зацікавлювали прикарпатською сировиною, заохочували доступом до галицької нафти та інших корисних копалин. Чималі надії покладалися на дипломатичну, фінансову і морально-політичну підтримку США та Канади. У травні 1921 р. до США виїхала урядова комісія ЗУНР у складі Р. Березовського і Л. Мишуги, метою якої було домогтися визнання Галицької держави шляхом укладання різних економічних і фінансових договорів. Сам Є. Петрушевич надіслав відозву до української еміграції за океан з проханням підтримати визнання державної самостійності Галицької Республіки. Українська громада США та Канади підтримала співвітчизників збором коштів, масовими маніфестаціями, надсилала послання до Ліги Націй та держав Антанти з осудом польської окупації Галичини тощо.

Включилася у боротьбу і Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Глава УГКЦ, митрополит Андрей Шептицький здійснив закордонну місію у Ватикан, Францію, Швейцарію, Бельгію, Голландію, Англію, Канаду, Аргентину, Бразилію. У США владика мав аудієнцію в президента Гардінга та держсекретаря Гюса. У переговорах з релігійними та політичними діячами західного світу митрополит домагався справедливого вирішення долі свого народу. Після повернення А. Шептицький був заарештований польськими властями, тільки внаслідок втручання Папи Пія XI вони змушені були звільнити його.

Галицьку проблему піднімали численні еміграційні групи, представлені в багатьох європейських країнах, товариства військових, діячі науки і культури. Ними було організовано низку масових заходів, щоб привернути увагу міжнародних політичних кіл та громадськості до становища українців на західноукраїнських землях.

Галицький політичний провід вбачав своє першочергове завдання у тому, щоб сприяти піднесенню українських суспільно-політичних інституцій, громадських, культурно-освітніх, спортивно-патріотичних організацій. На порядку денному гостро стояло питання навчання української молоді, яка масово емігрувала. Так, в Празі перебувало близько 5 тис. молодих українців. У 1921 р. тут розпочав студії Український Вільний Університет (УВУ), переведений з Відня, на його двох факультетах навчалася 700 студентів. Це були колишні воїни УГА та Армії УНР, а також втікачі з Львівського та Чернівецького університетів. Невдовзі українське студентство було об'єднане в Центральний Союз Українського Студентства (ЦЕСУС).

Незважаючи на заборону польських властей, у Львові до 1925 р. за ініціативою відомих діячів української науки, освіти і культури – В. Щурата, К. Студинського, І. Свенціцького, М. Панчишина, І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Тисовського та ін. діяли таємно: університет з більш як 50 кафедрами і близько 1500 студентами (ректор – В. Щурат), Українська Висока Технічна Школа з 4 відділами – будівельним, машиновим, лісово-агрономічним, хімічним (ректор – В. Лучків). Навчання велось конспіративно, на приватних квартирах викладачів, у підвалах будинків, в лісах та інших малодоступних місцях. Студентство активно брало участь в національно-визвольній боротьбі, нерідко ряди студентства поповнювали вчорашні воїни українських армій.

У 1922 р. уряд ЗУНР ставив питання незалежності Галичини на декількох міжнародних конференціях. Але цій проблемі політики західних держав не приділяли належної уваги. Так, в квітні 1922 р. в Генуї питання Галичини було знято з обговорення. Натомість саме там відбулася неофіційна зустріч Є. Петрушевича із головою Раднаркому УСРР Х. Раковським. На цій таємній нараді започатковано діалог ЗУНР і УСРР. Більшовикам вдалося прихилити до себе деяких лідерів уряду ЗУНР. Вони робили все, щоб критичність галичан до політики еміграційного уряду УНР переросла у ворожість. З того часу Є. Петрушевич все більше схиляється до радянофільства. Комуністи інспірують поширення серед української еміграції так званих “зміновіховських” настроїв. Деякі українські часописи у Відні субсидуються ЦК КП(б)У.

Діяльність більшовицької агентури серед українських політичних кіл призвела до розколу в середовищі політичної та військової еміграції, послаблення українства на західноукраїнських землях. Особливо негативно це позначилося на діяльності УСДП, під впливом якої перебувало малочисельне українське робітництво. Поступово партія почала відходити від українського національного табору. Цьому сприяли комуністи, які розгорнули велику роботу в організаціях УСДП. Внаслідок цього в січні 1922 р. на конференції УСДП відкрито засудила “концепції українських міщанських партій” і проголосила гасло боротьби за возз’єднання Західної України з Радянською Україною.

Домінуючою в галицькому суспільстві була Українська Народно-Трудова Партія (колишня УНДП). УНТП вважала себе надкласовою національною партією. Вона контролювала єдину щоденну українську газету “Діло”. Мала вплив на українську інтелектуальну еліту, заможне і середнє селянство, дрібних власників у містах. Консервативний напрям української політичної думки представляла УХСП. Її підтримувала Греко-Католицька Церква. Інтереси біднішого західноукраїнського селянства представляла УРП. Її позиція була близькою до есерів, що діяли на Волині.

Деякі діячі цих партій, колишні військовики українських армій бачили перспективу у продовженні боротьби революційно-бойовими методами. Влітку 1920 р. представники українських військовиків, студентство та радикально налаштована інтелігенція засну-

вали таємну Українську Військову Організацію (УВО). З часом експозитури УВО почали діяти на всіх українських землях і в місцях скупчення української еміграції.

У 1921 р. полковник Є. Коновалець повернувся до Галичини і взяв у свої руки безпосереднє керівництво військовою організацією на рідних землях. Під його особистим контролем завершується побудова організаційної структури УВО, закріплюється й поширюється мережа бойової сітки організації по всій Галичині. Комендантом Начальної Команди (НК) УВО став Є. Коновалець, начальником штабу – Б. Гнатевич, бойовим референтом – М. Саєвич, політичним референтом – Д. Паліїв, референтом розвідки – О. Думін; члени НК: Я. Індишевський, Ю. Полянський, Р. Сушко, В. Кучабський, О. Коберський, О. Навроцький, М. Матчак, П. Бакович, Я. Чиж. Організація збройного підпілля переходить до бойових акцій.

25 вересня 1921 р. у Львів на відкриття Східних Торгів прибув глава Польської держави Ю. Пілсудський. Коли він разом з львівським воєводою К. Грабовським проїжджав в автомобілі біля міської ратуші, бойовик УВО, 21-літній С. Федак вистрілив і поранив воєводу в руку. Виконавець замаху був схоплений і визнав, що цілив у воєводу як представника окупаційної влади, а Ю. Пілсудському хотів показати, що українці не погодяться з входженням Галичини до Польщі. Внаслідок розслідування було заарештовано 27 осіб – членів УВО та діячів українських політичних партій. Їх звинувачували у діяльності, спрямованій проти II Речі Посполитої.

Влітку 1922 р. УВО розгорнула в Галичині так звану “малу війну” з Польщею: було підірвано декілька будинків польської поліції; здійснено збройні напади на поліцейні та військові об’єкти, мости, залізниці; підпалено близько 2300 фільварків, скірт збіжжя і господарських будинків польських колоністів; організовано 38 диверсій на залізниці. У жовтні 1922 р. проведений партизанський рейд 50-ма бойовиками територією Тернопільщини. Польські війська жорстоко розправилися з ними. Керівників, за рішенням військового суду, 11 листопада того самого року розстріляли: С. Мельничука та П. Шеремета в Чорткові, а В. Крупу і Р. Луцейка у Львові.

Черговим кроком польських властей щодо політичної анексії Західної України стала виборча кампанія до двох палат польського парламенту. Управи всіх українських партій ухвалили бойкотувати

польські вибори у Галичині, підтримавши заклик Є. Петрушевича, який 15 серпня 1922 р. у зверненні до урядів держав Антанти писав: “Українське населення не візьме участі в ніяких виборах під терором польської окупації у Східній Галичині. Великі держави Антанти повинні правом суверена заборонити Польщі накидати Східній Галичині виборчу ординацію до польського сейму”. УВО, своєю чергою, видало відозву, в якій закликала: “Не брати участі у передвиборчій акції ані у виборах до польського сейму і сенату, бо український народ не признає польської влади у Східній Галичині. Невиконання цього наказу є зрадою українського народу! Смерть зрадникам!” Також одностайно українські революційні і політичні сили бойкотували перепис населення і прیزов до польського війська.

Політичні сили Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся були ще слабко пов’язані з галицькими партіями, а уряд Є. Петрушевича, крім Галичини, не відстоював права північно-західних земель за незалежність. Тут осіло багато емігрантів з Наддніпрянщини, які згідно з Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею прихильно ставилися до польської влади. Тому місцеві політичні кола вирішили взяти участь у виборах, щоб показати полякам, що це є українська земля. Вони об’єдналися з євреями, білорусами, німцями і росіянами у Блок національних меншин.

Поляки намагалися не допустити, щоб на Волині були обрані послами і сенаторами українці, а в Галичині, – навпаки, до того, щоб показати Європі лояльність українців до Польської держави. Для того польський уряд інспірував і фінансував так звану групу “хліборобів” (лідери – С. Данилевич, І. Яцків, С. Твердохліб, М. Ільків), що стали українськими колабораціоналістами в Галичині і виставили кандидатів на вибори. Це дало їм змогу провести 5 послів до сейму. За 15 жовтня 1922 р. бойовики УВО вбили С. Твердохліба.

На Волині було обрано 20 українців до сейму, 6 до сенату і жодного поляка. За соціальним станом це були переважно інтелігенти: вчителі, адвокати, лікарі та кооператори. Вони створили Українську Парламентарну Репрезентацію (УПР). На першій сесії польського сейму депутат з Волині С. Підгірський виклав політичну декларацію УПР, в якій сказано, що “... змаганням українського народу є відродження самостійної Української держави, але, рахуючись з фактичним станом речей, українці готові співпрацювати з

польським народом і всіма народами, що входять до складу Речі Посполитої, коли їм буде забезпечено повний і вільний розвиток у всіх галузях життя”.

З часом Український Клуб від співпраці перейшов в опозицію до польського уряду. У виступах послів все частіше почала звучати вимога територіальної автономії Західної України. З УПР нав'язала контакти Начальна Команда УВО, внаслідок яких майже всі волинські депутати стали відбувати в Галичині посольські віча.

Потерпівши поразку на виборах, польська окупаційна влада провела масові арешти українців, приблизно 15 тис. осіб. Особливо переслідувано членів підпільної УВО. Восени 1922 р. Є. Коновалець переводить провід організації за кордон.

Активна діяльність українських політичних кіл змусила Раду Ліги Націй на початку 1923 р. створити комісію у справах Східної Галичини. До її складу увійшли: Лерохе (Франція), Саргент (Англія), Вануцеллі (Італія), Інякаші (Японія). Стурбований таким перебігом подій польський уряд, своєю чергою, також шукав підтримки в міжнародних кіл щодо анексії Західної України. Експансіоністські зазіхання Польщі підтримала Франція, яку польські урядові кола зацікавили галицькою нафтою. Також Польща пішла на політичний маневр, прийнявши 26 вересня 1922 р. в сеймі ухвалу про надання Галичині територіальної автономії, яка в дійсності заперечувала будь-яку державну незалежність Східної Галичини. Українське населення отримувало певні права в галузі розвитку культури, освіти (за винятком університетської), релігії. Теоретично ухвала допускала рівноправність української і польської мов у школі та державних установах Східної Галичини, навіть право займати державні посади українцям. Польща подала цю ухвалу Антанті як визнання нею необхідності автономного устрою краю. Це країни Антанти сприйняли як законодавчий акт, і 14 березня 1923 р. рішенням Ради Послів остаточно було визначено долю колишньої ЗУНР, територія якої передавалася Польщі на 25 років.

Західноукраїнська людність зустріла цю постанову бурхливим обуренням. Національний провід: Українська Національна Рада і Українська Парламентська Репрезентація скерували офіційні протести Раді Послів. У протесті парламентарів зазначалося, що упродовж свого історичного життя український народ прагнув до об'єднання всіх

земель в Українську державу, але це було зігноровано міжнародним товариством і східні кордони Польщі були намічені без згоди українського народу. Охоплені гнівом і обуренням постановою держав Антанти сотні тисяч галичан вийшли на вулиці й майдани. 18 березня 1923 р. у Львові на площі біля собору Св. Юра відбулося багатотисячне віче, учасники якого склали присягу на вірність ідеї Української державності. Демонстранти рушили вулицями міста, співаючи національний гімн “Ще не вмерла Україна”, а також “Не пора”, “Ми гайдамаки”. Проти них була кинута польська кінна поліція.

Очевидно, що після заключення Ризького договору між Польщею і більшовицькою Росією правовий статус західноукраїнських земель фактично і формально був вирішений. Тому надія емігрантського уряду ЗУНР та галицького політичного проводу на весільність і милість держав Антанти потерпіла крах. Це відбулося насамперед із об’єктивних причин: по-перше, – після закінчення Першої світової війни країни Європи бажали в спокійній, мирній обстановці налагоджувати державне і господарське життя після воєнної розрухи.

По-друге, загроза поширення комуністичної революції на країни Центральної і Західної Європи, страх перед нецивілізованим, по суті антиєвропейським російським більшовицьким режимом змушувала країни Антанти встановити на території Східної Європи так званий “санітарний кордон”. Він складався з Фінляндії, балтійських держав, Польщі та країн Малої Антанти: Чехословаччини і Румунії. Ті останні захопили українські етнічно-історичні землі. Держави Антанти добре розуміли, що українське питання може використати Росія для поширення своєї експансії на Захід. Тому для збереження “статус кво” після версальської Європи вважалося вигідним залишити східноєвропейські кордони незмінними.

По-третє, буржуазна демократія була впевнена, що для загальноєвропейського спокою потрібно трактувати українську проблему як внутрішнє питання країн, в які входили українські землі. Адже тільки на території Польської держави, крім української, існували проблеми німецьких, литовських та білоруських земель, а також не розв’язаний спір з Чехословаччиною за м. Тешин.

По-четверте, західні політики не знали, з яким українським зарубіжним представником можна серйозно, по-діловому, на високому міжнародному рівні вести переговори. Адже в Європі перебу-

вало три українські еміграційні уряди: Директорія УНР, ЗУНР, гетьмана П. Скоропадського. Між ними велася постійна непримиренна полеміка, здійснювалося взаємне поборювання. Також кожну урядову структуру зсередини роздирали внутрішні чвари. Із підняттям окремо наддніпрянської і галицької проблеми на міжнародних переговорах в кінцевому рахунку була втрачена загальноукраїнська справа.

Із суб'єктивних причин поразки необхідно виділити такі: а) відсутність політичного досвіду і особистих зв'язків на міжнародній арені політичних лідерів Західної України; б) не було єдиного плану дій всіх політичних сил західноукраїнських земель: еміграційного уряду, галицького проводу і політиків північно-західних земель; в) подекуди партійні інтереси ставилися вище від загальнонаціональних; г) особисті амбіції, політичний егоїзм, а подекуди моральний упадок і невміння реально оцінити політичну обстановку грали також не останню роль.

2. Діяльність західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Українську самостійну соборну державу

Перед політичним проводом Західної України постало питання, як діяти в нових умовах. Українські політичні сили перегруповують свої ряди, щоб продовжити національно-визвольну боротьбу. Після березня 1923 р. в галицькому політичному проводі склалося дві позиції. Одна – за продовження боротьби з Польщею власними силами, а друга – за те, щоб використати можливість визволення Східної Галичини з допомогою Радянської України. У травні 1923 р. президент Є. Петрушевич розпустив уряд, усі інші органи і установи, а також дипломатичні представництва і місії ЗУНР. Під тиском польських властей він переїжджає з Відня до Берліна, де видає газету “Український прапор” радянофільського напрямку.

Репрезентантом більшовицьких ідей на західноукраїнських землях була Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Формально КПЗУ була складовою частиною Комуністичної партії Польщі, а фактично була підпорядкована через Комінтерн КП(б)У і ВКП(б). У 1920-х роках певна популярність комуністів серед західноукраїнсь-

кого населення спостерігалася в зв'язку з тим, що ряди КПЗУ поповнили деякі соціал-демократи, які перейшли на радянофільську платформу. Цьому також сприяв процес українізації Східної України, але ще більшою мірою успішна дезінформація більшовицьких спецслужб. Архівні матеріали стверджують, що українці – члени КПЗУ – це здебільшого молоді малограмотні (1–2 класи початкової школи) люди, які доволі легко піддавалися комуністичній агітації. А вишкіл організатори більшовицької пропаганди проходили на спеціальних курсах у Харкові. Фінансувалися капезеушники виключно з фондів КП(б)У. В 1930-х роках, за свідченням представників польської окупаційної влади, більшість членів КПЗУ були євреями та поляками, а не українцями. У 1934 р. членів КПЗУ було приблизно 3,5 тис. осіб. Зрештою, невирішеність національного питання стала головною причиною партійних криз 1928, 1934 та 1938 рр. Тому Москва і заборонила КПЗУ, звинувативши її в “українському буржуазному націоналізмі”, а її членів піддали репресіям.

Українська соціал-демократія Галичини у 1920-х роках перетерпіла період розколу, радянофільських впливів, репресій з боку польських властей. У другій половині 1920-х років ті соціал-демократи, які побачили антиукраїнський характер більшовицького режиму в Східній Україні, згуртовуються на національних засадах. Відновлена УСДП поширює свою діяльність на українське робітництво міст Галичини, хоче поділити владу в професійних спілках з ППС (Польська партія соціалістична), сприяє обмеженню комуністичного впливу на населення міст. Головою партії був обраний відомий адвокат Л. Ганкевич, до партійної екікутиви входили: В. Старосольський, П. Буняк, В. Темницький, А. Кусик, М. Герасимець, І. Квасниця та ін.

Коли соціал-демократи поширювали свою діяльність серед малочисленого українського пролетаріату, то радикали вважали себе захисниками численного західноукраїнського селянства та сільської інтелігенції. УРП підтримувала зв'язки з празькими есерами під проводом М. Шаповала, а в Західній Україні програма УРП збігалась з програмою українських есерів Волині. Між обома партіями постійно проводилися консультації щодо діяльності членства обох організацій. Об'єднавчий партійний форум відбувся 14 лютого 1926 р. у Львові. З'їзд Української Соціалістичної Радикальної Партії (УСРП) обрав Головну управу, до

якої увійшли: І. Макух, М. Матчак, О. Навроцький, О. Павлів, О. Коберський, Р. Дашкевич та ін.

В програмі партії було зазначено, що УСРП стоїть за соборність українського народу на усіх його землях, за об'єднання всіх українських земель в одну соборну незалежну Україну. Радикали не бачили різниці між польською шляхтою і польським робітництвом, тому партія підтримувала окремі українські профспілки. Вважали, що землю без викупу потрібно передати селянам. Було відзначено, що УСРП не може співпрацювати з тими українськими політичними силами, які стоять за сучасним капіталістичним ладом. Також партія не йшла на співпрацю з КПЗУ, яка поборювала український самостійний соціалістичний рух. УСРП в своїй Програмі основну увагу приділяла соціальним, політичним реформам, розвитку національного культурного життя. Разом з тим різко негативно оцінювався стан справ в УРСР. В організаційному сенсі соціалісти-радикали намагалися брати активну участь в численних українських організаціях, залучати до співпраці молодь. У 1929 р. партія нараховувала 7 500 зареєстрованих членів.

Якщо УСДП і УСРП репрезентували ліве крило українського національно-визвольного руху, то трудовики та християни-суспільники представляли праві позиції. Перетерпівши низку розколів, врешті-решт ці політичні сили у 1925 р. реорганізувалися в Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). У 1926 р. на другому з'їзді було визначено політичну мету УНДО: "... здобуття соборної і незалежної Української держави і тому партія обстоює політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях". Для її досягнення об'єднання закликала до боротьби за політичне, економічне та соціальне визволення українського народу. У Програмі розкрито економічну, соціальну та культурно-освітню політику УНДО. Ундісти були прихильниками демократичного устрою держави. Вони виступали за націоналізацію великих підприємств, розвиток кооперації, земля мала належати українському селянству, соціальне забезпечення та справедливі податки, 8-годинний робочий день тощо. Освіту бачили безплатною та загальнодоступною, а церкву – рівноправною.

Важливе значення для організаційної роботи мало прийняття на партійному з'їзді низки резолюцій. Зокрема, в них УНДО розкриває гніт Польщі над українським населенням. Закликали

ундисти до боротьби за скасування всіх польських законів, спрямованих проти життєвих інтересів українського народу, його культури, школи, церкви, мови і господарства; за припинення адміністративних переслідувань та безправних арештів; амністією політичним в'язням; протестували в справі громадських управ і проти передачі власності місцевого населення Польській державі.

Більшість членів УНДО викривали антинаціональний характер більшовицького режиму в Східній Україні. Так, голова партії Д. Левицький стверджував, що "... так звана радянська влада на Україні не є дійсно фактично українська. Там над нашими братами завис важкою рукою, накинений насильно, диктат імперіалістичної, тепер червоної Москви". Але, очевидно, під впливом пропаганди процесів українізації в УРСР під тиском деяких прорадянськи налаштованих ундистів, що гуртувалися навколо часопису "Рада", в резолюціях з'їзду було записано: "За Ризьким кордоном на українських землях відбуваються в Українській радянській державі великі національні здвиги. Там росте національна культура, там кріпне національна сила. На Радянській Україні назрівають тепер процеси, що скоріше чи пізніше віддадуть на Україні суверенні права всьому українському народові. Український нарід під Польщею орієнтується на ту національну силу і на ті національні успіхи, що ростуть над Дніпром, а наша партія достроює до них політичну тактику". Тобто деяким західноукраїнським політикам важко було спрогнозувати хід подій у Східній Україні в майбутньому.

Провід партії становила тогочасна національна інтелектуальна еліта Західної України: адвокати, вчителі, лікарі, науковці, журналісти, літератори; діячі української кооперації; багато було представників національно-свідомого духовенства, заможне селянство. Чільні діячі УНДО: Д. Левицький, М. Черкавський, О. Марітчак, Д. Лопатинський, Г. Тершаковець, К. Троян, В. Целевич, М. Струтинській та ін. Члени УНДО очолюють провідні українські господарські, культурно-освітні організації та професійні товариства: Ревізійний Союз Кооперативів, Центробанк, Земельний банк, товариство "Дністер", "Рідна Школа", "Просвіта", "Міщанське Братство" та ін. Під впливом партії перебували такі впливові часописи: "Діло", "Свобода", "Новий Час", "Український Голос", "Рада", "Троада". У 1930 р. було 7 тис. членів партії, яким було видано партійні посвідчення.

УНДО, УСРП та УСДП як найбільш масові та впливові політичні сили західноукраїнського суспільства являли собою так звану “легальну опозицію” польській окупаційній владі. Ці партії перебували в тісному зв’язку з революційним підпіллям – Українською Військовою Організацією. Очевидно, що в 1920-х роках український політичний рух на західноукраїнських землях використовував усі доступні йому форми і методи боротьби з польською окупаційною владою – як мирні, так і революційно-бойові.

З метою придушення зростання політичної активності населення Західної України польський уряд використовував усі можливі заходи. Особливо жорстокий удар було нанесено по УВО. У лютому 1924 р. польська поліція заарештувала зв’язкову підпільної організації О. Басараб, яка була замордована у львівській в’язниці. Вилучені під час арешту матеріали були використані для розкриття організаційної мережі УВО. Внаслідок цього був заарештований Крайовий комендант А. Мельник з 10-ма членами організації. Польські кати піддали їх важкому побиттю і засудили на різні терміни ув’язнення.

Стратегічною метою діяльності УВО було створення регулярної визвольної української армії для продовження збройної боротьби за державність України. Керівництво організації не мало ілюзій щодо успіху визвольного повстання у даний момент, але головну увагу звертало на мобілізацію народу до майбутньої боротьби у відповідний час. Для прискорення здійснення поставленої мети УВО в своїх зверненнях до української молоді закликала не ухилятися від служби у польському війську, агітувала вступати до шкіл підхорунжих польської армії для отримання доброго військового вишколу: “Ідіте до польського війська тільки по мундир та зброю. Присяга на вірність Польщі під примусом не дійсна. Присягніть боротьбі за волю українського народу. В слушний час повернете дула ваших крісів проти польських офіцерів. Не дезертируйте. Служіть і учіться володіти крісом. Плекайте в своїм серці ненависть до Польщі, а любов до України”.

Члени УВО здійснили низку збройних нападів на військові об’єкти польської армії; робили замах на життя представників польської окупаційної влади: президента Польщі С. Войцеховського, колонізатора українських шкіл шкільного куратора Собінського, посла Т. Голуфка та ін. З метою експропріації коштів бойовики УВО

здійснювали успішні напади на пошти, каси, на екіпажі, що перевозили гроші. Судячи схоплених “наглими” (“негайними”) судами, поляки видавали їх за звичайних бандитів, підриваючи моральний авторитет організації. Крайова Команда УВО в своїх комунікатах вказувала, що ці напади мали на меті не тільки здобути матеріальні засоби, але також підірвати підвалини окупантської держави, що наблизить українців до досягнення кінцевої мети.

Виправдовуючи терор, УВО підкреслювала, що “... всіма засобами й методами будемо боротися з нашим займанцем та послідовно намагатимемося відірвати українські землі від Польщі”. Також зазначалося, що “УВО не ставить терористичної діяльності як виключного свого завдання... УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу із остаточною метою створити власну національну самостійну об’єднану державу”. При тому про терор, бойкот, саботажі тощо постійно посилялися на міжнародний досвід, подеколи і на ірландський шин-фейн, і на бойову організацію ППС, які в свій час під керівництвом Ю. Пілсудського успішно такі методи національно-визвольної боротьби застосовували.

Основною територією діяльності УВО була Галичина, але з кінця 1920-х років члени організації виїжджають на Волинь, де закладають підвалини УВО для ворожої роботи стосовно Польщі. Вдалося організації налагодити тісні зв’язки з підпіллям Радянської України. Вплив УВО поширюється серед багатьох організацій української еміграції у Європі.

Під впливом історичних подій, з відходом деяких членів УВО – діячів політичних партій з підпільної діяльності революційно-бойова організація дещо змінює свій характер – із суто військової підпільної організації на революційно-підпільну, що вимагало щоразу більше невійськовиків. У другій половині 1920-х років її ряди поповнює студентська, шкільна та селянська молодь націоналістичного спрямування. Адже саме у 1920-х роках на західноукраїнських землях поширюється ідеологія українського націоналізму, апологетом якого стає Д. Донцов. На пропозицію Є. Коновальця Донцов переїхав з Відня до Львова, щоб відновити видання “Літературно-Наукового Вісника”, що мав стати рупором націоналістичної ідеології. Навколо журналу гуртувалася молодь, на яку Д. Донцов мав великий вплив. Його праці перед-

усім скеровані на підростаюче покоління, а програмовим твором був “Націоналізм”, виданий у 1925 р., що став “Євангелієм націоналіста”.

Переймаючись націоналістичною ідеологією, українська молодь створює свої організації. Так, у ЧСР студенти-емігранти – вихідці із західноукраїнських земель створили Групу Української Націоналістичної Молоді (ГУНМ), а наддніпрянці, – колишні воїни армії УНР – Легію Українських Націоналістів (ЛУН). У Львові молодіжні національні організації об’єдналися в Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ). Серед членів Союзу переважно була гімназійна, студентська, селянська та ремісничка молодь у віці 18–25 р. Провідну роль в ньому відігравали: С. Охримович, Б. Кравців, І. Габрусевич, С. Ленкавський, З. Коссак, Р. Шухевич, С. Бандера, О. Гасин, Д. Грицай, В. Сидор, І. Равлик та ін.

Активних діячів СУНМ Українська Військова Організація залучає до співпраці. Також використовують членів спортивно-патріотичних товариств: “Пласт”, “Луг”, “Сокіл”. У Карпатах створюються молодіжні табори, в яких українська молодь проходила ідейно-патріотичний та фізично-військовий вишкіл, вчилася володіти зброєю, набувала навичок підпільної діяльності тощо.

З метою об’єднання усіх націоналістичних сил було проведено дві конференції: в 1927 р. у Берліні та в 1928 р. у Празі. Внаслідок цього після багатомісячної всебічної підготовки у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р. відбувся Перший Конгрес Українських Націоналістів. Учасників було підібрано так: 15 – представляли західних українців і 15 – наддніпрянців. П’ятеро були з рідних земель, решта – емігранти. 11 – це колишні старшини українських армій, 10 – професійні політичні діячі, 9 – студенти. На Конгресі було заслухано та обговорено 40 доповідей з різноманітних проблем, що стосувалися життя українців. Учасники Збору були персонально заприсяжені в новостворену Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Головою Проводу ОУН одногослосно було обрано полковника Є. Коновальця, членами Проводу затверджено – М. Сціборського, Д. Андрієвського, В. Мартинця, Ю. Вассіяна та ін.

Важливе місце в роботі Конгресу посіли вироблення і прийняття концепції майбутнього державного ладу в Україні. Суть її полягала в такому: а) Україні потрібно пройти етапи державного будівництва: національне визволення, державне закріплення та роз-

виток; б) під час визвольної боротьби лише національна диктатура, виворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу українській нації та найбільшу її відпирність назовні; в) на час перехідного періоду головна роль належатиме голові держави, який підготує створення законодавчих та виконавчих органів; г) основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування, кожний край матиме свій представницький законодавчий та виконавчий орган.

Конгрес також зосередив увагу на розробленні перспектив соціального та економічного розвитку майбутньої України. Щодо промислового розвитку, то домінуючими мали бути такі форми власності, як: державна, кооперативна та приватнокапіталістична. Основу аграрної політики становитиме середняцьке приватне землеволодіння, продаж і купівля землі мають бути обмеженими державним регулюванням. Загалом розвиток усього господарського життя України бачився як поєднання державного з приватним. Широке застосування відводилося кооперації. Конгрес визначив розвинуту державну соціальну політику та забезпечення працюючим 8-годинного робочого дня. Українська держава сприятиме національній церкві, а релігія стоятиме на сторожі морального виховання нації. Школа мала бути єдина, безплатна, обов'язкова. Допускалися приватні навчальні заклади під контролем держави. На підставі загальної, обов'язкової військової повинності мали бути збудовані українська регулярна армія і військово-морський флот. Загалом Україна повинна була стати важливим чинником у східноєвропейській політиці.

Враховуючи складнощі тогочасного розвитку України, націоналісти цілком слушно вбачали тільки шлях національної революції для встановлення Української держави, а її забезпечення – лише через національну диктатуру. Пояснюючи вимоги цього постулату, члени ОУН стверджували, що: "... ми націоналісти проти інституту диктатури як форми державності ладу за нормальних умов життя нації. Ми лише обстоюємо національно-революційну диктатуру як перехідний стан, вона дає можливість українській нації доцільно та раціонально в найкоротший час виробити собі визволення та незалежну державність. Коли національна диктатура виконає своє завдання, то в Україні встановиться нормальний лад на засадах народоправства. Українська нація цілком вільно зможе виявити

свою волю через представницькі органи, а її суверенність буде розподілена між головою держави, законодавчим тілом і вищим судом”. (Розбудова Нації. – 1929. – № 8–9. – С. 257).

Як бачимо, політична та соціально-економічна програма ОУН була доволі реалістичною та з перспективою розвитку українського суспільства на демократичних засадах.

На зламі 1920–1930-х рр. протистояння українців та поляків загострилося. На низку масових заходів, проведених західноукраїнським політичним проводом (відзначення 10-ї річниці проголошення ЗУНР, масова протестаційно-саботажна акція УВО-ОУН у 1930 р. та ін.), поляки відповіли погромом українських установ, фізичним терором проти активістів українського національного руху, закриттям спортивно-патріотичної організації “Пласт” та української гімназії у Тернополі тощо.

Тим часом у державному житті Польщі назрівали серйозні зміни, які неминуче мали позначитися і на національній політиці. Початок нової внутрішньополітичної ситуації знаменували перестановки у вищих ешелонах державної влади. 24 серпня 1930 р. новим прем’єр-міністром країни був призначений фактичний глава держави Ю. Пілсудський. 29 серпня президент розпустив сейм і сенат, призначив на листопад 1930 р. нові вибори. Терор супроводжував усю виборчу кампанію, особливо жорстоко обійшлися з українським населенням.

Польська влада вирішила нанести українству удар, тобто провести каральну експедицію на західноукраїнських землях, названу “пацифікацією” (умиротворенням), яка проходила з 16 вересня по 30 листопада 1930 р. Війська, поліція, озброєні осадники проводили масові арешти, екзекуції над українським населенням, що призвело до жертв та руйнування майна. Ганебну антиукраїнську акцію здійснював Б. Перацький, який виконував спеціальне доручення Ю. Пілсудського. Мета – залякати українців та змусити їх політичний актив згорнути свою діяльність, а також покінчити з організованим підпіллям.

Дії польських окупантів викликали хвилю протестів. Українські політичні сили Західної України одностайно виступили на міжнародній арені в справі захисту становища українців під Польщею. Знову українське питання стало предметом актуальної міжнародної політики. Внаслідок цього було завдано відчутного удару по моральному авторитетові поляків у світі.

У цій ситуації керівництво ОУН розробляє стратегію і тактику проведення так званої парламентної національної революції. Свій погляд на її підготовку висловив голова організації Є. Коновалець: “Національна революція – це, на мою думку, поняття ширше, ніж саботажні, терористичні акти, навіть масові заворушення, чи навіть повстання. Це засоби. Національна революція як рух, який повинен в основі зробити переворот, і то не тільки фактичний, але й психологічний в усьому нашому народі. Націоналістичний рух мусить далі створити всю ту необхідну, на мою думку, систему, яка після проведення революції могла б забезпечити українську державність перед небезпеками і взагалі в цю ж хвилину подати обриси тієї держави”. У розробленні націоналістичної ідеології багато уваги приділялося соціальним питанням: “Назріваюча українська національна революція буде також революцією соціально-поневолевих українських мас проти чужих експлуататорів. Коли на Східній Україні український революційний рух базується в соціальній ділянці на боротьбі проти т.зв. соціалістичного будівництва у формі державного капіталізму, то під польською окупацією мусить він іти проти ворожого капіталу. Боротьба з визиском українського села польським двором, страйкова акція, поділ поміщицьких земель, прогнання польських колоністів, повернення їх земель українським селянам – ось форма і етапи українського революційного руху на Західній Україні... Існує зв'язок між економічним і соціальним гнітом. Застосовувати страйк, бойкот, демонстраційні походи, масовий спротив... Через повну незалежність нації до добробуту й волі робітничого класу...”. (Розбудова Нації. – 1932. – № 1–2).

У першій половині 1930-х років провідний актив ОУН на західноукраїнських землях втілює в життя теорію перманентної революції. Знову розгортається акція саботажів та підпалення майна польських колоністів. З ініціативи ОУН були проведені робітничі страйки на Галицькому Підкарпатті, зокрема страйк робітників лісництв. На Поділлі відбулися страйки хліборобів. Крім того, ОУН розгорнула індивідуальний терор і напади на установи з метою експропріації коштів.

Налякані розмахом діяльності ОУН поляки здійснюють низку контрзаходів. Тільки завдяки засланим в організацію польським конфідентам владі вдається провести арешти та організувати декілька

гучних судових процесів над оунівцями. Багато визначних діячів ОУН стають в'язнями створеного у 1934 р. концентраційного табору Береза Каргузська.

Репресії польської окупаційної влади призвели до важких втрат серед членства ОУН. За період з 1929 по 1932 рр. змінилося 7 крайових провідників організації, що викликало глибоке стурбування в Проводі ОУН. У 1933 р. Крайову Екзекутиву ОУН на західноукраїнських землях очолює 24-річний студент Львівської політехніки С. Бандера. Під його керівництвом завершується розбудова організаційної мережі ОУН в краї, ряди організації все більше поповнюють сільська та робітничка молодь, оунівці розширюють свою працю в легальних організаціях: “Просвіті”, “Соколі”, “Рідній школі”, кооперативах та інших установах. Оунівці використовують будь-який привід, щоб нагадати польським властям про своє існування, а здійсненими акціями піднімають народ на національно-визвольну боротьбу. Серед них відзначення українських свят, вшанування традицій українського народу – насипання могил в честь полеглих українських воїнів, паханиди та походи на честь відзначення річниці проголошення УНР та ЗУНР тощо. Діячі організації постійно виїжджали на села, де виголошували реферати з історії України, сучасного політичного становища українських земель, проводили активну просвітницьку роботу на місцях. Великого розголосу набула так звана “шкільна акція”. Щоб протистояти полонізації освіти та захистити українську школу, було видруковано і поширено десятки тисяч листівок і брошур. У них члени підпільної організації зверталися до українських школярів, вчителів, батьків та матерів із закликом ставати до боротьби з поляками за душу української дитини, за українську школу, мову, пісню, книжку тощо.

Іншою гучною подією була “протимонопольна акція”. ОУН закликала українське населення не вживати алкоголю та не курити тютюну. Проведення акції ставило за мету не стільки оздоровити українців, як завдати шкоди польській казні, адже продаж горілки й цигарок перебував під державною монополією. Це приносило скарбниці польській державі мільйони злотих, які вона використовувала для закріплення свого панування на західноукраїнських землях.

Ці акції посягли зерно національної свідомості й ненависті до ворожого панування над українським народом та бажання активної

участі в революційній боротьбі за національні права. Вони мали великий політичний успіх, як за своїм зовнішнім ефектом, так і за політично-революційною мобілізацією українських мас.

Одночасно у цей період здійснювалася боротьба націоналістів проти московського більшовизму у двох напрямках: проти поширення радянської пропаганди і комуністичних ідей та проти конкретних осіб, що цьому сприяли. Успішно застосовувалися такі методи боротьби, як політична пропаганда і терористичні акти. На сторінках періодичних видань, використовуючи мережу українських легальних організацій, пропагандисти ОУН розкривали антиукраїнську та антилюдську суть московського більшовизму. Як доповнення до протестаційних акцій українських політичних партій стосовно винищення населення Східної України внаслідок штучно спланованого голодомору, ОУН вирішила здійснити замах на представника радянського консульства у Львові. 22 жовтня 1933 р. студент Львівського університету 18-літній М. Лемик вбив представника Москви О. Майлова. Суд над оунівцем привернув увагу світової громадськості, засоби масової інформації широко висвітлювали цей вчинок як бойовий протест українського народу перед світом проти поневолення більшовицькою Москвою України й винищення її народу спланованим голодомором.

Жорстоко карала ОУН тих українців, які йшли на співпрацю з польською владою, так званих “хрунів”, а також представників польської окупаційної влади, які безпосередньо проводили езекуції над українцями. Найбільш відомою акцією стало вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який був винуватцем проведення “пацифікації” та засновником концтабору Береза Картузька. Організований С. Бандерою і М. Лебедем акт здійснив 15 червня 1934 р. у Варшаві Г. Мацейко. Виконавець не був схоплений. Оскільки замах був виконаний над одним з керівників уряду та саме в столиці Польської держави, то це викликало широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами. В розкритті злочину полякам допомогли спецслужби Німеччини, Чехословаччини та СРСР, очевидно також налякані розмахом дії Організації Українських Націоналістів.

Під час розслідування польська поліція викрила усю керівну верхівку ОУН на Західній Україні. Слідство закінчилося двома великими судовими процесами у Варшаві (листопад 1935 – січень

1936 рр.) та у Львові (травень–червень 1936 р.). Різні терміни ув'язнення отримали 21 оунівець: С. Бандера, М. Лебідь, Я. Карпинець, Б. Підгайний, М. Климишин, Д. Гнатківська, К. Зарицька, Р. Шухевич та ін. Цих молодих українських патріотів (вік до 30 р.) звинувачували, переважно, в тероризмі і в тому, що не вміють цінувати чуже життя. С. Бандера на це відповів: “Ми вміємо цінити життя своє та інших, але наша ідея вартує, щоб посвятити мільйони жертв для її реалізації. Міра нашої ідеї – це віддати своє життя та інших їй”.

Очевидно, що в середині 1930-х років боротьба ОУН проти польської окупації Західної України досягла свого апогею. З одного боку, це вело до втрат, арештів багатьох членів організації, а з іншого, – сприяло популяризації ідеї націоналізму та поповнення рядів ОУН молоддю. Діячі Організації Українських Націоналістів йшли на самопожертву. Сучасник про них писав так: “Найкращі з найкращої частини Українського війська – цієї справжньої української гвардії – лицарський орден, що за головне своє завдання має підтримувати в українському народі за часів лихоліття дух військовості, дух активної боротьби за незалежність України, за її соборність, стояти на беззмінній почесній варті біля цього Духа, не давати йому згаснути, заснути...”.

Взаємовідносини між націоналістичним підпіллям та діячами українських партій і керівництвом УГКЦ загострюються, адже останні офіційно засуджували терористичні акти ОУН. Незважаючи на це, відбувається взаємний процес доповнення та об'єктивної підтримки двох політичних ліній Західної України, що сприяє залученню якнайширших народних мас до активної суспільно-політичної та громадської діяльності.

На думку діячів української “легальної опозиції”, загострення українсько-польських відносин у майбутньому мало вести до компромісу та взаємних поступок з обох сторін. Також винищення українства в СРСР послужило поштовхом для зміни курсу УНДО проти польської окупаційної влади. Не до порівняння був окупаційний режим на Східній та Західній Україні. Вже давно в західноукраїнському суспільстві витала думка про можливість союзу українців з Польщею для боротьби з СРСР. В результаті, обговорюючи проект нової Конституції Польщі, члени Української Парламентарної Репрезентації вимагали територіальної автономії для всіх українських земель з крайовим

сеймом, урядом, адміністрацією, судівництвом, шкільництвом, фінансами і територіальною збройною силою.

Польські урядові кола також змушені були йти на певні поступки українській громаді. Цьому сприяли численні публікації в польській пресі, які, аналізуючи українсько-польські стосунки, стверджували, що обмеження національних меншин у правах і культурному розвитку веде до послаблення держави. А український терор можна зупинити тільки шляхом поступок українським угрупованням, які лояльні до Польщі.

Внаслідок цього відбулася так звана “нормалізація” українсько-польських стосунків, яка призвела до певних позитивних зрушень: проголошено амністію українським політичним в'язням, багатьох звільнено з тюрем і концтабору Береза Картузьська; деякі українські економічні установи та кооперативи отримали фінансові позички; лідер УНДО В. Мудрий був обраний, одним з п'яти, віце-маршалком сейму тощо. Взагалі в другій половині 1930-х років українці значно розвинули економічне, соціальне й культурне життя: створювали банки, кооперативи, культурні товариства і товариства взаємодопомоги. Найповажнішим українським банком був Центробанк. Між 1935 і 1938 рр. в цьому банку було зареєстровано ріст обігу коштів на 343 %, його обігові фонди піднялися до 70 436 221 злотого у 1938 р. Зростав обіг і в інших трьох банках: Українбанку, Промбанку, Гіпотетичному банку. Також відбувався ріст розвитку українських кооперативів, які були об'єднані в Ревізійну Раду Українських Кооперативів (РРУК). Кількість кооперативів тут становила у 1936 р. 3 097, в яких працювало 576 053 працівників. Власні капітали українських кооперативів зросли з 9 млн. у 1928 р. до 14,4 млн. зл. у 1938 р. РРУК переважно займалася відправкою сільськогосподарської продукції за кордон, де підтримувала зв'язки з кооперативами Англії, Франції, Німеччини, Естонії, Югославії, Болгарії, Польщі та інших держав. З метою мобілізації грошових засобів в Західній Україні широко використовувалася кредитна кооперація. Вона фінансувала діяльність товариства “Сільський Господар”. Це товариство селян-хліборобів мало в 1938 р. 60 філій, 2008 гуртків і 199 977 прихильників, яких обслуговували 53 агрономи і 18 ветеринарів.

Не згасало і культурне життя на західноукраїнських землях. Особливо воно себе проявило в Галичині. Тут діяла “Просвіта”, яка об'єднувала в своїх організаціях у 1936 р. 275 324 члени, мала в користуванні 3 077 бібліотек і читальні зали, 190 пересувних бібліо-

тек, 377 театральних груп, 2 043 аматорських групи, 1 086 хорів, 124 оркестри, 122 жіночих гуртків тощо. Щоб зарадити катастрофічній ситуації в освіті, українці за допомогою товариства “Рідна Школа” розвинули приватну освіту. На кінець 1930-х років – це 33 початкових школи (6 008 учнів), 12 середніх шкіл (2 499 учнів), 11 професійних шкіл (1 835 учнів), 605 дитячих садків (22 094 дитини).

Успішно діяло Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), що мало бібліотеку на чверть мільйона книжок, видавало наукові праці з історії України, культури українського народу тощо. Функціонував Музичний інститут ім. М. Лисенка, існували два музеї у Львові та в інших містах Галичини. Підвищували культурний та професійний рівень українського населення численні товариства: “Міщанські Братства”, “Бесіди”, професійні товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів, священників. Українське жіноцтво організувалося в товариство “Союз Українок”, спортивно-патріотичним вихованням молоді займалися “Соколи”, “Луги”, “Каменярі”. Спортсмени були об’єднані в Український Спортовий Союз, що перебував під впливом політичних партій та УГКЦ.

Велику роль в розвитку національної свідомості відіграла видавнича справа. У другій половині 1930-х років у Польщі виходило 173 українських часописи, з них в Галичині – 152 (Львів – 118, провінція – 34), на Волині – 13. Багато газет та журналів були професійними та політичними. Вони задовольняли духовні потреби усіх вікових груп населення Західної України.

Велике значення для культурного життя населення Західної України мав розвиток літератури, мистецтва та науки. У цей час творили письменники: Р. Купчинський, Ю. Шкрумеляк, Ю. Драган, Б. Гамзин, О. Ольжич, Б. Лепкий, І. Вільде, Б. Антонич та ін.; художники: О. Новаківський, В. Касіян, М. Бойчук та ін.; композитори: С. Людкевич, В. Барвінський, Ф. Колесса, Н. Нижанківський та ін.; відомі вчені: І. Крип’якевич, М. Вознюк, М. Студинський, В. Щурат, М. Панчишин та ін. З’явилася перша українська енциклопедія за редакцією проф. І. Раковського та “Великий атлас українських земель” д-ра В. Кубійовича.

Велике значення в житті західноукраїнського населення відіграла Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Особливу увагу вона приділяла вихованню молоді в дусі християнської моралі, національного патріотизму,

загальнолюдського гуманізму. Величезний авторитет серед українського громадянства мав А. Шептицький. Усе своє життя митрополит Андрей намагався зміцнити українство в Галичині не тільки духовно, але й культурно і економічно. Із своїх власних та церковних доходів він матеріально допомагав НТШ, “Просвіті”, “Рідній Школі”, товариству “Сільський Господар”, “Пласту” та іншим організаціям, діячам культури і мистецтва. Заходами митрополита був заснований Земельний банк Гіпотетичний, який допомагав селянам у їх фінансових клопотах. А. Шептицький дав кошти на створення Національного музею у Львові. Ним була заснована Народна лікарня – українська лікарня у Львові для бідних тощо. Велика роль владики у вирішенні політичних питань. Впродовж 1920–1930-х рр. він неодноразово виступав на захист українського народу на всіх українських землях в обороні самостійності України. Митрополит Шептицький постійно підтримував контакти з видними політичними діячами Західної України. Загалом УГКЦ також сприяла розвитку національно-визвольної боротьби українства на західноукраїнських землях, з чим змушена була рахуватися польська окупаційна влада.

Отже, можна зробити висновок, що діяльність політичних сил Західної України сприяла: а) збереженню державницьких традицій українського національно-визвольного руху; б) підвищенню національної свідомості народу всіх західноукраїнських земель, що таки призвело до ліквідації так званого “сокальського кордону”; в) розбудові українських господарських, культурно-освітніх та спортивно-патріотичних установ, що уможливило збереження українських національних традицій; г) морально-духовному утвердженню українців не як етнографічної маси, а як цивілізованої нації.

3. Бессарабія, Буковина і Закарпаття у міжвоєнний період. Карпатська Україна та її історичне значення

У 1918 р., внаслідок воєнних дій, українські землі Бессарабії та Буковини окупували румунські війська. Також в складі Румунської держави опинилася частина Марморощини, колишня угорська Сигітчина, де компактно проживали українці. Усього у складі Румунії перебувало близько 1 млн. 300 тис. українців. З них 450 тис. – на південно-східних землях.

Українське населення Бессарабії вороже поставилося до румунської окупації. Вже в січні 1919 р. вибухнуло повстання на Хотинщині під проводом отамана Маєвського. Українські повстанці роззброїли румунську окупаційну владу й створили так звану “Бессарабську Директорію”, яка наводила контакти з Директорією УНР. Проте румунські війська ліквідували повстання, спаливши тисячі хат, і розстріляли багатьох людей. У вересні 1924 р. почалося повстання в Татарбунарах, учасники якого прогнали румунську адміністрацію. Війська жорстоко розправилися з повсталими, загинуло декілька тисяч осіб. У 1925 р. в Кишиневі відбувся судовий процес над 283 учасниками повстання. Згодом близько 200 повстанців влада змушена була виправдати.

У міжвоєнний період в Бессарабії проводилася інтенсивна денационалізація українського населення. Українське організоване національне життя проявлялося слабо. В окремих населених пунктах функціонувала “Просвіта”. З відомих українських діячів можна виділити поета О. Ялового, О. Болбочана, М. Галина, І. Гаврилюка, В. Гетьманченка та ін. Також діяли читальні, театральні гуртки, кооперативи.

З часу румунської окупації Буковина відразу ж втратила автономію, широке місцеве самоврядування, добре розбудовану систему української освіти, які вона мала за Австро-Угорщини. До 1928 р. на цих землях тривав військовий стан. Були закриті всі українські школи, українські кафедри в Чернівецькому університеті, заборонено українську пресу, діяльність політичних партій, українських товариств, зокрема “Українську Бесіду”, румунізується також українська церква. На українців румунська влада дивилася як на “громадян румунського походження, які забули свою рідну мову”. Навіть українські назви місцевостей замінено румунськими, щоб в такий спосіб зовсім заперечити український характер краю, а Буковину перетворити на звичайну румунську провінцію. Протягом 1928–1938 рр. режим дещо послабився. У 1927 р. була створена Українська Національна Партія (УНП). Її заснували колишні члени Національно-Демократичної Партії та деякі радикали: В. Залозецький, М. Сербинюк, Т. Глинський, В. Дутчак, Л. Когут, В. Шкраба. У 1928–1929 рр. відбулися масові акції протестів українців Буковини. Внаслідок цього влада змушена була піти на поступки в питанні навчання українською мовою, проте в

1934 р. українські школи і товариства знову ліквідували. На початку 1930-х років в краю виходило 10 часописів: “Час”, “Рідний Край”, “Народна Сила”, “Рада” та ін.

Націоналістичний напрям в національно-визвольному русі буковинців представляли О. Зибачинський, Д. Квятковський, І. Григорович, Л. Гузар, Б. Сіренький та ін. Вони створили низку організацій: “Легіон Українських Революціонерів”, “Месники України”, “Залізняка”, “Запоріжжя”, “Мазепа”. Видавали пресу: “Самостійна Думка” “Самостійність”, “Чортополох”, “Молода Буковина”.

Націоналісти також мали вплив на культурно-громадську діяльність товариств “Кобзар”, “Жіноча Громада”, спортивного “Довбуш”. Маючи конспіративну структуру ОУН була єдиною українською організацією, яка діяла на Буковині, Бессарабії, Марморощині. ОУН не тільки вистояла в умовах репресій з боку уряду, а й збільшила свої ряди.

У 1937 р. на Буковині відбулися два політичні процеси над українськими націоналістами, яких військовий суд звинувачував у революційній діяльності та в заперечуванні румунської влади над українським населенням.

З 1938 р. Румунія перетворюється на авторитарну державу, в якій запанувала диктатура короля Кароля II. Усілякі прояви активного українського життя знову переслідуються.

У міжвоєнний період постійно нагадувала світові про невірність українського питання українська еміграція. Головний потік політичної еміграції припав на початок 1920-х років. У 1921 р. чисельність українських емігрантів у західноєвропейських країнах досягла майже 100 тис. осіб. У Польщу емігрувало 30 тис. українців. Своєю чергою Польща заохочувала українців до еміграції. Протягом 1919–1938 рр. із західноукраїнських земель (з врахуванням рееміграції) виїхало близько 190 тис. осіб, з них 71 тис. – в Канаду, 49 тис. – в Аргентину, 35 тис. – у Францію, 11 тис. – у США, 8 тис. – в Бразилію. Натомість за двадцять років окупації 20 тис. поляків прибуло до сіл, а 100 тис. – до міст Західної України.

Близько 50 тис. емігрантів у повоєнний час перебувало в Берліні. Менш численні громади перебували в Румунії, Болгарії, Бельгії, Швейцарії, Англії, Італії, Латвії, Фінляндії.

В еміграції українці поступово впорядкували своє політичне, господарське та культурне життя. Найкращі умови для цього були в Чехословаччині. Декілька тисяч студентів-українців навчалися в

УВУ (Прага), Українській Господарській Академії (Подебради), Вищому Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова і Студії Класичного Мистецтва.

На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехословацької Республіки (ЧСР). На основі домовленості президента ЧСР Т. Масарика з представником карпато-української еміграції в США Г. Жатковичем Закарпаття прилучилося до ЧСР на правах “найширшої територіальної автономії”. У 1921 р. у Чехословаччині мешкало 455 тис. українців. З них 370 тис. проживали у чеській частині держави, а 85 тис. – словацькій, в районі Пряшова. Увійшовши до складу ЧСР, українське населення сподівалося на такі самі права у новоствореній державі, які отримали там словаки, угорці та інші національні меншини (нечеське населення становило 52 %). Проте центральний уряд у Празі проводив подвійну політику: спочатку сприяв піднесенню українських культурно-національних течій, а в 1930-х роках почав активно підтримувати москвофілів.

Уже в 1920 р. на територію ЧСР прибуло 120 тис. озброєних російських білогвардійців, значна частина яких опинилася на Закарпатті. Вони і поповнили ряди місцевих русофілів, які заснували численні організації і товариства. Особливо було відоме своєю мережею читалень “Общество ім. А. Духновича”. Ці організації у 1920–1930-х рр. проводили на Закарпатті шалену антиукраїнську політику. Особливо гострою була так звана “мовна боротьба”. Чеський письменник І. Ольбрахт у 1930 р. твердо заявив: “Русини й українці – ніщо інакше, як дві назви одного й того ж народу. Лемки, бойки і гуцули – це українці”. А чеський уряд прояви москвофільства, своєю чергою, використовував для чехізації населення Закарпаття.

На початку 1920-х років чехи робили спроби модернізувати рівень життя краю. Угорські великі маєтки підлягали розподілу, внаслідок чого 35 тис. селянських господарств отримали додаткові земельні ділянки, кожна з яких перевищувала 2 акри землі. Чеський уряд, на відміну від Польщі та Румунії, вкладав у райони, де жили українці, більше коштів, ніж забирав у них.

З 1928 р. ЧСР поділено на адміністративні краї, після чого Закарпаття стає “Підкарпатським Краєм” на чолі з губернатором. Населення брало участь у парламентських виборах, мало своїх послів і сенаторів. Русофільській течії була протиставлена народо-

вещько-українська. Цей політичний рух очолили: Християнсько-Народна Партія, Соціал-Демократична, народовецька фракція Аграрної Партії, Українська Народна Робітничка Партія.

Активно діяли “Просвіта”, “Пласт”, “Січ”, “Спілка українських вчителів”, яка у 1934 р. мала в своєму складі близько 1200 освітян. Значно зросла кількість українських шкіл, протягом 1914–1938 рр. Початкових шкіл збільшилося з 525 до 851, а гімназій з 3 до 11. І. Васком та К. Стефаном була підготовлена “Граматика української мови”.

На Закарпатті успішно функціонували банк, мережа кооперативів, дві торгові академії, сільськогосподарська школа, добра мережа медичної служби, численні бібліотеки, театр тощо. Виходило декілька часописів: “Український Голос”, “Русин”, “Свобода”, “Вперед” та ін.

Українські національні сили постійно здійснювали тиск на чеський уряд в питанні надання Закарпаттю статусу “автономії”. Боротьба українців та особливо складна міжнародна обстановка змусили уряд вирішити українське питання. Цьому сприяв Мюнхенський договір 1938 р. між Німеччиною, Італією, Англією та Францією. 10 жовтня 1938 р. радіо Праги повідомило, що ЧСР стала федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців. Чеський уряд офіційно надав і визнав автономію та уряд Карпатської України. Це рішення було підтвержене парламентом Чехословаччини 22 листопада 1938 р. Але в той самий час за рішенням так званого німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна змушена була віддати Угорщині 1 856 кв. км своєї території з населенням 180 тис. осіб. та містами Ужгородом та Мукачевом. Внаслідок цього українське населення стало масово виїжджати з цієї території. За словами англійського посла в Будапешті: “...в Мукачеві... цілі вулиці були пустими, бо населення виїхало в Карпатську Україну”.

26 жовтня 1938 р. головою уряду Карпатської України став о. А. Волошин. У той час Карпатська Україна становила 11 085 кв. км з населенням 552 124 мешканця, у тому числі 70,6 % українців, 12,5 % угорців, 12 % німців, 2,5 % румунів, 1,3 % словаків. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму. У них взяло участь 92,55 % виборців, з яких 92,4 % проголосувало за список Українського Національного Об'єднання. Столицею було м. Хуст. Уряд здійснив низку заходів щодо українізації адміністрації краю, системи освіти, періодичних

видань тощо. 15 березня 1939 р. сейм Карпатської України прийняв історичні документи:

§ 1. Карпатська Україна – незалежна держава.

§ 2. Назва держави – Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом на чолі, обраним сеймом.

§ 4. Державна мова Карпатської України – українська.

§ 5. Барви державного прапора – синя і жовта.

§ 6. Державним гербом є: медвідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України – “Ще не вмерла Україна”.

Як бачимо, цей акт продовжував процес державотворення на українських землях. До проголошення незалежної держави, навіть на клаптику нашої землі, різко негативно поставилися окупанти українських територій. Вони передбачали, що прецедент з Карпатською Україною посилить національно-визвольну боротьбу українців за державу на всій території України.

Москва була стурбована українським питанням, яке стає в центрі уваги міжнародних подій. Так, Сталін, виступаючи в березні 1939 р. на 18 з’їзді ВКП(б), висміяв ідею приєднання УРСР до Карпатоукраїнської держави: “30 млн. до 700 тис. – злиття слона з комаром”. Є дані, що НКВС провело низку арештів серед українців – офіцерів Червоної армії, які зуміли налагодити контакт із Закарпаттям.

У Західній Україні політичні сили на чолі українського громадянства одноставно виступили на захист незалежності Закарпаття. “Звідси повинно початися визволення України” – заявив лідер Фронту Національної Єдності (ФНЄ) Д. Паліїв на зібранні з нагоди подій на Карпатській Україні. Була опублікована спільна заява політичних партій Західної України в обороні Закарпаття. У Львові відбулася велика демонстрація з гаслами: “Слава Україні!”, “Ганьба чехам, ганьба ляхам, ганьба мадярам, хай живе соборна Україна!”, “Хай живе Закарпатська Україна!”.

Події на Закарпатті налякали поляків та мадярів, що вирішили з’єднати свої кордони. 15 березня 1939 р. Угорщина, заручившись підтримкою гітлерівської Німеччини, напала на Карпатську Україну. Раніше німецький рейхстаг прийняв рішення про заснування в Хусті

свого консульства на чолі з Шплеттшесером. Згодом німці вирішили пожертвувати українцями для налагодження контактів з Москвою, що вилилося в заключення договору про ненапад.

Діячі українського Закарпаття знали про ворожі наміри сусідів. Ще у вересні 1938 р. було створено Українську Національну Оборону “Карпатську Січ”. В ній перебувало близько 10 тис. січовиків, яких очолив Д. Климуш. Безпосередньо участь в проголошенні незалежності української “Срібної Землі” брали члени Організації Українських Націоналістів, які були дорадниками і співробітниками президента А. Волошина. Саме ОУН організувала матеріальну допомогу населенню і уряду Закарпаття, також перехід бойовиків організації з Галичини та Волині на допомогу в боротьбі з агресором. Членами Генерального Штабу Карпатської Січі були оунівці: М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Шухевич, О. Карачевський, Г. Барабаш, Ю. Лопатинський, Є. Врецьона. Окремі загони січовиків чинили героїчний опір окупантам до середини квітня 1939 р. Але сили були не рівні. Українці потерпіли поразку. Десятки тисяч було розстріляно та репресовано. Уряд Карпатської України на чолі з президентом А. Волошином змушений був емігрувати. Події на Закарпатті поставили українську проблему в центрі уваги європейської та світової політики, фактично стали прологом до Другої світової війни.

Як бачимо, незважаючи на іноземний гніт, у 1920–1930-х рр. на західноукраїнських землях було збережено державницькі традиції українського національно-визвольного руху. Це дало поштовх майбутній боротьбі, яка саме на цих українських теренах набула найбільшого розмаху в роки Другої світової війни, в повоєнний час, в період стагнації тоталітарного режиму. Саме у міжвоєнні два десятиліття сформувався новий тип українських політичних діячів, які поставили мету, яка здійснилася тільки в кінці ХХ ст. – побудову незалежної Української держави.

Очевидно, що саме на західноукраїнських землях був той ґрунт, засіяний у 1920–1930-х рр. національним зерном, яке проросло в кінці 1980-х років. Звідси пішло сучасне національне відродження, де населення не забуло своєї мови, історії, звичаїв, традицій, зберегло повною мірою національну ментальність. Без перебільшення можна ствердити, що Ризький договір 1921 р. став початком нової епохи в історії України, епохи, яка закінчилася через 70 років, у 1991 р.

Тема 13

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

Гегемоністична політика СРСР та нацистської Німеччини призвели до глобального світового конфлікту, в який було втягнуто 61 державу, понад 80 % населення земної кулі. Кровопротитні бої точилися безпосередньо на території 40 країн Європи, Азії, Африки. До армій воюючих сторін було мобілізовано понад 110 мільйонів осіб. Майже 60 мільйонів осіб загинуло у війні, половина з яких припала на цивільне населення. Кожний 7 з тих 60-ти мільйонів – наш співвітчизник. Україна, для якої історія не скупилася на людські трагедії, попів руйнувань, у моторошному побоїщі війни знову була вдосталь викупана в крові. Однак, незважаючи на величезні жертви, український народ в роки війни перед усією світовою цивілізацією показав зразки безприкладного героїзму і самопожертви в боротьбі за свою свободу, незалежність і державність.

З метою ґрунтовного ознайомлення з цією проблемою розглянемо її за таким планом:

1. Початок Другої світової війни. Об'єднання українських земель

Напередодні Другої світової війни, згідно з Версальською системою договорів, Ризьким мирним договором, Україна залишалась роз'єднаною і перебувала у складі чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Праві сили Німеччини, які прийшли до влади у 1933 р., зайняли позицію здійснення східної експансії, зокрема і поневолення та колонізації України. Ще однією державою, яка була зацікавлена в ревізії Версальської системи, була хортистська Угорщина. У березні 1939 р. з дозволу уряду фашистської Німеччини вона окупувала Карпатську Україну.

У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп у присутності Сталіна в Москві підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Разом з договором був під-

писаний таємний протокол, в якому було положення, що стосувалося українських земель: “У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”.

Отже, більшість території тодішньої Західної України, згідно з умовами протоколу, мала ввійти до СРСР. Крім того, Німеччина забезпечувала собі відкриті агресивні наміри стосовно Польщі, а СРСР за допомогою “силових методів” зовнішньої політики в 1939–1940 рр. розв’язав війну з Фінляндією, домігся повернення Румунією Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, а також ввів частини Червоної армії в Литву, Латвію та Естонію.

Війська фашистської Німеччини, вчинивши 1 вересня 1939 р. напад на Польщу, розв’язали Другу світову війну. Польські війська, в рядах яких воювало близько 200 тис. українців (кожен п’ятий), чинили впертий опір, та маючи загальну перевагу в силах і засобах, особливо у технічному оснащенні та бойовій підготовці, німецькі дивізії швидко просувалися на Схід. Оборона Польщі була дезорганізована. 7 вересня президент, урядові установи і командування збройних сил Польщі залишили Варшаву в напрямі кордону з Румунією.

Разом з німецькими військами йшов окремий український військовий загін (близько 600 осіб) під командуванням полковника Р. Сушка, створений ОУН з колишніх вояків Карпатської Січі, завданням якого було налагодити зв’язки між українським населенням і німецькими військовими частинами. Це формування було ліквідоване німцями наприкінці вересня 1939 р.

Немаловажну роль у вересневій трагедії Польщі відіграв той факт, що керівництво країни великі надії в забезпеченні обороноздатності покладало на гарантії Англії та Франції. Однак, хоча ними 3 і 4 вересня 1939 р. було проголошено “війну” Німеччині, в дні суворих випробувань ці зобов’язання виявилися примарними, в результаті чого Польща залишилася на самоті.

У ті трагічні для Польщі дні, бачачи загибель польської армії, в Західній Україні прихильниками Української Народної Республіки в екзилі і членами проводу ОУН було організовано кілька повстанських виступів, щоб захопити частину зброї розбитих польських армійських частин. Зауважимо, що відповідні українські центри

широкої повстанської акції проти цих польських військових підрозділів не здійснювали. Директива була лише спрямована на захоплення зброї та військового майна. Але хоча ці повстанські виступи і були проведені, вони не мали широкого масштабу. Кілька їх було зроблено на Волині прихильниками УНР. В Галичині виступ організували осередки ОУН, а на Поліссі – “відродженці” – члени підпільної організації Українське Національне Відродження”.

Хоча між СРСР та Німеччиною була таємна домовленість про розмежування сфер впливу, Сталін не квапився з втіленням своїх задумів. І це незважаючи на те, що в перші дні війни військово-політичне керівництво Німеччини спонукало Радянський Союз взяти участь у воєнних діях проти Польщі і зайняти територію, що входила до сфери впливу його інтересів.

Керівництво Союзу не пішло на цей крок, який по суті означав би з його боку взяти на себе відповідальність за агресію. І це Сталін добре розумів. На введення військ він зважився лише після того, коли 16 вересня територію Польщі залишив, рятуючись ганебною втечею, останній член польського уряду і коли країна та її населення були кинуті напризволяще і доля Польщі була вже вирішена. У цій ситуації в ніч з 16 на 17 вересня польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота, в якій зазначалося: “Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася у зручне поле для усяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитися до цих фактів. Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обставину, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії: дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії.”

Щодо юридичного боку справи, у цьому випадку Сталіну важко щось закинути. Усе було продумано до найменших дрібниць. Час вступу військ був розрахований доволі вдало. І, на нашу думку, став історичним, оскільки такого шансу з’єднати території України і Білорусії без застереження світової політики ні в українського, ні в білоруського народу не було. Щодо України, то “вперше за

багато століть, – як підкреслює О. Субтельний, – українці з’єдналися в межах однієї держави”. Зрозуміло, що польська сторона виявила тривогу з приводу втрати “східних кресів”. Проте, даючи оцінку діям радянської сторони, Д. Ллойд Джордж писав восени 1939 р. польському послу в Лондоні, що СРСР зайняв “...території, які не є польськими і які були силою захоплені Польщею після Першої світової війни... Було б актом злочинного безумства поставити російське просування на одну дошку з просуванням Німеччини”. А 26 жовтня 1939 р. міністр іноземних справ Англії Галіфакс заявив у Палаті Лордів, що “...дії радянського уряду полягали в пересуванні російського кордону до лінії, яка по суті була кордоном, запропонованим під час Версальської конференції... лордом Керзоном, який в той час був міністром іноземних справ”.

Справедливість цього кордону, що ґрунтувався на принципі національної належності території, була визнана на Ялтинській конференції 4–11 лютого 1945 р. голів урядів трьох великих держав – СРСР, США і Англії.

Через п’ятдесят років другий з’їзд народних депутатів СРСР дав вивірену оцінку діям керівництва країни напередодні і на початку війни. З’їзд визнав юридично нечинними вказані радянсько-німецькі договори і протоколи.

Однак справедливо відзначив тодішній народний депутат Д.В. Павличко: “...визнання юридично недійсними відкритих і таємних радянсько-німецьких домовленостей 1939–1941 років не ставить під сумнів правомірність возз’єднання народу Західної України зі своїми братами на Сході й закономірність нового державного кордону між Україною і Польщею після Другої світової війни, адже звершене відповідає історично справедливим сподіванням українського народу і принципу самовизначення націй”. Подібне відноситься і до народу Західної Білорусії та його нового державного кордону з Польщею.

Об’єднання України у 1939 р. мало під собою серйозні політичні підстави. Етапними на шляху до нього були дві події, що сталися у листопаді 1918 р.: проголошення у Львові молодій Українській державі, що отримала офіційну назву Західноукраїнська Народна Республіка, і проголошення 22 січня 1919 р. історичного Акту Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської

Народної Республіки. Саме ці події продемонстрували перед усім світом незламну волю українства до незалежності і єдиної національної держави. І хоча тоді Польщі, за допомогою іноземних держав, особливо Франції, вдалося здобути перемогу над ЗУНР, національно-визвольні змагання 1918–1919 рр. не пропали марно. Вони викликали новий рух українських мас за самовизначення і створення соборної незалежної держави.

28 вересня 1939 р. між Радянським Союзом і Німеччиною був укладений договір про дружбу і кордони. Згідно з ним кордон між ними проходив по так званій лінії Керзона, визначеній і прийнятій Верховною Радою Антанти ще в 1919 р. Хоча значна частина території західноукраїнських земель і відійшла до Української РСР, проте давні українські землі Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини залишилися на німецькому боці і були включені до складу так званого Генерал-губернаторства – територіальної одиниці, створеної гітлерівцями 12 жовтня 1939 р. з Варшавського (без північної частини), Краківського (без західної частини), Келецького, Люблінського і східної частини Лодзінського воєводств. На чолі Генерал-губернаторства був поставлений Г. Франк.

Для координації праці місцевих громадських комітетів у листопаді 1939 р. у Кракові з ініціативи ОУН створюється Українське Національне Об'єднання (УНО), а в червні 1940 р. формується Український Центральний Комітет (УЦК) як керівний центр місцевих легальних допомогових комітетів. До фундації УЦК входили: координація допомоги і опіки над військовополоненими з часу німецько-польської війни, кооперації, керівництво товариствами “Сільський господар”, культурно-освітніми і молодіжними організаціями, а також українськими школами і видавничою діяльністю. Крім того, УЦК допоміг у створенні окремої адміністрації Української православної церкви для Холмщини і Підляшшя (Єпископ Лларіон – Іван Огієнко) і Лемківщини (єпископ Палладій Видибіда-Руденко).

Але найактивнішою організіцією була ОУН, яку очолював Андрій Мельник. На розгортання українського визвольного руху негативно вплинув розкол в ОУН, який стався в лютому 1940 р. Цей розкол поглиблювався і набирав драматичних наслідків.

Причиною такого розколу в ОУН були тактичні, психологічні мотиви і діяльність ворожих розвідок, хоча напередодні Другої

світової війни обидві частини ОУН намагалися консолідувати українські політичні сили. Вже у червні 1941 р. бандерівці створили в Кракові Український Національний Комітет на чолі з В. Горбовим, а мельниківці створили свій комітет на чолі з М. Сціборським.

З вступом на територію Галичини і Західної Волині більшовики організували тут 22 жовтня 1939 р. вибори до Установчих Народних Зборів Західної України. 27 жовтня Збори ухвалили декларацію про включення Західної України до складу Радянської України і прийняття її до складу Союзу РСР. Ці рішення в листопаді того самого року були затверджені сесіями Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР.

На початку грудня 1939 р. на території Західної України був проведений новий адміністративний поділ: утворено шість областей (Львівську, Рівненську, Волинську, Дрогобицьку, Станіславівську, Тернопільську). Одночасно були заборонені усі колишні українські політичні партії, громадські, культурні, молодіжні організації і спілки, зокрема, “Просвіта”, Наукове товариство ім. Шевченка, закриті усі часописи. Багатьох політичних, культурно-освітянських діячів арештовано: Костя та Дмитра Левицьких, Луцького, Старосольського, Герасимовича та ін.

За згодою Гітлера сталінський режим під загрозою війни 28 червня 1940 р. змусив Румунію зректися на користь СРСР Північної Буковини і частини Бессарабії. Відбулося це в такий спосіб.

До кордонів Румунії були підведені частини Червоної армії, і “мирним шляхом” 28 червня 1940 р. ця армія перейшла Дністер, тобто кордони Румунії, вступила в Чернівці й Хотин і 30 червня вийшла на “нові” кордони з Румунією. А 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР (а не Верховна Рада УРСР, яка конституційно була підлегла їй) вирішила включити Північну Буковину, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. створено Молдавську РСР.

З приходом Червоної армії на цій території України почав встановлюватися сталінський тоталітарний режим. Приєднання Західної України до СРСР в політичному аспекті означало повне придушення демократії і багатопартійності. Вже з вересня 1939 р. розпочалися масові жорстокі репресії і депортації. Вони тривали до

окупації Західної України німецькими загарбниками. Тільки з вересня 1939 р. по листопад 1940 р. з території Західної України і Західної Білорусії було депортовано в північно-східні райони СРСР, Комі АРСР, Казахстан 312 тис. сімей, або 1 173 170 осіб, що становило майже 10 % населення. “Тюрми, концтабори, заслання, Соловки, Колима, трупосховища, переповнені тілами замордованих Бригідки, і багато багато інших катівень – залишаються назавжди як бездонні чюлюсті більшовицьких звірств та страждань України”, – писав про ті дні Степан Бандера.

Одною політичною силою, яка зберегла свої сили і структуру, була Організація Українських Націоналістів. В ситуації, що склалася, керівництво ОУН ставило собі за завдання: збереження і розширення мережі підпільних організацій, їх боротьбу проти сталінської диктатури. На відплату сталінсько-беріївській вакханалії Крайовий провід ОУН організував у різних місцях збройні акції проти членів НКВС. І це вилилося в те, що в 1941 р. у Львові відбувся великий процес над 59 оунівцями. 42 звинувачені, із них 11 жінок, отримали смертний вирок.

Підпільною мережею ОУН в той період керував Іван Климів на посту Крайового провідника. За героїзм і сміливість у боротьбі проти поневолювачів він отримав псевдонім “Легенда”. У грудні 1942 р. він був заарештований гестапо і закатований у в’язниці Львова.

Важко собі уявити, як би розвивався національний рух під проводом ОУН, коли б суперечності, що довгий час нуртували в її середовищі не вирвалися назовні. Це трапалося, як вже зазначалося вище, в лютому 1940 р. ОУН розділилася на два табори – ОУН бандерівців і ОУН мельниківців. Одні базували свої дії на принципі активної, негайної, нетерплячої, “революційної” тактики, другі робили ставку на еволюційну розбудову сил. Не в змозі досягти компромісу, кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН. Ворожнеча між ними сягала такої гостроти, що вони нерідко боролися одна проти одної з не меншою жорстокістю, ніж з ворогами української державності.

Проте, хоча ОУН і розділилася на дві фракції, все ж таки, як політична формація, вона залишилася багато в чому цілісною, оскільки і одна і друга сторони обстоювали необхідність відновити суверенну державу в її етнічних кордонах. У грудні 1940 р. в полі-

тичній платформі ОУН, що була викладена в Маніфесті ОУН, підкреслювалося, що ОУН є найважливішою силою в боротьбі українського народу проти всіх окупантів, як німецьких, так і більшовицьких, і головним завданням українців є боротьба за свободу народів, зокрема і поневоленого українського народу. Також тут зазначалося, що ОУН веде боротьбу за гідність і свободу людини, віросповідання, політичні переконання, за право мати свою мову, культуру, політичні, громадські та професійні організації.

Щоправда, для досягнення цих цілей в провідників ОУН були різні тактичні лінії. Одні ігнорували справу ретельної військової підготовки бойовиків ОУН, намагаючись довести, як підкреслює діяч ОУН-УПА Л.С. Павлишин, що війну за самостійну Україну вони виграють за допомогою націоналістичної ідеї та “революційного пориву загітованих мас”. Інші, найбільш передбачливі, а до них належали завзяті прихильники С. Бандери, розуміючи небезпечність таких настроїв, розраховували насамперед на силу. Тому вони починають організовувати вишкіл своїх кадрів в офіцерських школах, на вищих військових курсах на терені Генерал-губернаторства. Центром їх був Краків. Зокрема, одна із офіцерських націоналістичних військових шкіл була в Турковичах Грубешівського повіту. Вишкіл і лекції проводили Ірина Бандера, Роман Шухевич, Юрко Лопатинський, Ярослав Рак та ін. Керівником школи був Осип Карачевський, поручник польської армії. На вищих військових курсах у Кракові добру теоретичну базу бойовикам давав знавець військової справи, польський кадровий офіцер Кузьмінський.

У досягненні своїх політичних цілей ОУН покладалася на Німеччину. Щоправда, ці політичні прагнення аж ніяк не збігались з планами німців, але вони мовчали, намагаючись, як підкреслює С. Бандера, “...підманути ОУНівців туманними кличами й обіцянками, запрягти до свого імперіалістичного воза, не допустити до порозуміння двох фракцій”. В що воно виллється, те мовчання, оунівці не могли передбачити. Тому, з одного боку, вони співпрацювали з німцями, а з іншого, – готувалися до пошуку шляхів самостійно вирішити проблему української державності. “Провід ОУН уважав за першу, найважливішу справу те, – наголошує С. Бандера, – щоб у час воєнних подій і змін, які почнуть розвиватися на українській землі, український народ зайняв виразне своє підметне становище, проявив

волю до державної самостійності, сам формував своє життя. Німеччина мусіла виявити своє правдиве ставлення до волі українського народу і до творення ним фактів, щоб відразу була ясна платформа взаємовідношення – дружби чи ворожнечі”.

Ніби передбачаючи облуду Німеччини, Другий Великий Збір ОУН в квітні 1941 р. прийняв резолюцію, в якій сказано, що ОУН продовжуватиме революційну боротьбу за свободу українського народу, “...незважаючи на територіальні та політичні зміни, що можуть статися у Східній Європі”, тобто навіть тоді, коли Німеччина проявить своє справжнє обличчя щодо українського питання.

Співпрацюючи з німецькою військовою розвідкою, за відсутності, як зазначає П. Мірчук, будь-яких політичних зобов'язань, керівництву ОУН вдалося в березні–квітні 1941 р. сформувати два українських відділи “Нахтігаль” (“Соловей”) і ”Роланд”. Першим командував обер-лейтенант А. Херцер (з німецького боку) і капітан Р. Шухевич (з українського), другим – Р. Яри (з німецького боку) і майор Є. Побігуший (з українського). Ці військові підрозділи мали стати в майбутньому зав'язком регулярної Української армії.

Окрім націоналістів, українська еміграція була представлена ще двома ідеологічно-програмовими групами: демократами на чолі з Президентом Української Народної Республіки в екзилі Андрієм Ливицьким і монархістами на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Для громадських справ, як уже зазначалося вище, у Кракові був заснований Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі з Володимиром Кубійовичем як представництво українського населення в Генерал-губернаторстві.

У багатьох населених пунктах діяли клуби, в яких гуртувалися українці. Особливо активно працювали клуби гетьманців при їх старій статутівій організації “Українська громада”. На території Німеччини, а також таємно і в Польщі діяла статутова організація під назвою “Українське Національне Об'єднання” під проводом полковника Омельченка. Ця організація вела культурно-освітню роботу серед мас українського робітництва.

На жаль, усі три групи–націоналісти, республіканці–демократи, монархісти були далекі від злагоди. УНР та закордонного уряду України ні націоналісти, ні монархісти не визнавали. Усі зусилля представників УНР дійти якогось порозуміння були марними.

“Бандерівці, – як згадує Тарас Бульба-Боровець, – були готові говорити лише на базі підпорядкування усіх людей їх наказам, з обов’язком стати членом їх організації. Монархісти виявляли бажання співпрацювати у військовій справі”.

Коли ОУН у своїх намаганнях робила ставку на військові сили, підготовку яких вела за межами України, то керівництво УНР в екзилі – на військові структури, які проходили вишкіл в лісах Волині. Цим питанням, на жаль, займалися не старшини і підстаршини колишньої Армії УНР, їх бракувало брак, а молоді кадри, які були добрими виконавцями, а не військовими спеціалістами.

В середині 1940 р. керівництво УНР в екзилі, дізнавшись про плани Німеччини стосовно Радянського Союзу, намагається активізувати підготовку своїх збройних сил. З цією метою 1 серпня 1940 р., після ретельної військової підготовки, на Волинь були скеровані Тарас Бульба-Боровець і Валентина Кульчинська. Консультантами їх та багатьох інших українських патріотів, прихильників УНР, були генерал В. Сальський, полковник Войнаровський-Гальчевський, колишній повстанський отаман Поділля “Орел”, полковники – Іван Трейко, Андрій Доллуд, Петро Дяченко, сотник Галюк-Малиновський та ін.

Боровець і Кульчинська переходили кордон в районі Влодави. Пощастило Боровцю, а Кульчинська загинула в перестрілці з прикордонниками. З прибуттям у визначений район Боровець намагається позжавити військовий вишкіл наявних сил. Однак для цього бракувало відповідних кадрів. З цією метою він домагався підкріплення уряду УНР, але перетягти через кордон “Влодавським шляхом” вкрай необхідних спеціалістів було неможливо. 90 % їх так і не змогло пробитися. Довелося вирішувати проблему, самотужки день і ніч “гризти граніт” воєнної науки. І як показав час, ця праця далася взнаки. Революційні ідеали УНР знайшли пригожий ґрунт у поліських багнах і лісах. “На голих скелях і в трясовині, – зазначає Т. Бульба-Боровець, – ці ідеали вирости в державний чин у формі Української Повстанської Армії”. Командно-провідний склад УПА дали колишні вояки УНР, а людський матеріал – Поліська округа та Волинь. З уваги на те, що запроєктовані Січі УПА (Волинська Січ і Полтавська Січ) не проявили своєї активності, крім Поліської Січі, то й уся повстанська армія спочатку називалася “Поліська Січ”.

Враховуючи плани Німеччини щодо Радянського Союзу, Провід ОУН поставив собі за завдання "... скоординувати всі українські сили еміграції в одному диспозиційному центрі, – пише М. Лебедь, – щоб не дати німцям можливостей поставити який-небудь український чинник чи групу проти себе, та щоб таким способом із місця паралізувати всякі підступні заміри гітлерівської Німеччини". Ведені в цьому напрямку заходи закінчилися невдовзі майже повним успіхом. Напередодні німецько-радянської війни українські еміграційні чинники, за винятком організації полковника Андрія Мельника – ОУН (м), об'єдналися в так званий Український Національний Комітет (УНК).

Підводячи підсумок з цього питання, треба зазначити: по-перше, український народ вступив одним із перших у Другу світову війну; по-друге, попри весь драматизм військово-дипломатичних колізій 1939–1940-х рр., не можна абстрагуватись від того, що саме в цей час були об'єднані майже усі українські землі у складі єдиної території; і по-третє, продовжилася боротьба значної частини українства за свою державність і незалежність.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР та окупація України. Акт відновлення Української держави

22 червня 1941 р., незважаючи на договір між СРСР і Німеччиною про ненапад, фашистська Німеччина та її сателіти розпочали війну проти СРСР. Початок війни з перших же днів виявив слабкість політичного і військового керівництва СРСР, брак підтримки населення на українських землях, де значна його частина бажала поразки більшовицької системи і розвалу СРСР.

Відступаючи з території України, західних областей Білорусії, Прибалтики, сталінський режим залишив в історії цих народів ще одну сторінку нечуваного вандалізму. Про більшовицькі злочини на українських землях під час відступу Червоної армії повідомляли ще в 1941 р. газети США, Англії, пізніше українські газети з еміграції в 1960-х роках ("Гомін України", "Шлях перемоги" та ін.), українські історики діаспори. Дослідники цієї проблеми під час висвітлення

цих звірств більшовицького режиму базували свої докази на розповідях очевидців, учасників-в'язнів, а також документах і матеріалах.

Панораму трагічних подій доповнили в наші дні розкопки масових поховань у Львові, Дрогобичі, Бібрці, Стрию, Жовкві, соляних шахт поблизу Добримиля, у Тернополі, Чорткові та інших місцевостях.

30 червня 1941 р. удосвіта німці захопили Львів. Разом з ними до міста прибув український батальйон “Соловей (“Нахтігаль”). Серед прибулих – члени ОУН і її керівні діячі Я. Стецько, Л. Ребет, Я. Старух, І. Равлик, С. Ленкавський та ін.

Чому ж провідні діячі ОУН прибули до Львова спільно з німецькими загарбниками? Яким є відношення батальйону “Соловей”, який складався з українців, до страт і вбивств у місті?

У радянській історіографії панувало твердження, що ОУН спільно з німцями намагалися насадити окупаційний режим на території України, а батальйон “Соловей”, сформований з “українських буржуазних націоналістів” під керівництвом Р. Шухевича, Т. Оберлендера, капелана І. Гриньоха, причетний до масових арештів і вбивств жителів Львова.

По-перше, вступаючи у певні зв'язки з верховодами фашистської Німеччини, ОУН розуміла, що ці зв'язки можуть в будь-який час порушитися з боку Німеччини. Свідченням того є пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. Змісту додаткових таємних протоколів до цього пакту керівництво ОУН не знало. Крім того, діячі ОУН вважали, що за лояльного ставлення німців до ОУН, вони зможуть побудувати незалежну Українську державу. Але подальші події показали, що фашистська Німеччина в своїх планах загарбання чужих територій, зокрема СРСР, не зупинилася ні перед чим, і надії, добрі наміри ОУН не здійснилися.

По-друге, історики США, Англії, в тому числі історики української діаспори, на основі нацистських документів стверджують, що батальйон “Соловей” ніякого відношення до каральних акцій спільно з німцями не мав. Не проводив він також терористичних актів в інших місцевостях. Масові вбивства громадян Львова здійснила німецька “Зондеркоманда СД”, “СС Зондеркоманда Галіцієн”. Причому остання зондеркоманда ліквідувала ініціаторів і учасників ОУН, причетних до проголошення акту 30 червня 1941 р. Батальйон “Соловей” входив до складу вермахту, і його завданням була боротьба

за відновлення державності українського народу. Пізніше за невиконання безпосередніх вказівок німців його було розформовано, багатьох учасників заарештовано і замучено в катівнях гестапо. Багато воїнів цього батальйону як члени і командири УПА боролися проти німецьких, а пізніше проти більшовицьких окупантів.

Непричетність батальйону “Соловей” до страт і вбивств у Львові в 1941 р. було підтверджено на журналістській коференції 5 квітня 1960 р. у Москві в присутності іноземних кореспондентів. Але радянська преса і історики про це не писали.

Свідченням віроломності фашистської влади в справі державної незалежності України є подія 30 червня 1941 р. Ввечері 30 червня у Львові зібралися Українські національні збори, які проголосили Українське Державне Правління. Прем'єром цього уряду став Ярослав Стецько. Було створено верховний державний орган – Українську Національну Раду на чолі з колишнім головою уряду ЗУНР Костем Левицьким. Натхненником і організатором цих подій була ОУН, самі ж події відомі, як Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р.

В умовах фронтового безладдя і хаосу почав створюватися національно-державний апарат, відновлювалося господарське та кооперативне життя, ліквідовувалися колгоспи, земля перейшла у приватну власність селян. У посланні до Берліна, в окремому листі до Гітлера Ярослав Стецько підкреслював, що, проголошуючи Акт відновлення Української держави, українці бажають будувати Європу на нових засадах. Вони прагнуть не лише зберегти проголошену Українську державу, а й поширювати її на нові території. Але ці апеляції не тільки не допомогли українському урядові, але ще більше ускладнили його становище. З Берліна вимагали негайного розслідування подій 30 червня. Для згуртування всіх демократичних сил Галичини 6 липня 1941 р. було створено постійну раду (або Раду сеньйорів) з 13 членів на чолі з Костем Левицьким. У ній були представлені політичні партії і громадсько-культурні організації Галичини. Основою діяльності цієї ради була консолідація усіх сил на розбудову Української державності.

Але фашистські верховоди мали свої плани щодо України. Україна повинна була стати сировинним і людським придатком до Великонімеччини. Вже 16 липня 1941 р. на нараді в Гітлера присутні

дійшли остаточної думки: завойовані території необхідно поділити, ними повинні управляти німці. Присутні вирішили Галичину включити до складу Генерал-губернаторства, Одесу і Бессарабію передати Румунії, основні території України передати райхскомісару Е. Коху.

Керівництво УНР, ОУН протестували проти такого рішення, серед членів ОУН зростають антинімецькі настрої. У відповідь гітлерівці вирішили вдатися до рішучих дій. 15 вересня 1941 р. за наказом Гітлера вони провели численні арешти членів національного уряду УНР, близько 300 членів ОУН. Серед ув'язнених були Бандера, Стецько, Ребет та ін. Разом з тим фашисти приступили до ліквідації національної державної адміністрації на місцях. До кінця війни Степан Бандера, Ярослава Стецько та інші керівники ОУН були в'язнями концтабору Заксенхаузен. Протягом 1941–1942 рр. багато членів оунівського підпілля загинули в гестапівських катівнях. У вересні 1942 р. у концтаборі Освенцім гестапівці замордували двох братів Степана Бандери – Олексія і Василя; 4 грудня 1942 р. в гестапівській катівні Львова були замордовані Іван Климів (Легенда), І. Равлик, А. Марченко та ін. Розстріли членів ОУН, підпільників відбулися в Тернопільській, Волинській областях та інших землях України. Каральна акція нацистів позбавила ОУН 80 % її досвідчених кадрів. Обурення українських патріотів ситуацією призвело до того, що до ОУН (революційної) вливаються нові члени, на чолі яких стоїть Микола Лебідь. Сподівання на співпрацю з німцями були розвіяні, і ОУН розпочинає підготовку до відкритої боротьби проти фашистських загарбників.

Які ж причини невдачі Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни? На чийому сумлінні численні жертви під час відступу радянських військ?

Протягом десятиліть історики, військові діячі твердили завчену фразу, що невдачі і поразки на початку війни зумовлювалися промахами в керівництві армією, знищенням кадрів, некомпетентними діями Генерального штабу і Сталіна. Звісно, частково це є так. Але найважливіша причина невдач поразок Червоної армії на початковому етапі війни криється в тій диктаторській, тоталітарній державі, яку створив Сталін. Віддаючи, наприклад, належну шану захисникам Бреста, прикордонникам-лопатинцям та іншим героям війни, не варто забувати, що народи СРСР жили в постійному

страху, скованості, під постійним контролем в політичному, економічному, військовому керівництві, в плазуванні перед владою і “вождем усіх народів”.

Затвердивши усю повноту влади в тоталітарній державі, Верховний головнокомандувач, нарком оборони, голова ДКО, Ставки ВГК, Голова РНК і секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін допускав багато помилок і прорахунків, що впливало на воєнно-політичну обстановку і мало фатальні наслідки для ведення війни. До них, зокрема, треба зарахувати:

- некомпетентність і небажання Сталіна рахуватися з реальною обстановкою (директива № 3 від 22 червня 1941 р. про перехід з'єднань Південно-Західного фронту на території України в контрнаступ, який закінчився поразкою);

- в серпні 1941 р. з його вини 6-та і 12-та армії Південно-Західного фронту залишилися в так званому Уманському котлі. Трагічні наслідки для цього фронту мала оборона Києва, де в оточенні опинилися чотири армії;

- через переоцінку Ставкою, Сталіним власних сил і недооцінку можливостей ворога під Харковом, Керчу у травні 1942 р. потрапили в оточення і зазнали поразки шість армій.

Після взяття Києва німцями (19 вересня 1941 р.) з ініціативи ОУН Андрія Мельника там було створено Українську Національну Раду, яка почала діяти 5 жовтня 1941 р. Це був політично-громадський центр під керівництвом М. Величківського. Українські націоналісти починають видавати часопис “Українське слово”, а Олена Теліга організувала Спільку українських письменників. Але вже в грудні 1941 р. – лютому 1942 р. німці заарештовують і розстрілюють групу українських націоналістів, зокрема О. Телігу, І. Рогача, О. Чемеринського. Значно довше проіснувала УНР або Рада сеньйорів у Львові, яка була зв'язуючою ланкою між українським населенням та німцями. Його представником перед німецькою владою був Генеральний секретаріат на чолі з К. Паньківським. На початку березня 1942 р. його діяльність була заборонена німцями.

Крім цих політичних формацій, у вересні 1941 р. німці дозволили створити в Галичині громадську установу – Український Крайовий Комітет на чолі з К. Паньківським. Цей комітет виконував функції УЦК і проіснував до березня 1942 р., а з березня злився з

УЦК з центром у Кракові. Ця легальна організація координувала роботу українських окружних комітетів. Певних успіхів ці організації досягли на ниві освіти та культури. Українське населення Галичини підтримувало УЦК як організацію, яка допомагала їм проводити освітянську роботу і готувати різних фахівців.

Фашизм приніс Україні звірячі злочини. Зловісна мережа концтаборів, в'язниць і гетто, масові винищення людей, потяги з невільниками ХХ століття до рейху – ось прикмети того “нового порядку”, який принесли сюди і насаджували гітлерівські окупанти. З перших же днів окупації фашистські загарбники встановили режим кровавого геноциду, нещадного терору і тотального грабування, широко застосовуючи демагогію, обман і провокації. Усе це було втіленням детально розробленої програми “Ост”, яка передбачала ліквідацію Польщі, СРСР, “виселення” (знищення) мільйонів людей. Була навіть встановлена і квота цього “виселення” за національностями: для євреїв – 100 %, поляків – 80–85, литовців і естонців – 50, галичан – західних українців – 65, білорусів – 75 %. Рекомендацію щодо російського народу – повністю знищити його – пропонувалося здійснити поетапно.

Варто зазначити, що в досягненні своїх планів гітлерівці доволі вдало використовували давні чвари між тією чи іншою нацією. Так, серед рядових гестапівців було чимало поляків. У ставленні до українців вони відзначалися особливою жорстокістю, а для забезпечення порядку на польській території гестапо набирало українців. Підступна, облудна політика окупантів призвела до того, що подекуди винищення слов'янських народів відбувалося самими слов'янами.

Гітлерівська окупаційна політика так званого панівного “нового порядку” набрала таких жахливих розмірів, що викликала занепокоєння в середовищі націоналістичних кіл, тих, хто вчора покладав великі сподівання на німців. Зокрема, вже в січні 1942 р. представники керівництва ОУН звернулися до Гітлера з меморандумом, який підписали Голова Української Національної Ради в Києві М. Величківський, Голова Національної Ради у Львові митрополит А. Шептицький, Голова Директорії УНР А. Лівіцький та голова Проводу Українських Націоналістів А. Мельник. В ньому був висловлений протест проти німецької політики на Україні. Копії цього документа були одночасно подані до відомих представників

нейтральних держав, до яких вони змогли знайти доступ. На жаль, реакції-відповіді на цей документ-стогін не було. І, як відомо, українці та інші народи планово стиралися з лиця землі. За далеко не повними даними, фашисти знищили більше 4 млн. та вивезли на невідьницьку працю до рейху 2,5 млн. мешканців України.

3. Рух Опору українського народу проти іноземної окупації

Окупація німецькими фашистами і встановлення жорстокого терористичного режиму викликали збройну боротьбу українського народу в партизанських загонах і в підпільних організаціях. Раніше всіх її започаткувало нерегулярне військове формування Польська Січ – Українська Повстанська Армія під командуванням Т. Бульби-Боровця. Саме він першим підняв свої відділи проти окупантів. Серед визначних бойових операцій упівців Боровця було взяття в середині серпня 1941 р. Олевська, який до середини листопада був на Волині столицею, щось на зразок окремої національної республіки.

Восени 1941 р. з'являються підпільно-партизанські групи лівого спрямування. Поступово формується штаб партизанського руху під керівництвом ЦК КП(б)У. Його керівні кадри – командири загонів і з'єднань, що формувалися за згодою партійних органів. Це були колишні керівники партійних організацій, радянських органів влади. Усі вони були членами ВКП(б), членами підпільних обкомів партії, дехто навіть членами ЦК КП(б)У. Це стосується і підпільних груп та організацій.

Склад загонів і з'єднань комплектувався із партійних кадрів, військовослужбовців, які залишалися поза фронтом, утікачів від німецького терору, військовополонених, які врятувалися втечею з німецьких концтаборів. Їх постійно доповнювали повітряні десанти – розвідувальні кадри. У 46 партизанських з'єднаннях, тисячах загонів розвідувально-диверсійних, підпільних організаціях та групах вели вперту боротьбу близько 600 тис. антифашистів.

Це, зокрема, також зазначали і вояки Української Повстанської Армії. “На величезному просторі полісько-білоруських лісів, – пише колишній курінний УПА М. Скорупський, – німці не могли

собі дати ради. Загони советських партизанів посилили свою акцію. Пускали потяги під укуси, щоденно робили напади”.

Одночасно формується протинімецький рух в середовищі ОУН. Уже на першій конференції ОУН у вересні 1941 р. Приймається рішення про підготовку до активної боротьби з німецькими окупантами. Волинь і Полісся стали територією зародження УПА.

Вже влітку 1942 р. обидві ОУН (бандерівців і мельниківців) відправляють в ліси Волині і Полісся значну частину своїх кадрів для боротьби проти німецьких окупантів і червоних партизанів. Перший відділ УПА організував на Поліссі в жовтні 1942 р. С. Качинський (Остап).

Під керівництвом ОУН були організовані інші військові підрозділи, які називали себе сотнями УПА.

В основу політичної платформи військових формувань УПА були покладені такі принципи:

- беззастережне визнання ідей Української самостійної соборної держави як найвищої ідеї українського народу;
 - визнання революційних методів боротьби за вільну Україну у поєднанні з методами визвольної боротьби;
 - проголошення більшовиків і німців окупантами України.
- При цьому ОУН і УПА підтвердили, що вони борються проти імперіалізму, а не проти російського чи німецького народів, які самі були поневолені.

Після поразки німців під Сталінградом (початок лютого 1943 р.) значно зростає рух опору на українських землях. Центр національно-визвольної боротьби поступово переміщається в Західну Україну. До червня 1943 р. група “УПА-Північ” (командувач Клим Савур-Охрім – Клячківський), яка діяла на північно-західних землях, в боях з військовими частинами німців опанувала все Полісся і Волинь. Дії цієї групи поширюються на Вінничину, Житомирщину, Умань та інші місцевості Правобережжя.

Влітку 1943 р. Українська Народна Самооборона в Галичині починає реорганізовуватись у повстанську армію – групу “УПА-Захід” (командувач полковник Шелест – Василь Сидор). Восени 1943 р. Головним командиром УПА стає Роман Шухевич (Тарас Чупринка). У той час до УПА входить Буковинська Українська Самооборонна Армія (командувач Луговий). Існувала ще група

“УПА-Схід”, яка базувалася на Півночі Житомирської, Київської і території Чернігівської областей.

На увагу і окреме наукове дослідження істориків заслуговує проблема участі представників інших національностей поневолених народів СРСР у боротьбі проти окупантів.

Уже в 1943 р. національні загони з кримських татар, грузинів, азербайджанців, донських, кубанських козаків, білорусів проводили активну боротьбу як з німецькими окупантами, так і з червоними партизанами. В листопаді 1943 р. за ініціативою УПА відбулася 1-ша конференція поневолених народів Сходу, яка виробила політичні і практично-організаційні заходи для зміцнення і поширення спільної боротьби проти окупантів. Ці підрозділи спільно з УПА проводили рейди в Крим, Кавказ, Білорусію, Литву, Польщу і Словаччину.

Багатонаціональний був і склад партизанських формувань червоних партизанів. Разом з українцями воювали білоруси, росіяни, поляки, італійці, євреї, французи, німці та представники інших народів.

Під час Другої світової війни український визвольний рух, прагнучи створити незалежну соборну національну державу, розпочав збройну боротьбу на два фронти – з гітлерівським німецьким та зі сталінським великодержавним імперіалізмами. З’явився і третій фронт – проти Армії Крайової і польської реакції. Еміграційний уряд Польщі у Лондоні та Армія Крайова прагнули зберегти в майбутньому своє панування у Західній Україні. Для досягнення цієї мети на східних окраїнах була запланована акція “Буря”, яка призвела до кривавого конфлікту та збройної боротьби між УПА і АК. Незважаючи на зусилля УПА і численні переговори, порозуміння і союзу з Армією Крайовою проти спільних ворогів так і не було досягнуто. Боротьба УПА в Закерзонському краю була, з одного боку, революційною боротьбою із сталінською тоталітарною системою, а з іншого – визвольною боротьбою проти польського гноблення і повернення українських земель у лоно України.

У липні 1943 р. розпочався рейд партизанського з’єднання С. Ковпака в Галичину. Основним його завданням була широка диверсійна акція в глибокому тилу німців, з подальшими рейдами червоних партизанів у Словаччину, Мадярщину. Німцям вдалося оточити ковпаківців у районі Делятина. Окрім запеклих боїв з гітлерівцями, сили яких переважали партизанів у десятки разів,

ковпаківцям в Чорному лісі довелося вести бої з підрозділами УПА. Наполовину розгромлені німцями і частинами УПА, партизани С. Ковпака змушені були повернутися на схід.

Неоднозначною є в історії проблема створення і трагедія дивізії СС “Галичина”. Радянська історіографія писала про неї як про дивізію фашистську, що боролася також і проти партизанського руху і мирного населення. Яка ж справжня історія її створення і яка подальша її доля? Чому протягом десятиліть після війни серед громадськості України побутувала думка, що українські дивізійники – це фашисти, вбивці, погромщики, есесівці? Кому була вигідна така фальсифікація?

Німців, які прийшли в Україну в 1941 р., місцеве населення закономірно вважало спочатку за визволителів від радянської тиранії. Однак, після подій 30 червня 1941 р. німецькі окупанти перейшли до відкритої боротьби проти українського національно-визвольного руху. Після поразки під Сталінградом Червона армія наступала і всім стало зрозуміло, що фашисти програють війну. Тому українська громадськість Західної України в цей період прийшла до розуміння того, що війна може закінчитися тим, що Європа прийде на допомогу і зупинить навалу сталінського війська, що самій Україні для її незалежності потрібні будуть свої збройні сили. Таке боездатне військове з’єднання у складі німецького 13-го армійського корпусу вермахту розглядалося ОУН-УПА як зародок і кістяк майбутніх Збройних сил України.

Документи свідчать про те, що дивізія СС “Галичина” мала постійні зв’язки з УПА і підпільними групами націоналістичного підпілля. Крім того, з дивізії постійно переправлялася зброя до формувань УПА, в самій дивізії переховувались підпільники, коли за ними полювала німецька поліція. Саме формування дивізії СС “Галичина” розпочалося у квітні 1943 р. Німці не дозволяли називати її “українською”, тому що за німецьким законодавством Україна як колонія не могла мати окремої армії чи дивізії. Тому вона була включена до складу військ СС і перебувала під наглядом СС (Вафен СС). Звідси і назва дивізії – СС “Галичина”. Такі дивізії СС були сформовані із французів, голландців, данців та представників інших народів Європи. Необхідно підкреслити, що дивізія ніколи не воювала ні проти своїх повстанців, ні проти Західної Коаліції. Головним її ворогом була Червона армія, яка мала прийти на територію західних областей України.

Незважаючи на те, що дивізію очолював бригаденфюрер Фрайтаг, а серед вищих офіцерів були німці, переважно всі інші офіцерські пости займали українці. Більшість тих, хто прийшов у дивізію, були гімназистами старших класів і студенти. До дивізії зголосилися близько 80 тис. добровольців. Усі вони були переконані, що воюватимуть за незалежність Української держави проти радянських військ. Дивізія налічувала близько 13 тис. осіб.

Виступаючи в присутності Гімлера перед боєм під Бродами, сотник Дмитро Паліїв заявив, що українці воюють поряд з Німеччиною проти більшовицької окупації України, за незалежну Українську державу. Цей виступ Паліїва викликав різке незадоволення німців і під час одного з боїв його застрілив у спину фашист. В боях під Бродами дивізія в основному була розгромлена, з оточення вийшло близько 3 тис. осіб. Частина дивізійників перейшла в ряди УПА, а інша була переформована німцями і передислокована в тил. До самого кінця війни рядовий склад дивізії вимагав від німецького командування перейменування її на Першу стрілецьку дивізію Української армії. Але гітлерівці, проводячи свою політику знищення слов'ян, не могли піти на цей крок. Звісно, що воюючи на боці Німеччини, бійці дивізії були переконані, що воюють проти ворога, воюють за Україну. Можливо історично це була їх помилка, але вони чесно йшли до кінця. Це стало водночас і їх трагедією.

Наближення кінця війни створювало нову політичну ситуацію на українських землях. Події на фронті вимагали створення єдиного політичного керівництва збройної боротьби на фронті і в тилу. 21–25 серпня 1943 р. відбувається III Надзвичайний Збір ОУН, який визначив головні програмні вимоги: право кожного народу на створення своєї держави, рівність усіх громадян України від національної належності, свобода слова, друку, совісті і світогляду. На Зборі було знову підкреслено, що ОУН бореться проти імперіалізму як СРСР, так і фашистської Німеччини.

З ініціативи ОУН-УПА 11–15 липня 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) як Тимчасовий український парламент. Одночасно були створені органи: Президія, Генеральний секретаріат, суд. В основу створення УГВР і її органів було покладено демократичний принцип. Так, до складу УГВР увійшли представники різних регіонів України, а саме: голова

Генерального секретаріату і секретар військових справ Р. Шухевич; голова Великого Збору Р. Волошин; член Президії УГВР о. д-р Галянт, представник Української Греко-Католицької Церкви; член УГВР Ю. Липа – відомий поет, письменник і науковий діяч УГВР; молодий письменник зі східноукраїнських земель Й. Позичанюк; заступник голови секретаріату УГВР майор П. Полтава та ін. УГВР прийняв Акт присяги УПА, перший Універсал до українського народу. Присягу на вірність Україні склав особовий склад усіх частин УПА. Одночасно були визначені плани збройної боротьби проти більшовизму, зокрема і в умовах підпілля.

Після поразки німецько-фашистських військ під Сталінградом, Курськом і Орлом наступив докорінний перелом у ході війни. 23 серпня 1943 р. Червона армія зайняла Харків, 6 листопада – Київ. Відступаючи з Лівобережжя, німецькі окупанти зруйнували Дніпропетровськ, Полтаву, Кременчук, Київ та інші міста. Наприкінці 1943 р. радянські війська зайняли Східну Волинь – Житомирщину, а з весни 1944 р. – Західну Волинь (Луцьк і Рівне), Поділля, а згодом Буковину (30 березня – Чернівці), частину Східної Галичини (10 квітня – Тернопіль). У квітні 1944 р. було зайнято Одесу, в травні – Крим.

Необхідно зазначити, що до приходу Червоної армії у Львів, з весни 1942 р. тут діяла антифашистська підпільна організація “Народна Гвардія ім. І. Франка”. До приходу Червоної армії до міста, яке було центром західноукраїнських земель, оволодіти ним зробило спробу керівництво Армії Крайової Львівського округу, підпорядковане польському еміграційному урядові у Лондоні. Коли війська І Українського фронту наближались до міста, керівник округу полковник Філіпковський 23 липня віддав наказ про виступ в місті своїх сил – 5-ї піхотної дивізії АК та 14-го полку Язловецьких уланів під командуванням майора В. Бялошевича загальною чисельністю близько 3 тисяч осіб. Однак розбити цими силами львівський окупаційний гарнізон і захопити місто аківцям не вдалося. Більше того, вони зазнали істотних втрат, і з боями змушені були відступити. Доволі сильний опір ворога вдалося зламати радянським військам. Львів був зайнятий Червоною армією вранці 27 липня 1944 р. Наприкінці жовтня 1944 р. уся територія УРСР була звільнена від гітлерівців.

Під час Другої світової війни частина українських земель перебувала під румунською окупацією, а Закарпаття – під угорсь-

кою. Під румунською окупацією перебували Північна Буковина, Бессарабія, Трансністрія. На цих землях було встановлено військово-поліцейський терор, запроваджувалася румунізація. На Закарпатті угорська реакція проводила політику колонізації, репресій і переслідування місцевого українського населення. 29 червня 1945 р. за договором між СРСР і Чехословаччиною до УРСР відійшла Закарпатська Україна.

Отже, як бачимо, масовий рух Опору українства не був однорідним. Але його учасників об'єднувало головне – любов до Вітчизни і ненависть до гітлерівців. Кожна зі сторін вносила свою, більшу чи меншу частку, до поборення окупантів і визволення краю, яке настало 28 жовтня 1944 р.

4. Внесок народу України у перемогу над фашизмом. Україна – одна з фундаторів ООН

8 травня 1945 р. у Берліні представники збройних сил СРСР, США, Великобританії та Франції підписали акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. 2 вересня 1945 р. було підписано акт про капітуляцію Японії. Друга світова війна закінчилася. Вона тривала шість років і коштувала людській цивілізації понад 50 млн. осіб вбитими. Величезними були демографічні втрати України. Якщо в січні 1944 р. на її території проживало 41,9 млн. осіб, то наприкінці війни було лише 27,4 млн. Вбиті в боях, померлі в концентраційних таборах, депортовані, евакуйовані та емігранти становили 14,5 млн. осіб. Такою сумною виявилася данина українців Другій світовій війні.

Матеріальні втрати України під час війни становили 285 млрд. крб., або 100 млрд. доларів. Було знищено 714 міст і містечок, 28 тис. сіл, зруйновано 2 млн. будинків, внаслідок чого понад 10 млн. людей залишилися бездомними. Київ знищено на 85 %, Харків – на 70 %, великого руйнування зазнали Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, знищено повністю Тернопіль. Завдано величезних збитків народному господарству України. Знищено понад 16 тис. Промислових підприємств, 28 тис. колгоспів, 870 радгоспів. До Німеччини вивезено з України понад 12 млн. т сільськогосподарських продуктів, велику кількість машин, тракторів тощо. Для відбу-

дови народного господарства УРСР потрібні були великі кошти й титанічна праця українського народу.

Для повернення в Україну сталінського режиму та з метою збереження єдності радянської імперії більшовики частково ідуть на компроміс з українським народом та на певні поступки.

По-перше, зважаючи на те, що серед українського народу залишилася жити ідея державності, ідея національно-визвольної боротьби проти усіх ворогів, більшовикам потрібно було проводити велику ідеологічну, агітаційно-пропагандистську роботу серед населення. Ми вже знаємо, що під час війни для створення ілюзії “самостійності радянської України” був встановлений орден Б. Хмельницького, а українських письменників заохочували писати патріотичні твори на воєнну тематику, п’єси, вірші, з’являються кінофільми, спектаклі, зокрема і вірш В. Сосюри “Любіть Україну” тощо.

По-друге, для того, щоб виглядати в очах українського народу і всього світу єдиним оборонцем і захисником від агресора – німецького фашизму, Сталін дає вказівку своїм ставленикам змінити деякі статті Конституції СРСР і УРСР (1 лютого 1944 р.). На основі цього в УРСР були створені наркомати закордонних і військових справ. Створення наркомату закордонних справ дало можливість уряду УРСР вступати в безпосередні дипломатичні відносини (з дозволу центру) із зарубіжними країнами. Ці зміни стали формальною основою для прийняття Української РСР до ООН. Звісно, це був історичний факт, значення його годі переоцінити.

По-третє, більшовики, поділяючи українців на “вільних”, радянських, і другу частину – їхніх “ворогів”, розпочали активну боротьбу проти українського визвольного-революційного руху, зокрема проти учасників ОУН-УПА, духовенства, наукових, культурних діячів.

По-четверте, після повернення більшовиків в Україну знову працювала тоталітарна сталінська система і її каральні органи, насамперед НКВС. Чоловіче населення “добровільно” забирали в Червону армію і гнали на німецько-радянський фронт, багато з них потрапляли в штрафні батальйони і не повернулися додому. Частина населення, називаючи “ворогами”, притягали до судової відповідальності, багатьох розстрілювали, висилали в Сибір та інші місцевості СРСР.

Закінчення Другої світової війни дало змогу більшовикам кинути всі свої сили на боротьбу з українським повстанським і

підпільно-революційним рухом. Вони кинули проти УПА і підпілля численні загони МДБ, МВС (пізніше), Червоної армії і дали їм можливість і повну свободу для придушення визвольної боротьби українського народу.

На Ялтинській (Кримській) конференції СРСР, США, Великобританії, яка відбулася 4–11 лютого 1945 р., було прийнято постанову про створення Організації Об'єднаних націй (ООН). У квітні 1945 р. відбулася конференція Об'єднаних націй, на яку були запрошені делегації УРСР і БРСР. Україна і Білорусія належали до найбільших союзних республік. Крім того, вони обидві зазнали великих втрат, людських і матеріальних, у Другій світовій війні і зробили великий внесок в розгром фашистської Німеччини. США і Англія підтримали включення УРСР і БРСР до числа засновників організації. Вже 6 травня 1945 р. делегація УРСР прибула до Сан-Франциско. Очолив її народний комісар закордонних справ Української РСР Д. Мануїльський. До її складу увійшли заступник голови РНК УРСР І.С. Сенін, віце-президент АН України акад. О.В. Палладін, учений секретар Президії Академії наук проф. П.С. Погребняк, ректор Інституту історії АН УРСР, проф. М.Н. Петровський. Конференція прийняла Статут міжнародної організації, в якому зазначалося, що головною її метою є врятування людства від страхіть війни, що усі держави – члени організації зобов'язуються розв'язувати всі конфлікти мирними засобами, утримуватися у своїх відносинах від застосування сили, поважати територіальну недоторканість, внутрішню і зовнішню політичну незалежність.

Делегація Української РСР доволі енергійно взялася за роботу. Її пропозиції враховувалися в Раді Безпеки, Економічній і Соціальній Раді з питань прав людини. Беручи участь у роботі конференції, делегація УРСР розгорнула діяльність за розвиток співробітництва із зарубіжними державами. Зрозуміло, що перебуваючи в складі тоталітарної імперії СРСР, делегація УРСР свої дії, пропозиції змушена була погоджувати з Наркоматом закордонних справ СРСР, урядом СРСР і ЦК ВКП(б). 26 червня 1945 р. на конференції відбулася урочиста церемонія підписання Статуту ООН. Разом з іншими делегаціями його підписали представники УРСР – як однієї з країн – засновниць організації, а 22 серпня – Президія Верховної Ради УРСР. Членство УРСР в ООН сприяло налагодженню громадських, наукових і культурних зв'язків УРСР із зарубіжними країнами. Було створене і діє

Українське товариство культурного зв'язку із закордоном, Українська комісія Всеслов'янського комітету СРСР (очолена П. Панчем), Український радіокомітет. Українське товариство культурного зв'язку із закордоном підтримувало зв'язки з країнами Північної Америки, Європи, Азії, загалом в 1945 р. з одинадцятьма країнами.

Водночас і в зарубіжних країнах активно працювали культурні, наукові організації, спілка по зв'язках з УРСР. У США і Канаді прогресивні українці та емігранти створили товариства допомоги батьківщині – Лігу американських українців, Канадське товариство. В Аргентині діяли товариства ім. Т.Г. Шевченка, ім. М.В. Лисенка, ім. І.П. Котляревського; у Берліні – “Червона зоря”, в Уругваї – “Український культурний центр”, у Парагваї – товариство “Слов'янин” та ін.

Отже, Друга світова війна стала суворим випробуванням для українського народу. Протягом всього її часу він вів мужню боротьбу з гітлерівськими загарбниками, відстояв у ній свою свободу і незалежність. Одночасно одна частина українства, не змирившись з існуванням сталінського тоталітарного режиму, вела вперту боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу, а інша – за мирне влаштування післявоєнної Європи, за мирне співіснування у всьому світі.

Тема 14

ПОВОЄННА УКРАЇНА

Друга світова війна мала для України не лише трагічні наслідки. Повоєнна Україна значно змінилася: розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно поновився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави.

Це був час, коли народи СРСР нарешті отримали незначні матеріальні блага від політичної та економічної потужності радянської країни, коли невирішені проблеми породжували у пошуках рішень нові підходи, коли відступ від сталінізму і свіжі погляди у будівництві комунізму виразно спостерігалися в усіх республіках Радянського Союзу. Однак зростання значення України в СРСР ніяк не змінило того факту, що інтереси України залишалися цілком підпорядкованими інтересам радянської імперії загалом. Тему повоєнної історії України пропонуємо розглянути за таким планом:

1. Народне господарство України після закінчення Другої світової війни. Злочини сталінізму в Україні в повоєнний час

У вересні 1945 року закінчилась Друга світова війна. Світ, що відстояв волю і незалежність у двобої з фашизмом, поволі повертався до мирного життя. Українські землі, які волею долі були безпосередньо втягнуті в страшне горнило війни, жили також надією на визволення, на краще життя і долю.

Що ж являла собою Україна в ті перші післявоєнні роки?

У територіальному аспекті Україна змінила свої кордони. Так, у червні 1945 р. Чехословаччина відмовилася від Закарпаття, що стало основою для утворення Закарпатської області. До кінця літа того самого року було вирішено питання про українсько-польський кордон. Новий кордон проходив вздовж Бугу і на схід від Сяну, по так званій лінії Керзона, і символізував собою новий етап фальсифікації української історії в угоду кремлівським політикам. Що

стосується південних кордонів, то після війни відновлено кордон з Румунією, ратифікований ще в 1940 р. Через десять років після війни декретом Верховної Ради СРСР Україні був переданий Крим.

У перші післявоєнні роки жахливим було соціально-економічне становище України. Матеріальні втрати від наслідків війни становили близько 285 млрд. крб. Було знищено 714 міст і містечок, 28 тис. сіл, понад 10 млн. людей залишилися без житла. Величезні втрати спричинило воєнне лихоліття в економіці: знищено більш як 16 тис. промислових підприємств, 28 тис. колгоспів та 870 радгоспів.

Та найстрашніші і непоправні втрати для України – це людські жертви населення, яке зменшилося на 4,5 млн. осіб.

Серед них ті, що полягли на полях боїв, депортовані на примусову працю в чужі краї та сотні тисяч українців, засланих до сталінських виправних таборів.

Страшною ціною загибелі мільйонів людей і понівеченою землею Україна отримала право бути представленою в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Рішення це було прийняте 8 лютого 1945 р. на Ялтинській конференції. 30 квітня 1945 р. делегація УРСР була запрошена в Сан-Франциско, де її репрезентував міністр закордонних справ України Д.З. Мануїльський. Він став головою Першого комітету (з питань політики і безпеки) першої сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відкрилася в Лондоні в січні 1946 р. При формуванні складу основних органів ООН серед 17 країн УРСР була обрана членом Економічної і Соціальної Ради ООН терміном на один рік.

Українська республіка вступила до численних спеціалізованих органів і агентств ООН: Статистичної комісії, Комісії з питань прав людини, Комітету в справах біженців і переміщених осіб тощо. У березні 1947 р. УРСР стала членом Економічної комісії ООН для Європи. У грудні 1945 р. Україна приєдналася до ЮНРРА (Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй) – міжнародної організації для подання допомоги країнам, що потерпіли під час Другої світової війни. Згодом у Києві відкрилася місія ЮНРРА на правах дипломатичного представництва. До середини 1947 р. Україна одержала від ЮНРРА промислових продуктів та товарів на 188,2 млн. доларів.

Водночас Україна була міцно прив'язана до політичної діяльності СРСР на міжнародній арені. Поряд зі спільною боротьбою проти розпалювання військової агресії, припинення виробництва і

випробування атомної та інших видів зброї, УРСР не могла виступати в самостійних зовнішньополітичних акціях, що принижувало її суверенітет і міжнародне значення. Так, у травні 1947 р. Україні було заборонено встановлювати прямі дипломатичні зв'язки з Великобританією. Це свідчило про те, що членство УРСР в ООН, як і в інших міжнародних організаціях, залишалося формальним, українські дипломати змушені були виступати як представники великодержавної політики СРСР.

Уряд СРСР велике значення приділяв відбудові народного господарства України, як однієї із найбільш економічно важливих складових частин тоталітарної держави. Верховна Рада СРСР виділила для відбудови України 20,7 % від загальносоюзних капіталовкладень за роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.). План відбудови народного господарства передбачав передусім відродження важкої промисловості: металургії, паливно-енергетичного комплексу, залізничного транспорту.

Серед першочергових завдань уряд поставив перед українським населенням завдання відновити роботу металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я, відбудувати Дніпровську гідроелектростанцію, використовуючи нову технологію, вугільну промисловість Донбасу, спорудити газопровід Дашава – Київ. У машинобудуванні передбачалося відкрити заводи вугільного й енергетичного обладнання, паровозо- й вагонобудування, електромашинобудування та сільськогосподарського машинобудування, заводи хімічної промисловості, спорудити велику кількість цукрових та молочних заводів, м'ясокомбінатів, повністю відновити залізниці та вокзали, річковий та морський транспорт, відбудувати й спорудити підприємства будівельних матеріалів.

А виконувати це було нелегко. Не вистачало техніки, досвідчених кадрів, нової технології, не вистачало найнеобхіднішого для життя. Незважаючи на це, вже у 1947 р. стали до ладу турбіни Дніпровської ГЕС, були відбудовані теплові електростанції, такі як Зуєвська, Штерівська, Курахівська в Донбасі. У 1948 р. відновили свою діяльність Новокраматорський комбінат, Харківський турбогенераторний і тракторний заводи. Почали випускати продукцію такі нові заводи, як Київський мотоциклетний, Харківський підшипниковий, Львівський і Вінницький інструментальні заводи тощо.

Цікавим є те, що у 1952 р. в Україні було створено МЕСМ – малу електронну лічильну машину. У той час вона була єдиною на європейському континенті ЕОМ. Саме на ній прораховували найважливіші термоядерні процеси, космічні польоти. Одним з учасників створення ЕОМ був Б.М. Малиновський. Невдовзі в Україні було налагоджено випуск ЕОМ. У ВНЗ готували спеціалістів для їх обслуговування. Системи ЕОМ використовували в навігації, для виявлення надводних і підводних човнів, у серійному випуску чотирьох поколінь ракетних комплексів, у цифровій елементній базі калькуляторів тощо.

З великими труднощами, значно повільніше відбудовувалися і ставали до ладу підприємства легкої промисловості. Так, у 1948 р. відновив свою роботу Дарницький шовковий комбінат. Зросло виробництво цукру в Україні, що дало їй можливість забезпечувати СРСР в три рази більше цукром, ніж в довоєнні роки. Проте доволі повільними темпами розвивалась будівельна промисловість, що загострювало і до того важке становище з житлом.

Нелегко доводилося і відбудові західноукраїнських областей. Труднощі відбудови і розвитку промисловості тут були зумовлені нестачею обладнання, сировини, кваліфікованих кадрів, репресивними діями нової влади проти місцевої науково-технічної інтелігенції. Депортувавши національні кадри інтелігенції, сталінський режим змушений був масово спрямувати на роботу у західні області України понад 20 тис. кваліфікованих робітників, 2 тисячі інженерів, 44 тисячі вчителів, 27 тисяч медичних працівників та інших фахівців. І невдовзі, завдяки спільній праці, вони зуміли лише в Галичині підняти випуск валової продукції у 6–8 разів за рахунок будівництва нових підприємств і розширення старих, показники росту промисловості зросли майже у 4,5 раза протягом 1950-х років. За роки 4-ї п'ятирічки обсяг валової продукції промисловості у західних областях України зріс більше як у 3 рази, а питома вага валової продукції – становила 7,2 % від обсягу виробництва УРСР.

Однак незаперечним залишається той факт, що якби не антинародна сталінська національна політика, наша країна набагато швидше піднялася б після воєнного лихоліття.

Незважаючи на геноцид і сталінську диктатуру, український народ зумів за короткий час піднести свою землю з руїн. Тільки за

офіційними даними, в 1950 р. Україна вже виробляла 47,8 % всесоюзної продукції чавуну, 30,6 – сталі, 33,2 – прокату, 53 – залізної руди, 30 – вугілля, 71,6 – цукру. Обсяг валової продукції промисловості України протягом 1946–1950 рр. збільшився у 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Сільське господарство у 1950 р. давало 91 % продукції довоєнного рівня.

Не треба забувати, що відбудова народного господарства відбувалася у важких умовах тоталітаризму, відсутності грамотної, добре продуманої економічної стратегії, яка замінювалася “голим ентузіазмом” та нелюдською працею цілого покоління людей. Український народ добре пам’ятає і завжди буде шанувати представників усіх республік, котрі у важкі роки допомогли йому у відбудові свого рідного краю.

Водночас, відзначаючи деякі успіхи у відбудові промислового комплексу України, необхідно сказати і про катастрофічне становище, що складалось у сільському господарстві республіки.

Не перший раз відбудовувала Україна своє господарство, але коли після Першої світової війни і громадянської розрухи вона спиралась на закони вільної економіки, розумного державного регулювання ринку за допомогою кредиту, системи контракції, налагодження еквівалентного обміну між містом і селом, то в 1940-х роках ситуація була вкрай відмінна.

Сталінська тоталітарна держава не могла та й не бажала перейти до економічних методів господарювання, оскільки останні суперечили командно-адміністративній системі, що склалася в СРСР. Саме тому нової аграрної політики не було створено. Механізм командування, способи викачування ресурсів із села, зневажливе ставлення до умов життя сільських трударів не тільки не послабили, а навпаки, набирали дедалі потворніших форм. Заміна об’єктивних економічних законів догматичними теоріями, коли методами керівництва стають екстремальність та злочинне ставлення до свого народу, звичайно призводить до страшного лиха.

На кінець 1945 р. в Україні були відновлені практично усі колгоспи. Посівні площі досягли 65,6 % рівня 1940 р. З цих земель був зібраний непоганий урожай. Такі результати за значного зменшення порівняно з довоєнним періодом трудових і матеріальних ресурсів були досягнуті завдяки збільшенню обсягів обов’язкових

поставок. Фактично люди працювали на межі своїх можливостей, віддавали останнє, виконуючи розпорядження “центру”.

Однак не рахуючись з об’єктивними умовами, уряд висунув перед українським народом завдання, спрямовані на форсоване відновлення усіх повоєнних оброблюваних площ. Піднімаючи зобов’язання для сільських трударів, центральні органи не забезпечували їх усім необхідним. Так, у 1945 р. більшість тракторного парку республіки вимагала капітального ремонту. Не забезпечувались колгоспи і насінням, добривами тощо, повністю була відсутня наукова агротехніка. На великих площах сівбу проводили вручну, переважно некондиційним насінням. Важке становище склалося і в тваринництві. На кінець 1945 р. поголів’я усіх видів худоби сягло 43 % від повоєнного рівня, а кормових культур було засіяно лише 29 %.

Отже, вже наприкінці 1945 р. у сільському господарстві України, як і в багатьох інших регіонах СРСР, склалася вкрай несприятлива ситуація, яка вимагала серйозного перегляду аграрної політики і передусім відмови від подальшого адміністративного форсування посівних площ без відповідного нарощування матеріальних ресурсів, перегляду заготівельної політики, підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, відмови від силового адміністративного втручання у справи колгоспників.

Труднощі сільського господарства були посилені вкрай несприятливими умовами 1946 р. Зима 1945–1946 рр. у більшості районів була малосніжною, весна видалась посушливою. Це призвело до масової загибелі посівів озимих і ярих культур. У 120 районах Харківської, Луганської, Сумської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей не зійшло майже 550 тис. зернових культур, або 20 % посівів.

Замість того, щоб надати потерпілим районам реальну допомогу, республіканські органи, виконуючи розпорядження союзного керівництва, уже з весни 1946 р. розпочали “битву за врожай”, яка переросла у битву за вилучення у селян останнього хліба. Так, липневий 1946 р. пленум ЦК КП(б)У, незважаючи на катастрофічне становище, що склалося у південно-східних областях, зажадав безумовного виконання планів завищених хлібозаготівель і оголосив це найважливішим завданням усіх партійних і радянських організацій. Саме на вилучення зерна, а не на врятування від голоду селян, вони повинні були мобілізувати всі сили і засоби.

Партійні органи успішно використовували для посилення хлібозаготівельної кампанії репресивні дії проти голів колгоспів та радгоспів, кампанію тиску через пресу, пошук ворогів і диверсантів серед колгоспників. Тільки за перший квартал 1947 р. було розглянуто 1681 кримінальну справу про злочини голів колгоспів, які майже усі були ув'язнені як “вороги народу”. Особливу старанність проявляли адміністративні органи Київської, Кам'янець-Подільської, Чернігівської, Луганської, Одеської областей. Основними видами злочинів залишались господарські, пов'язані передусім з невиконанням державних замовлень.

Через посуху і надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було платити трудовні селянам, що призвело взимку 1946–1947 рр. до голоду в Україні. Загалом на 1 особу населення в колгоспах України у 1946 р. припадало лише 36 кг зерна, що, зрозуміло, не могло забезпечити навіть мінімальні потреби населення. Намагаючись відвернути голод, уряд України на чолі з М.С. Хрущовим звернувся по допомогу до центру. У допомозі було відмовлено.

А тим часом у селах республіки складалася катастрофічна ситуація. Внаслідок недоїдання серед сільського населення поширилася дистрофія. До літа 1947 р., за неповними даними, в Україні було зареєстровано більш як 1 млн. хворих на цю хворобу. Поширювався тиф. Зростала смертність. Голод спотворював моральні норми, штовхав людей на злочини, приводив до божевілля

Особисті дії М.С. Хрущова як керівника республіки, спрямовані на порятунок людей від голодної смерті та звернення про допомогу до Сталіна, коштували йому усунення з посади першого секретаря ЦК КП (б)У у березні 1947 р. На його місце був поставлений “видатний діяч більшовицької партії” Л.М. Каганович.

Отож, як тільки в Україні погіршувалася соціально-економічна ситуація, Й. Сталін вбачав одним з найефективніших засобів виходу з неї посилення політико-ідеологічного тиску, пошуку “ворожої руки” та “шкідників”. Враховуючи це, Л.М. Каганович провів чистку українських національних кадрів. У 1947 р. за націоналістичні ухили зазнали переслідувань Олександр Довженко, Максим Рильський, Юрій Яновський, Олекса Кундзич, а згодом Андрій Малишко, Євген Кирилюк та багато інших. Володимира Сосюру критикували за вірш “Любіть Україну!”. Були піддані

гострій критиці твори істориків з історії України, які начебто усї насичені націоналістичним духом.

Л.М. Кагановича після кількамісячного перебування в Києві відкликали назад до Москви, і національна політика на українських землях стала трохи поміркованішою з огляду на стан політичного напруження на західноукраїнських землях. На початку 1948 р. М.С. Хрущова удруге було призначено Першим секретарем ЦК КП(б)У.

У 1949 р. республіканський уряд очолив Леонід Мельников, за директивами котрого із звинуваченням у націоналізмі було виключено з лав КП(б)У понад 22 тис. комуністів. З 1951 р. починається нова хвиля репресій серед літераторів і митців України. За націоналізм знову піддавався критиці Володимир Сосюра за вірш “Любіть Україну!”, надрукований ще в роки Другої світової війни. Тоді він не здавався націоналістичним, але у час “успішної побудови соціалізму” викликав багато надзвичайно гострих нападів і звинувачував поета в націоналізмі. В редакційній статті газети “Правда” за 2 липня 1952 р. з приводу цього вірша говорилося, що підписатися під ним міг би “будь-який недруг українського народу... скажімо Петлюра, Бандера та ін.”.

Саме тоді починаються гоніння на Олександра Корнійчука та його дружину – польку за національність – Ванду Василевську, а також композитора Данкевича за оперу “Богдан Хмельницький”. Будь-який вияв національної самобутності української мистецької інтелігенції сприймався як прояв українського буржуазного націоналізму, який може зашкодити вихованню молодих людей у дусі відданості радянським ідеалам, покори тоталітарній державі. У суспільних науках не допускалося інакомислення, все більше утверджувалися догматизм і диктат.

Окрім того, сталінсько-беріївська репресивна машина продовжила нові депортації. Згідно з рішенням Державного Комітету Оборони з Криму в травні 1944 р. було виселено всіх кримських татар (понад 230 тис. осіб), греків, вірмен і болгар.

Найбільше репресій випало у цей жахливий час на долю західноукраїнських земель. Сотні тисяч українців, насамперед із західних областей, були в цей час депортовані на Далекий Схід і на Північ СРСР. Серед причин вислання – політичні, релігійні мотиви, супротив запровадженню колективізації, співпраця з ОУН і УПА.

Було репресовано багато колишніх військовополонених. На XX з'їзді КПРС в 1956 р. Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов у таємній доповіді відзначив, що Й. Сталін обдумував плани виселення всього українського народу, проте українців було надто багато і не було території, яка могла б їх усіх вмістити.

Українська Повстанська Армія на західноукраїнських теренах була дієвою силою супротиву запровадженню тоталітарного режиму. УПА протистояла примусовій мобілізації українців до лав Радянської армії, депортації населення, колективізації.

Значною політичною подією у 1946 р. була ліквідація радянською владою Української Греко-Католицької Церкви. Ще у квітні 1945 р. було арештовано й ув'язнено митрополита Йосипа Сліпого, усіх єпископів, ліквідовано усі церковно-освітні установи, проведені арешти серед монахів та монашок, духовенства. У березні 1946 р. їх засуджено на довголітнє вислання до виправних таборів. У цих умовах ініціативна група на чолі з Г. Костельником, Мельником та Пальвецьким зібрала санкціонований органами НКВС так званий собор, на якому було проголошено скасування Унії з Римом і підпорядкування Української Церкви Російській Православній Церкві. Аналогічне скасування Унії відбулося і на Закарпатті на Мукачівському з'їзді 28 серпня 1949 р.

Отже, ми бачимо, що проведений у березні 1946 р. Львівський Собор був не чим іншим, як актом виправдання насильства над Українською Греко-Католицькою Церквою.

2. Національно-визвольний рух в роки повоєнного сталінського режиму

Після закінчення війни, представляючи себе як оборонців “самостійної” України, сталінське керівництво повело боротьбу з українським революційно-визвольним рухом, УПА. Ситуація для ОУН-УПА ставала вкрай важкою, але не безнадійною. Після закінчення Другої світової війни політичний розрахунок керівництва ОУН(б) полягав у тому, що після розгрому Німеччини держави Заходу воюватимуть проти СРСР. Послаблений війною з фашистським рейхом, Радянський Союз зазнає поразки, і ОУН-УПА можуть опанувати владу в Україні.

Провід ОУН(б) видав Декларацію, в якій твердо підійшов до питання подальшої української визвольної боротьби, наголосив на необхідності “вести дальше збройну революційну боротьбу”. У той самий час підкреслювалося: “Нам треба берегти й розбудовувати максимум революційних сил до часу вирішального, чергового моменту”.

Отже, ОУН(б) відкинула орієнтацію на швидке визволення.

Влітку 1945 р. відновилася Польська держава, до складу якої були включені українські землі на захід від “лінії Керзона”. 16 серпня 1945 р. було укладено договір про радянсько-польський кордон. За винятком двох змін на користь Польщі, це був кордон, утворений в 1939 р. Для оборони місцевого українського населення і розширення сфери дій провід ОУН сформував там окремих Краєвий провід під керівництвом Ярослава Старуха (Стяга), якому була підпорядкована окрема формація УПА під командою М. Онишкевича (Ореста).

З відновленням більшовицької влади в Україні розпочалися сутички, а потім бої УПА з частинами НКВС. Першою, доволі великою акцією проти УПА була акція ще в квітні–травні 1944 р., а сигналом до неї була засідка відділу під командуванням Енея на конвой командувача 1-м Українським фронтом генерала Ватутіна, який був важко поранений і помер у Київському шпиталі.

Напередодні акції з’явилося “Звернення (перше) до УПА і УНРА”, підписане Хрущовим, Гречухою та Коротченком, керівництвом, УРСР, із закликом до переходу на бік Червоної армії для спільної боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Акція розгорнулася на північ від залізниці Ковель – Рівне – Шепетівка. Однак упівці, будучи розбитими, зуміли прорватися з оточення й перейти в Пустомитівські ліси.

Вершиною першої спроби ліквідувати УПА, а також найбільшим боєм УПА проти НКВС був бій під Грубами, що на Кременеччині в квітні 1944 р. Було оточено (за радянськими даними) до 4 тис. повстанців, але під прикриттям ночі їм не вдалося прорватися через застави НКВС.

Після цієї операції настало затишшя. Почалася деконцентрація відділів УПА. Вони конспірувалися. Цей час був використаний для ведення пропагандистських акцій і посилення військового та ідеологічного вишколу бійців УПА.

Керівництво НКВС розуміло, що перші удари по УПА не завдали їй великих врат. Це було причиною підготовки нових заходів для ліквідації цієї військової структури. З цією метою було вирішено передусім провести широку пропагандистську кампанію. 27 листопада 1944 р. з'явилося друге “звернення” до населення західних областей України. Його метою було: по-перше, “розбити” ідейні основи українського революційного руху; по-друге, вказати безперспективність визвольної боротьби.

Центральним пунктом “Звернення” була обіцянка широкої амністії для тих, хто залишить ряди Української Повстанської Армії та Української Народно-Революційної Армії.

В листопаді 1944 р. почався великий наступ проти УПА та підпілля на Львівщині, Кременеччині, Волині, Гуцульщині. В січні 1945 р. війська НКВС блокували Бродівщину, Радохівщину, Сокальщину. У лютому 1945 р. найбільша акція проти УПА відбулася на Волині. УПА мала великі втрати. Але, хоча цей наступ і завдав великих втрат повстанському руху, однак не досяг ліквідації УПА.

Після невдачі цього наступу керівництво НКВС почало готувати чергову акцію. Наступ розпочався в березні 1945 р. – на Львівщині, в квітні – на Підкарпатті та Карпатах і тривав два місяці.

Треба зазначити, що після капітуляції Німеччини в травні 1945 р. було помітно хвилювання в рядах УПА, підпіллі, в широких масах українського народу, що їх підтримували. Кожен націоналіст розумів, що після закінчення війни, з якої СРСР вийшов переможцем, він матиме змогу кинути дуже великі сили на боротьбу з революційно-визвольним рухом. Це створювало психологічний фон, який був важким ударом по ОУН-УПА.

Використовуючи це, 19 травня 1945 р. керівництво УРСР виступило з новим (третім) зверненням до УПА й підпілля. М.С. Хрущов та інші керівники Радянської України, перестерігаючи “підлих наймитів Берліна” перед “гнівом народу”, визначили термін зголошення членів УПА для “чесного спокутування своїх злочинів”.

Це звернення частково досягло своєї мети. До НКВС з'явилася значна частина людей, що ухилилися від мобілізації в Червону армію, знайшовши притулок в УПА, вояки УПА та підпільники. НКВС відпустила їх додому, деяким навіть надали посади в місцевій адміністрації, від інших було взято підписку про переселення на схід.

Однак основні кадри та сили ОУН-УПА й не думали здаватися. Ситуація вимагала негайного втручання керівництва ОУН і УПА. Цими заходами стала активізація збройної боротьби й пропагандистська діяльність, щоб заманіфестувати волю для боротьби, введення в життя нових методів і форм боротьби. З цією метою після наради в ГК УПА з'являється наказ генерала Т. Чупринки-Шухевича “До бійців і командирів УПА”. В ньому, зокрема, наголошувалося: “Ще завятіша боротьба є нашою відповіддю на всі підступні звернення уряду УРСР”. Про перспективи боротьби в змінених обставинах вказувалося: “Революційний рух поневолених народів та протиріччя між державами і СРСР зростають”.

Одночасно з наказом ГК УПА з'являється “Декларація Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни”.

Разом з посиленою пропагандистською діяльністю з першої половини червня 1945 р. відділи УПА почали зачіпні акції. Криза, викликана закінченням війни, була подолана.

Ситуація, що склалася в західних областях України, була доволі таки напруженою. Її ускладнювали репресії проти населення, що розпочалися знову. В ході боротьби проти УПА вони здійснювалися також і проти цивільного населення, яке висловлювало своє невдоволення в зв'язку з ліквідацією Української Греко-Католицької Церкви, примусовою колективізацією, жорстокістю дій НКВС. Саме вони були однією з головних причин, що збройний опір ОУН-УПА в цей час був набагато сильнішим, ніж до війни.

Дії УПА в другій половині 1945 р. були спрямовані на збереження організацій та військових відділів перед ударами НКВС, на реорганізацію УПА й підпілля до дій в нових умовах. Широка діяльність ОУН-УПА в другій половині 1945 р. спричинилася до повернення моральної постави бійців УПА та всього населення. В зв'язку з тим, що для існування великих відділів УПА не було умов після закінчення війни в Європі, курені УПА реорганізовувалися у відділи (силою сотні) та підвідділи (чоти). Деякі з них, незважаючи на складність ситуації, вели свою діяльність за межами українських земель. Так, у квітні 1946 р. керівництво УПА послало кілька сотень в “пропагандистський марш” у Чехословаччину. Метою його було налагодження контактів і встановлення ділового співробітництва зі словацькими націоналістами, підтримка Демократичної партії пер-

шими післявоєнними виборами, які відбулися в травні 1946 р. В досягненні своєї мети було висунуто і всіляко пропагороване гасло: “Єдність слов’ян проти Праги, Варшави і Москви!”

Дії підрозділів НКВС не знищили УПА, і тому в першій половині його керівництво підготувало новий наступ на УПА та підпілля. Ця нова акція тривала півроку і увійшла в історію УПА як період “великої блокади”. Але навіть у той час дії упівців не обмежувалися обороною. Відділи УПА вели наступальні акції політичного та воєнного характеру. Насамперед вони вели завзяту противиборчу агітацію на виборах до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.).

Треба відзначити, що з листопада 1944 до червня 1946 рр. війська НКВС провели три великі наступальні операції проти ОУН і УПА, яка зазнала великих втрат. Але сили й основна структура революційного руху залишилися. Підпілля зберегло свою організацію.

У складній ситуації продовжувалися дії УПА і на Закарпатті. Закарпаття, як відомо, – українські землі за так званою лінією Керзона, тобто Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя. Згідно з договором між Польщею та УРСР, який був підписаний 8 вересня 1944 р., відбулася репатріація з західних теренів України польського населення до Польщі, а українського з його етнічних вищезазначених територій – до УРСР. У 1946–1947 рр. близько 800 тисяч поляків із західноукраїнських теренів було переселено до Польщі.

Як свідчать факти, переселення ж українців із Закарпаття до України добровільним назвати важко. Так звана “добровільність” вимушена була терором, який здійснювали і Польська армія, і міліція, а також підпільні антиурядові організації, насамперед Армії Крайової та Національних збройних сил. На початок серпня 1946 р., коли було офіційно оголошено про зміцнення “репатріації”, на територію України було переселено близько 500 тис. українців.

Примусова переселенська акція викликала рішучий спротив української спільноти. На боці українського народу стало революційне підпілля, військові відділи УПА. Проти них вели боротьбу польські дивізії та спеціальні частини безпеки. 29 березня 1947 р. керівництво Польської робітничої партії, очолюване В. Гомулкою, прийняло рішення про нове виселення українців. 17 квітня була сформована так звана оперативна група “Вісла”, перед якою було поставлене завдання: за участю радянської та чехословацької армій

розгромити сили УПА і переселити українське населення у Західні воєводства Польщі, тим самим ліквідувати в країні українську національну меншість. Переселенська акція під кодовою назвою “Вісла” розпочалася 28 квітня 1947 р. Насильно було виселено 150 тис. українців у північні і західні регіони Польщі. В таємних документах було зазначено, що головною метою акції є асиміляція українців у польському середовищі. “Не вживати у відношенні до цих переселенців окреслення: “українець”. Для тих, хто чинив супротив при переселенні, польське партійне керівництво створило табір в Явожно, який знаходився на території гітлерівського концтабору Освенцім. Над “непокірними” з 1 травня по 31 липня 1947 р. було виконано 133 смертні вироки. З 1947 до 1950 рр. військові суди засудили до смертної кари 342 українці.

У травні 1947 р. був укладений договір про проведення Польською стороною та сторонами СРСР й Чехословаччини спільної акції проти УПА. Згідно з ним радянські і чехословацькі війська заблокували радянсько-польський кордон, а Польська армія розгорнула наступ проти УПА. Загони УПА були розпорочені, частина відділів УПА змогла здійснити рейд через Чехословаччину до Німеччини, де склала зброю перед американською окупаційною владою. Влітку 1948 р. до Чехословаччини рейдували рештки повстанських відділів з Холмщини, Підляшшя. Про рейди і появу відділів УПА в Німеччині та Австрії говорили в світовій пресі, почали їх коментувати.

Отже, супротив на Закерзонні розгорнувся в збройну боротьбу українського народу, яка тривала три роки. “Не підлягає сумніву, – стверджує львівський дослідник Ярослав Дашкевич, – що основною метою акції “Вісла” було знищення частини української етнічної території, виправлення несприятливої для поляків етнодемографічної ситуації на східних кордонах, насильницька денационалізація розпороченого українського населення разом з цілим комплексом супровідних заходів, що в сукупності становлять зміст поняття “етноцид”.

Час вимагав істотних змін, і в 1947 р. в УПА вони відбулися. Коли надії на швидкий початок війни між Заходом і СРСР не виправдалися, було вирішено використати засаду зберігання сил шляхом розформування відділів УПА на малі підвідділи, чоти. Р. Шухевич, який за свою провідницьку роль в русі на пропозицію

С. Бандери був підвищений до ступеня генерал-хорунжого (лютий 1946 р.), організував переформування УПА. 30 травня 1947 р. він видав для УПА й ОУН інструкцію, в якій повністю зрівняв членів ОУН і УПА в підпільній мережі. Цю інструкцію можна трактувати як продовження процесу ідеологічної злуки ОУН і УПА в одну формацію. Відтоді ОУН і УПА називалися “Збройним підпіллям”.

Завдання ОУН-УПА були влучно охоплені в постановах 1-ї Конференції закордонних частин ОУН(ЗЧ) від вересня 1947 р. Роль ОУН була визначена в такий спосіб: “На попередньому етапі, під час війни, найсильнішу потугу мали революційно-мілітарні дії. На теперішньому етапі доцільність вимагає посилення суспільно-політичної і пропагандистської роботи”.

Вже у 1948 р. виразно важливішим від збройного стає ідеолого-пропагандистський відтінок визвольної боротьби. Це період, коли на передове місце стають талановиті публіцисти-пропагандисти, зокрема Петро Полтава, У. Кужіль, Осип Дяків-Горновий, Ярослав Старух-Ярлаж, Р. Мох, Осип Орленко та ін. Тільки в 1948 р. в підпільних друкарнях було надруковано 70 брошур, листівок, художніх видань. Ця діяльність продовжувалася і пізніше.

Однак на початку 1950-х років дії ОУН-УПА послаблюються. Особливо це стало помітно після смерті у бою командира УПА генерала Р. Шухевича – “Тараса Чупринки” 5 березня 1950 р. До 1952 р. ОУН-УПА як масова організована сила перестала існувати. Надії керівництва ОУН-УПА на радянсько-американський конфлікт, який дав змогу би відродити державність України, не справдилися. Не допомогли в цій ситуації і встановлені контакти зі спецслужбами Англії та США.

Треба зазначити, що окрема проблема – це характеристика ОУН в еміграції. Серед української еміграції у післявоєнний період діяли фракції ОУН. Їх кількість збільшилася до трьох. У повоєнні роки виникла нова група, що відділилася від закордонних частин ОУН (Бандери). Ця група “ОУН за кордоном”, очолювана А. Ребетом, вийшла за межі ідеології інтегрального націоналізму. Фракція А. Мельника теж зберегла назву ОУН і підкреслювала свою вірність ідейним традиціям довоєнного націоналізму. Вона об’єднувала переважно поміркований елемент і виявляла консервативні тенденції. Традиційна ідеологія націоналізму найкраще збереглася в закордонних частинах ОУН.

Складовою частиною національно-визвольних змагань українського народу впродовж 1950-х років були страйки та повстання політв'язнів, організовані й керовані великою мірою членами ОУН і УПА. Одним із перших таких повстань було повстання у Магадані в 1953 р., очолюване членом ОУН М. Симчич. У керівництві жіночим повстанням у Кінгірі в 1954 р. брали участь Н. Михайлевич, Л. Берщадська, а чоловічим – член ОУН А. Задорожний. У повстанні в Воркуті у 1954 р. брали участь українці, а керував ними А. Грицак та ін. У 1956 р. вибухнуло повстання в'язнів у Тайшеті, в організації якого брав участь член ОУН В. Солодкий. Внаслідок цих повстань уряд СРСР проголосив у вересні 1956 р. часткову амністію, і багато учасників визвольних змагань повернулися в Україну.

Отже, український визвольний рух в післявоєнний період не тільки вистояв у боротьбі, але й досягнув успіхів. Більше десяти років збройно-політичної боротьби ОУН і УПА з найбільшими потугами світу, боротьби, що велась в умовах мирної стабілізації в Європі і охоплювала значну частину території України – явище, значення якого не можна применшити. Ці роки збройно-політичної боротьби ОУН-УПА вказують на великі джерела сили українського народу в боротьбі за свою незалежність, є значною подією в історії національно-визвольних змагань народів.

В такий спосіб за короткий час український народ зумів відбудувати своє народне господарство, закладаючи в ньому підвалини для його подальшого економічного розвитку. Одночасно тут чітко простежуються труднощі цього розвитку в усіх сферах життєдіяльності суспільства, зумовлені безроздільним пануванням командно-адміністративної системи, сталінсько-беріївської репресивної машини.

Результатом глибоких внутрішніх процесів, що відбувались в українській спільноті віками, був національно-визвольний рух, діяльність ОУН. Це була визначна ланка в історичному ланцюзі подій українства.

Тема 15

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.)

У 1950-ті роки Україна вступила, перебуваючи в лещатах апогею нелюдського тоталітарного режиму, який з нечуваною жорстокістю втілювала комуністична партія, зміцнюючи диктатуру. Духовна атмосфера республіки і надалі залишалася отруєною злочинами проти людини, її розуму, волі, гідності. Усе це жахливо впливало на політичний, економічний, духовний стан української нації, її генотип. Необхідність кардинальних змін в умовах післявоєнного світу розуміла радянська верхівка. Не згасала віра у крах тоталітарної комуністичної системи в очах мільйонів простих людей.

1. Лібералізація суспільного життя в Україні після смерті Й.В. Сталіна та її згорання

Новий період в історії комуністичної держави розпочинається 5-го березня 1953 р. в зв'язку зі смертю її кривавого вождя Й. Сталіна. Перед партійно-державним апаратом постала необхідність негайно знайти шляхи для вдосконалення комуністичної імперії, забезпечивши подальший її розвиток в нових історичних умовах світового прогресу. Старі методи до здійснення нових реформ вже не підходили, залишався лише шлях певної загальної лібералізації режиму зверху. Так відразу командно-бюрократичною системою визначалися межі майбутньої “відлиги”. Для її здійснення залишалося знайти лідера, який би був наділений такими якостями, як політична сміливість, готовність до особистого ризику, віра в існуючу систему та в можливість її покращання. Подібні якості від природи мав М.С. Хрущов, якому після недовгої боротьби з конкурентами – Л. Берією, В. Молотовим, Л. Кагановичем, Г. Маленковим, членами так званого “колективного керівництва” – в липні 1953 р. і вручили мандат на реформи.

Для ідеологічного обґрунтування нових змін була допущена критика культу особи, зміст якої зводив недоліки і злочини тоталітарної комуністичної системи до збочень особи Й. Сталіна. При цьому сам ініціатор десталінізації керувався принципом, що ім'я Сталіна невід'ємне від марксизму-ленінізму. У 1957 р. в розмові з редактором газети “Нью-Йорк Таймс” М. Хрущов відповідав: “Сталін допустив багато помилок в останній період своєї діяльності, але він зробив багато хорошого для нашої країни, для нашої партії, для всього міжнародного робітничого руху. Наша партія, радянський народ пам'ятатимуть Сталіна і віддаватимуть йому належне”. Мине 30 років, і це твердження М. Хрущова майже дослівно повторить Ніна Андрєєва в своєму неоконістичному маніфесті: “Не можемо поступитися принципами”.

Зрозуміло, піднятися вище, ніж засудження культу особи, М. Хрущову ніхто б не дозволив. Сама командно-адміністративна система залишалась непорушною і поза усякою критикою. Спочатку це себе не виявило, адже припинилася підготовка нових політичних процесів, почалася реабілітація репресованих, сотні тисяч жертв сталінських репресій поверталися з концтаборів. Все це сприймалося як початок великого оновлення суспільства і дало можливість Хрущову забезпечити собі підтримку як в народі, так і в керівництві, особливо в середніх ешелонах влади. За аналогічною схемою відбувалося утвердження при владі Й. Сталіна в 1920-х роках – НЕП, політика коренізації, та М. Горбачова у 1980-х – курс на “перебудову”, політика “гласності” і “демократизації”.

У проведенні нових реформ М. Хрущов спирався насамперед на Україну, враховуючи її потенціал, внесок у загальносоюзний бюджет і підтримку республіканської парторганізації в його боротьбі за владу. Кремлівський уряд також розумів, що українці не лише друга за величиною, але й перша нація в СРСР, яка могла серйозно стати на заваді російської гегемонії. Тому приборкати українство для Москви мало основоположне значення.

Вже в червні 1953 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ знято Леоніда Мельникова за русифікацію Західної України, особливо Львівського університету. Звільнене місце вперше зайняв українець Олексій Кириченко. За протекцією М. Хрущова українці починають займати окремі посади союзного рівня. Так, В. Семи-

частиний став головою КДБ СРСР, а четверо українців – О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський та П. Шелест – увійшли до складу одинадцятки Політбюро ЦК КПРС. Як особи, котрі прагнули піднятися в своїй кар’єрі на вершину радянської ситеми, ці люди залишали осторонь національні почування і твердо втілювали в життя ідеологію більшовизму. Але поява українців в кремлівському уряді засвідчила про зростаючу вагу республіки в складі СРСР.

У республіканському керівництві українці теж отримали високі пости. Головою Ради Міністрів УРСР став Дем’ян Коротченко, а з 1954 р. – Никифор Кальченко. Першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР було призначено українського драматурга О. Корнійчука, пізніше – сина відомого українського прозаїка С. Стефаніка. Попри сильний антиукраїнський тиск, до червня 1954 р. в управлінні суспільним життям республіки українці становили більшість. Це сприяло певному розширенню прав України в економічному та культурному розвитку, вона висувалася на “друге місце серед рівних”.

Дещо активізувалася зовнішньо-політична діяльність республіки, викликана політичними розрахунками Кремля. При сприянні міністерства іноземних справ СРСР Україна в травні 1954 р. стає членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці, у вересні 1958 р. бере участь в Міжнародній промисловій ярмарці в Марселі. Поряд з цим, в 1955 р. Україні відмовлено взяти участь в укладенні мирного договору з Австрією та в заснуванні Варшавського блоку. В такий спосіб, українська політика виступала апологетом московської, не виходила за рамки гегемонізму Росії і посилювала політичну присутність СРСР на міжнародній арені.

З метою вдосконалення системи народного господарства М. Хрущов почав здійснювати економічні реформи у запровадженні децентралізації всіх галузей народного господарства, зміщенні центру планування економіки з московських міністерств до територіальних центрів. З 1957 р. в Україні, як і загалом по СРСР, створюються раднаргоспи. Внаслідок цього під контроль України переходить понад 10 тис. промислових підприємств республіки. Загалом радянська економіка оживилася, почав зростати валовий національний продукт, підвищився життєвий рівень населення. Хрущовські реформи сприяли посиленню самостійницьких тенденцій в економічній

стратегії республіки, що незабаром викличе значне занепокоєння у Москви, яка вживе відповідних заходів.

Здійснювались також і грандіозні сільськогосподарські проекти: підняття цілини Казахстану й Сибіру, пріоритетне вирощування кукурудзи, реформа МТС тощо. Результати сільськогосподарського реформування за відсутності відповідної матеріально-технічної бази та наукового підходу виявилися убогими, а головний тягар нововведень несла саме Україна.

Розгортався процес лібералізації суспільного життя. З надзвичайною помпезністю було проведено святкування 300-річчя Переяславської угоди. Для московських ідеологів це стало дбродою духовно обеззброїти український народ, позбавити його історичної спадщини. З цією метою ЦК КПРС приймає “Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією”, в яких український історичний процес фальсифікується на користь імперських прагнень Москви. Поряд з цим утверджується і поширюється нова концепція утворення Київської Русі як “колиски трьох братніх народів”. Вінцем святкування, в знак дружби російського народу, стало рішення Президії Верховної Ради СРСР від 12 лютого 1954 року про передачу Україні від РРФСР Криму.

Подібне рішення в умовах радянського режиму не викликало сумнівів у його справедливості. Оскільки між Кримом та Україною існували давні політичні, економічні та культурні зв’язки, етнічна територіальна спорідненість. Однак тепер Україна звалила на себе важку ношу народногосподарських, соціальних та національних проблем, залишених тут сталінщиною, і за рахунок власного бюджету повинна була їх вирішити. Крім того, багато українських етнічних територій відійшло до інших республік, до складу України влилося близько 860 тис. росіян Кримського півострова, які не сприймали будь-яких форм українізації життя.

Українська інтелігенція сприйняла нововведення в політиці М. Хрушова з обережністю, пам’ятаючи про наслідки сталінської “українізації”. Та незабаром широко розрекламована кампанія “десталінізації” активізує суспільно-громадську думку, і вона все більше починає піднімати національні проблеми, пов’язані з русифікацією, із занепадом української науки, літератури, історії, мистецтва.

Національна еліта, використовуючи можливості хрущовської “відлиги”, починає випускати власні часописи, багатотомні публікації. Так, з 1957 р. засновано “Український історичний журнал”, згодом почалась публікація Української радянської енциклопедії, багатотомні “Історії міст і сіл України”, мистецтвознавці видали “Історію українського мистецтва”, філологи – “Словник української мови”. Важливе значення приділялося створенню в республіці наукової бази для розвитку найновіших галузей знань. Для цього в 1957 р. в Києві було започатковано комп’ютерний центр, який через кілька років став провідним в СРСР Інститутом кібернетики. Розпочався випуск численних україномовних журналів з природничих та технічних наук.

Врешті-решт активізація суспільно-політичного життя привела до появи нового покоління українських інтелектуалів, таких як Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Ліна Костенко, Євген Сверстюк та ін. Своєю активною позицією та творчістю вони протестували проти втручання партії в справи літератури та мистецтва, боролись за справжні духовні цінності, людську гідність. Ці люди користувалися широкою підтримкою в середовищі молоді української інтелігенції і дуже часто в своїх діях виходили за офіційні рамки лібералізації.

Загалом демократизація здійснювалася під жорстоким контролем КПРС і не набрала широкого масштабу.

Незважаючи на зовнішні прояви послаблення режиму, СРСР і надалі за своїм змістом залишався імперіалістичною тоталітарною державою. Невідхильною метою більшовизму продовжувала бути ідея опанування комунізмом всього світу. Цьому підпорядковувалася вся зовнішня та внутрішня політика московського керівництва. Участь СРСР у критичних ситуаціях навколо Сирійського конфлікту 1957 р., Лівану і Тайваню у 1958 р., Берліна в 1961 р. і, нарешті, Карибська криза перед усім світом засвідчили “миролюбність” політики Комуністичної партії, проголошеної її XX з’їздом. В економічній стратегії і далі передбачався не гармонійний, а саме переважаючий зріст важкої індустрії для розбудови найбільшої в світі мілітарної держави.

Продовжив М. Хрущов і антиселянський курс, запроваджений Й. Сталінім. Після XX з’їзду більшовицької партії було вирішено ліквідувати рештки присадибної землі, яка в умовах СРСР залиша-

лась основним джерелом прожитку пограбованої селянської сім'ї. А існуюча колгоспна система для М. Хрущова ставала лише перехідним етапом до “вищої форми організації соціалістичного сільського господарства” – радгоспів. Отже, весь аграрний сектор переходив тепер у власність радянської держави, де всім розпоряджався більшовицький бюрократичний апарат. На місці селянина-трудоаря вже мав бути навіть не колгоспний, а радгоспний кріпак.

У грудні 1957 р. республіканську партійну організацію очолив М.В. Підгорний. Це був складний час, коли реформаторська діяльність М. Хрущова почала втрачати послідовність, і в центрі посилено шукали “винних” у зриві народно-господарських планів. М. Підгорний в угоду Хрущову неодноразово заявляв, що основною причиною відставання сільського господарства є низький рівень партійно-організаторської роботи, серйозні хиби в керівництві колгоспами і радгоспами. Цим створювалася ілюзія можливості поліпшення стану у цій галузі шляхом зміцнення кадрів, збільшення адміністративно-організаційних заходів. Через це питання розвитку сільського господарства розглядалося з 1957 по 1964 рр. на пленумах ЦК КПРС десять разів без будь-якого успіху. Віз залишився на місці, оскільки численні гасла, заклики, постанови і експерименти не торкалися основ існуючої господарської системи.

Важлива роль в стратегії московського керівництва відводилася системі концентраційних таборів. Тепер це стало не тільки засобом знищення серед просторів Сибіру та інших регіонів противників більшовицької системи, але й її важливим економічним фактором. Саме за рахунок невілляницької, безоплатної праці в'язнів та засланих людей в часи М. Хрущова передбачалося перетворити Сибір в найближчі 10–15 років на найбільший паливно-енергетичний комплекс СРСР, звести тут потужні металургійні та машинобудівні центри.

У доповіді М. Хрущова на XX з'їзді партії наводились дані про те, що будівництво Братської ГРЕС на р. Ангари обійдеться в два рази дешевше, ніж будівництво Куйбишевської і Сталінградської ГРЕС разом взятих. При цьому собівартість електроенергії в Братську буде на 200 млн. крб. в рік нижча, ніж в Куйбишеві та Сталінграді. Аналогічні дані наводилися і по інших гігантських будівлях. Виникає запитання: як за значної віддаленості, відсутності доріг, джерел сировини, дорогого транспорту, нерозвиненої соціаль-

ної інфраструктури будівництво великих промислових комплексів і їх експлуатація є набагато дешевшими, ніж в європейській частині СРСР. Хрущову подібних запитань на з'їзді ніхто не задавав. Вистачило порівняти розміщення нових будівництв і проектів індустріалізації Сибіру із територіальним розташуванням радянських концтаборів, як все ставало зрозумілим.

Сфера ідеології продовжувала залишатись прерогативою московських кабінетів. Радянська система була готова знищити кожного, хто своїми національними чи волелюбними ідеями міг претендувати на цю першість.

Уже в 1954 р. під час святкування трьохсоті річниці Переяслава оголошується про страту відомого провідника ОУН на еміграції Василя Охримовича. У 1956 р. радянська преса широко публікує матеріали про судові процеси над колишніми членами ОУН, УПА, які теж закінчились смертними вироками. Погасивши полум'я національної боротьби в Україні, кремлівський уряд розгортає широкомасштабну операцію з фізичного усунення своїх ідейних супротивників за кордоном. Так, за завданням М. Хрущова та шефа КДБ О. Шелєпіна, 15 жовтня 1959 р. в Мюнхені було здійснено вбивство Голови Проводу ОУН, головного ідеолога, теоретика, героя українського визвольного руху С. Бандери.

З 1957 р. в Українській республіці активізується антирелігійна кампанія, внаслідок чого до 1961 р. закрились майже половина усіх церковних установ.

Русифікаторські тенденції почали поглиблюватись із впровадженням в життя реформи освіти 1958 р., яка передбачала поглиблене вивчення російської мови.

Усе це свідчило про тимчасовість “відлиги” в суспільно-політичному житті. У міру того, як розгорталась лібералізація в літературі та культурі, все більше зростав неспокій Кремля. Врешті у грудні 1962 р. на нараді російських письменників М. Хрущов піддає критиці багатьох літераторів за їх надмірний радикалізм. Виконуючи рішення Москви, партійні функціонери України розпочинають жорстоку критику літераторів І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, звинувачуючи їх в українському буржуазному націоналізмі. Одночасно розгортається наступ проти сіонізму за його так звану ідейну спорідненість з українськими буржуазними ідеями. Яскравим

прикладом цього став вихід в 1964 р. трактату Академії наук України “Іудаїзм без прикрас”, який своїм змістом нагадав старі сталінські антисемітські фальсифікації.

Поверненням до політики залізної дисципліни, “жорстокої руки” став надзвичайний акт вандалізму – підпал в травні 1964 р. рукописного відділу Публічної бібліотеки Академії наук України, внаслідок чого знищено тисячі безцінних книг і документів з української культури та історії.

Так партійно-державний апарат відновлював авторитарні форми правління. Вінцем у цьому процесі став верхівковий переворот в жовтні 1964 р. На посаду першого секретаря ЦК КПРС замість М. Хрущова було висунуто Л. Брежнєва, який більше влаштовував кремлівське оточення, для утвердження політики неосталінізму в життя.

Минуло лише 10 років після XX з’їзду, як ХХІІІ з’їзд КПРС взяв реванш, оголосивши курс на стабільність партійно-державного апарату і партійної еліти. Місце Підгорного в Україні посів хрущовський висуванець П.Ю. Шелест, який став виразником своєрідної форми українського партійно-радянського націонал-автономізму. Здавалося, новий партійний лідер серйозно сприймав перспективу автономії України і передбачений радянською конституцією принцип рівності всіх народів СРСР. Шелест намагався відстоювати мовні й культурні права українців, національна еліта на певний час отримала ширший простір для самовираження. При цьому П. Шелест залишався переконаним комуністом, невідступним від генеральної лінії КПРС. Основні ознаки радянської тоталітарної системи продовжували вдосконалюватись і зберігались недоторканими.

2. Зародження та розвиток українського руху опору тоталітарній комуністичній системі

Згорання демократичних перетворень, наступ тоталітаризму на усі сфери суспільного життя сприяли виникненню нової форми боротьби за політичні, національні та культурні права, яку з 1960-х років визначають як рух опору існуючій комуністичній системі. В історію цей гідний подиву опозиційний рух увійшов під назвою “дисидентський”. Він став продовженням традицій національно-

визвольної боротьби українського народу в історичних умовах пост-сталінського радянського режиму. Сам термін дисидент (з латини *dissidens* – той, який не погоджується) стає загальноживаним на означення людей, які мислили по-іншому, ніж це трактувала офіційна більшовицька ідеологія, і висловлювали свої думки та ідеї публічно різними шляхами. Методи опору були, як правило, як легальні (петиції, протести, демонстрації, страйки), так і нелегальні (утворення політичних організацій, випуск самвидавчої літератури тощо).

В Україні опозиційний рух почався дещо раніше, ніж в інших республіках СРСР. Очевидно, цьому сприяла героїчна післявоєнна боротьба ОУН-УПА, яка завдала радянському режимові відчутних ран і, як боротьба 1917–1921 рр., стала важливою віхою в процесі зміцнення української національної свідомості. Поряд з цим з'являється нове покоління українських патріотів, яке виростало без зв'язку з національним рухом і, можливо, мало викривлений погляд на діяльність ОУН-УПА. Ці люди обмірковували становище власного народу в складі СРСР. Відгуки таких дискусій знаходимо в творчості молодих літераторів 1960-х років, які шукали шляхів до самостійності України спочатку в межах законних структур, на засадах марксистсько-ленінської ідеології, а згодом, зрозумівши фальш і безвихідь теорії, на ґрунті українського патріотизму.

Же в кінці 1950-х років в міру згорання демократизації розпочинаються відкриті виступи трудящих проти пануючого режиму, які каралися тюремним ув'язненням. Були заведені справи на П. Кулька у Києві (1956 р.), В. Кобринчука у Рівному, А. Турика у Дніпропетровську (1957 р.), О. Тихого у Донецьку (1958 р.) та ін.

У західних областях України наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років виникають кілька нелегальних груп і організацій, які ставили собі за мету проголошення незалежності Української держави. Так, в кінці 1958 р. в Івано-Франківську заарештовано і засуджено 10 членів організації “Об'єднана партія визволення України”, яка складалася з молодих робітників і студентів.

Найактивніше виявила себе Українська робітничо-селянська спілка, створена у 1958 р. на Львівщині переважно з юристів під головуванням Левка Лук'яненка. Члени спілки пропагували здійснення конституційного права України на вихід з СРСР, склали чітку програму українського руху боротьби за незалежність і самос-

тійність. При цьому основні ознаки радянського ладу й соціалістичної економіки у вільній Україні повинні були зберегтися.

У “Проекті програми УРСР” мета руху визначалася “в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації усього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні”.

Характер і доля групи нагадують історію Кирило-Мифодіївського братства, яке аналогічно було таким самим дискусійним клубом і своєю ініціативою зросло понад рівень приголомшеного російською неволею українського суспільства. Внаслідок зради і доносу Спілка, як і Кирило-Мифодіївське братство, не змогла перетворитися на більш дієву організацію.

Незважаючи на комуністичну платформу та проголошені мирні методи боротьби, усі члени Української робітничо-селянської спілки в 1961 р. були ув’язнені на 10–15 років, а Левко Лук’яненко засуджений до розстрілу. Лише через 73 доби міру покарання йому замінили на 15 років тюрми.

У тому самому 1961 р. у Львові відбувся процес над 20-ма членами Українського національного комітету, який складався переважно з робітників львівських підприємств і мав на меті видання й розповсюдження літератури для пропаганди ідеї української незалежності. І тут система жорстоко розправилася зі своїми супротивниками: Ковалю та Грицину розстріляно, іншим встановлено терміни ув’язнення від 10 до 15 років. У 1962 р. були засуджені до страти голови Ходорівської та Тернопільської груп – Федір Проців і Богдан Готусь (останньому страту замінили на ув’язнення).

Найпоширенішим за своїм соціальним складом був Український національний фронт, який викрили у 1967 р. в Івано-Франківську. До організації входили публіцист, працівники закладів культури, освіти, міліції, інженер-економіст, фрезерувальник та ін. Члени УНФ випустили самвидавом кілька десятків номерів журналу “Воля й Батьківщина” та збірник художніх творів під назвою “Месник”, за що Зенон Красівський, Дмитро Квецько та інші отримали тривалі терміни ув’язнення.

Згідно з даними, робилися спроби утворення нелегальних організацій і на Сході України. У 1964 р. на Одещині засуджено учасників організації “Демократичний союз соціалістів”, до якої

входили директор школи М. Драган, учитель М. Тарнавський та ін. У 1969 р. був засуджений студент Миколаївського сільгосптехнікуму М. Богач за спробу заснувати “Партію боротьби за реалізацію ленінських ідей”.

Діяльність нелегальних організацій підкріплювалась робітничими виступами і страйками в Кривому Розі, Одесі (1963 р.), Дніпропетровську (1972 р.). Як правило, усі подібні робітничі заворушення жорстоко придушувались радянською владою. Особливо вразив сучасників розстріл військами мирної 7-тисячної демонстрації жителів Новочеркаська (Ростовська обл., РСФСР), які протестували проти підвищення цін на продукти харчування. Серед учасників демонстрації 22 було вбито, 30 – поранено, 7 – засуджено до смертної кари, 105 – до різних термінів ув’язнення. В Україні теж були жертви після збройних придушень виступів робітників у Артемівську, Донецьку, Краматорську та інших містах.

В такий спосіб нелегальні групи та організації продовжували боротьбу за відродження України по всій її території, були представлені різними верствами населення і в союзі з виступами робітництва становили основу опору існуючому тоталітарному режиму, впливали на становлення української суспільно-політичної думки.

З початку 1960-х років в Україні розвивається національно-культурний рух так званих “шістдесятників”, який після глибокого занепаду сталінських часів привів до деякого відродження української літератури і мистецтва. Це стало несподіванкою для влади, яка вже не сподівалась, що в українській нації можуть збудитися могутні духовні сили, і засвідчило марність спроб придушити українську національну свідомість.

Рух шістдесятників висунув цілу плеяду талановитих поетів, літературних критиків і перекладачів, які протягом двох–трьох років піднесли українську літературу на одне з перших, якщо не на перше місце серед літератур народів СРСР. Серед цього руху є кілька імен, які могли б прикрасити культуру будь-якої нації: геніальні поети – Василь Голобородько, Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко та ін.

Безумовно, початки такого відродження української культури заклалися в роки хрущовської “відлиги”. Тепер же, коли влада усвідомила небажаність для неї українського ренесансу, починаються нові жорстокі репресії. Більшість шістдесятників зазнають

переслідувань, змушені були замовкнути або капітулювати, прилюдно визнавши свої помилки.

Паралельно розвивалася політична і громадська думка, яка висунула таких блискучих діячів, як Валентин Мороз, Іван Дзюба, Св'ятослав Караванський, В'ячеслав Чорновіл та ін. Навіть наступна капітуляція І. Дзюби перед КДБ, його вимушений перехід на протилежні позиції не знижує значення його попередньої діяльності.

У грудні 1965 р. з'являється велика, майже на 300 сторінках, книга І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Парадоксально, але книгу було написано на замовлення П. Шелеста, і спочатку поширено у вигляді так званого “закритого накладу” серед партійних органів України. Але вже з наступного 1966 р. ця книга стала найпопулярнішою серед українського самвидаву.

Книга І. Дзюби написана з позицій ленінізму і є твором неомарксистського напрямку. Однак весь її зміст – це національний комунізм, який підкреслює право на самовизначення та розвиток своєї культури та самобутності. У книзі різко критикувалася політика русифікації та нищення національної культури України. Вона розцінювалася як відхід від ленінізму і повернення до російської колоніальної експансії.

Подібний офіційний виступ в середині 1960-х років був надзвичайно сміливим і рішучим кроком. Саме з нього починалася еволюція політичної думки українського дисидентства. І з плином часу, стримані виступи за ідеї політичної самостійності чи справжньої культурно-національної автономії України змінюються на безапеляційні вимоги відмовитись взагалі від комуністичного режиму, замінивши його на режим, що забезпечить справжні громадські права на національну незалежність.

З другої половини 1960-х років все більшого поширення в Україні набуває самвидавча література. У 1967 р. самвидав поширює історичну працю М. Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання?”, яка піддала сумніву офіційні трактування Переяславської угоди та інших важливих аспектів історії Козаччини. Така розвідка викликала жвавий інтерес в патріотичних колах української громадськості, сприяла популяризації самвидавчої літератури загалом.

Самвидавом поширювалися есе В. Мороза “Хроніка опору”, “Репортаж із заповідника ім. Берії”, твори Є. Сверстюка “Собор у

риштованні”, М. Осадчого “Більмо” та інших авторів, публікувалися різноманітні листи, протести до офіційних радянських установ з приводу політичних арештів, порушення прав і свобод громадян в Україні, нищення пам’яток національної культури тощо.

Врешті у 1970 р. самвидав організовується в окремий журнал “Український вісник”. Спочатку видавці вважали його “не антирадянським і не антикомуністичним”. Однак з № 7–8 “Український вісник” радикалізує свої погляди і закликає читачів до конспірації, вважаючи себе нелегальним органом. Крім простого інформування громадськості щодо розвитку політичної ситуації в республіці, матеріали “Українського вісника” розкривали суть окупаційного режиму в Україні і висували на порядок денний необхідність об’єднання всіх демократичних антиколоніальних сил як єдиний можливий шлях до розгортання широкої національно-визвольної боротьби. З допомогою української еміграції журнал почав випускатися і пропагуватися на Заході, що викликало значне занепокоєння у радянського керівництва.

Отже, самвидав відіграв важливу роль трибуни передових ідей, думок, ставав основою для нових досліджень в протидію офіційній ідеології, розкривав жорстокість і брехливість комуністичного тоталітарного режиму, був невід’ємною частиною всеукраїнського загального опору та готував ґрунт для подальшої боротьби за національне визволення.

Врешті, дисидентство стало настільки небезпечним для СРСР, що Ю. Андропов як голова КДБ розширює штати свого відомства і створює спеціальне п’яте управління для боротьби з інакомисленням.

Наскільки поширеним був дисидентський рух в Україні? За період від 1957 до початку 1970-х рр. відомо понад 1200 прізвищ українців, які зазнали судових і позасудових переслідувань по звинуваченню у так званому буржуазному націоналізмі. Враховуючи таємничість, з якою в СРСР здійснювались більшість політичних процесів, можна вважати, що це лише 10 % від усіх засуджених. Адже лише протягом місяця, під час нової хвилі арештів 1972 р. за повідомленням “Українського вісника” в західних областях України було ув’язнено 1000 осіб.

З приходом в 1972 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ прибічника Л. Брежнєва – В. Щербицького розпочався новий масо-

вий погром опозиційної інтелігенції. Особливо прославилися в боротьбі з “носіями націоналізму” ідеолог-каратель, секретар ЦК КПУ В.Ю. Маланчук і голова КДБ України В.В. Федорчук.

Першими прийняли на себе удар вчені-гуманітарії Академії наук УРСР. В опалі опинилися відомі історики Олена Апанович, Михайло Брайчевський, філософ Павло Копнін та інші. В республіці великого розмаху набрала русифікація, яка тепер здійснювалась під гаслом “інтернаціоналізму”. Українська мова практично виживалася з усіх сфер суспільного життя. Російськими стали вища школа, видавництва університетів, переважна більшість наукових інститутів АН УРСР. Все білше фальсифікувалася історія України. А сам український народ, за офіційною версією, втрачав свої національні особливості і ставав новою історичною спільністю людей – “радянським народом”.

І все ж події, що сталися в Україні після 1972 р., засвідчили – український народний рух приборкати неможливо. Замість заарештованих з’являються нові свіжі, молодші та рішучіші сили, і активність суспільно-політичної діяльності зростає.

У 1970-х – на початку 1980-х рр. заявив про себе ще один напрям дисидентства, пов’язаний із активізацією віруючих, посиленням боротьби за свободу віросповідань, відновленням діяльності українських національних церков.

Незважаючи на заборону, розгортала свою нелегальну діяльність Українська Греко-Католицька Церква, яка мала власну ієрархію, 300–350 священників на чолі з єпископами, таємні монастирі й друкарні. І хоча активісти церкви жорстоко переслідувалися, відданість парафіян своїй давній вірі, особливо в Галичині та Закарпатті, зберігалася.

Борці за права УГКЦ у вересні 1982 р. створили “ініціативну групу захисту прав віруючих церкви” на чолі з Йосипом Терлею, о. Григорієм Будзинським і Стефанією Петраш-Січко. Ця група звернулася до уряду Української РСР з вимогою легалізувати УГКЦ в Україні. Як наслідок, керівництво організації було заарештоване. Однак діяльність ініціативної групи продовжувалася, і з березня 1984 р. вона починає випускати самвидавком “Хроніку Католицької Церкви на Україні”.

Становище Православної церкви в Україні визначалося її підпорядкованістю Москві і офіційно вона називалася Російська православна церква. Для РПЦ історично було характерне тісне співробітництво з пануючим режимом, внаслідок чого в духовну сферу суспільства вносились всі хвороби та суперечності пануючої верхівки, а саме: корупція, хабарництво, лицемірство, месництво тощо. Проти подібного становища в Православній церкві в Україні виступили кілька членів нижчого духовенства, серед яких виділявся жорстоко переслідуваний Василь Романюк.

Активно виявили себе в Україні різні протестантські угруповання – баптисти, секти п'ятдесятників, адвентистів, свідків Єгови та ін. Фундаментальні погляди цих угруповань, їх сильна організація, що базувалась на простих віруючих і їх палкій вірі, привертала до себе все більшу кількість новонавернених, особливо в Східній Україні. Так, діяльність євангельських християн-баптистів настільки налякала уряд, що лише у 1982 р. над ними відбулося понад 40 процесів.

Духовна неспроможність радянської ідеології, обурення жорстокою політикою режиму, переслідування на релігійному ґрунті викликали появу масової кількості заяв, звернень, скарг, протестів з приводу порушень свободи совісті, віросповідань, посилили войовничість віруючих, відновили потяг до релігії, що вносило левову частку в загальний процес українського спротиву пануючій системі.

Новим етапом в становленні дисидентства стала Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з Миколою Руденком та Петром Григоренком, яка утворилася 9 листопада 1976 р. У складі УГГ налічувалось 37 учасників. Це були дисиденти, що вже відбули терміни ув'язнення, – Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Надія Світлична, Ніна Строката, Василь Стус та Вячеслав Чорновіл, українські націоналісти, які вижили після тривалого перебування у сталінських концтаборах – Святослав Караванський, Оксана Мешко, Оксана Попович, Ірина Сенік, Юрій Шухевич, представники релігійного руху, зокрема священник Василь Романюк та ін.

На відміну від попереднього дисидентства, УГГ становила собою відкриту громадську організацію, мала постійний зв'язок з аналогічними групами по всьому СРСР з метою “інтернаціоналізувати” захист громадянських і національних прав.

Своїм першочерговим завданням члени Гельсінської групи висували вимогу здійснення в Україні громадянських свобод, визначених у Загальній Декларації Прав людини 1948 р. і в кінцевому акті Народи про безпеку і співробітництво в Європі у Гельсінкі (серпень 1975 р.). Остаточною метою УГГ була деколонізація України шляхом вільних виробів під наглядом ООН.

Загалом, друга половина 1970-х років стає переломною в поглядах дисидентів на форми і методи боротьби за майбутнє української нації. У кінці 1977 р. самвидав поширює в республіці “Позиції українських політичних в’язнів” за підписами О. Тихогога, В. Романюка. Тут вже йшлося про незалежність України та її місце в колі великих демократичних країн світу. Також в документі подався короткий аналіз історичного розвитку України, в якому приділялася увага проголошенню незалежності УНР 22 січня 1918 р., і на завершення визначалися конкретні форми та методи боротьби проти більшовицького окупаційного режиму.

Влітку 1979 р. побачив світ ще один важливий документ, написаний від імені організації українського визвольного руху, – Звернення 18 українських політв’язнів мордовських таборів. Його підписали вже відомі діячі дисидентського руху Л. Лук’яненко, М. Руденко, О. Тихий, І. Гель, О. Бердник, Ю. Шухевич та ін. Це Звернення адресувалося ООН з проханням зареєструвати Україну як російську колонію та розглянути українське питання на одній з нарад Організації Об’єднаних Націй, уповноважуючи президента Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) здійснити все можливе для виходу України з Радянського Союзу.

Обидва вищенаведені документи свідчили про еволюцію національної думки в Україні, коли на перше місце висувалася рішуча, організована боротьба за вихід зі складу СРСР і створення незалежної демократичної Української держави.

У відповідь влада поширює переслідування та репресії проти українських патріотів. Протягом 1980–1982 рр. були заарештовані й ув’язнені майже всі члени Української Гельсінської групи. Продовжувались арешти українських правозахисників і в наступні роки. В таборах для політичних в’язнів створювалися нестерпні умови існування з метою зламати їх стійкість і моральний дух. Саме у 1984–1985 рр. трагічно обірвалося життя в ув’язненні визначних політичних діячів: Олекси Тихого, Віталія Марченка, Юрія Литвина, Василя Стуса.

Отже, духовне та політичне становище в Україні ставало все складнішим. Тоталітарний режим відновлював свої позиції, втрачені в роки хрущовської “відлиги”. За своїм розмахом, широтою репресій щодо діячів національного руху політика В. Щербицького нагадувала суворі сталінські часи. Поряд з цим рух опору існуючій системі зростав. Саме з другої половини 1950-х – на початку 1980-х років в Україні розвинулася українська визвольна ідея, сформувався міцний національний ґрунт, який став основою для українського державного відродження на рубежі 1980–1990-х рр.

3. Національно-визвольний рух на рубежі 1980–1990-х рр. Передумови проголошення незалежної Української держави

На середину 80-х років ХХ ст. стає очевидним крах більшовицької тоталітарної системи. Усі сфери життя радянського суспільства охопила загальна криза. Економіка СРСР не забезпечувала потреб країни, неухильно падав рівень життя населення, соціалістична форма господарювання себе повністю дискредитувала.

Радянський Союз потерпів фіаско і на міжнародній арені. Афганська авантюра оголила експансіоністські зазіхання Москви, все більше країн – сателітів СРСР виходять з-під його опіки. Ставало все очевиднішим, що колись могутня імперія відстала від передових світових держав. Уся перспективна концепція розвитку соціалістичного суспільства не збігалась з поступом цивілізованої світової спільноти.

Свою чергою, це об’єктивно вело до послаблення режиму, який шукав виходу у перебудові комуністичної системи. У кінцевому підсумку відхід від насильницьких форм правління призвів до розпаду СРСР, на його території відновили своє існування незалежні національні держави.

У цій темі аналізується хід історичних подій в Україні у другій половині 1980–1990-х років, пробудження політичної активності українського народу, національного відродження, боротьби за незалежність та державність України.

Усе економічне, суспільно-політичне та духовне життя в СРСР трималося на обмані, демагогії та насильстві. Під керівництвом КПРС армія тримала всю територію новітньої Московської імперії ізольованою від решти світу; КДБ нейтралізував усі прояви інакомислення та національної окремішності; “армія” ідеологічних партполітпрацівників постійно дезінформувала народи СРСР про події в країні та світі, нав’язуючи їм міф про торжество інтернаціоналізму та швидке пришествя комунізму.

Зрозуміло, що вічно тривати це не могло. Ще у 1970-х роках відомий дисидент Амальрик поставив запитання: “Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?”.

Хід історичних подій диктував необхідність радикального реформування радянського суспільства, внесення змін у проведення внутрішньої та зовнішньої політики. Ініціаторами перебудовних процесів виступили тверезомислячі працівники ЦК КПРС, КДБ та ВПК. Їхні плани почали втілюватися в життя після березня 1985 р., коли на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС було обрано М.С. Горбачова. Протягом 1985–1988 рр. робилися спроби реалізувати проголошені комуністичною партією завдання:

а) проведення радикальної економічної реформи, яка мала поєднати ринок з централізованим плануванням, що мало привести до піднесення життєвого рівня населення;

б) демократизації суспільства, поширення гласності та політичного плюралізму, надання республікам певного суверенітету; подальшої розбудови соціалістичного суспільства з “людським лицем”;

в) запровадження зовнішньої відкритості країни, скорочення гонки озброєнь, проведення діалогу Схід–Захід тощо.

Без ентузіазму зустріло перебудову партійне керівництво УРСР. Тут, вже традиційно, перебували при владі найбільш реакційні кадри партноменклатури, які очолював (аж до вересня 1989 року) В.В. Щербицький. Початок пробудження українського суспільства і перших відкритих проявів незадоволення існуючим режимом поклала аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року. Ця найбільша у сучасному світі техногенна катастрофа відкрила очі навіть національно і політично не свідомим людям. Усі жахнулися не стільки від прогнозованих наслідків аварії, як від злочинних дій керівництва республіки. Воно, приховавши

правдиву інформацію, фактично сприяло радіоактивному забрудненню території України.

Незабаром прояви стихійних акцій протесту починають організаційно оформлюватися. Цьому сприяє зростаюча активність національної провідної верстви: української інтелігенції та так званих дисидентів, які у другій половині 1980-х років масово звільняються з ув'язнення. У 1987 р. група літераторів (О. Гончар, Д. Павличко, І. Драч, С. Плачинда та ін.) у своєму Зверненні до уряду республіки гостро ставлять проблему захисту та вживання української мови. У цьому самому році в Києві засновують Український культурологічний клуб, а у Львові – товариство Лева. По усій країні починають виникати осередки громадсько-політичних клубів, в яких дискутуються наболілі політичні проблеми. Українська інтелігенція створює низку об'єднань: історико-просвітницьку організацію “Меморіал”, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Студентське братство, Спілку Незалежної Української Молоді, товариство “Спадщина”, екологічну організацію “Зелений світ” тощо. Поступово в Україні легалізують УГКЦ та УАПЦ. З часом культурологічні, правозахисні та релігійні рухи перетворюються на політичні. Цьому особливо сприяла діяльність Української Гельсінської Спілки, створеної на базі колишньої УГТ у 1988 році, її діячі – Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, М. та Б. Горині, С. Хмара, О. Шевченко, М. Горбаль, В. Барладяну та ін. запропонували альтернативну до партійної перебудову українського суспільства. У своїй “Декларації принципів” вони запропонували перетворити СРСР на конфедерацію суверенних республік. З цією метою було проведено низку нарад з представниками національно-демократичних рухів інших народів СРСР. Для узгодження дій був утворений Координаційний комітет патріотичних рухів народів СРСР, у якому Україну представляли В. Чорновіл та С. Хмара. Поступово рух опозиції існуючому компартійному режиму вийшов за рамки СРСР і діяв в унісон з наростаючим антикомуністичним рухом країн Центрально-Східної Європи.

У пробудженні політичної та національної свідомості народу всієї України важливу роль відіграло розповсюдження самвидавних часописів: “Український вісник”, “Кафедра”, “Свшан-зілля”, “Християнський голос”, “Спадщина”, “Поступ”, “Віче”, “Поклик сумління”, “Молода Україна”, “Просвіта” та ін. Вони несли людям прав-

диву інформацію про політичні події в Україні та СРСР, розкривали маловідомі сторінки нашої історії, закликали до боротьби за свободу і незалежність. Популярною була і московська демократична преса, публікації в “Огоньку”, “Аргументах і фактах”, “Комсомольській правді” та ін., які відкрили очі на криваву історію діяльності комуністів за 70 років їхнього панування.

Бурхливий розвиток подій в республіці і за її межами, поширення раніше заборонених, правдивих вістей, активна діяльність лідерів національно-визвольного руху, постійна увага міжнародної громадськості до процесів, що відбувалися в країні, неминуче вели до послаблення репресивних акцій з боку влади. Це проганяло страх, а своє незадоволення все частіше люди почали відкрито проявляти на вулицях, майданах, скверах. Перші несанкціоновані мітинги відбулися у Львові вже влітку 1988 року. Незважаючи на арешти активістів і побиття учасників, населення продовжувало проявляти акти громадянської непокорі.

Отже, ці перші роки перебудови, початої “зверху”, розбудили “низи”, які наполегливо почали вимагати змін. Тому верхівка КПРС, бажаючи підтвердити тезу про незворотність реформ, погодилася на проведення перших альтернативних виборів народних депутатів до Верховної Ради СРСР. Вони відбулися навесні 1989 року. Незважаючи на грубий тиск з боку властей, від України було обрано декілька депутатів-демократів (Р. Братунь, Р. Федорів, В. Черняк, Ю. Щербак, І. Вакарчук, Д. Павличко, В. Яворівський), які у своїх виступах вимагали від Москви надання республікам суверенітету, виражаючи волю своїх виборців.

На початку 1989 р. ініціативна група українських літераторів – представників Київського відділення Спілки письменників України та Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР розробили проект програми Народного Руху України за перебудову (НРУ). Авторами проекту були: І. Драч, Д. Павличко, Ю. Мушкетик та ін. Він був опублікований у “Літературній Україні”. Основні положення проекту мали поміркований характер, лояльний до Компартії. Але республіканські партійні органи розгорнули шалену антирухівську кампанію, побоюючись переростання демократичних процесів в самостійницькі, як це вже відбувалось у Прибалтиці. Це, своєю чергою, штовхнуло прихильників Руху до переходу у відкриту опозицію до КПРС. Навесні 1989 р. починають виникати осередки НРУ на місцях.

Починав відроджуватися і наростати національно-визвольний рух. 26 березня 1989 р. у Львові вперше замайорів національний синьо-жовтий стяг. Після численних львівських травневих мітингів почала утверджуватися і поширюватися по всій Україні національна символіка. Львів стає центром національного відродження, тут мешканці історично були підготовлені і масово включилися у визвольну боротьбу. Патріотів підтримали гірники, які влітку 1989 р. організували потужні шахтарські страйки. Об'єднання всіх опозиційних сил відбулося у вересні на I Установчому з'їзді НРУ. Рух стає масовою громадсько-політичною організацією, який об'єднав сотні тисяч людей. На рубежі 1989–1990 рр. починають виникати перші політичні партії в Україні. На базі УГС виникла Українська Республіканська партія (УРП) (Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара, Г. Гребенюк, О. Шевченко та ін.). А також менш чисельні: Українська Національна Партія (УНП), Українська Християнсько-Демократична Партія (УХДП), Українська Народно-Демократична Партія (УНДП), Державна Самостійність України (ДСУ), Українська Міжпартійна Асамблея (УМА), Українська Селянсько-Демократична Партія (УСДП) та ін.

Національне пробудження докотилося до столиці – Києва, де восени 1989 р. відбулося декілька мітингів з українською символікою. За ініціативою новоствореного Всеукраїнського товариства репресованих у Києві 19 листопада 1989 р. відбулося перепоховання праху В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого, які в середині 1980-х років були закатовані в мордовських концтаборах. Жалобна процесія пройшла вулицями Києва від Володимирівської церкви до Байкового кладовища. У ній взяли участь декілька десятків тисяч людей.

1989 рік виявився переломним у розгортанні українського національно-демократичного руху. Локальні репресії проти “порушників спокою” в радянській імперії не приносили очікуваного результату. Демократичний рух остаточно переріс у національно-визвольний. Усе виразніше лунають голоси про право націй на самовизначення і відокремлення республік від Москви. Під цим тиском реакційна Верховна Рада УРСР змушена прийняти хоч і недолугий Закон про державний статус української мови (28 жовтня 1989 року). Відзначаючи свято Злуки всіх українських земель (22 січня 1990 року), НРУ організував живий людський ланцюг від Львова до Києва, що стало символом єдності усіх українців в боротьбі за суверенітет республіки.

Ця подія ознаменувала початок нового етапу боротьби з компартійним режимом, що став вже агонізувати. Особливо гострою була передвиборна кампанія до Верховної Ради України та місцевих Рад. Вибори відбувались у березні–травні 1990 р. на альтернативній основі. Вперше на один мандат претендувало в середньому 6–7 кандидатів. Компартії протистояв Демократичний блок, який переміг у трьох областях Галичини. У квітні 1990 р. зібралася перша сесія першого демократичного скликання Львівської обласної Ради народних депутатів (головою обраний В. Чорновіл), яка офіційно затвердила національну символіку на території Львівщини і усунула компартійні органи від управління областю. Такі самі ухвали прийняли сесії Івано-Франківської та Тернопільської Рад. Націонал-демократи зуміли провести до вищого законодавчого органу республіки своїх депутатів від Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Київської областей. Багато обраних депутатів з інших регіонів України також вже не підтримували лінію керівництва КПУ.

Перша сесія Верховної Ради України проходила у запеклій полемічній боротьбі національно-демократичних сил з комуністичними. Використовуючи пряму радіо- і телетрансляцію, колишні в'язні концтаборів усьому народу України розповідали про свій життєвий шлях, аналізували політичні події, висловлювали свої думки та погляди. Внаслідок цього відбулось організаційне оформлення полярних груп депутатів. Праві створили Народну Раду, яку очолив академік І. Юхновський (до неї увійшло приблизно 120 осіб), ліві – “За Радянську суверенну Україну” (239 членів групи), яку очолив перший секретар ЦК КПУ та голова Верховної Ради В. Івашко. Але згодом він подав у відставку і, покинувши Україну, відбув до Москви, тим самим показав свою підпорядкованість і послухність імперському центру. Використавши момент, Народна Рада змусила решту депутатів проголосувати за Декларацію про державний суверенітет України 16 липня 1990 року. У ній наголошувалося, що на території України діють лише її Конституція і закони, громадяни республіки проходять військову службу тільки на її території. Генерального прокурора призначала тільки Верховна Рада, все національне багатство належить народу України тощо. 2 серпня був прийнятий закон “Про економічну самостійність

Української РСР”, внаслідок якого республіка переходила на повну господарську самостійність. Незважаючи на те, що новим головою Верховної Ради України був обраний партійний функціонер Л.М. Кравчук, ставало все очевиднішим, що Україна твердо і безповоротно стала на шлях державної незалежності.

Свій наступ українські національно-демократичні сили закріпили восени 1990 р. організацією масових маніфестацій, на яких звучали вимоги відставки уряду В. Масола, призначення виборів на багатопартійній основі, проведення націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ, відмови від підписання нового союзного договору, що готувався в Москві, повернення в Україну всіх її громадян, які проходили військову службу за межами республіки. Ці вимоги підтримали студенти масовою голодівкою в центрі Києва, яка тривала з 2 по 17 жовтня. Верховна Рада змушена була задовольнити деякі вимоги голодуючих. 25 жовтня на своєму Другому зборі НРУ остаточно намітив проведення стратегічної мети – боротися за незалежну Українську державу.

“Парад суверенітетів” республік Союзу РСР сприяв налагодженню горизонтальних зв’язків, які мали забезпечити поступовий відхід республік від “опіки” центру. В таких умовах московське партійне керівництво спрямовує всі зусилля на збереження СРСР. З початком 1991 р. реакція організовує широкий наступ. Пролилася кров в Прибалтиці, Закавказзі, Молдові. В Україні Москва інспірує сепаратистські рухи. Поширюються чутки про створення Донецько-Криворізької республіки, Новоросії, Русинського краю. Після проведення референдуму в Криму Верховна Рада України затверджує створення Кримської Автономії. На Заході республіки провокуються міжконфесійні конфлікти, організовуються спецслужбами терористичні акти. Для збереження єдиної держави 17 березня 1991 р. Проводять всесоюзний референдум, який, на думку його організаторів, мав показати справжні прагнення народу. Але це опитування нічого не дало. Країною прокотилася хвиля страйків, на яких висували економічні і політичні вимоги.

Весь цей наступ реакції логічно завершився державним переворотом в Москві 19–21 серпня 1991 р. Президент СРСР М. Горбачов був ізольований від влади в Україні на своїй дачі у Криму. У той самий час у Москві було оголошено про перехід влади в країні до

так званого Державного Комітету з Надзвичайного Стану (ГКЧП). В Україні ГКЧП підтримали компартійні структури всіх рівнів. Голова Верховної Ради Л. Кравчук виступив по телебаченню з очікувальною позицією. Тільки діячі Народної Ради та депутати обласних Рад Галичини рішуче засудили державний переворот як антиконституційний. Широкі верстви народів СРСР не підтримали путчистів, а демократичні сили Москви взяли владу в свої руки і заарештували заколотників. Путч тривав всього три дні. Це була остання спроба реакційних комуністичних сил утримати владу. Його недовготривалість показала, що Компартія повністю втратила довіру народних мас, а прогнивша імперія розвалилася.

24 серпня 1991 р. Надзвичайна сесія Верховної Ради проголосила повну незалежність України. Була заборонена Компартія України, її майно передано на баланс Рад усіх рівнів. Над будинком Верховної Ради замаюрів синьо-жовтий прапор. Війська колишнього СРСР, дислоковані на території України, підпорядковувалися її Верховній Раді. Повноважна делегація України проголосила про незалежність республіки на надзвичайному з'їзді народних депутатів СРСР в Москві. Фактично на цьому з'їзді було констатовано про кінець існування унітарного СРСР. Республіки домовилися вести переговори насамперед з приводу майбутнього ядерної зброї, економічних питань. Було намічено низку заходів, щоб не допустити хаосу та анархії.

Здійснилися віковічні прагнення українського народу про волю і незалежну державу. Ця перемога – результат боротьби декількох поколінь, що віддали своє життя за Україну. Але на цьому боротьба за державність не припинилася.

Тема 16

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ РОЗБУДОВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У цій темі аналізується розвиток незалежної Української держави у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст.: його успіхи, труднощі, перспективи.

1. Проголошення незалежності Української держави та її міжнародне визнання (1991–2007 рр.)

Провал антиконституційного перевороту в СРСР (19–21 серпня 1991 р.) створив зручні умови для повного проголошення незалежності Української держави. Це стало можливим завдяки багатовіковій самовідданій боротьбі українського народу за свою незалежність. Всенародний референдум 1 грудня 1991 р., на якому 90,32 % громадян проголосували за підтвердження Акту незалежності України та одночасні вибори президента країни (ним став Леонід Кравчук, 1990–1994) завершили процес становлення молодого держави. Оскільки відновлення державності відбулося безкровно, розбудову держави довелось проводити у правовому полі, яке Україна успадкувала від СРСР.

Перед молодого державою постало завдання наповнити незалежність реальним змістом. Для проведення необхідних на цьому етапі реформ потрібно було сформувавши законодавчу базу. Сесія Верховної Ради України першого скликання протягом осені 1991–весни 1992 рр. прийняла ряд законів: про громадянство, про перепідпорядкування Верховній Раді військ, дислокованих на території України, про ліквідацію КГБ та створення на його основі Служби безпеки України, про кордони і цілісність території держави, про Митний комітет тощо.

10 січня 1992 р. введено тимчасову валюту – купуно-карбованці. Протягом січня–лютого Верховною Радою затверджено дер-

жавний синьо-жовтий прапор, малий герб – тризуб та гімн “Ще не вмерла Україна” Павла Чубинського та Михайла Вербицького (Великий герб та нову редакцію гімну уряд схвалив та подав на затвердження Верховній Раді лише у червні 2000 р.). Великий герб в урядовій редакції містить зображення золотистого знака Київської держави Святого Володимира (малий герб України) і з обох боків щитотримачів: праворуч – козак з мушкетом (герб Війська Запорізького), ліворуч – коронований лев (герб Галицько-Волинської держави), над щитом князівський вінець, під щитом – переплетіння з кетягом червоної калини, золотим колоссям пшениці та синьо-жовтою стрічкою.

У січні 1992 р. розпочалось складання військової присяги на вірність Україні. Першим присягнув міністр оборони України, генерал Костянтин Морозов. Згідно із прийнятою Верховною Радою “Концепцією оборони і будівництва Збройних сил України” відбулося скорочення армії до 500 тис. осіб.

Уряди Вітольда Фокіна, Леоніда Кучми, Юхима Звягільського, які по чергово змінювали один другого, особливо акцентували на відновленні адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На відміну, наприклад, від російських чи естонських лідерів, керівники української держави не виявляли бажання запроваджувати радикальні зміни. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор. У результаті восени 1992 р. місячна інфляція перейшла рубіж 50 %, тобто стала гіперінфляцією.

Підміна реформ адміністративними методами, характерна для цього часу, мала наслідком гіпертрофоване зростання “тіньової економіки” на фоні подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Нормальна економічна активність в Україні неможлива через систему надмірних державних регуляцій і податків. Близько половини (від 40 до 60 %) виробництва і послуг перебувало у нелегальному (“тіньовому”) секторі, що вважалося найвищим показником серед усіх європейських країн.

Позитивним підсумком першого періоду розбудови державності України (1991–1994 рр.) було створення нових органів управління. Проте негативним боком цього процесу було те, що стара

компартійна номенклатура зуміла втримати усю повноту влади у своїх руках. З метою переконати прихильників реформ у змінах, які нібито настали у зв'язку із крахом комуністичної системи, “випустити пару з котла”, влада не заперечувала проти зняття багатьох пам'ятників Володимиру Леніну у містах Західної України, до складу уряду та деяких обласних адміністрацій (Львівська, Івано-Франківська, Волинська, Тернопільська) було допущено окремих представників місцевої некомуністичної інтелігенції, які переважно обійняли другорядні посади, пов'язані з керівництвом наукою, культурою та освітою.

Відбувся розкол у демократичному таборі. Лінія В'ячеслава Чорновола, який добровільно відмовився від посади голови Львівської обласної ради, полягала у формуванні опозиції Леоніду Кравчуку. Керівники Руху (Іван Драч), Української республіканської партії (Левко Лук'яненко), Демократичної партії (Володимир Яворівський) вважали за необхідне відмовитися від опозиційності і підтримати “партократів”, що погодилися будувати незалежну Україну.

У рішучу опозицію до урядової політики стали крайньо ліві та крайньо праві сили. Більшість лівих партій утворилися на залишках старої КПУ. Вже у жовтні 1991 р. частина забороненої компартії утворила Соціалістичну партію України (голова СПУ – Олександр Мороз). У квітні 1992 р. СПУ, Селянська партія та декілька інших прокомуністичних об'єднань утворили коаліцію “Трудова Україна”. Проте самовільно відновлена 19 червня 1993 р. на з'їзді у Донецьку та офіційно зареєстрована 5 жовтня 1993 р. КПУ на чолі з колишнім секретарем ЦК ЛКСМУ Петром Симоненком фактично розколола лівий фланг. Проповідуючи, окрім традиційних і туманних обіцянок захисту інтересів трудящих, також відновлення “перерваних” зв'язків з Росією, тіснішу інтеграцію країни у склад СНД, а в перспективі – відновлення СРСР, вона невдовзі стала наймасовішою партією України.

З різних причин такою ж непослідовною, як внутрішня політика, була зовнішня політика України. Її основи, що були визначені ще Декларацією про державний суверенітет (16 липня 1990 р.), передбачали в майбутньому нейтральний та без'ядерний статус. Протягом першого року існування Українську державність визнали понад 130 країн світу.

Від часів монгольського завоювання Україна в черговий раз опинилася перед категоричним вибором: йти на Захід, чи йти на Схід. Можливості постановки цього питання сприяло істотне політичне та економічне ослаблення Росії. Компенсувати останнє повинні були б тісніші зв'язки із ворожими Заходу осколками давньої монгольської імперії: КНР та ісламські країни.

На переговорах у грудні 1991 р. у Мінську було вирішено питання про розпад СРСР та створення Співдружності незалежних держав (СНД). Ця організація задумувалася як наддержавна із домінуванням Росії, що мала замінити СРСР. Проте з самого початку існування Союзу Україна визначилася, що уникатиме участі у наддержавних структурах Співдружності. Тому наше керівництво не підписало угоду про сили спільного призначення на перехідний період, Договір про колективну безпеку, Статут СНД та низку інших документів. 15 квітня 1994 р. Україна приєдналася до Економічного союзу тільки як асоційований член. Україна підтримала лише приблизно половину угод, які стосувалися переважно економічного співробітництва.

26 лютого 1992 р. Україна зробила важливий крок у напрямі інтеграції у Європу, підписавши Гельсінський заключний акт. Головним принципом цього документа є Положення про відсутність територіальних претензій та непорушність кордонів.

Після розпаду СРСР Україна успадкувала 15 % радянської атомної зброї, що автоматично зробило її третьою найбільшою у світі ядерною державою (після Росії та США). Тому проблема ядерного роззброєння вносила стабільне напруження у стосунки із Заходом та Росією. На підтвердження наміру стати без'ядерною державою, заявленого у Декларації про державний суверенітет, в Росію до березня 1992 р. було вивезено 57 % тактичної ядерної зброї. Однак через загострення стосунків з Росією вивезення зброї було тимчасово припинено аж до надання твердих гарантій безпеки та територіальної цілісності з боку Заходу та Росії, про що було домовлено на зустрічі президентів США, Росії та України у Москві у січні 1994 р., а 16 листопада цього самого року Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. У 1996 р., остаточно позбувшись ядерного арсеналу, Україна стала першою в світі державою, яка добровільно

відмовилася від зброї масового знищення. Такими були відносні успіхи України на міжнародній арені протягом 1991–1994 рр.

Відомо, що причинами невдач правління Леоніда Кравчука у внутрішній політиці була його слабкість перед “лівою” Верховною Радою та старою партноменклатурою, маховик корупції, відсутність реформ, що призвели до краху економіки, який супроводжувався небувалою інфляцією (у 1993 р. вона становила 10 200 % і, за оцінкою Світового банку, була найбільшою у світі) та масовим збіднінням рядових громадян з одночасним казковим збагаченням так званих “нових українців”.

Особливо помітною була злочинна бездіяльність влади у сільському господарстві. “Партія влади”, що представляла на селі інтереси “червоних латифундистів”, торувала дорогу лише новій термінології (назва “колгосп” була змінена на колективне селянське господарство – КСП), створюючи оманливе враження здійснюваних реформ. На місцях гальмувалося виділення фермерам земельних ділянок.

Колгоспний лад з року в рік деградував все більше. Фактично, він не міг існувати без командної економіки. Внаслідок її краху сільське господарство все більше трималося на присадибних ділянках з обмеженою товарністю. У такий спосіб основний масив земельних угідь був виключений із господарського обороту, створюючи цим загрозу національній безпеці.

Як зауважив львівський історик Ярослав Грицак, “...поведінка української влади у 1992–1993 рр. увійде у підручники з економіки як класичний приклад того, як не треба проводити господарські реформи”.

Інфляція, яка сприяла збиванню великих капіталів, та дика “приватизація” – узаконене пограбування цілої нації, яке відбувалася за негласного сприяння влади, породило могутній клас олігархів. У цей період, насамперед в економічній сфері відбувалося формування регіональних олігархічних кланів на основі злиття старої компартійної номенклатури (“партія влади”) з кримінальними елементами (Вадим Рабинович, Олександр Волков та ін.). У той самий час у 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64 % населення, а кількість багатих становила 10 %.

Якщо у 1992 р. Росія підвищила ціну на нафту до 27 % від світової, ціна на газ залишалася на рівні 7 % від світової. До кінця

1993 р. ціна на обидва палива дійшла до 100 % від світової. Як наслідок, Україна не змогла своєчасно сплатити свій паливний борг перед Росією.

Внаслідок різкого скорочення виробництва, що настало тоді, Україна опинилася у стані глибокої господарської кризи. Під тиском масового невдоволення, зокрема шахтарських страйків, Верховна Рада прийняла рішення про дострокові парламентські та президентські вибори.

Розгортання та підсумки виборчої кампанії 1993–1994 рр. наочно продемонстрували провал внутрішньої політики адміністрації Леоніда Кравчука: якщо у 1991 р. за нього проголосували 61,6 % виборців то у 1994 р. – 64,96 % проголосували проти. Перемогу в другому турі здобув представник “червоного директорату” Леонід Кучма. На теренах колишнього СРСР це був один з небагатьох прикладів зміни влади цивілізованим шляхом.

Незважаючи на певні прорахунки, загальним підсумком періоду правління Леоніда Кравчука (1991–1994 рр.) було утвердження української державності та її міжнародне визнання.

2. Розбудова державності України (1994–2004 рр.)

Улітку 1994 р. до влади в Україні прийшло нове політико-економічне угруповання. Нова адміністрація Леоніда Кучми поступово почала заповнювати керівні посади представниками дніпропетровської еліти, що викликало значне загострення політичної боротьби між регіональними угрупованнями. “Ситуація в Україні після літа 1996 р. в дивний спосіб нагадувала домінування дніпропетровського клану у Москві за часів Брежнєва”, – констатував з цього приводу історик Ярослав Грицак.

Суперечки у середовищі олігархів були нерозривно пов’язані із численними корупційними скандалами міжнародного масштабу, зініційованими дніпропетровським кланом. Серед них найбільшого розголосу набув незаконний продаж Чорноморського пароплавства, до якого виявився причетним перший Президент України Леонід Кравчук.

Перехід до кримінальних “розборок” між олігархами розпочався у 1996 р. із вбивства глави корпорації “Атон” Євгена Щербаня, який представляв донецький клан. Підозра впала на дніпропетровців, яких уособлював тодішній прем’єр-міністр Павло Лазаренко. У цьому самому 1996 р. Київ спинив хвилю страйкового руху у Донбасі, розпочавши судові справи проти місцевих еліт за незаконні операції з грошима, що призначалися на зарплати шахтарям.

Ці події були показником загострення старих хворіб. Найпершою і найголовнішою є нестримна корупція. За час урядування Лазаренка вона набула особливих розмірів, а навесні 1997 р. навіть поставила під загрозу особливий статус України у стосунках зі США. Відставка Лазаренка у липні 1997 р. і призначення на його місце ще одного представника дніпропетровського клану Віталія Пустовойтенка мали змінити ситуацію. Але не змінила. Згідно з оцінками авторитетних міжнародних інституцій, 1998 р. Україна передувала у списках найбільш корумпованих держав.

Суперечності у рамках дніпропетровського клану дали змогу отримати міжнародний резонанс справі колишнього прем’єр-міністра Павла Лазаренка, який 17 лютого 1999 р. втік за кордон, а згодом опинився в американській в’язниці.

Проте у новій президентській адміністрації було багато важливих переваг над попередньою. Найважливіша з них полягала у вмінні зберігати контроль над ситуацією у державі та проводити необхідні реформи без огляду на “квазіопозицію”.

У середині 1990-х років вдалося зрушити з місця конституційний процес. Найскладнішою його проблемою в Україні був розподіл владних повноважень між Верховною Радою і Президентом. В Україні, на відміну від Росії, державний устрій змінювався без застосування збройної сили. Після затвердження Леоніда Кучми Президентом України з липня 1994 р. явочним порядком парламентсько-президентська форма правління була замінена на президентсько-парламентську. 18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”, згідно з яким Президент ставав главою виконавчої влади. Склад уряду він формував сам без узгоджень і затверджень парламентом. Органами влади від обласного до районного рівня (а також у містах централь-

ного підпорядкування – Києві і Севастополі) ставали державні адміністрації, підпорядковані Президенту.

Суворона монетарна політика привела до різкого падіння темпів інфляції: влітку 1996 р. вона впала до 0,1 %. Це дало змогу у вересні 1996 р. здійснити грошову реформу, суть якої полягала у деномінації в 100 тис. разів карбованця та заміні його новою валютою – гривнею. Помітно зменшився розрив у рівні середньої заробітної плати між Україною і Росією. Розпочалася приватизація великих підприємств та сільськогосподарських угідь.

Наслідком державотворчих дій адміністрації Леоніда Кучми у цей період стало прийняття Конституції України (28 червня 1996 р.). Мораторій на застосування смертної кари, введений Указом Президента того року, а згодом її повна відміна, законодавчо закріплена 22 лютого 2000 р., пов'язані з процесом наближення юридичних норм України до західних стандартів.

Здійснені у 1994–1996 рр. реформи позитивно відобразилися на економіці України: істотно зменшилися темпи падіння ВВП, інфляція у 1997 р. не перевищила 1 %, заробітна плата у валютному еквіваленті зросла більше ніж у 4 рази. Проте подолання економічної кризи в Україні ускладнила криза у Південно-Східній Азії (1997 р.) та Росії (1998 р.).

Далися взнаки також надмірні розрахунки на зовнішню фінансову допомогу, яка часто використовувалася не за призначенням. Так, можливість оплачувати за її рахунок енергоносії зробила з України найбільш енергозатратну країну світу: маючи 1 % населення, вона поглинала 1,9 % від загальносвітового виробництва енергоносіїв. На 1 доллар ВВП українська економіка витратила у 5,5 рази більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи, і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи. На початок 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд. доларів США. На цьому фоні мізерними виглядали прямі закордонні капіталовкладення. У 1999 р. вони становили 3122 млн. доларів. У виступі на Верховній Раді в березні 1997 р. Леонід Кучма повинен був визнати очевидне: “На шляху іноземного інвестора ще залишається безмежний ланцюг штучних бар’єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату”.

Стара компартійна номенклатура боїться зростання середнього класу, що означало б кінець її влади. Тому вона вперто чинить спротив будь-якому реформуванню податкової системи, спрощенню реєстрації приватних підприємств тощо.

Підприємницька діяльність від її першопочатків зазнавала зростаючого податкового тиску. З одного боку, було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з фізичних осіб, з іншого – у 1996 р. майже 11 тис. підприємств у галузях, де оберталися шалені кошти (нафта, газ, електроенергія, метал, хімія, цукор, спирт), взагалі не платили податків.

Проведена у другій половині 1990-х років перебудова системи податкових органів, зменшення максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб з 90 до 40 %, послаблення податкового преса на підприємства малого бізнесу дали свій результат: на початок 2000 р. понад 70 % загального обсягу промислової продукції стало вироблятися на недержавних підприємствах.

Чергова виборча кампанія 1998–1999 рр. зафіксувала загострення внутрішньополітичної боротьби в Україні.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалося більше півсотні політичних партій. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 28 березня 1998 р. 30 політичних партій і політичних блоків. З них 4-відсотковий бар'єр подолали п'ять центристських партій і блоків і лише три ліві (з них 24,7 % завоювала Компартія України).

Розподіл парламенту на приблизно однакові частини: ліву та праву викликав кризу, яка перешкоджала його нормальній роботі. Проте ліві сили за сприяння пропрезидентських сил поступово втрачали позиції.

Особливо посилилася внутрішньополітична діяльність підконтрольних Леоніду Кучмі сил перед президентськими виборами. Наслідком її був розкол багатьох партій, насамперед НРУ. Трагічна загибель 26 березня 1999 р., напередодні президентських виборів, багаторічного керівника Народного Руху України В'ячеслава Чорновола остаточно закріпила розкол партії. Партійний “вінегрет” – розкол основних опозиційних партій, запрограмований в Адмініст-

рації Президента, створив останній зручні умови для маніпуляції меншими політичними організаціями.

На виборах 1999 р. СДПУ(о) підтримало Президента, внаслідок чого Євген Марчук, як його основний конкурент з середовища старої партноменклатури, змушений був спертися на окремі партії з правого табору. Принциповий противник Леоніда Кучми і лідер Лівого центру – соціаліст Олександр Мороз втратив підтримку Селянської партії Олександра Ткаченка. У другому турі номінальним суперником Леоніда Кучми виступив лідер КПУ Петро Симоненко. На виборах Президента 31 жовтня 1999 р. переміг Леонід Кучма (36,49 % у першому турі, 56,25 % у другому). Чинний Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була його перемога у західних областях.

Результати виборів засвідчили про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками у реформаторській діяльності Леоніда Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Ця обставина змусила його рішучіше поставитися до вирішення існуючих проблем.

Подарунком за надану підтримку реформаторським силам західного регіону стала зміна уряду. У грудні 1999 р. його очолив Віктор Ющенко, що позитивно проявив себе на посаді Голови Нацбанку (1997 р. визнаний найкращим головою Центробанку у світі). Першим віце-прем'єром уряду стала колишня заступниця Петра Лазаренка по партії “Троада” Юлія Тимошенко. Цю посаду вона здобула в нагороду за “здачу” партійного шефа Президенту України.

Як наслідок реформ Віктора Ющенко відбулося реальне зростання заробітної плати в Україні. Виявилось, що Україна може жити без зовнішніх позик. Борги по зарплаті, що не платилися з 1995 р., були погашені коштом зменшення прибутків олігархів (легального криміналітету). Проте Віктор Ющенко виявився “білою вороною” серед керівництва країною: він не належав ні до партноменклатури, ні до криміналітету. Як наслідок, на владному Олімпі Віктор Ющенко опинився в ізоляції.

Щоправда у січні 2000 р. парламент сформував правочентристську більшість – 237 осіб, яка спершу підтримала уряд. Проте

політика уряду, який не допомагав олігархам грабувати державу, призвела згодом до його різкої критики у Верховній Раді. Олігархи – невизнаний на “цивілізованому” Заході пострадянський криміналітет, маючи спільну природу із російськими бізнесовими колами, відверто орієнтувалися на Росію. У той самий час інтереси клану “чесних”, “системних” українських бізнесменів, загалом прийнятних для Заходу, представляв Віктор Ющенко. Результатом їх протистояння була відставка уряду Віктора Ющенка у травні 2001 р.

З метою зміцнення своєї влади Л. Кучма вів послідовний наступ на позиції Верховної Ради. Значним кроком у цьому напрямку мало бути проведення у життя рішень “Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою”, проведеного 16 квітня 2000 р. Вони передбачали зміцнення позицій Президента стосовно Верховної Ради. Проте це суперечило демократичній системі протиага, збереження якої обстоював Захід. Іншим кроком, що забезпечував зміцнення існуючого ладу, було збереження старої змішаної системи виборів, яка передбачає обмежений вплив політичних партій на їх результати. З метою збереження стабільності ситуації значно збільшено чисельність української міліції.

Як наслідок цих дій, восени 2000 р. опозиційні до Президента сили (СПУ, “Батьківщина”, УНА-УНСО) підняли “справу Гонгадзе” (безслідно зниклого популярного журналіста). Кульмінація виступів опозиції досягла у лютому–березні 2001 р., коли на багатолюдний мітинг у Києві у день народження Тараса Шевченка вийшла молодь. У сутичках було травмовано кілька сотень громадян. Понад сотню учасників акції було ув’язнено на тривалі терміни. На полі критики Президента, створений опозиційними силами Форум національного порятунку, поступово перейшов під повний контроль лідера “Батьківщини” Юлії Тимошенко.

Олігархи й надалі саботували проведення реформ. Винятком став хіба що “Закон про землю”, проведений за їх участю у Парламенті в травні 2001 р. всупереч лівим партіям. Він є результатом аграрної реформи, проведеної у 1994–2000 рр.

Проте у 1998 р. в Україні було лише 35 тис. фермерських господарств.

85 % КСП у 1999 р. були збитковими (у 1994 р. – 24 %). Роль приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції за 1990-ті роки зросла з 29,4 до 59,9 % (за вартістю).

До 2000 р. було завершено приватизацію присадибних ділянок, в результаті чого 6,1 млн. селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю. Так, у селі запроваджувалося приватне господарювання. Остаточний наступ на колгоспи, який відбувався протягом 2000 р., призвів до збільшення загальної кількості підприємств на 4 тис. (на початку 2001 р. їх було 15 тис.).

Успіхи аграрної реформи не забарилися відобразитися на товарному виробництві основних продуктів. У 2002 р. Україна серйозно заявила про себе, як про одного з основних світових експортерів пшениці, поставляючи її на ринки Азії та Південної Америки. Незважаючи на неврожай 2003 р. (найістотніший за останні 50 років), економічне зростання досягло 6 %.

Відбувалося розширення приватного та корпоративного сектору в промисловості. На початок 2001 р. понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Протягом 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції з 187 країнами світу (у 1998 р. – з 164 країнами).

Серед чинників, які стримували економічний розвиток, були низький рівень економічної свободи та високий – економічного ризику, що зумовили низький рівень іноземних інвестицій (4,2 млрд. дол. на початок 2001 р.), “тінізація” (близько 60 %) та криміналізація економіки.

Проте, незважаючи на деякі успіхи у реформах, ситуація в Україні не змінилася в кращий бік. За індексом розвитку, що розраховується, враховуючи рівень життя, його тривалості та освіти населення, Україна за 1994–2000 рр. скотилася з 45 на 95 місце серед 175 країн світу. Майже повне зупинення великої промисловості, скорочення обсягу сільськогосподарського виробництва, масове безробіття, падіння життєвих стандартів, наростання хвилі злочинності і скорочення тривалості життя – такі основні ознаки України другої половини 1990-х. Економічна незабезпеченість населення вважаєть-

ся причиною того, що приріст перестав забезпечувати просте відтворення населення в Україні ще у 1980-х роках. Економічний занепад та керована згори деморалізація суспільства прискорили безупинне з 1993 р. зменшення чисельності населення України – демографічну кризу. 5 млн. українців опинилися на заробітках за кордоном, а 0,5 млн. українок дітородного віку зайнято у сексіндустрії теж за кордоном. Крах влітку 2001 р. потужного банку “Україна”, що мав філії в усіх райцентрах держави, є показником безупинності маховика корупції у вищих ешелонах влади.

Наслідком проведення виборів у березні 2002 р. було формування демократичної опозиції. Її головною складовою став блок партій “Наша Україна” на чолі з Віктором Ющенком. Поряд з ним до опозиції увійшли Соцпартія Олександра Мороза, блок Юлії Тимошенко та Компартія Петра Симоненка.

Блок “політичного асенізатора” – Юлії Тимошенко, за яким стояли віддалені від влади бізнесові структури, зокрема “Єдині енергетичні системи”, поряд із Соцпартією зайняв найбільш непримирненну до Президента позицію. Боротьба за збереження державного контролю над газотранспортним комплексом України набула політичного забарвлення.

Отже, вибори 2002 р. продемонстрували зрілість партійної системи українського суспільства, падіння впливу лівих сил (Комуністична партія Петра Симоненка (140 000 членів) набрала 21,8 % голосів виборців, на виборах 1998 р. – 24,7 %), Соціалістична партія України на чолі з Олександром Морозом – 7,3 %, у 1998 р. – 8,6 %).

Серйозна поразка номенклатурно-олігархічних партій, об’єднаних у виборчий блок “За єдину Україну” (Народно-демократична партія Валерія Пустовойтенка, Аграрна партія України Михайла Гладія, партія “Трудова Україна” Сергія Тигипка, партія “Відродження регіонів” Віктора Януковича, набрали усього 11,8 %, у 1998 р. – загалом 14,2 % голосів.

Серйозно фінансована Соціал-демократична партія (об’єднана) Віктора Медведчука, що налічує 150 000 членів та має відділення в усіх райцентрах України, збрала лише 6,3 % голосів (у 1998 р. – 4 %).

Тріумфом демократії можна вважати перший результат (23,6 %) правочентристського блоку “Наша Україна”, в який увійшов розділений Народний Рух України (55 000 членів; у 1998 р. блок НРУ-ПРП набрав 15,2 %).

Блок партій “Батьківщини” та Української Республіканської партії “Собор” Анатолія Матвієнка та Левка Лук’яненка набрали 7 % голосів. Партії “Демсоюз” Володимира Горбуліна, зелених Віктора Кононова та ін. внаслідок поразки на виборах 2002 р. практично зійшли зі сцени. Закономірною була поразка Прогресивної Соцпартії на чолі з Наталею Вітренко, скомпрометованої “терактом” у Нікополі під час виборів 1999 р.

Катастрофа в Америці 11 вересня 2001 р. дала можливість поглянути на українську реальність з дещо незвичного боку. Як виявилось, “українські Бен-Ладени” теж не дримають: 27 липня 2002 р. відбулася катастрофа на аеродромі у Скнилові (Львів), в результаті якої 83 людей загинуло а 200 було поранено, 31 липня 2002 р. відбулася аварія на “передовій” шахті ім. Засядька з численними людськими жертвами. Комісія встановила, що аварія трапилася внаслідок економії на техніці безпеки директором Юхимом Зв’ягільським. Усього за останні роки на шахтах України загинуло близько 4 тис. осіб.

Осінній 2002 р. наступ опозиції змусив Леоніда Кучму вдатися до реверансів у бік Росії. Серед підписаних договорів особливу стурбованість демократичної опозиції викликала пропозиція утворити з Росією спільний нафто-газовий консорціум – чергова спроба підпорядкувати собі стратегічну галузь української економіки.

Внутрішньополітична боротьба у 2002 р. вийшла за межі країни. Як наслідок – переговори “Нашої України” Віктора Ющенка із польськими та російськими політиками, що продемонстрували її міжнародне визнання. На цьому фоні українські “сили п’їтьми” – СДПУ(о) та інші олігархічні партії опинилися у фактичній міжнародній ізоляції.

Іншим боком внутрішньополітичної ситуації 2002 р. було загострення боротьби за владу між трьома клановими угрупованнями: київським (СДПУ (о) – Віктор Медведчук, Григорій Суркіс),

донецьким (Партія регіонів – Ренат Ахметов, Віктор Янукович) та дніпропетровським (партія “Трудова Україна” – Сергій Тигипко, Віктор Пінчук).

В нагороду за підтримку, надану владі під час недавніх виборів, у листопаді 2002 р. донецький клан в особі губернатора Віктора Януковича отримав посаду голови уряду (10-й прем’єр-міністр за 11 років незалежності). Спроба змінити одночасно і Голову Нацбанку продемонструвала, що роздача посад в Україні – це лишень плата за лояльність до Президента і нові призначення ніякою мірою не залежать від професійних якостей того чи іншого чиновника. Загалом у новому складі уряду, як ніколи, не знайшлося місця для представників національно-демократичних сил. Як продовження політики загравання з Росією сприймається призначення віце-прем’єр-міністром з гуманітарних питань одіозного колишнього першого глави Адміністрації Президента (1994–1995 рр.) Дмитра Табачника, історика за фахом.

У цих умовах не припиняються вимоги певних політичних кіл Сходу та Півдня України офіційно запровадити російську мову як другу державну.

За визнанням Ярослава Грицака, українська мова в Україні “є мовою упослідженої меншості – нею розмовляє, згідно з соціологічними дослідженнями 1994 р., лише 44 % населення України. За винятком хіба що Західної України, у великих містах (включно з Києвом) панує двомовність за фактичної переваги російської мови. Це диктує відповідні пропорції у культурній продукції: в Україні на 100 громадян української національності припадає 7 україномовних видань, а на 100 громадян російської національності – 54 російськомовних видання. Річ не лише у сфері поширення української мови. Не менш важливим є те, що українці мають нижчий соціальний статус: пересічний українець має нижчий рівень освіти, рідше дивиться телебачення, читає газети і слухає радіо, аніж пересічний росіянин. Частка українців серед населення падає обернено пропорційно до розмірів населених пунктів: вони зберігають більшість (близько 80 %) у селах і невеликих містах, становлять приблизно

половину населення у середніх містах і є виразною меншістю (25–33 %) у великих містах (поза Західною Україною єдиним винятком є Київ, де частка українців дорівнює 58 %). За часткою свого представництва у державному апараті (24 %) вони поступаються євреям (63 %) й росіянам (32 %), перебуваючи приблизно на тому самому рівні, що й білоруси та поляки в Україні (23–25 %). У сучасній Україні українці відчують себе як туземці у постколоніальній країні – з тією лише різницею, що київська влада не може чи не хоче проводити щодо них чогось на зразок політики активної підтримки (affirmative action) їхньої мови та культури.

Сьогодні в Україні її мешканці в три рази менше ходять у театр, ніж 10 років тому. За усі роки незалежності в Україні випущено лише 250 фільмів усіх жанрів. На одну книгу українською мовою припадає 56 видань російською.

Демократизація релігійного життя України сприяла як стрімкому зростанню кількості різноманітних конфесій і культів (близько сотні, зокрема таких екзотичних, як кришнаїти або мормони), так і зростанню загальної чисельності релігійних громад (з 10,8 тис. у 1991 р. до понад 23,5 тис. у 2000 р.). Сьогодні 52 % від загальної кількості віруючих в Україні належать до православних церков, 25 % – до протестантських, а 21 % – до двох гілок католицької церкви (УГКЦ та РКЦ). Візит в Україну (Київ, Львів) Папи Римського у червні 2001 р. сприяв як значному піднесенню авторитету церкви у суспільстві, так і піднесенню міжнародного авторитету молодій Українській державі.

Основним підсумком правління Леоніда Кучми є проведення довгоочікуваних економічних реформ, прийняття Конституції та впровадження гривні, що ознаменувало всебічне утвердження Української держави. Протистояння олігархів (влади) та політичних партій сприяло появі організованої опозиції.

Внаслідок спроби фальсифікації виборів у листопаді 2004 р. в Україні розпочалась так звана “Оранжева революція”, яка змусила владу провести третій тур виборів, внаслідок яких Президентом України було обрано лідера блоку “Наша Україна” В. Ющенко.

3. Діяльність Української держави на світовій арені (1995–2005 рр.)

Певні успіхи адміністрації Леоніда Кравчука на міжнародній арені стали добрим підґрунтям для успішної міжнародної діяльності нової адміністрації Леоніда Кучми.

Проголошення курсу реформ та відмова від статусу ядерної держави вивели Україну зі стану міжнародної ізоляції. Восени 1994 – навесні 1995 рр. Міжнародний валютний фонд і Світовий банк підписали низку умов з українським урядом про фінансову допомогу українським реформам. Дуже змінилася й проукраїнська політика США. У списку країн, які одержували державну допомогу США, у 1996 р. Україна зайняла одне з перших місць, поступаючись лише Ізраїлю й Єгипту. Білий дім дав недвозначно зрозуміти, що зацікавлений в існуванні самостійної Української держави як гаранта політичної стабільності в Центральній і Східній Європі.

Активізація зовнішньополітичної діяльності України у західному напрямку виявилось в тому, що на 1 січня 1995 р. вона була членом 37 міжурядових міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, у тому самому році вона стала повноправним членом Ради Європи. Відносини з НАТО, які розпочалися з підписання у 1994 р. програми співробітництва “Партнерство заради миру”, дедалі зміцнюються. У липні 1997 р. в Мадриді підписано “Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО”, а в 2001 р. Програму співробітництва на період до 2014 р. Авторитет Україні приносить участь у миротворчих силах ООН у гарячих точках світу. Десятки тисяч українських солдат та офіцерів пройшли школу виживання в Африці, на Балканах та Близькому Сході.

Протягом 2000–2001 рр. Україна виконувала функції непостійного члена Ради безпеки ООН, безпосередньо впливаючи на вирішення найважливіших проблем сучасності. Впродовж 1990-х років Україна уклала та виконує понад 2 000 міжнародно-правових документів, її визнали понад 150 країн, вона є членом 50 міжура-

дових організацій і бере участь у роботі понад 100 постійних та тимчасових органів, створених у межах цих організацій.

Українська зовнішня політика мала багатовекторний характер – Україна проголошувала стратегічне партнерство одночасно як з Росією, так і з США, Великобританією, Німеччиною і Польщею.

Головними партнерами України на зовнішній арені були і залишаються дві супердержави – США та Росія. Поряд з цим протягом 1990 рр. зміцнювався міжнародний авторитет України та її зв'язки з багатьма країнами світу. Особливе місце, безперечно, займають її західні сусіди, що поступово вливаються в Європейський Союз. У 1997 р. було залагоджено спірні питання у стосунках України із Румунією та Польщею.

З ними з червня 1996 р. співпраця здійснюється й через Центральноевропейську ініціативу – регіональну організацію широкого профілю. Відтоді Україна бере участь у регулярних неформальних зустрічах президентів Центральної Європи. Шоста зустріч президентів була проведена у травні 1999 р. у Львові.

Стосунки з Росією у перші роки незалежності були важкими. Головною проблемою був Крим та статус Севастополя як головної бази колишнього Чорноморського флоту СРСР. Сепаратистські сили Криму постійно заохочувалися Росією. Так, у січні 1992 р. Державна Дума Росії взялася переглядати конституційність актів передачі Криму Україні, а у липні 1993 р. проголосила Севастополь російським містом і головною базою російського Чорноморського флоту. Сепаратистські кола півострова, об'єднані у Республіканську партію Криму на чолі з Юрієм Мешковим, намагались відторгнути Автономію від України і приєднати її до Росії. Проблему поділу Чорноморського флоту було вирішено щойно у 1994 р.

Безперечною заслугою нового президента України Леоніда Кучми було остаточне залагодження кримського питання. Користуючись гострим конфліктом, що розгорівся між Мешковим і кримським парламентом, 17 березня 1995 р. Верховна Рада України відмінила дію конституції Кримської Автономії і ліквідувала інститут президентства у Криму. Місцеве населення байдуже відреагу-

вало на заклики Мешкова і російських сепаратистів до масової непокори, а Росія, що глибоко загрузла у чеченських справах, змушена була прийняти таке вирішення кримського питання.

Поряд з цим між Україною та Росією велася напружена боротьба за енергетичну незалежність, за ринки збуту озброєння та військової техніки тощо. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією було підписано лише у 1997 р. (а ратифіковано лише у 1999 р.). Всупереч нормам своєї Конституції, Україна за цим договором надала право на базування Чорноморського флоту Росії на період до 2017 р. Проте остаточно демаркацію спільного з Україною кордону Росія постійно відкладає, посилаючись на різні причини.

У зовнішній політиці відбувся перехід від “багатовекторності” до зміцнення економічних зв’язків з Росією та декларування вступу у НАТО. ГУУАМ (консультативний форум України, Грузії, Молдови, Азербайджану та Узбекистану) створений у 1997 р. на протигагу СНД, де домінує Росія, щоправда, у 2002 р. пережив кризу: Узбекистан призупинив своє членство у цій організації як наслідок появи американських баз на його території та тіснішого співробітництва з Америкою. Основним напрямком співпраці тут є створення євразійського транспортного коридору, військово-технічне та економічне співробітництво.

На вимогу Заходу Україна у 2001 р. закрила Чорнобильську АЕС, не отримавши повною мірою обіцяних компенсацій.

В останні роки правління адміністрації Кучми ускладнилися стосунки із США. З одного боку, внаслідок теракту у Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. та розгортання спільної з росіянами боротьби з мусульманськими терористами відбулося перенесення центру уваги США з України на Росію, з іншого, – критика американським урядом внутрішньої політики адміністрації Кучми охолодила стосунки між Україною та США.

Особливо підірвав зусилля української дипломатії на зближення із Заходом скандал навколо так званих “Кольчуг” – радіолокаційних систем та визнання американським урядом автентичності записів, зроблених таємно у кабінеті Президента України, де позитивно вирішувалося питання поставки цього військового обладнання в Ірак всупереч санкціям ООН. Проте Празький саміт НАТО позитивно оцінив прагнення України вступити до цієї організації. А

після входження в Об'єднану Європу сусідів України – Польщі, Словаччини та Угорщини, вступу до НАТО Румунії та Болгарії, очевидно, що альтернативи шляху на Захід для України не існує.

Перемога Помаранчевої революції продемонструвала світові волелюбність українського народу. Це значно підняло престиж України серед демократичних держав. Отже, протягом останніх років Україна змогла істотно зміцнити свій авторитет на міжнародній арені. Конкретніших обрисів набув західний вектор політики. Міжнародним визнанням успіхів України у будівництві ринкової економіки стало прийняття її до Всесвітньої організації торгівлі у лютому 2008 р.

Набутий в результаті Помаранчевої революції міжнародний авторитет дещо похитнувся внаслідок непослідовної зовнішньої політики в останні роки. Після приходу до влади у 2006 р. уряду В. Януковича з боку України прозвучало декілька дуже суперечливих посилів. Зокрема заяви у Брюсселі В. Януковича про неготовність України до вступу у Північно-Атлантичний альянс викликали непорозуміння з боку партнерів нашої держави в Європі. Негативну реакцію на Заході викликали демарші промосковських політичних сил в Україні на спільну заяву лідерів держави про курс на вступ у НАТО.

Однак позитивні зміни у зовнішній політиці України отримали підтвердження і в оцінках західних експертів. Зокрема Парламентська асамблея Ради Європи зняла постійний моніторинг з України в питаннях демократичних змін. Нашій країні запропоновано особливий статус партнерства з Європейським Союзом, активно і результативно ведуться переговори про створення вільної зони торгівлі, про безвізовий режим між Україною і країнами ЄС.

4. Розбудова державності України на сучасному етапі. Підсумки Помаранчевої революції та реваншу коаліції

Вісімнадцять років незалежності продемонстрували світові життєздатність Української держави. Очевидною стала важлива роль України як члена світового співтовариства, без якого неможливо

вирішити багато міжнародних справ. Високий рівень українських технологій, значний освітній потенціал її громадян створили високий авторитет нашої державі. Підйом економіки та рівня життя сьогодні залишається найважливішим стратегічним завданням влади. У разі невиконання цього завдання Україні загрожує дезінтеграція. Отже, вирішення внутрішніх проблем стане запорукою входження України у число найрозвинутіших держав світу.

Загалом, аналізуючи десятилітнє правління президента Л. Кучми, який згідно з Конституцією України мав широкі повноваження, можна стверджувати про складний і суперечливий процес розбудови Української державності. У внутрішній політиці, незважаючи на відносну стабілізацію економіки (постійний ріст ВВП та невелику інфляцію на 2004 р.), пожвавлення та певний підйом рівня добробуту та соціальних гарантій громадян кардинальної реформи так і не було здійснено. Апетити “владь імущих” – олігархічних кланів не зменшуються. Продовжувалася приватизація державного майна і розпочався розподіл землі. По суті це перетворилося на так звану “приватизацію”, тобто за непрозорими (тіньовими) схемами роздавалися за порівняно мізерні кошти прибуткові підприємства, готельні та відпочинкові комплекси, земельні ділянки для побудови елітного житла, котеджі та особисті маєтки тощо. Цими благами користувалися люди, які підтримували правлячий режим, натомість опоненти усіяко переслідувалися. Показовим є приклад продажу Фондом держмайна гіганта вітчизняної промисловості, другого у Європі за потужністю в галузі рудо- і металовиробництва “Криворіжсталі” за чотири млрд. гривень зятеві президента В. Пінчуку і донецькому олігархові Р. Ахметову. Тоді як у 2005 р. індійський капіталіст цей комбінат на відкритих торгах купив за 24 млрд. гривень.

Очевидно, що вітчизняні олігархи не прагнули розвивати українське виробництво, запроваджувати енергоощадні технології, залучати західні інвестиції для втілення новітніх технологій, тим самим поповнювати державний і місцеві бюджети, надавати працюючим людям та їх сім'ям робочі місця і підносити рівень добробуту і загалом домагатися наближення до європейських життєвих стандартів. Доморошені товстосуми усвідомили, що їх нечесний, в багатьох

випадках криміналізований, бізнес сприймають лише в Росії. Тому активно відбувається процес приватизації українських підприємств російським капіталом. По суті часті зустрічі Л. Кучми із президентом Росії В. Путіним сприяли засиллю усього російського на стратегічних напрямках внутрішньої і зовнішньої політики України. Це вело до уніфікації життя в обох державах, а в перспективі до втрати Україною незалежності. На місці бездіяльного СНД з'явився Єдиний економічний простір (СЄП), майже усі ПМЗ контрольовані росіянами, нафтопровід Одеса – Броди почав працювати в реверсному варіанті на угоду політичним амбіціям наших східних сусідів, здійснювалися заходи щодо передачі їм вітчизняних газотранспортних систем і сховищ. Громадяни України піддалися масованому інформаційному зондуванню, починаючи від засилля російських розважальних програм до реалізації свят, традицій та ритуалів. Апофеозом усього цього стала проблема демаркації українсько-російського кордону. Восени 2003 р. росіяни почали насипати свій берег на Азовському морі з метою розмиття українського острова Тузла. Конфлікт викликав хвилю обурення в Україні, зокрема місцевих мешканців Керченського півострова. Внаслідок цього українська сторона погодилася вирішити статус Азовського моря не згідно з міжнародним правом, а на основі двосторонніх домовленостей.

В такий спосіб діяльність Л. Кучми, його Адміністрації, їх ставлеників в уряді та на місцях, а також пропрезидентської більшості Верховної Ради, що не приймала належних законів щодо європейського поступу України, викликали справедливу критику опозиції та масове незадоволення громадян. Незважаючи на позитивне рішення Конституційного суду, Л. Кучма не наважився балотуватися в президенти у 2004 році. Натомість вдалося у Верховній Раді протягнути законопроект щодо змін до Конституції України, так звану конституційну реформу. Суть її зводилася до обмеження повноважень президента – Кабінет міністрів мав формувати новий склад парламенту після виборів 2006 р. Згідно з цим збільшувалися повноваження у прем'єр-міністра, вибраного сформованою більшістю Верховної Ради. Прихильники реформи

обґрунтовували свою позицію наявністю у більшості європейських демократичних країн парламентсько-президентської форми правління. При цьому не враховувалося те, що в Україні не завершився остаточно процес підготовки країни до європейської інтеграції, також не відбулася політична структуризація суспільства. Тобто відчувалося, що ця реформа не призведе до позитивних змін щодо консолідації вітчизняного політикуму та українського громадянства загалом, до здійснення заповітної мрії – входу в ЄС і НАТО. Разом з тим Президент та його команда переконували громадян, що Україна не готова до вступу у ці структури, вони стверджували: “Нас там не чекають”. В такий спосіб внутрішня і зовнішня політика адміністрації Президента та уряду України все більше прив’язувалися до російщини. Усе це повною мірою несло загрозу державній незалежності України та її національній безпеці.

Передбачаючи гостру боротьбу з опонентами під час президентської кампанії 2004 р., влада вдалася до провокацій: фальшуванням та силовими методами притягувала свого ставленика головою м. Мукачева, у Донецьку зірвала зустріч з виборцями лідера опозиційного блоку “Сила народу” В. Ющенка. Загалом передвиборчі перегони 2004 р. та сам хід голосування 31 жовтня і 21 листопада наочно показали хто є хто в Україні. Владоможці, з благословення Москви, висунули із свого середовища людину на вищу державну посаду, яка якнайменше до цього надавалася. Кримінальне біографічне минуле В. Януковича, повна некомпетентність у державних справах, непублічність у поставі на владних посадах, зрештою елементарна неосвіченість говорять про ницість, продажність, аморальність та антинародність правлячого режиму Л. Кучми. Зрештою російські політтехнологи, які по суті керували виборами Президента України, прорахувалися. Вони так і не спромоглися усвідомити, що в українців абсолютно інша ментальність, ніж у росіян.

Напередодні та під час виборів відбувалися нечувані в цивілізованих країнах речі: отруєння В. Ющенка; масова облудливо-брехлива дезінформація мешканців Сходу і Півдня України (потенційний електорат В. Януковича); використання брудних технологій

фальшування самих виборів та підрахунку голосів; недопускання на виборчі дільниці, а подекуди залякування і побиття офіційно зареєстрованих спостерігачів та журналістів тощо. Усьому цьому здорові сили суспільства протиставили Помаранчевий Майдан столиці України. Мільйони національно свідомих, патріотично налаштованих громадян на Майдані Незалежності у Києві вибороли демократію, свободу і поступ України до майбутнього з європейською спільнотою. Верховний суд України офіційно визнав результати другого туру нечинними, а 26 грудня фактично Президентом України став В. Ющенко.

2005 рік пройшов під знаком утвердження нової влади. Верховна Рада фактично одностайно затвердила Ю. Тимошенко прем'єр-міністром України. Очевидно, що ситуативна більшість українського парламенту відразу, як могла, заgravала з владою, адже переважають тут не ідейно-програмові, а особисто – бізнесові інтереси.

Представники і соратники прогресивної сторони оточили себе опозицією. Але вона не стала монолітною. Одіозні фігури колишньої влади – міністр транспорту Г. Кірка і міністр внутрішніх справ генерал Кравченко – загинули; голова компанії “Нафтогаз” Бокай, колишні голови Одеської та Сумської облдержадміністрацій Боделан і Щербань та інші терміново покинули територію держави, передбачаючи перспективу суду за вчинені злочини, решта принишкли, намагаючись тією чи іншою мірою впливати на економічну та політичну ситуацію в країні. Відчувався неприкритий саботаж вітчизняних олігархів, що вилилося в м'ясну і цукрову кризи. Російський бізнес організував шантаж, який призвів до істотного піднесення цін на нафтопродукти. Це, своєю чергою, знівелоувало усі заходи уряду щодо підняття заробітної плати і пенсій, адже зріс в ціні споживчий кошик громадян.

Президентові та його команді не вдалося у стислі терміни виконати обіцянки, виголошені на Помаранчевому Майдані: винні в злочинах перед народом і державою мали понести справедливе покарання; повернути країні вкрадену власність; встановити владу закону та справедливості на всіх рівнях державного управління; про-

вести реформи силових структур; покінчити з корупцією, хабарництвом та іншими негативними явищами українського суспільства.

Отже, чистка державних структур, яку обіцяв провести новообраний Президент, не відбулася. Спроба провести обмежені реформи провалилася. Так було, зокрема, у сфері державних нагород. У 1992–2004 рр. їх в Україні отримали 43 тисячі осіб. Тільки за останній рік правління Л. Кучми лише звання героя України отримали 40 осіб. У зв'язку з цим, щоб зупинити знецінення державних нагород, Президент В. Ющенко вирішив тимчасово припинити їх вручення. Проте перемогла традиційна лінія керівництва: нагороди продовжили вручати, як наслідок, багато популярних українських митців офіційно відмовились від скомпрометованого попередньою адміністрацією звання Народного артиста України.

В. Ющенко не зумів навести лад у своїй “помаранчевій команді”. Невиконання обіцяних реформ, взаємні звинувачення в корупційних діях розвели колишніх соратників напередодні початку виборчої кампанії до виборів Верховної Ради 2006 року, необгрунтована відставка Ю. Тимошенко (у вересні 2005 р. прем'єр-міністром став Ю. Схануров), затягування зміни Генерального прокурора, амністія осуждених у державних злочинах (сепаративних діях у Сіверсько-Донецьку, фальшування на виборах тощо), Меморандум примирення з В. Януковичем та його соратниками – усе це показало рівень довіри до влади і особисто до Президента, внесло в українське суспільство розчарування і зневіру в очікуваних позитивних змінах. Початок виборчих парламентських перегонів збігся із оголошенням Росією підняття цін на газ з 1 січня 2006 року, відмовою купувати українську м'ясо-молочну продукцію, захопленням кримських маяків тощо. Непорозуміння з Росією використала опозиція. На засіданні Верховної Ради 13 січня 2006 р. уряд України було відправлено у відставку.

Усе це засвідчило, що в Україні і далі відбувається змагання за владу між окремими партійними потугами та продовжується очевидна боротьба за незалежний європейський вибір України (провідні політичні сили – Народний Союз “Наша Україна”, Блок Ю. Тимошенко, ПРП + Пору, УНБ “Костенка і Плюща” з відверто промосковськими (КПУ, НБ Литвина, Регіони України, Соцпартія О. Мороза).

Вибори 2006 р. продемонстрували справжні цілі членів так званої “помаранчевої команди”: Соцпартія, яка послідовно підтримувала політичну реформу (збільшення прав прем’єр-міністра та Верховної Ради) відверто перейшла на бік партії Регіони України та забезпечила останнім перевагу у Верховній Раді в обмін на посаду Голови для свого лідера О. Мороза і надалі проявила себе як вірний спілльник “біло-синьої” коаліції. Президент В. Ющенко змушений був подати кандидатуру В. Януковича на посаду Голови уряду.

Поразка демократичних сил на виборах 2006 р. була наслідком нерішучості дій “помаранчевого” уряду. Декларована боротьба з корупцією на ділі перетворилась на шумове прикриття останньої. Помітну роль у цьому зіграв тодішній Голова Ради нацбезпеки та оборони при Президенті України П. Порошенко. Бізнесові інтереси перемогли політичні. Як наслідок, лідери донецького клану (Р. Ахметов та ін.) повернулись із вимушеної короткочасової еміграції в Україну та активно взялися за підготовку до нових виборів.

Протиправне перетягування депутатів “помаранчевих фракцій” у лави фракції Партії Регіонів дало підстави Президенту України у квітні 2007 р. оголосити про розпуск Верховної Ради та оголошення нових виборів.

Внаслідок нових виборів “помаранчеві” зміцнили свої позиції у парламенті. Хоча Партія Регіонів набрала 34 %, провідні політичні сили правого табору – Народний Союз “Наша Україна” та Блок Ю. Тимошенко отримали шанс контролювати роботу парламенту. Соцпартія О. Мороза покинула стіни Верховної Ради, натомість, несподівано зміцнили свої позиції відверто промосковські КПУ, Народний блок колишнього спікера В. Литвина, фінансований В. Пінчуком (другий після Р. Ахметова найбагатший мешканець України) та сім’єю Л. Кучми.

Порозуміння між “помаранчевими” фракціями у новообраному парламенті дало їм змогу наприкінці 2007 р. сформувати усю владну вертикаль: на посаду спікера обрали 34-річного буковинця А. Яценюка, а Прем’єр-Міністром знову стала Ю. Тимошенко. Декларуючи боротьбу за прозорість схем закупівлі російського газу уря-

дова команда Ю. Тимошенко домагалася лише зміни посередника, цим самим демонструючи половинчастість реформ.

Але уже сам процес формування нового уряду показав, що це порозуміння не тривке. Скоро виразно проявилися суперечності у самому демократичному таборі. Ю. Тимошенко та її команда не схотіла виконувати усі “побажання” президентської адміністрації, стала проявляти абсолютну незалежність від Президента. Особливо ці суперечності загострилися в кінці літа – на початку осені 2008 р.

Формальним приводом для цього загострення послужили різні за змістом оцінки з боку Прем'єр-Міністра і Президента на серпневі події у Південній Осетії в результаті російсько-грузинської війни. Насправді, черговий виток політичної кризи в Україні був продиктований внутрішніми причинами. По-перше, прагнучи реваншу, лідери Партії Регіонів усіяло нагнітали внутрішню ситуацію всередині парламенту, пробуваючи заблокувати його роботу. По-друге, Адміністрація Президента, побоюючись зростання політичної ваги БЮТ, зробила чергову спробу дискредитації самої Ю. Тимошенко і усунення її як реального президента на майбутніх президентських виборах. В результаті частина фракції блоку НУ-НС оголосила про вихід з коаліції демократичних сил. Наслідком стало те, що робота парламенту була заблокована, спікер Верховної Ради А. Яценюк був відправлений у відставку. Лідери політичних сил стали вести розмову про розпуск парламенту і чергові дострокові вибори до нього. Президент України В. Ющенко навіть видав Указ про це. Однак Ю. Тимошенко і її політична сила робили все можливе для збереження парламенту і коаліції. За підтримки блоку В. Литвина було здійснено переформатування парламентської більшості, а Головою Верховної Ради було обрано В. Литвина. Це дало можливість розблокувати роботу парламенту, зберегти його від розпуску, але не ліквідувати політичну кризу.

Тим часом ситуація в країні продовжувала погіршуватися. Особливо це проявилось в економіці.

З осені 2008 року, внаслідок багатьох помилок в діяльності Уряду і Національного банку різко знизився курс національної

валюти – гривні. Значно скоротився обсяг зовнішніх інвестицій в економіку, почали різко падати темпи виробництва. Незважаючи на рекордний урожай зернових у 2008 році, різко скоротився експорт, особливо сільськогосподарської продукції. Разом з тим скоротився експорт традиційних українських товарів – металу, продукції машинобудування.

Українська економіка виявилася не готовою до нечуваної фінансово-економічної кризи, яка уразила провідні економічно розвинені країни світу. А це, своєю чергою, ще сильніше погіршило ситуацію в економіці країни. Масово стало скорочуватися виробництво, зупинятися великі підприємства. Над країною нависла загроза масових скорочень на підприємствах і в установах. Почало зростати масове безробіття. Усе це загрожувало соціальним вибухом.

На початку 2009 року в черговий раз вибухнула “газова” війна між Україною і Росією. Загостренню протистояння послужила ще одна спроба уряду Ю. Тимошенко прибрати з газового ринку посередників, а з російського боку – переглянути ціни за поставку газу.

На цей раз у протистояння були втягнуті провідні європейські держави – споживачі російського газу.

Тільки в результаті важких і складних переговорів, а також багатьох компромісів і втручання європейських посередників вдалося на деякий час залагодити проблему.

Перед загрозою соціального вибуху, подальшого скочування України в економічний хаос, Президент В. Ющенко відмовився від розпуску парламенту і пішов на деякі компроміси з Прем’єр-Міністром.

В результаті цього, а також надзусиль Уряду і “ручного” управління економікою, весною 2009 року вдалося, якоюсь мірою стабілізувати курс гривні, знизити темпи падіння ВВП, забезпечити соціальні виплати, запобігти розвалу банківської системи. З’явилися сподівання на одужання української економіки.

Разом з тим, вихід з політичної кризи ще за горизонтом. Продовжується боротьба на знищення між провідними політичними гравцями. Ситуація ускладнюється ще й тим, що, не подолавши економічної кризи, країна уже, по суті, втягнута у передвиборчу

кампанію наступного президента. В Україні ще не заявили про себе нові політичні сили, які б змогли подолати внутрішній розбрат, який загрожує цілісності держави.

Отже, підсумком трирічного правління В. Ющенка можна вважати завершення формування кланово-корпоративної системи суспільства – системи, в якій годі шукати сили, яка б захищала інтереси рядового громадянина.

У нових умовах, на цей раз вже демократичні сили мають завдання підготувати українське громадянство, щоб не допустити реваншу ворожих сил і тим самим забезпечити проголошений поступ України в найближчі роки до ЄС та НАТО, що стало б запорукою незалежності, добробуту і процвітання.

ВИСНОВОК

Підводячи підсумок під своїм минулим, ми не відмовляємося від жодної з його сторінок, не відрікаємося від власної історії. Вона уся наша і належить нам. XX ст., як і попередні епохи, які відійшли в історичне минуле – чудові й жорстокі, позначені як високими злетами людського духу та розуму, так і бездонними прірвами варварства. Вони принесли небачені випробування і водночас незабутній, омріяний багатьма поколіннями акт відродження Української державності.

На порозі XXI ст. і нового III тисячоліття є всі підстави з повним на це правом заявити, що Україна як незалежна, демократична й суверенна держава відбулася, що ми як нація утвердилися у світі. Народ, який зумів вистояти і зберегти себе у вогненному горнилі революцій та двох спустошливих світових війн, братовбивчих конфліктів, нещадних голодоморів та репресій, підпільної правди й публічної брехні. Народ, який прийняв на себе удар Чорнобиля і затулив собою від глобальної катастрофи людство. Нація, яка відчула себе єдиним цілим.

Цивілізаційний вибір України вже зроблено остаточно. 24 серпня 1991 р. увійшло в життя українського народу як символ самоствердження у вільному культурному й політичному просторі.

Хоча наші здобутки у розбудові нової держави за роки її незалежності ще не такі, якими ми хотіли б їх бачити, якими вони могли б бути. Багато складних проблем подальшого розвитку лише поставлено, а не вирішено. Сьогодні, як і на початку 1990-х років, не усі розуміють, яких наполегливих зусиль вимагає справжня трансформація країни на демократичну державу, якої вимогливості до самих себе потребує цей процес. Незалежність, здобута, на перший погляд, таким легким шляхом, і досі не стала фактичною незалежністю від стереотипів свідомості, насаджених століттями бездержавності. Адже навчитися по-новому мислити, а відтак по-новому працювати, позбутися старих комплексів – справа багатьох років, яка вимагатиме нелегких зусиль влади, держави, народу.

Наша історична пам'ять, розуміння того, хто ми і якого роду, допоможуть нам зміцнити державу і зцементувати українську націю. Без усвідомлення цього молодому поколінню буде важко творити і вести у прийдешнє країну, яка має все, щоб посісти гідне місце в європейському і світовому співтоваристві.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Князь Олег Віщий

Олег (р. нар. нев. – 912) – перший прибрав титул великого князя руського (київського). Походив з норманів (варягів). Після смерті Рюрика у 879 р. як опікун його малолітнього сина Ігоря князував спочатку в Новгороді. У 882 р. на чолі великої військової дружини захопив Київ, вбивши його князів Аскольда і Діра. За підтримки місцевих “луччих людей” продовжив будову держави – Київської Русі. Обрав її столицею Київ – як “мати городів руських”. Підкорив племена словенів, кривичів, радимичів, древлян, сіверян та інших слов’ян. Неодноразово робив спроби заволодіти територією між Дністром і Дунаєм, де проживали дуліби, хорвати, тиверці та уличі, яких не завоював, але перетворив на своїх союзників. На приєднаних землях ставив городи і поселював там свої залоги під проводом визначних дружинників і “світлих бояр”. В такий спосіб творив одну велику державу. Особливого значення набув тоді торговельний “путь з варяг в греки”. Київ відновив також свої торговельні зв’язки із Сходом. Успішно воював проти хозар. Здійснив вдалі походи на Візантійську імперію (907, 911), які завершилися вигідними для Русі угодами. Зокрема, крім великої контрибуції, вона отримувала щорічну данину, руські купці могли безмитно і безпечно торгувати у Константинополі, русичі отримали право служити в імператорському війську тощо. Згідно з версією, у Києві похований на сучасній горі Олегівці, що на Подолі.

Княгиня Ольга

Ольга (християнське ім’я Олена) – велика княгиня київська. Народилася приблизно у 910 р. Дружина великого князя київського Ігоря. Після його загибелі та у роки неповноліття сина Святослава правила Київською державою упродовж 945–964 рр. Перша жінка – княгиня. Проявила державницький розум, виваженість, послідовність у досягненні мети. Свою діяльність спрямувала на зміцнення централізованої влади у Київській Русі.

Жорстоко розправилася із древлянами за вбивство чоловіка – князя Ігоря: майже 5 тис. осіб перебито, спалено їхню столицю м. Іскоростень. Змінила та упорядкувала збір данини (полюддя), встановила її розміри, час і місце збору. Це забезпечило княжу владу постійними прибутками і дало можливість виробникам використати частину додаткового продукту на вдосконалення свого господарства. Інтересам держави відповідала і зовнішня політика великої княгині Ольги. Міжнародний авторитет Київської Русі зміцнювала не військовими, а дипломатичними заходами. Відвідала у 957 р. Столицю Візантійської імперії Константинополь, де була прийнята імператором Костянтином VII Багрянородним. Достеменно не встановлено, чи саме під час цього візиту, чи ще до нього прийняла християнство і намагалася його поширити на Русі. Чисельність християнської громади збільшилася у Києві саме у період її володарювання, що створило сприятливий ґрунт для майбутнього хрещення Русі її онуком Володимиром Великим. За це православна церква зарахувала княгиню Ольгу до чину святих. Підтримувала дипломатичні стосунки також із іншою великою на той час державою – Німеччиною. Коли повнота державної влади перейшла до сина Святослава, то часто заступала його під час військових походів. Померла 11 липня 969 р. Її останки перезахоронено у збудованій в роки правління князя Володимира Великого Десятинній церкві.

Князь Святослав Хоробрий

Святослав (бл. 939 – 972) – великий київський князь. Син князя Ігоря і княгині Ольги. Після смерті батька і до його повноліття фактичним правителем держави була його мати. Зійшов на престол у 964 р. Головну увагу звернув на те, щоб розширити свої володіння. Тому більшість часу перебував у військових походах, за що М. Грушевський назвав його “козаком на престолі”. Підкорив в’ятичів, завдав поразки волзько-камським болгарам, розгромив Хозарський

каганат, перемиг ясів (осетинів), касогів (черкесів) на Північному Кавказі, закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському півостровах. У 968 р. на пропозицію Візантії як її союзник здійснив військовий похід у Болгарію і підкорив собі майже усю територію цієї держави. В результаті володіння Київської Русі помітно розширилися, зокрема у південному напрямку. У зв'язку з цим мав намір перенести столицю держави на Дунай у м. Переяславець. Проте успіхи князя Святослава у Подунав'ї стурбували візантійський уряд, який вдався до підступних дій. За його намовою печеніги напали на Київ, але зазнали поразки і змушені були відступити ще до прибуття Святослава Ігоровича з Болгарії. Однак князь Святослав не відмовився від своїх завойовницьких намірів щодо Балкан. У 970 р. він вдруге пішов туди. Замість матері, яка померла у 969 р., призначив своїх синів намісниками окремих земель: Ярополка – у Києві, Олега – у древлянській землі, Володимира – у Новгороді. Разом тепер уже з болгарами і угорцями розпочав війну з новим візантійським імператором Іоанном Цимісхієм. Проте зазнав поразки і у липні 971 р. Змушений був підписати мирний договір з Візантією, згідно з яким відмовився від придунайських земель. На зворотному шляху до Києва потрапив у засідку біля Дніпрових порогів разом з військовою дружиною, влаштовану печенігами за намовою візантійців. У ході битви загинув. Це сталося навесні 972 р. Відзначався хоробрістю, мужністю, лицарською вдачею. Своїх ворогів попереджав про початок воєнних днів – “іду на ви!” Його ім'я гриміло по всій Східній Європі, Західній Азії, було відоме письменникам візантійського та арабського світу.

Князь Володимир Великий

Володимир Великий – один із найвизначніших державних діячів Київської Русі. Рік народження невідомий. Син Святослава Ігоровича. З 969 р. князував у Новгороді. У 980–1015 рр.– великий князь київський. Завершив об'єднання всіх східнослов'янських племен у складі Київської Русі. Внаслідок чого вона стала найбільшою державою у Європі. На 1000 рік її територія становила близько 800 тис. кв. км, населен-

ня – близько 5 млн. осіб. Не тільки значно розширив, але й зміцнив кордони своєї держави. Збудував укріплену лінію з містами – фортецями по р. Стугні, Десні, Ірпені, Трубежі й Сулі для захисту від кочівників. Головну увагу зосередив на внутрішній розбудові державно-політичного устрою Київської Русі. У зв'язку з цим першорядне історичне значення мало запровадження християнства візантійського зразка як єдиної офіційної державної релігії. Спочатку князь охрестився сам у 987 р., а у 988 – 990 рр. – охрестив Русь. В результаті значно зріс її міжнародний авторитет, укріпилася єдність країни, великокнязівської влади, всебічного розвитку набула культура. Розгорнулося будівництво храмів, при яких відкривалися школи, поширювалися писемність візантійського зразка, наукові знання тощо. Провів адміністративну реформу, наслідком якої стала ліквідація плеємної автономії, запровадження замість неї нового територіально-земельно-удільного поділу країни із центром у великих містах. Колишні місцеві плеємні князі були замінені представниками Києва – намісниками, передусім із числа князівської династії. Це значно зміцнило централізовану великокнязівську владу. Місцева знатна молодь залучалася не тільки до освіти, християнської культури, але й поповнювала ряди дружинників і служилого люду. Військову службу зобов'язані були виконувати і власники земельних уділів, наданих великим князем. Запровадив новий звід законів звичаєвого права, який згодом послужив основою відомої “Руської правди”. З'явився збірник церковних законів під назвою “Устав Володимира”. Започаткував карбування власної монети (золотої та срібної), на яких з одного боку зображений князь на престолі, а з іншого – родовий знак у вигляді тризуба, верхня частина якого – скіпетр – символізувала владу. До цього монетними одиницями були гривні, зливки срібла певної форми. Володимир Святославович нав'язав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Болгарією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Важливу роль у зміцненні цих зв'язків відігравали відповідні династичні шлюби. Така різноманітна реформаторська діяльність не тільки сприяла розквіту Київської Русі, утвердженню її у колі європейських християнських народів, але й залишила глибокий слід в історії України загалом. Тому історики справедливо назвали Володимира Святославовича “Великим” а церква визнала його святим. Помер Володимир Великий 15 липня 1015 р. Похований у збудованій за період його правління Десятинній церкві у Києві поруч із дружиною Анною.

Князь Володимир Мономах

Володимир Мономах (1053–1125 рр.) – видатний державний діяч Київської Русі. Син Всеволода Ярославовича і дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха (звідси його прізвище). Коли у 1078 р. його батько став великим князем київським, то він отримав у володіння Чернігівське князівство. З 1094 р. князував у Переяславі. Незаперечний авторитет здобув успішними військовими походами проти половців (1103, 1107, 1109, 1111 роках), а також провідною роллю у врегулюванні стосунків між удільними князями з метою стабілізації суспільно-політичного життя у Київській Русі. Він став ініціатором проведення декількох з’їздів князів на зламі XI–XII ст., які запровадили пряме родове успадкування влади замість складної системи сеньйорату. Після смерті великого князя київського Святополка Ізяславовича у 1113 р. був запрошений на князювання у Київ. Йому вдалося припинити князівські усобиці та відновити єдність Київської держави. Під його владою перебувала переважна більшість її території. Своєю розумною, послідовною і виваженою політикою забезпечив у країні спокій і мирне процвітання. Цьому сприяла також його законотворча діяльність. “Статут Володимира Мономаха” якісно доповнив “Руську правду”: скасував боргове рабство (холопство), обмежив відсотки (проценти) за борги. Зміцніли міжнародні позиції Київської Русі. Змусив половців відступити на схід у глибинні райони степів, внаслідок чого різко скоротились їх спустошливі напади. Підтримував добрі стосунки не тільки з Візантією, але й з багатьма європейськими, зокрема скандинавськими країнами. Підтвердженням високого міжнародного авторитету Київської держави стали відповідні династичні шлюби. Володимир Мономах був високоосвіченою людиною, володів п’ятьма іноземними мовами. Залишив літературну спадщину, серед якої особливо вирізняється “Повчання дітям” – своєрідний заповіт не тільки своїм дітям, але й нащадкам – урядовцям взагалі. Його головна ідея полягає в тому, що запорукою безпеки і успішного розвитку держави має бути її єдність, а також законність, справедливість, гуманність, відповідальність, компетентність і висока моральність влади. Залишився у пам’яті народу як мудрий і далекоглядний правитель, поборник єдності та добробуту руських земель. Помер Володимир Мономах 19 травня 1125 р. Похований у Софіївському соборі Києва.

Князь Роман Мстиславович

Роман Мстиславович (бл. 1152–1205) – засновник Галицько-Волинської держави, найвидатніший князь України-Руси кінця XII – початку XIII ст. Син великого київського князя Мстислава Ізяславича та Агнеси – доньки польського князя Болеслава III Кривоустого. У 1168 р. почав князувати у Новгороді. Після смерті батька став володимир-волинським князем (1170). Завдяки особистим якостям незабаром домігся домінуючого впливу в усіх волинських землях. Коли у 1199 р. помер Володимир II, останній галицький князь із династії Ростиславичів, то Роману Мстиславичу вдалося встановити свою владу у Галичі

та об'єднати волинські й галицькі землі в єдину Галицько-Волинську державу. Внаслідок успішного походу на Київ у 1202 р. він оволодів і Київським князівством. Утворилася нова велика держава, яка збирала українські землі від Карпат по Дніпро і стала спадкоємницею Київської Русі. Хоробрий та рішучий князь Роман дбав про авторитет влади. Тому йому довелося вести гостру боротьбу проти крामольного галицького боярства, спираючись на міщан і селян. Прославився як полководець, успішно воюючи проти половців і ятвягів. Своєю активною зовнішньою політикою справляв помітний вплив на сусідні західні держави. Підтримував приятні стосунки з Візантією, Угорщиною, мав контакти з Тевтонським орденом. Підтвердження високого авторитету князя Романа є те, що Папа Римський Інокентій III запропонував йому королівську корону за умови прийняття ним католициста. Брав активну участь у князівських міжусобицях у Польщі, допомагаючи своїм союзникам. Мав намір при цьому надійно забезпечити західний кордон своєї держави. Але реалізувати ці плани йому не вдалося: під час походу на Віслу загинув у бою біля міста Завихвост. Похований у Володимирі-Волинському (за іншими даними – у Галичі). Залишив по собі вдячну пам'ять простого народу в його усній поезії, піснях, а також загалом у письменницьких колах. Літописець величає його “самодержавцем всієї Русі”, “царем в Руській землі”, “великим князем”, який “подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрості і поведився згідно з законом Божим”. Навіть польський хроніст XIII ст. справедливо визнав: “За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князями Русі”. А М. Грушевський підкреслив, що князь Роман Мстиславович став “найбільшою політичною силою на Україні” наприкінці XII – на початку XIII ст.

Князь Данило Галицький (1201–1264) – князь Галицько-Волинської землі, король України, дипломат і полководець

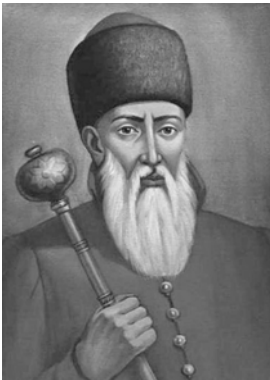
Данило, син галицько-волинського князя Романа Мстиславича, народився приблизно у 1201 р. Крім нього, в родині князя Романа та княгині Анни був ще син Василько – пізніше волинський князь. 1211 року галицькі бояри під час однієї з усобиць виганяють княгиню Анну Романову з сином з Галича, а самі правлять від імені малолітнього князя Данила Романовича. Княгиня Анна Романова разом з сином Данилом перебували у вигнанні в Угорщині. У 1215 р. польський король Лешко відбив у князя Олександра Всеволодовича Галич і віддав місто галицьким князям Данилові та Василькові. У 1223 р. князь Данило Галицький збудував місто Холм, нову столицю держави, і перевів туди єпископат. Разом з іншими руськими князями Данило Галицький бере участь у битві з монголо-татарами на Калці. 1228 рік пам'ятний смертю галицького князя Мстислава Удатного, усобицями між боярами за Галич, здобуттям галицького престолу Данилом. У 1236 році Данило Галицький остаточно оволодіває галицько-волинськими землями, а згодом садовить у Києві свого намісника – воєводу Дмитра, стає великим князем Київським. 1245 року в битві під Ярославом українські війська на чолі з Данилом Галицьким завдали нищівної поразки угорсько-польським військам, чим забезпечили спокій на західних кордонах Галицько-Волинського князівства майже на 40 років.

Після 1241 р., коли під копитами ординців опинилася майже вся Україна, князь Данило вирішив розбудувати нові міста-фортеці, серед них нову столицю – місто Холм, для чого запросив з-за кордону майстрів-будівничих, малярів, іконописців, різьбарів, скульпторів. Водночас він розбудовує інші міста, споруджує могутні фортеці у Володимирі, Лучеську, Кременці, Бересті, Столи'ї, Білавині та інших містах, ставить своїх посадників та військові залоги навіть в окремих землях, які перебували під монгольською зверхністю (на Південному Бузі, Случі, Тетереві). Тоді ж він будує нове велике місто – Львів, назвавши його ім'ям свого сина, майбутнього князя.

У 1249–1252 рр. відбуваються походи князів Данила та Василька проти литовського князя Міндовга. Князь Данило бере участь у європейській війні за австрійський герцогський престол, щоб закріпити його за сином Романом. У 1253 р. Данило Романович прийняв від Папи Римського королівський титул і став королем Русі. У 1254–1255 роках Данило Галицький визволив від монголо-татар Україну. Помер перший король український Данило 1264 р. у своїй новій столиці – Холмі, знайшов спочинок у церкві Пресвятої Богородиці, яку сам збудував. Але зусилля Данила не пропали марно, бо в пам'яті нащадків він залишився як володар, який подавав приклад до єднання задля великої мети – утвердження державності. Його держава, поставши на терені Європи у XIII столітті на короткий час під владою руського монарха, рівного між європейськими володарями, відіграла визначну роль в історії України на першому етапі українського державотворення.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро (рік народження невідомий – 20.04. 1622 р.) – видатний державний і військовий діяч України, гетьман реєстрового козацтва. П. Сагайдачний – найвидатніший гетьман України до Б. Хмельницького, перший політичний лідер українського народу.

За походженням шляхтич з-під Самбора в Галичині, вихованець знаменитої Острозької колегії. Учасник, а потім керівник походів запорізьких козаків на Крим та Туреччину (1607–1617). Уславився походами 1614, 1615, 1616, 1620 рр.

Особливо вражаючим був штурм і взяття Каффи в Криму – головного невільничого ринку того часу. Військові здібності Сагайдачного стали головною причиною обрання його гетьманом (1614–1622 рр.). В той час гетьман виявив себе як здібний дипломат і культурний діяч.

Як гетьман Сагайдачний здійснив реформу козацького війська, перетворивши його з партизанських формувань на регулярну армію. Гетьман трансформував козацтво з суто військової формації у політичний чинник з державницькими цілями. Найбільшою заслугою Сагайдачного було поєднання діяльності козацтва з політикою української інтелі-

генції. Щоб піднести значення Київського братства, він разом з усім військом Запорізьким записався у 1618 р. до братства і тим самим взяв цей культурний центр під свою опіку. Політика в ту епоху розвивалася переважно у релігійних формах, тому козацтво втягувалося у церковні справи, виступало на захист православної віри, а отже, нації, протистояло польсько-шляхетській окупації. Вирішальну роль відіграло козацтво у відновленні вищої православної ієрархії України, скасованої у 1596 р. за Берестейською унією. На прохання Сагайдачного єрусалимський патріарх Феофан, якого супроводжували запорізькі козаки, на церковному соборі в Києві у жовтні 1620 р. висвятив на митрополита Іова Борецького (1620–1631), ректора Київської братської школи, та єпископів на православні кафедри. Київ знову став ідеологічним центром українських земель. Сучасники дуже високо цінували, як зазначив М. Грушевський, політичний талант Петра Сагайдачного, який разом із Іовом Борецьким стали речниками союзу козацтва і українського духовенства.

У зовнішньополітичній діяльності П. Сагайдачний намагався забезпечити Запорізькому війську свободу дій. У 1618 р. він допомагав польському королевичу Володиславові в облозі Москви, але з'ясувавши, що це не змінило становище українського народу, вже у 1620 р. скерував, без відома польського уряду, посольство до московського царя Михайла, пропонуючи прихильні політичні взаємозв'язки.

Важливою ланкою військової і зовнішньополітичної діяльності гетьмана була боротьба з турецько-татарською агресією. Після багатьох вдалих морських походів під керівництвом Сагайдачного серед правителів західноєвропейських країн виникла ідея створення антитурецької коаліції – “Ліги християнської міліції”. Передбачалося, що основну військову силу союзу становитиме козацтво України. Сагайдачний зайняв почесне місце в антитурецькій “Лізі християнської міліції”.

У цей час козацтво на чолі з Сагайдачним зупинило турецький наступ на Центральну Європу. Це сталося під час Християнської війни 1620–1621 рр. У 1620 р. турецькі війська вщент розбили під Цецорою польського гетьмана Жолкевського. Величезні турецько-татарські полчища на чолі з султаном Османом II пішли на Польщу. Над Польщею нависла смертельна небезпека. Король Сигізмунд III звернувся по допомогу до Запорізького війська. Сагайдачний зажадав визнання новопоставлених православних владик і польський король погодився, хоча з притаманним йому віроломством згодом відмовився від цього визнання. На раді в урочищі Суха Діброва козаки прийняли рішення виступити назустріч турецько-татарським агресорам. 40-тисячне козацьке військо під керівництвом Я. Бородавки вступило у сутички з передовими загонами турецько-татарсь-

кої армії. Ці сутички не були вдалим. Вирішальні бої розгорнулися у вересні 1621 р. під фортецею Хотиним. Польське військо розташувалося поблизу фортеці. 1 вересня до Хотина підійшло козацьке військо. Згодом туди прибув і П. Сагайдачний. Він звинуватив Бородавку у нерішучості і наказав стратити його, а сам очолив козацьке військо, зайнявши оборону в таборі на лівому фланзі польсько-української армії.

Протягом місяця тривали кровопролитні бої під Хотиним, в яких гетьман виявив талант полководця. Завдяки стійкості козаків турецько-татарські полчища зазнали великих втрат, що змусило султана розпочати переговори з польським гетьманом С. Любомирським. Крах агресивних планів султана вплинув на становище самої Османської імперії, наближаючи час її занепаду. Хотинська війна – найяскравіший приклад виконання запорізьким козацтвом своєї історичної місії захисника Європи.

Козацтво і Сагайдачний були розчаровані польським віроломством після Хотинської битви. Поранений отруєною стрілою під час боїв під Хотиним, гетьман помирає в Києві у квітні 1622 р. Похований П. Конашевич-Сагайдачний в Києво-Братському монастирі.

Звитяга Сагайдачного є прикладом для військовослужбовців Збройних сил України. Показово, що Військовий інститут при Національному університеті “Львівська політехніка” носить ім’я П. Конашевича-Сагайдачного. Загальноукраїнське значення військово-політичної і культурної діяльності П. Конашевича-Сагайдачного визнавали вже сучасники. “В громадянстві славили Сагайдачного як дуже розважного, глибокого політика, що вмів поставити козацьчину на службу загальнонародним справам і зробив з козацького війська опору національного українського життя. Сагайдачний відкрив тим нову добу в історії українського життя” (М. Грушевський).

Митрополит Петро Могила

Могила Петро (31.12.1596–11.01.1647) – видатний церковно-політичний і культурний діяч України.

Син господаря Молдавії і Валахії Симеона. Рід Могил належить до древніх молдавських родів. Турки позбавили цей рід влади, який отримав притулок у Польщі, де Могили мали родичів серед полонізованих українських магнатів.

Петро отримав блискучу і ґрунтовну освіту. Він закінчив Львівську братську шко-

лу, потім вчився в Парижі (Сорбонна), слухав лекції в інших західно-європейських університетах. Служив у польському війську. У 1625 р. постригся у ченці в Печерській лаврі.

Після смерті печерського архімандрита Захарії Копистенського, у 1627 р. П. Могила обраний киево-печерським архімандритом за підтримки київського митрополита Іова Борецького (1620–1631).

Рішення П. Могили присвятити себе церкві надавало сильну підтримку православ'ю завдяки знатності і багатству роду. Новий архімандрит спрямував свою діяльність на розвиток давнього осередку християнства, задумав створити при Печерському монастирі вищу школу. Для підготовки викладачів власним коштом відряджав юнаків за кордон для навчання у західноєвропейських університетах (Іннокентій Гізель, Тарасій Земка, Ігнатій Оксенович-Старушич та ін.).

Запорізьке козацтво звернулося до П. Могили з проханням не створювати осібно училища, а об'єднати його з вищеіснуючим братським училищем на Подолі. У 1632 р. гетьман від імені всього війська Запорізького обіцяв у разі потреби захищати зброєю церкву, монастир і школу братства.

У квітні 1632 р. помер польський король Сигізмунд III, фанатичний католик. Новообраний король Володислав IV розумів значення прихильності козаків і всього українського народу в умовах неприємних відносин з Московським царством та й взагалі був толерантнішим у релігійних питаннях. Духівництво і представники православної шляхти обрали у 1632 р. на митрополита П. Могилу. Митрополита Петра Могилу визнала польська держава: король затвердив обрання Могили митрополитом київським і галицьким.

Могила отримав патріарше благословіння, і волоський православний єпископ у Львові висвятив Петра Могилу в митрополита.

Новий митрополит здійснив багато ініціатив і реформ, що дали можливість розвиватися православній церкві, а разом з нею освіті і культурі.

Братське училище було перетворено на колегію (1632 р.). Київська колегія (колегіями називали у Західній Європі навчальні заклади вищого типу) на відзначення заслуг митрополита отримала назву Києво-Могилянської колегії, а у 1706 р. – статус академії. (У 1817 р. Перетворена на духовну академію). Києво-могилянська колегія довгий час була єдиним вищим навчальним закладом слов'янства усієї Східної Європи. Мета київської колегії насамперед полягала в тому, щоб створити покоління вчених духовних осіб і обізнаних світських людей, які могли б свідомо бачити значення православної церкви і за своєю освітою стати в рівень з тими, проти яких довелося б їм боронити права церкви і народу.

П. Могила усі свої знання і статки віддав справі національно-культурного відродження України в умовах польського панування. Він заснував школу у Вінниці, монастир та друкарню при Київському братстві. Його діяльність мала й міжнародне значення: у 1640 р. в Яссах відкрилася за його участю перша румунська вища школа. Митрополит витратив на улаштування церкви і колегії більшу частину своєї маєтності.

П. Могила – визначний релігійний письменник. Він автор численних творів та проповідей, частина з яких використовувалася у духовних навчальних закладах як підручники навіть на початку XIX ст. У 1629 р. П. Могила видав “Службник”, схвалений митрополитом І. Борецьким та українськими єпископами.

Після Київського собору 1640 р. видано “Требник” (1646 р.) – докладний збірник богослужінь. Могила додав до нього пояснення і настанови, отож цей требник набув ваги наукової книги для духівництва. Він відчував необхідність популяризувати всю систему православного віровчення.

Під його керівництвом укладений православний катехізис, який надрукований у стислому вигляді (1645 р.). Побудований у запитаннях і відповідях катехізис за способом свого викладу став праобразом наступних катехізисів.

П. Могила брав діяльну участь у тодішній літературній полеміці з католиками. Митрополит написав великий твір “Ліфос альбо камінь” (1644 р.). Він ставився непримиренно до Римської церкви, але не з причини відмінностей богослужіння, а через її догматичні, на думку П. Могили, помилки, з яких визнання (абсолютного) глави в особі Римського Папи займає перше місце.

Про високі моральні якості Петра Могили красномовно свідчить духовний заповіт: “Бачачи, що занепад святого благочестя в народі руському (тобто українському) відбувається від абсолютного браку освіти та вчення, я дав обітницю Богові – все моє майно..., обертати частиною на відбудову зруйнованих храмів Божих, частину на заснування шкіл у Києві...”. Своему улюбленому дітищу – Колегії – він заповів грошові заощадження, усю свою бібліотеку.

Петро Могила не дожив трохи більше року до могутнього вибуху Хмельниччини, що привела до створення козацько-гетьманської держави. Він зробив надзвичайно багато для формування інтелігенції, утвердження державницької свідомості козацтва, що створили цю державу. З ім'ям П. Могили пов'язаний цілий період піднесення православної церкви України, який правдиво отримав назву в історії – “Могилянська доба”.

Гетьман Богдан Хмельницький

Хмельницький Богдан (бл. 1595–1657) – гетьман Війська Запорізького, видатний український політичний і державний діяч, полководець. Народився на хуторі Суботів у сім'ї чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Навчався у Київській братській школі, Ярославському (Львівському) колегіумі. Знав польську, латинську, турецьку й татарську мови. Замолоду брав участь у козацьких походах проти турків і татар, збройних виступах проти Речі Посполитої. У серпні 1620 р. разом з батьком вирушив до війська ко-

ронного гетьмана С. Жолкевського, яке готувалося до походу на Молдову. Брав участь у Цецорській битві 1620 р., в якій загинув його батько, а сам Хмельницький потрапив у полон. Після повернення з неволі служив у Чигиринському полку. Обирався до складу посольств, що вели переговори з польським королем про послаблення утисків та французькими послами щодо найму козаків на службу до короля Франції. У 1647 р. разом із сином Тимошем прибув на Запоріжжя, а у 1648 р. на козацькій Раді був обраний гетьманом. Цього самого року під його керівництвом почалася національно-визвольна війна проти Польщі. Для результативних воєнних дій проти Речі Посполитої був змушений шукати союзників – укладав військово-політичні угоди з Трансільванією, Туреччиною, Московським царством. Займався питаннями створення Української козацької армії, розбудови державності: запровадив статут “Про устрій Війська Запорізького”, козацький-адміністративно-територіальний устрій, надавав значення зміцненню кордонів, активізації зовнішньополітичних відносин. У складній геополітичній ситуації держави Хмельницький був змушений укласти з Московщиною Переяславський військово-політичний союз. 27.03 1654 р. у Москві були затверджені царем “Статті Б. Хмельницького (Березневі статті)”. Але після цього Хмельницький намагався зміцнити суверенітет Української держави. Проте раптова смерть гетьмана 27.07 1654 р. зупинила його величезну діяльність, спрямовану на об'єднання і зміцнення суверенітету Української держави. Хмельницький похований 23.08.1657 р. в Іллінській церкві в Суботіві.

Гетьман Петро Дорошенко

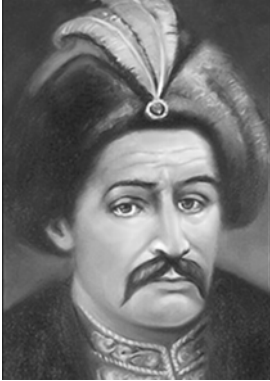

Народився у козацькій родині в Чигирині в 1627 р., внук гетьмана М. Дорошенка. Здобув широку освіту, добре знав латинську і польську мови. Став реєстровим козаком. Брав участь у бойових діях та виконував важливі дипломатичні доручення під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Далі – прилуцький, чигиринський полковник, генеральний осавул правобережного гетьмана П. Тетері, знову полковник, але на цей раз черкаський; і нарешті у 1665 р. козацька старшина обрала його гетьманом Правобережної України. Козацька рада на

початку 1666 р. підтвердила цей вибір старшини. Здійснив багато важливих реформ: утворив постійне 20-тисячне військо з найманих частин (так званих серденят, що у перекладі з турецької мови означає одчайдухів), яке незалежнювало його від козацької старшини; для зміцнення фінансової системи почав карбувати власну монету і встановив на українському кордоні нову митну лінію; часто скликав ради, де вислуховував думку рядових козаків. Розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Упродовж 1665–1676 рр. здійснював наполегливу і важку збройну і дипломатичну боротьбу за об'єднання Правобережної і Лівобережної України під своїм верховенством, згуртування козацьких сил. На короткий час йому вдалося цього домогтися у 1668 р. Однак на перешкоді остаточної реалізації цієї високопатріотичної мети стали як внутрішні фактори – міжусобна боротьба за гетьманську булаву тих чи інших представників козацької старшини, так і зовнішні – втручання Московії та Польщі (Андрусівське перемир'я між ними у 1667 р. про поділ території України), зокрема збройна агресія. Дорошенко шукав підтримки у Туреччині та Кримського ханства. Проте ця орієнтація не виправдалася. І коли він це зрозумів, то заради об'єднання України у 1676 р. погодився віддати владу лівобережному гетьману І. Самойловичу, який був під зверхністю Московії. Після цього через деякий час Петро Дорофійович на вимогу царського уряду змушений був переїхати до Москви. У 1679–1682 рр. виконував обов'язки в'ятського воєводи. Решту життя колишній гетьман провів у с. Ярополка під Москвою, де і помер у 1698 р. Там його і поховано.

Усе життя та діяльність гетьмана Петра Дорошенка були спрямовані на досягнення державної незалежності та збереження територіальної єдності України – у надзвичайно складних умовах руїни.

Гетьман Іван Мазепа

Мазепа Іван (бл. 1639–1709 рр.) – гетьман України, політичний діяч і дипломат. Народився на Київщині в шляхетській українській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом – у Варшаві в Єзуїтській колегії. Кілька років жив за кордоном – у Німеччині, Франції, Італії, Нідерландах, де вивчав дипломатію, військову справу та мови. У 1659–1663 рр. був на службі при дворі короля Польщі, виконуючи дипломатичні доручення. В Україну повернувся у 1663 р., а в 1669 р. став командиром особистої охорони гетьмана П.

Дорошенка. У 1682 р. призначений генеральним осавулом при лівобережному гетьмані І. Самойловичу. У 1687 р. на раді старшин його обрали гетьманом України. На початках свого гетьманства зумів здобути прихильність московського царя Петра I та його двору. Проте дбав про збереження у Гетьманщині прав і вольностей. Здійснював політику об'єднання українських земель на основі станової держави західноєвропейського зразка з одночасним збереженням традиційного козацького устрою. Піклувався про інтереси козацької та аристократичної верхівки, що викликало невдоволення у нижчих верств населення. Незадоволений політикою московських можновладців, потайки шукав союзу з Річчю Посполитою та Швецією, сподіваючись з їх допомогою відновити незалежність України від Московщини. При цьому жорстоко розправлявся з політичними конкурентами із числа козацьких ватажків. Після поразки шведсько-українського війська у Полтавській битві (1709 р.) разом зі шведським королем Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками. Помер у 1709 р. в передмісті Бендер. Похований у Святогорському монастирі румунського міста Галаца.

Гетьман Пилип Орлик

Орлик Пилип (1672 – 1742 рр.) – гетьман України в еміграції (1710–1742 рр.). Народився у Косуті Ошм'янського району неподалік від Вільнюса (Литва). Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в Єзуїтському колегіумі у Вільнюсі, а в 1694 р. закінчив Києво-Могилянську

колегію. 1698–1700 рр. – працював писарем у канцелярії Київського митрополита. 1700–1706 рр. – старший військовий канцелярист, згодом регент справами Генеральної військової канцелярії. З 1706 р. – генеральний писар, найближчий радник гетьмана І. Мазепи. 1708–1709 рр. разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка б стала гарантом політичної незалежності України. Поразка шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. змусила Орлика емігрувати разом з І. Мазепою і значною частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи на козацькій раді 5 (16) 04.1710 р. П. Орлик був обраний гетьманом і відразу визнаний шведським королем та турецьким султаном. Під час його обрання між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду – “Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська”. Цей документ пізніше отримав назву “Конституція П. Орлика 1710 р.”. Прагнучи домогтися швидкого визволення України з-під московської влади, Орлик уклав союзний договір із Швецією (10.5.1710 р.) та Кримським ханством (23.01.1711). 8.02.1710 р. Туреччина, підтримуючи позицію Орлика, оголосила війну Московській державі. Навесні 1711 р. П. Орлик здійснив військовий похід на Правобережжя України. Посланці гетьмана налагоджували зв'язки з Запоріжжям, Буджицькою та Кубанською ордами, донськими козаками, башкирами, казанськими й астраханськими татарами. Ці дії спонукали російську розвідку розгорнути справжнє полювання за ним та його соратниками; 1719 р. у Вроцлаві Орлик ледь не був захоплений місією П. Ягужинського. У 1721 р. у Вроцлаві було зроблено невдалу спробу захопити сім'ю Орлика. Деякий час опальний гетьман проживав у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у 1742 р. у м. Ясси.

**Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) –
історик, громадський і державний діяч;
голова Центральної Ради (1917–1918)**

Народився Михайло Сергійович Грушевський 29 вересня 1866 року в м. Холмі. “Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загіздила в Чигиринському повіті.

Були се переважно дячки, паламарі ...” – читаємо в автобіографії, написаній Михайлом Грушевським. Виростав на Кавказі – спочатку в Ставрополі, а потім у Владикавказі. Навчався у Тифліській гімназії, Київському університеті (історико-філологічний факультет). У 1890–1894 рр. Грушевський під керівництвом Володимира Антоновича працював при Київському університеті як професорський стипендіат. Проявив себе як активний член київської громади. З 1894 р. працює професором історії України у Львівському університеті, одночасно – голова Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, редактор “Наукових записок” цього товариства. На початку Першої світової війни Грушевський приїхав до Києва. Влада була вороже налаштована до вченого – засилає його до Симбірська як українського сепаратиста і “мазепинця”. Волю принесла Лютнева революція в Петрограді. З березня 1917 по квітень 1918 року – голова Української Центральної Ради. 29 квітня 1918 року Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

Після падіння Центральної Ради Грушевський перебував деякий час у Кам’янці-Подільському, де редагував газету “Голос Поділля”, пізніше – у Празі, Відні, Женеві. У березні 1924 року Грушевський із сім’єю приїжджає до Києва. Через шість років його обирають дійсним членом Академії наук СРСР. Помер у Кисловодську 25 листопада 1934 року. Тіло Грушевського перевезено до Києва. Похований на Байковому кладовищі.

Високістю духу, благородством помислів він заклав найглибші ідейні підвалини національного відродження, очолив перший у ХХ столітті прорив українського народу до самостійності.

Михайло Грушевський – це вчений світового рівня, творча спадщина якого вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю, фундаментальністю. Його перу належать близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, фольклору. Він увійшов у вітчизняну історію як її великий літописець, автор фундаментальної “Історії України-Руси”, справедливо названої метрикою нашого народу. Створена ним цілісна концепція українського історичного процесу увібрала в себе кращі здобутки сучасної йому світової української науки, була осяяна високою свідомістю і тому стала стрижневою ідеєю українського відродження. Михайло Грушевський – блискучий, непере-

вершений організатор наукового життя, голова Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, історичної секції Всеукраїнської Академії наук, керівник університетської та академічної кафедр, засновник львівської і київської наукових шкіл, які становлять цілу епоху у вітчизняній історіографії.

**Симон Васильович Петлюра (1879–1926) –
український політик, державний і військовий діяч,
літератор, публіцист**

Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. Член РУП з 1900 р. (з 1905 – УСДРП). За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань. До Першої світової війни займався журналістикою. У 1912–1917 рр. разом з О. Саліковським редагував журнал “Украинская жизнь”. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого “Союзу земств” на Західному фронті. У квітні 1917 р. обраний Головою Української фронтової ради військ Західного фронту. Делегат I Українського військового з'їзду, на якому обраний Головою Українського Генерального Військового Комітету. 28 червня 1917 р. Призначений Центральною Радою на посаду Генерального секретаря військових справ. Велику енергію спрямовував на створення Українських збройних сил і переведення в Україну з Росії українізованих військових частин. 31 грудня 1917 р., не погоджуючись з політикою Голови Генерального Секретаріату, вийшов з уряду. У січні 1918 р. перед загрозою більшовицького наступу виїхав на Лівобережжя для створення “Українського Гайдамацького Коша Слобідської України”, який відіграв головну роль у боях за Київ і придушенні більшовицького повстання в місті. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союз земств. Перебував в опозиції до уряду гетьмана П. Скоропадського, був заарештований. 14 жовтня 1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює Армію УНР. Після відступу військ УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон став Головою Директорії (11 лютого 1919 р.), одночасно перервавши членство в УСДРП. Протягом 1919 р.

керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. У 1920 р. очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслідок невдачі наступу і договору між РСФРР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. На еміграції перебував у Польщі, згодом (1923) у Будапешті, потім у Відні, Женеві, з 1924 р. – у Парижі. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик “Тризуб”, виступав зі статтями й брошурами, присвяченими боротьбі українського народу за державність. 25 травня 1926 р. був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом.

**Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) –
письменник, громадський і державний діяч.
Голова Директорії (1918–1919)**

Народився 1880 року в селі Веселий Кут Єлисаветградського повіту на Херсонщині (тепер Григор'ївка Кіровоградської області). Навчався у сільській народній школі, згодом у Єлисаветградській гімназії, на юридичному факультеті Київського університету. Брав участь у діяльності Революційної української партії, потім УСДРП. З 1903 р. – на професійній революційній роботі. Член та заступник Голови Центральної Ради, перший Голова Генерального секретаріату, Генеральний секретар внутрішніх справ. Очолював українську делегацію, яка у травні 1917 р. передала Тимчасовому урядові вимоги Центральної Ради про надання Україні автономії. Автор усіх головних законодавчих актів УНР. Після відставки з поста прем'єра засудив гетьманський переворот. З листопада 1918 до лютого 1919 р. очолював Директорію. Усунутий за ліві погляди. Виїхавши за кордон, організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів. У 1920 р. повернувся в Україну, але спроби співпрацювати з більшовиками закінчилися невдало. Політичну діяльність він продовжував спершу у Чехословаччині. Спочатку підтримував тісні зв'язки з українською національною еміграцією, а також з групою російських літераторів – Белим, Еренбургом, Ремізовим. Перу Винниченка належить і проект програми антибільшовицького “Єдиного революційно-демократичного національного фронту”. На жаль, об'єднати розбиті емігрантські групи не вдалося. Він усе більше зосереджується на літературній

діяльності. Його п'єси “Брехня”, “Чорна Пантера і Білий Медвідь”, “Закон”, “Гріх” перекладаються німецькою мовою і з'являються в театрах Німеччини та інших європейських країн. Друкуються і перекладаються його романи “Чесність з собою”, “Записки Кирпатого Мефістофеля”... На екранах Німеччини у 1922 р. Демонструється фільм “Чорна Пантера”, сценарій якого побудовано за п'єсою В. Винниченка “Чорна Пантера і Білий Медвідь”. Не забувають про Винниченка і в Україні. Київський державний драматичний театр імені Івана Франка здійснює постановку п'єси “Над”. Ще раніше його п'єси ставилися не лише в Києві і Харкові, але й в Одесі, Львові, Чернівцях, Коломиї, Москві і Петрограді, у театрах Саратова, Самари, Тифліса, Ростова-на-Дону, Баку. Проблеми сценічного втілення п'єс обговорювали з драматургом К. Станіславський і В. Немирович-Данченко, М. Садовський і Г. Юра. З кінця 1920-х років жив у Франції. Помер 6 березня 1951 року. Прах покоїться на цвинтарі Мужена.

Павло Петрович Скоропадський (1873–1945) – гетьман України (1918)

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 року у Вісбадені в сім'ї повітового предводителя дворянства. Походив із славного українського козацько-шляхетського роду, пов'язаного з родинами Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дуніних-Борковських, Кочубеїв, Миклашевських, Милорадовичів, Полуботків, Розумовських. Дитячі роки Павло Скоропадський провів у родинному маєтку в Тростянці на Полтавщині. Зростав серед книжок, старовинних портретів своїх пращурів: козацьких старшин, полковників, гетьмана Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила

Апостола, предметів української старовини, пов'язаних з козацьким минулим його роду. 1886 року Павло Скоропадський вступає до Петербурзького Пажеського корпусу, у 1893 році закінчує його в чині корнета й стає командиром ескадрону кавалергардського полку. У 1895 році стає полковим ад'ютантом цього полку, а 1895 р. – поручиком. 3 квітня 1904 року Скоропадський бере участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Восени 1904 р. його призначають командиром сотні 2-го Читинського козачого полку Забайкальського козачого війська, згодом – ад'ютантом командувача російськими військами на Далекому

Сході генерала Ліневича. Під час війни Скоропадського нагороджено Георгіївською зброєю та багатьма орденами. У грудні 1905 р. імператор Микола II призначив Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом і водночас командиром 20-го драгунського полку. У 1912 році йому було присвоєно звання генерал-майора імператорського полку. Під час Першої світової війни Скоропадський командував кавалерійською дивізією. 22 січня 1917 року призначений командиром 34-го корпусу, що стояв на території України. У травні 1917 року в Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд, який прийняв рішення про створення Української національної армії. У серпні 1917 року 34-й корпус перетворено на 1-й Український. У жовтні 1917 року Скоропадського на з'їзді вільного козацтва делегати від п'яти українських губерній і Кубані обирають отаманом Вільного козацтва. Після більшовицького перевороту в листопаді 1917 року Скоропадський зайняв позицію Центральної Ради і брав участь в організації оборони України від наступу більшовицьких військ під командуванням Є. Бош. Наприкінці року через незгоди з Секретаріатом Центральної Ради пішов у відставку. У січні 1918 року більшовики зайняли Київ, і Скоропадський переховується від арешту. У березні 1918 року Центральна Рада повернулася у Київ. Скоропадський, незгодний з соціалістичним напрямком дій керівництва Центральної Ради, організовує опозиційну “Українську Народну Громаду” і за погодженням з Німеччиною, з якою Центральна Рада вступила в союз, здійснив переворот 29 квітня 1918 року. 29 квітня 1918 року Всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив Скоропадського гетьманом України і утворив Українську державу на чолі з ним, ліквідувавши Українську Народну Республіку. За час правління Скоропадський прагнув зміцнити українську державність, запроваджував українські державні, культурні та наукові установи, вводив українську атрибутику, символіку. Водночас йому не вдалося подолати більшовицьку агітацію та опозиційні настрої в суспільстві, викликані авторитарними методами правління гетьманської влади й невирішеністю аграрного питання. 14 листопада 1918 року, намагаючись зберегти владу, гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією, що стало приводом до антигетьманського повстання 13 грудня, і в Києві було проголошено Директорію. Після повстання Скоропадський перебрався до Берліна, потім до Швейцарії, пізніше оселився у м. Ванзее поблизу Берліна. 1929 року бере участь в організації разом з В. Липинським “Українського союзу хліборобів-державників”, пізніше – “Союзу гетьманців-державників”. У 1925 році засновує при Берлінському університеті Український науковий

інститут. Під час Другої світової війни Скоропадський відстоює інтереси українців перед німецькою владою. Допоміг звільненню з німецьких концтаборів С. Бандери, А. Мельника, Я. Стецька, А. Левицького та ін. Наприкінці життя намагався згуртувати українські сили в діаспорі навколо “Союзу гетьманців-державників”. 16 квітня 1945 року під час бомбардування станції Платлінг поблизу Мюнхена був смертельно поранений і помер 26 квітня в шпиталі монастиря Меттен. Похований у місті Оберсдорфі в родинному склепі Скоропадських.

Євген Коновалець (1891–1938) – визначний військовий і політичний діяч України

Народився в с. Зашкові біля Львова в сім'ї вчителя. Після закінчення народної школи навчався у Львівській академічній гімназії. У 1909 – 1914 рр. – студент правничого факультету Львівського університету. Є. Коновалець активно брав участь в національному громадському житті. Він був секретарем Львівської філії товариства “Просвіта”. Ув'язнювався владою за участь в боротьбі за український університет. В липні 1913 р. – один з учасників II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові.

З початком Першої світової війни – хорунжий австрійської армії. Після бою на г. Маківці у 1915 р. Є. Коновалець потрапив до російського полону. Восени 1917 р. ініціював у Києві створення Галицько-Буковинського куреня. В складі армії Української Народної Республіки воював як командир корпусу Січових Стрільців. Дослужився до військового звання полковника.

Після поразки Української революції Є. Коновалець перебуває за кордоном. Разом із соратниками організує створення підпільної Української Військової Організації (УВО). У 1929 р., після об'єднання усіх українських націоналістичних угруповань, Коновалець стає Головою ОУН.

Є. Коновалець був одружений з Ольгою Федак, батько якої був відомим адвокатом, довголітнім головою страхового товариства “Дністер”, а брат – бойовиком УВО. Подружжя Коновальців виховували сина Юрія. Проживали в еміграції у Відні, Берліні, Женеві, Римі.

Євген Коновалець постійно працював для української справи, поширюючи діяльність ОУН на рідних землях і в середовищі української

діаспори. Користувався беззаперечним авторитетом в радикально налаштованих колах українського політикуму. Проявив себе як реально мислячий діяч, який правильно спрогнозував хід історичних подій в Європі та світі. Залишив аналітичний історичний твір “Причини до історії української революції” (1928 р.).

Загинув 23 травня 1938 р. у Роттердамі від рук більшовицького агента Павла Судоплатова.

Андрій Мельник

Мельник Андрій (1890–1964 рр.), військовий і політичний діяч, родом з с. Якубова Воля на Львівщині. З початком Першої світової війни був у рядах Легіону Українських Січових Стрільців. У 1916 р. після боїв на г. Лисоні потрапив до російського полону. З 1917 р. перебував в Галицько-Буковинському курені армії УНР. Один з найближчих соратників Є. Коновальця. У 1919 р. начальник штабу Дієвої армії УНР, полковник.

Після поразки Визвольних змагань перебуває в еміграції. У Празі студіює лісоінженерну справу. У 1922 р. Повертається в Галичину, стає крайовим комендантом УВО. З 1924 р. відбув ув'язнення у польській тюрмі. До вересня 1938 р. А. Мельник перебував у Львові як адміністратор лісів митрополита УГКЦ А. Шептицького. Одружений на дочці адвоката С. Федька – Софії.

А. Мельник, будучи вірним ідеям націоналізму та шануючи пам'ять Є. Коновальця, у жовтні 1938 р. очолив Провід Українських Націоналістів. Після відомого розколу в ОУН з 1940 р. Мельник голова ОУН(м).

В роки Другої світової війни ув'язнений німецькою нацистською владою. Після звільнення проживав у Люксембурзі. Проводив активне політичне і громадське життя в середовищі української еміграції. Ініціатор ідеї Українського світового конгресу і Союзу українців.

Степан Бандера

Бандера Степан (1909–1959 рр.) відомий український політичний діяч, голова Революційного Проводу ОУН, іменем якого названий національно-визвольний рух 1930–1950-х рр. ХХ століття. Народився в

с. Старий Угринів на Івано-Франківщині в багатодітній сім'ї священника УГКЦ. Навчався в Стрийській гімназії, пізніше у Львівській політехніці на лісоагрономічному факультеті. Всебічно розвинута людина – учасник багатьох громадських організацій: “Луг”, “Пласт”, “Основа”, “Сільський Господар”, “Просвіта”. Спортсмен, добре грав у шахи, співав у хорі, опанував гру на гітарі та мандоліні. З ранніх років – член СУНМ та УВО. Неодноразово ув'язнювався польською владою.

З 1929 р. С. Бандера в рядах Організації Українських Націоналістів. У 1933 – 1934 рр. очолює Крайову езекутиву ОУН на західноукраїнських землях. Під його керівництвом оунівці здійснили найвідоміші акції, які сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби українців за волю і незалежну державу. Це – шкільна та протимонопольна акція; низка замахів на представників польської окупаційної влади та українських колабораціоністів і вбивство представника більшовиків Майлова як протест проти штучно інспірованого Голодомору 1932–1933 рр.; атентат на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. С. Бандера проходив як лідер націоналістів у варшавському та львівському судових процесах. Засуджений на смертну кару, яку замінили довічним ув'язненням.

З початком Другої світової війни С. Бандера очолює ОУН (Самостійників-Державників). Безпосередній керівник проголошення Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. З 1941 по 1944 рр. в'язень нацистських тюрем і концтабору Заксенгаузен.

С. Бандера був одружений з донькою священника Ярославою Опарівською. Виховували трьох дітей: Наталку, Андрія, Лесю. Після війни проживали у Мюнхені.

С. Бандера залишив багато ідеологічних і програмових статей на теми українського націоналізму, які вийшли збірником “Перспективи української революції”. Його ім'я увійшло в історію українського національно-визвольного руху, як раніше “мазепинець” і “петлюрівець”. Так називали борців за волю України.

Загинув С. Бандера 15 жовтня 1959 р. від рук більшовицького агента Б. Сташинського.

ЛІТЕРАТУРА

Тема 1. Становлення українського етносу. Початки державності на українських землях:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. – К., 1991.
2. Давня історія України. – К., 1994.
3. Довідник з історії України (А–Я). – К., 2001.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. – К., 1991.
5. Дециньський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
6. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999.
7. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дециньського. – Львів, 1999.
8. Оніщенко І. Діалектика становлення українського етносу та нації: Етнополітологічний аспект. – К., 1997.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. I. – К., 1992.
10. Семенченко В., Радченко Л. Історія України. З прадавніх часів до сьогодення. – Харків, 2000.
11. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997.

Тема 2. Формування державності на українських землях. Київська Русь:

1. Василенко Г.К. “Руси”. – К., 1990.
2. Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Пам’ятки України. – 1991. – № 3.
3. Довідник з історії України (А–Я). – К., 2001.
4. Дециньський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
5. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999.
6. Іванченко Р.П. Київська Русь: початки української держави. – К., 1995.
7. Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2001.
8. Канигін Ю. Від Аскольда до Ярослава // Українська культура. – 2001. – № 1.
9. Літопис Руський. – К., 1999.

10. Макарчук С. Джерела з історії України. – Львів, 1999.
11. Повість минулих літ: Літопис. – К., 1996.
12. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. – 2001. – № 2.
13. Семенченко В., Радченко Л. Історія України. З прадавніх часів до сьогодення. – Харків, 2000.
14. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996.
15. Терський С.В. Лучеськ Х–ХV ст. – Львів, 2006.

**Тема 3. Галицько-Волинське князівство – продовжувач
державницьких традицій Київської Русі:**

1. Антологія української поезії у шести томах. Т. 1. – К.: Дніпро, 1984.
2. Галицько-Волинський літопис // В кн.: Літопис Руський (за Іпатським списком). – К.: Дніпро, 1989.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.; Т. 2. – К., 1991–1998.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів, 1913 (або ротاپринтне відтворення вид-ня 1913 р. – К., 1990).
5. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. Т. 1. – Мюнхен, 1966.
7. Історія Української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: Наук. думка, 2001.
8. Костомаров Н.И. Исторические произведения: Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989 – Князь Данило Галицкий. – С. 238–262.
9. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998.
10. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
11. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. – К.: Либідь, 1992.
13. Рыбаков В.А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII вв. – М.: Наука, 1982.
14. Шевчук В.П., Татаренко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999.
15. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1997.

**Тема 4. Українська державність в умовах великого
князівства Литовського та Речі Посполитої.**

**Боротьба українського народу
проти польсько-шляхетського гніту:**

1. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.С. Дещинського. – Львів, 1999.
2. Chyczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVIII w.–W.,1985
3. Wojcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawniej Rzeczpospolitej. – Warszawa,1960.
4. Апанович О. В якого Бога вірила Січ // Людина і світ. – 1990. – № 6.
5. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.
6. Баранівський В. Талант служити Україні // Урядовий Кур'єр. – 2002. – 20 квітня.
7. Голобуцкий В.А. Запорожское козацтво. – К., 1957.
8. Грушевский М. Очерки истории украинского народа. – К.: Либидь, 1991.
9. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991–1998.
10. Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 1–11; 1990. – № 1–2.
11. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні // Український істор. журн. –1990. – № 12.
12. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
13. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К., 1991
15. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либидь, 1990.
16. Жерела до історії України – Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.
17. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.
18. Історія України: Навч. посібник. – К.: Альтернатива, 1997.
19. Історія української культури: В 5 т. Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001.
20. Клепатский П.Г. Очерки истории Киевской земли. Т.1: Литовский период. – Одесса, 1912.
21. Котляр М. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.
22. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
23. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

24. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
25. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское (во II пол. XVI ст.) – Юрьев. – 1911.
26. Леонтович Т.И. Очерки литовско-русского права. – К., 1894.
27. Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства (до Люблинской унии включительно). – М: Синодальная типография, 1910.
28. Мищик Ю., Плохий С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
29. Смолій В. Середньовічна доба в історичному минулому України // Український історичний журнал. – 1991. – № 10.
30. Степанков В. Українське козацтво і формування національної держави на Україні // Український істор. журн. – 1990. – № 12.
31. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999.
32. Щербак В. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (др. пол. XV – сер. XVII ст.) // Український іст. журн. – 1991. – № 11.
33. Яворницький Дмитро. Історія запорозьких козаків. Т. 1–3. – Львів, 1990–1992.
34. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1997.

Тема 5. Хмельниччина (1648–1657 рр.).

Утворення Української козацько-гетьманської держави:

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вузів. – К., 1999.
2. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б. Хмельницького // Економіка України. – 1995. – № 11.
3. Гвоздик-Прицак Л. Економіка і політична візія Б. Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.–Л., 1913.
5. Дещинський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2001.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
7. Історія України: Навч. посібник. – 2-ге вид. / За ред Ю.М. Алексєєва. – Львів, 2000.
8. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієва. – К., 2001.

9. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
10. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1993.
12. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид. – К., 1995.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ХУП ст. (1648–1676 рр.) // Україна крізь віки. Т. 7. – К., 1999.
16. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
17. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998.
18. Федорчук Я.О. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
19. Федорчук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. Ч. 1: 1654 рік. – Львів, 1996.

Тема 6. Україна у часи руїни і гетьманства І. Мазепи:

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К.: Обереги, 1991.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991.
3. Борщак І., Маргель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. – Н., 1991.
4. Життя і пориви великого гетьмана. – Н.: Свенас, 1991.
5. Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992.
6. Історичні постаті України: Історичні нариси – Одеса: Маяк, 1993.
7. Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991.
8. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – Львів, 1918.
9. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
10. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і доля. – К.: Дніпро, 1991.
11. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994.
12. Різниченко Р. Пилип Орлик. (Гетьман – емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1918.
13. Хоткевич Г. Два гетьмани. – К.: Дніпро, 1991.

**Тема 7. Знищення російським самодержавством
української державності:**

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990.
2. Баран В.К., Грицак Я.Й., Ісаєвич Я.Й. та ін. Історія України. – Львів, 1996.
3. Велика історія України. – Т. 2. – К., 1993.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
5. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
6. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
7. Дещинський Л.Є., Гаврилів І.О., Цубов Л.В., Іващук С.О. Курс лекцій з історії України та її державності. – Львів, 2000.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. – Львів, 1991.
9. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.
10. Історія Русів. – К., 1991.
11. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991.
12. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
13. Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992.
14. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
15. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. З історії української державності. – К., 1992.
16. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. – К., 1992.
18. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992.
19. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 3. – Львів, 1992.

**Тема 8. Національно-державницька думка в період перебування
України під владою російської та австро-угорської імперій:**

1. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.
2. Капелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992.
3. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. – К., 1992.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини (1780–1830). – К., 1996
5. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991; або Книга биття українського народу. – Нью-Йорк, 1964.

6. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
7. Курс лекцій з історії науки і техніки України / Л.Є. Дещинський, Я.Я. Денісов, Т.І. Замлинський, Ю.Л. Дещинський. – Львів, 1999.
8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994.
9. Русалка Дністрова: документи і матеріали. – К., 1989.
10. Шевченко Т. Твори: В 5 т. – К., 1970–1971.
11. Франко І.Я. Філософські праці. Зібр. тв.: В 50 т. – К., 1986. – Т. 45.
12. Франко І. *Ukraina ingredienta* // Вивід прав України. – Львів, 1991.
13. Бачинський Ю. Україна *ingredienta* (Див. також: відповідь І. Франка).
14. Фреїшин-Чировський М. Нарис політичної історії України. – Львів, 1997.

Тема 9. Україна на початку ХХ ст.:

1. Бачинський Р. Герої Маківки // За вільну Україну. – 1991. – 1 травня
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вузів. – 2-ге вид., доп. – К.: Академія, 2002. – 655 с.
3. Голубець М. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. – Львів, 1935. – 875 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – 238 с.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. – Ужгород: Свобода, 1932. – 437 с.
7. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
8. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999. – 335 с.
9. Левицький К. Історія Визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914–1918: Спогади і документи. Ч. 1, 2. – Львів: Червона калина, 1929. – 315 с.
10. Нагаєвський І. Історія Української Держави ХХ століття. – К., 1993. – 413 с.

Тема 10. Загальнонаціональний визвольний рух в Україні. Відновлення державності українського народу (1917–1921 рр.):

1. Дорошенко Д. Історія України. – Ужгород, 1932. – ТЛ-П.
2. Дорошкевич В., Купріянов І. Незалежність України: нова спроба // Літ. Україна. – 1991. – 3 січня.

3. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
4. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
5. Лівницький М. Слово про Петлюру // Літ. Україна. – 1991. – 12 вересня.
6. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
7. Мірчук П. Причини загибелі УНР // Державність. – 1991. – М-2.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900–1923. – К., 1991.
9. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
10. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. I–III.
11. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992.

**Тема 11. Україна в умовах більшовицького
тоталітарного режиму (1921–1939 рр.):**

1. Верстюк В.Ф. “Воєнний комунізм” на Україні: В кн.: Маршрутами історії. – К., 1990.
2. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996.
3. Дністрянський М. Кордони України. – Львів, 1992.
4. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
5. Іваненко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. – К.: Український письменник, 1996.
6. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – 2-ге вид., зі змін. – Львів: Світ, 1998.
7. Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Упоряд. В.Ю. Король. – К., 2001.
8. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993.
9. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навч. посібник. – К.: Знання; Прес, 2001.
11. Мовчан О.М. Голод 1921–1923 рр. на Україні // УГЖ. – 1990. – № 12.
12. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991.

Тема 12. Західноукраїнські землі в складі іноземних держав:

1. Гунчак Т. Україна – перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
2. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.

3. Енциклопедія Українознавства: В 10 т. – Львів, 1993–2000.
4. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. – Львів, 1991.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
6. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.
7. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.С. Дещинського. – Львів, 1999.
8. Політичні партії Західної України: Методичні вказівки для викладачів і студентів. – Львів, 1991.
9. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: В 3 т. / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т. 2: Міжвоєнний період.

**Тема 13. Україна в роки Другої світової війни
(1939–1945 рр.):**

1. Бандера С. Перспективи Української революції. – Мюнхен, 1978.
2. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993.
3. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. – Чікаго, 1975.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993.
5. Дещинський Л.С., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
6. Івашук С.О. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни). – Львів, 1997.
7. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
8. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – 1942–1952. – Львів, 1991.
9. ОУН у світі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Мюнхен, 1955.
10. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.
11. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.С. Дещинського. – Львів, 1999.
12. Тегеран-Ялта-Потсдам: Сб. докум. – М., 1971.
13. Туди де бій за волю: Збірник військово-політичних матеріалів у пам'ять Максима Скорупського – Макса курінного УПА. – Лондон – Париж, 1989.
14. Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух на Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994.

Тема 14. Повоснна Україна:

1. Баран В., Грицак П., Зайцев Ю. та ін. Історія України. – Львів, 1996.
2. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.
3. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
4. Курс лекцій з історії України та її державності / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999.
5. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – К., 1998. – Т. 3. Кн. 1.
6. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
7. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1945–1950): Сб. док. и матер. – М., 1964.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.
9. Miśiło E. Repatriacja czy deportacja przesiedlenie ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1945. – Wrocław, 1996.

Тема 15. Національно-визвольний рух в Україні в умовах комуністичного тоталітарного режиму (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.):

1. Баран В., Грицак Я. Історія України. – Львів, 1996.
2. Білоцерківський В.Я. Історія України: Курс лекцій для студентів вузів. – Харків, 1999.
3. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999.
4. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
5. Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник для студентів вузів. – Чернівці, 1998.
6. Історія України: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1998.
7. Історія України: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів, 2000.
8. Історія України (20–90-ті рр. ХХ ст.): Хрестоматія. – Рівне, 1998.
9. Історія України: Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996.
10. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів до кінця ХХ ст. – Одеса, 1999.
11. Король В.Ю. Історія України. – К., 1995.
12. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. З історії української державності. – Львів, 1992.

13. Курс лекцій з історії України та її державності / Кер. авт. кол. Л.Є. Дещинський. – Львів: Вид-во Держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 1997, 1999.
14. Лановик Б.Д. Історія України: Навч. посібник. – К., 2000.
15. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993.
16. Оніщенко І.Г. Історія України: Навч. посібник для студентів неісторичних вищих навчальних закладів. – К., 1999.
17. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення: Навч. посібник. – Харків, 2000.
18. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993.
19. Рибалка І.К. Історія України. – Харків, 1997.

Тема 16. Утвердження Української держави та її розбудова на сучасному етапі:

1. Бойко О.Д. Історія України. Посібник. – 2-ге вид., доп. – К.: Вид. центр “Академія”, 2002. – 656 с. (С. 566–647). – Сер. Альмамагер.
2. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. істор. журн. – 2001. — № 4. – С. 41–57.
3. Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. – Львів, 2002. – Т. 1.
4. Курс лекцій з історії України та її державності / За ред. Л.Є. Дещинського. – Львів, 1999. – С. 313–335.
5. Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. – 2001. – № 2–4. – С. 3–22; 3–41.
6. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навч. посібник. – К.: Знання-Прес, 2001. – 698 с.
7. Новітня історія України: Посібник. – 2-ге вид., доп. / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Н. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 664 с.
8. Політична історія України: Посібник / Під ред. В.І. Танцюри. – 2-ге вид., доп. – К.: Вид. центр “Академія”, 2001. – 656 с. (С. 566–647). Сер. Альмамагер.
9. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / Під ред. П.П. Панченка. – К., 1997.
10. Українська державність у ХХ столітті: історико-політичний аналіз / Під ред. О. Дергачова. – К., 1996.

Фаріон І. Д.
**МОВА – КРАСА І СИЛА
(СУСПІЛЬНО-КРЕАТИВНА РОЛЬ МОВИ
В XI – СЕРЕДИНИ XIX ст.)**

Монографія. – 2007. – 212 с.

ISBN 978-966-553-635-2

Друге видання

Перше в українському мовознавстві дослідження, у якому взаємини між мовою і людиною, мовою і нацією, мовою і державою розглянуто в онтологічно-діяхронному перерізі: мова не лише передумова буття людини і суспільства – вона основа його творення впродовж століть (від XI до XIX). Унікальність і феноменальність української ситуації у тому, що не держава була на сторожі мови, а мова забезпечила собою всі можливості для відродження нації та держави. Цей феномен криється у метафоричному понятті мови як “краси і сили”. “Краса” – це найвідкритіший звуковий бік мови, а “сила” – це її суспільно-креативна роль в українському національно-державотворенні.

Позаяк мова – справа усіх і кожного, то це нетрадиційне лінгвістичне дослідження адресоване усім мовцям.

Климанська Л. Д.
**СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ
ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЦІ:
ТАЄМНИЦІ ПОЛІТИЧНОЇ КУХНІ**

Монографія. – 2007. – 332 с.

ISBN 978-966-553-613-0

Досліджено поняття та види соціально-комунікативних технологій моделювання політичного простору, зокрема резонансні комунікативні технології, що будуються з використанням визначених когнітивних, комунікативних та резонансних схем. Зроблено спробу проаналізувати результати використання когнітивних схем у політичному просторі українського суспільства. Видання адресоване широкому науковому загалові, викладачам, аспірантам, студентам, а також тим, хто цікавиться проблемами комунікації, зокрема у політиці.

Книги для навчання і роботи!

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Децинський Леонтій Євгенович
Терський Святослав Володимирович
Хома Іван Ярославович
Тарабан Віталій Миронович
Зінкевич Роман Дмитрович
Денісов Яков Якович
Гаврилів Ігор Омелянович
Буковський Іван Васильович
Нагірняк Андрій Ярославович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Курс лекцій

Редактор *Ольга Грабовська*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Коректор *Наталія Колтун*
Комп'ютерне верстання *Ірини Жировецької*
Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

Здано у видавництво 12.12.2008. Підписано до друку 12.03.2009.
Формат 60×90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 29,5. Обл.-вид. арк. 26,70.
Наклад 1000 прим. Зам. 70979.

Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”
Рестраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.
Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету “Львівська політехніка”

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000
тел. +380 32 2582146, факс +380 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua